

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
STATE HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT
«UZHGOROD NATIONAL UNIVERSITY»
FACULTY OF HISTORY AND INTERNATIONAL RELATIONS

ISSN 2523-4498 (Print)
ISSN 2786-6513 (Online)

**НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія: ІСТОРІЯ

**SCIENTIFIC HERALD
OF UZHGOROD UNIVERSITY**
Series: HISTORY

Засновник і видавець ДВНЗ
«Ужгородський національний університет».
Виходить з 1995 року

Founder and publisher – State higher educational establishment
«Uzhhorod National University».
Published since 1995

ВИПУСК 1 (50)
ISSUE 1 (50)

Ужгород 2024
Uzhhorod 2024

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет» 2 липня 2024 р., протокол №8.*

Наказом Міністерства освіти і науки України збірник включено до КАТЕГОРІЇ «Б»
Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття
наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі «ІСТОРИЧНІ НАУКИ» (Наказ МОН України № 1301
від 15.10.2019 р., додаток 8).

Науковий вісник проіндексовано в науково-репозитарних базах, наукометричних базах даних та наукових пошукових
системах: **Index Copernicus International, Crossref, Google Scholar, National Library of Ukraine Vernadsky, Open
Ukrainian Citation Index (OUCI).**

**Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч.
заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор)
та ін.]. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2024. Вип. 1 (50). 168 с.**

Головний редактор:

Данилець Юрій – кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри археології, етнології та культурології
Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» (далі – ДВНЗ «УжНУ»),
Україна.

Заступник головного редактора:

Прохненко Ігор – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент; доцент кафедри археології,
етнології та культурології ДВНЗ «УжНУ», Україна.

Редакційна колегія:

Бабіч Марек – магістр, PhD, доцент, декан Філософського факультету Католицького університету в Ружомберку,
Словаччина; **Галемба Агнешка** – доктор габілітований, професор Інституту археології та етнології Польської
Академії Наук, Польща; **Гутька Мирослав** – магістр, PhD, доцент, завідувач кафедрою історії Філософського
факультету Католицького університету в Ружомберку, Словаччина; **Калішевська Івона** – доктор, доцент,
заступник директора Інституту етнології та культурної антропології Варшавського університету, Польща; **Кічера
Віктор** – кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн ДВНЗ
«УжНУ», Україна; **Марек Павел** – PhDr. PaedDr., Ph.D., професор, почесний професор кафедри історії
університету Палацького в Оломоуці, Чехія; **Мищанин Василь** – доктор історичних наук, професор; професор
кафедри модерної історії України та зарубіжних країн ДВНЗ «УжНУ», Україна; **Немеш Ярослав** – магістр, PhD,
доцент; доцент кафедри історії Педагогічного факультету Університету Коменського в Братиславі, Словаччина;
Нікжентайтис Альвідас – доктор габілітований, професор Литовського інституту історії, Литва; **Тодоров Ігор** –
доктор історичних наук, професор; професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій ДВНЗ
«УжНУ», Україна; **Цоранич Ярослав** – доцент PhDr., PhD., завідувач кафедри історичних наук, заступник декана
з освіти та акредитації Греко-католицького богословського факультету Пряшівського університету, Словаччина;
Шмігель Міхал – doc. PhDr., PhD., доцент кафедри історії Філософського факультету Університету Матея Бела
в Банській Бистриці, Словаччина; **Шмід Марек** – доцент PhDr., Ph.D., доцент кафедри історії церкви та історії
літератури Католицького теологічного факультету Карлового університету, доцент інституту історії
Філософського факультету Південночеського університету в м. Чеське Будейовіце, Чехія; **Шніцер Ігор** –
кандидат історичних наук, доцент; завідувач кафедри модерної історії України та зарубіжних країн ДВНЗ
«УжНУ», Україна; **Шульце Вессель Мартін** – доктор, професор; професор історичного семінару Історія Східної
та Південно-Східної Європи, університету Людвіга-Максиміліана в Мюнхені, Німеччина.

Засідання Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 19/2178 від 27.06.2024 р.

Ідентифікатор медіа R30-04770 у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа.

*Раніше – Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: серія KB № 7972
від 9 жовтня 2003 р.*

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів. За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат, дат тощо
відповідає автор. Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/>
Адреса редакції: ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Факультет історії та міжнародних відносин, пл. Народна, 3,
м. Ужгород, 88000, e-mail: jurtj.danilec@uzhnu.edu.ua

Recommended to publication by the Scientific Council of Uzhhorod National University, record №8 from July 2, 2024.

Under the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine, the collection is included in CATEGORY «B» of the List of electronic professional publications of Ukraine authorized to publish theses of applicants for the degree of doctor and candidate of sciences in the field «HISTORICAL SCIENCES» (Order of the MES of Ukraine № 1301 on 15.10.2019, Appendix 8).

Scientific Herald is indexed in: **Index Copernicus International, Crossref, Google Scholar, National Library of Ukraine Vernadsky, Open Ukrainian Citation Index (OUCI).**

Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History / Ministry of Education and Science of Ukraine; State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University», Faculty of History and International Relations; [Editorial board: Y. Danylets (editor-in-chief) and other]; Uzhhorod: Publisher of Uzhhorod National University «Hoverla», 2024. Issue 1 (50). 168 p.

Editor-in-chief:

doc. **Yurii Danylets**, Candidate of History, Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University» (further SHEE «UzhNU»), Ukraine.

Deputy Editor:

doc. **Igor Prokhnenko**, Candidate of History, Senior Research Fellow, Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine.

Editorial board:

doc. Mgr. **Marek Babic**, PhD., Dean of the Faculty of Arts and Letters, Catholic University in Ruzomberok, Slovakia; dr hab. **Agnieszka Halemba**, Profesor of the Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences, Poland; Mgr. **Miroslav Hutka**, PhD., Head of Department of History of the Faculty of Arts and Letters, Catholic University in Ruzomberok, Slovakia; dr **Iwona Kaliszewska**, Assistant Professor, Deputy Director (International Collaboration) of the Institute of Ethnology and Cultural Anthropology University of Warsaw, Poland; doc. **Viktor Kichera**, Candidate of History, Docent Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine; prof. PhDr. PaedDr. **Pavel Marek**, Ph.D., Professor; Emeritus Professor of the Department of History of the Faculty of Arts, Palacký University Olomouc, Czech Republic; doc. **Vasyl Mishchanyn**, Doctor of History, Professor of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine; doc. Mgr. **Jaroslav Nemeš**, PhD., Docent of the Department of History of the Faculty of Education Comenius University in Bratislava, Slovakia; prof. habil. dr. **Alvydas Nikžentaitis**, Professor of the Lithuanian Institute of History, Lithuania; prof. **Ihor Todorov**, Doctor of History, Professor of the Department of Country Studies of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine; doc. PhDr. **Jaroslav Coranič**, PhD., Head of Department of historical sciences, Vice-dean for education and accreditation of the Greek-Catholic Theological Faculty, University of Prešov, Slovakia; doc. PhDr. **Michal Šmigel'**, PhD., Docent of the Department of History of Faculty of Arts, Matej Bel University, Slovakia; doc. PhDr. et PaedDr. **Marek Šmíd**, Ph.D., Docent of the Department of Ecclesiastical History and Literary History of the Catholic Theological Faculty, Charles University, Docent of the Institute of History of the Faculty of Arts, University of South Bohemia České Budějovice, Czech Republic; doc. **Ihor Shnitser**, Candidate of History, Docent, Head of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine; prof. Dr. **Martin Schulze Wessel**, Professor of Eastern European History at the Ludwig-Maximilian University, Germany.

Meeting of The National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine No. 19/2178 of 27.06.2024.

National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine. Media identifier R30-04770 in the Register of media.

Before – Certificate of state registration of the printed mass media: series KB № 7972 from October 9, 2003.

The editorial board publishes materials without sharing author's views in some cases. The author is responsible for the content of publication, credibility of the facts, quotations, dates etc. The Peer-reviewed Journal.

All electronic versions of articles in the collection are available on the official website edition <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/>

Editorial Board Address: SHEE «Uzhhorod National University», Faculty of History and International Relations,
3 Narodna-sq., Uzhhorod, 88000, e-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Тупиця Михайло Катехизми на парафіях Мукачівської єпархії у XVIII столітті	8
Павлишин Любов Становлення та діяльність представництва Чехословацького Червоного Хреста у Підкарпатській Русі у 20-х рр. XX століття	19
Куцов Костянтин Фахові об'єднання студентів-українців у Підкарпатській Русі (1930-1939 рр.): особливості становлення та організаційного розвитку	29
Мосора Володимир Трудова мобілізація населення дистрикту Галичина в роки німецької окупації (1941 – 1944 рр.) (на матеріалах друкованого видання «Воля Покуття»)	41
Міщанин Василь, Діброва Владислав Закарпатська Україна (1944 – 1945 рр.): політика спорту	48

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Куштан Наталія Врегулювання королем Вацлавом IV Люксембургом відносин із німецькими князями та імперськими містами у 1379 – 1389 роках	60
Ферков Оксана Гуманістичні засади шкільництва на прикладі діяльності гуменянсько-ужгородського єзуїтського колегіуму (1613 – 1773 рр.)	67
Бевзюк Євгеній Етнос і конфесійний діалог періоду формування німецької нації	76
Мандрик Іван Протистояння поглядів на майбутнє Угорщини між Ференцом Деяком і Лайошем Кошутом у період прийняття дуалістичної угоди (1865 – 1867 рр.)	86
Марек Павел Програмні документи Чехословацької соціалістичної партії 1948 – 1989 рр. (англійською мовою)	94
Шніцер Ігор Підготовка та ухвалення Конституційного закону про чехословацьку федерацію 1968 р.	103
Соє Платон, Олександр Дем'янчук Трансформаційні процеси Спільної аграрної політики крізь призму історичного та соціологічного інституціоналізму	111

Черленяк Іван, Радченко Наталія

Стратегії примусової військової мобілізації в імперській доктрині Росії: сучасність та історичний аспект 118

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Світлик Неля

Закарпаття в наукових розвідках Наукового товариства ім. Т. Шевченка (кінець XIX – початок XX століття)..... 126

Міщанин Василь, Балашов Ростислав

Аналіз архівно-кримінальної справи Василя Федака 136

АНТРОПОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, УСНА ІСТОРІЯ

Рейтій Галина

Мотив ідентифікації відьми у контексті календарної обрядовості долинян Закарпаття..... 147

ВІДГУКИ, ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ

Тодоров Ігор

Рашизм – загроза людству..... 157

НЕКРОЛОГ

Олашин Микола

Пам’яті професора І. М. Мешка..... 160

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ ПУБЛІКАЦІЇ

CONTENT

HISTORY OF UKRAINE

Tupytsia Mykhailo

Catechisms at the Mukachevo Eparchy Parishes in the 18th century.....8

Liubov Pavlyshyn

Establishment and Activities of the Representative Office of the Czechoslovak Red Cross in Subcarpathian Rus in the 20th of the XX century.....19

Kutsov Kostiantyn

Professional Associations of Ukrainian Students in the Subcarpathian Rus (1930 – 1939): Features of the Establishment and Organisational Development29

Mosora Volodymyr

Labour Mobilization of the Population of Galicia District during the Years of German Occupation (1941 – 1944) (Based on the Materials of the Printed Edition «Volya Pokuttya») ...41

Mishchanyn Vasyl, Dibrova Vladyslav

Transcarpathian Ukraine (1944 – 1945): Sports Policy.....48

WORLD HISTORY

Kushtan Nataliia

King Wenceslas IV of Luxembourg's Regulation of Relations with German Prince and Imperial Cities in 1379 – 1389.....60

Ferkov Oksana

Humanistic Principles of Schooling Based on the Example of Activities of the Humenne-Uzhhorod Jesuit College (1613 – 1773)67

Bevzyuk Evgen

Ethnogenesis and Religious Dialogue during the Formation of the German Nation76

Mandryk Ivan

The Controversy of Views on the Future of Hungary between Ferenc Deak and Lajos Kossuth during the Adoption of the Dualistic Agreement (1865 – 1867)86

Marek Pavel

Programmatic documents of the Czechoslovak Socialist Party from 1948 to 1989.....94

Shnitser Ihor

Preparation and adoption of the Constitutional Law on the Czechoslovak Federation of 1968.....103

Soia Platon, Demianchuk Oleksandr

Common Agricultural Policy Transformational Processes in the Historical and Sociological Institutionalism Perspective111

Cherlenyak Ivan, Radchenko Nataliia

Forced Mobilisation Strategy in the Imperial Doctrine of Russia: present
and Historical Aspect 118

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDY AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Svitlyk Nelia

Transcarpathia in the Scientific Explorations of the Scientific Society named after Taras
Shevchenko (end of the 19th - beginning of the 20th century) 126

Mishchanyn Vasyl, Balashov Rostyslav

Analysis of the Archival Criminal Case of Vasyl Fedak 136

ANTROPOLOGY, ETHNOLOGY, ORAL HISTORY

Reitii Halyna

The Motive of Witch Identification in the Context of the Calendar Rituals Tradition of
Transcarpathian Dolinians 147

REVIEWS

Ihor Todorov

Racism is a threat to humanity 157

OBITUARY

Olashyn Mykola

In memory of Professor Ivan Meshko 160

SUBMISSION REQUIREMENTS AND FORMATTING GUIDE

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК: 271.4-472.3(477.87)"17"

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(50\).2024.304808](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(50).2024.304808)

КАТЕХИЗМИ НА ПАРАФІЯХ МУКАЧІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У XVIII СТОЛІТТІ

Михайло Тупиця

магістр історії, викладач кафедри літургійних наук Філософсько-богословського факультету

Українського католицького університету

E-mail: mr.tupytsia@ucu.edu.ua<https://orcid.org/0000-0003-2256-6032>

Стаття присвячена дослідженню побутування катехизмів на парафіях Мукачівської єпархії у XVIII ст. Катехизми використовували для поширення головних «правд віри» у конфесійну добу в Європі. У книжковій культурі Мукачівської єпархії XVIII ст. відомо кілька катехитичних видань. Головними серед них станом на першу половину XVIII ст. були катехизми Йосифа де Камеліса та Георгія Геннадія Бізанція. Окрім цих катехизмів візитаційні дані згадують також катехизм Ласла Барані. Кожне із видань відображає певну модель конфесійного дисциплінування та є елементом ширшої програми формування конфесійної ідентичності з боку вищої ієрархії. Попередні дослідження з історії Мукачівської єпархії не звертали увагу на важливість катехизмів для конфесійних спільнот. Дослідники досить мало уваги звертали на поширення катехизмів, хоча існують праці, де проаналізовано зміст та джерела до їх текстів. Ґрунтовні дослідження присвячені катехизмам Йосифа де Камеліса та Ласла Барані. Натомість катехизм Георгія Геннадія Бізанція є до тепер майже проігнорований в історіографії. Щоб охарактеризувати поширення катехизмів на теренах Мукачівської єпархії, проаналізовано візитаційні протоколи, деякі актові та епістолярні джерела. Особливу увагу зосереджено на визначенні записів у візитаційних протоколах. Записи «casus», «casisticum», «liber casisticum» та їм подібні, що у великій кількості збережені у візитаційних протоколах, ілюструють спосіб записування народної назви «казуси» щодо катехизму Льва Кишки та Георгія Геннадія Бізанція, які побутували по обидва боки Карпат. У ході дослідження вдалося опрацювати збережені примірники катехизмів Бізанція та де Камеліса. Коротко описано основні змістові особливості кожного катехизму. У статті вперше показано розповсюдження на парафіях катехизму Георгія Геннадія Бізанція. Завдяки поширенню цього видання можемо стверджувати обов'язковість прийняття постанов Замойського собору на теренах мукачівської єпархії.

Ключові слова: Мукачівська єпархія, культурна історія, катехизми, книжкова культура, парафії, візитації.

Постановка проблеми. Катехизми були широко розповсюдженим явищем конфесійної доби, де в одному невеличкому виданні викладено основні «правди віри», яких мав дотримуватися християнин. Водночас ці видання ілюструють певну модель соціального дисциплінування спільноти та формування конфесійної ідентичності [Stăciun, Ghitta, Mirdock, 2002, р. 28–29]. Іншими словами, той хто добре знає катехизм чітко знає особливості віровчення своєї конфесії, а отже може себе відрізнити від іншого. Підкреслюю, що побутування катехизмів є одним, хоч і дуже важливим, але компонентом широкого явища конфесіоналізації. За класичною моделлю, конфесіоналізація – це процес зміни відносин держави та релігійної спільноти, що у підсумку фундаментально змінив механізм суспільних відносин, зберігаючи релігійний мир та формуючи новий політичний лад. У класичній схемі Вольфганга Райнхарда конфесіоналізація складається із семи компонентів: виведення «чистої доктрини» (сповідання віри); засвідчення прийняття цієї доктрини через публічні присяги, до прикладу, духовенства, вчителів, богословів; пропаганда та цензура (видання катехизмів, укладення проповідей та полемічної літератури); інтеріоризація нових норм через освіту (заснування шкіл чи університетів); дисциплінування населення через візитації, коли було можливо перевірити дотримання

норм віровчення; чітке регламентування обрядів та письмова фіксація їх дотримання (наприклад ведення метрик); регулювання вживання мови, зокрема у виборі імен новонародженим [Lotz-Neumann, 2013, р. 35–36]. Звісно, що ця класична схема не буде повністю реалізована у просторі Центрально-Східної Європи та конкретно у спільнотах християн східного обряду. Тим не менше, концепт конфесіоналізації є помітним як теоретична модель для інтерпретації певних локальних явищ у ширшому європейському контексті. В даному випадку варто звернути увагу на культурно-релігійну модель Ігоря Сkochиляса *Slavia Unita*. Латинські «інновації» у богослов'ї, управлінні, релігійних практиках та деяких елементах Літургії не завадили збереженню церковнослов'янської мови як сакральної та східного обряду, як зовнішніх елементів маніфестації своєї конфесійної та культурної інакшості. Нова унійна релігійно-культурна модель зберігала баланс між слов'яно-візантійською спадщиною та католицьким «осучасненням» [Skochylas, 2009, р. 243–254; Сkochиляс, 2010, с. 300–341, 686–687]. У рамках такої моделі принаймні два із трьох розглянутих нижче катехизмів є показовими для формування унійної ідентичності.

Метою статті є описати катехизми, які розповсюджувалися на парафіях Мукачівської єпархії у XVIII ст. **Цілі статті.** Оскільки катехизація є певною

формою релігійної освіти, коротко схарактеризую освітню мережу Мукачівської єпархії у XVIII ст. За хронологічним порядком опишу катехизми: мукачівського єпископа Йосифа де Камеліса (1641 – 1706), «Катехисисъ дльа науки Оугрорвскимъ людемъ»; альбаульського єзуїта Ласла Барані (1657 – 1719), «Пънь првнчилор» («Хліб немовлят»); та мукачівського владики Георгія Геннадія Бізанція (1656 – 1733), «Краткоє припадковъ моралныхъ, или нравныхъ собраніе». Окремо, проілюструю розповсюдження цих книг на парафіях Мукачівської єпархії у середині XVIII ст.

Огляд літератури. Катехизм Йосифа де Камеліса було видано та прокоментовано у виданні під редакцією Еви Мирзи [Mârza, 2002]. У своїй невеличкій монографії Овідіу Гітта аналізує зміст катехизму Ласла Барані [Ghitta, 2015]. Ґрунтовне дослідження католицьких, протестантських, православних та унійних катехизмів зробила Маргарита Корзо [Корзо, 2007], до того ж її перу належить аналіз катехизму Льва Кишки, із якого було передруковано катехизм Георгія Геннадія Бізанція [Корзо, 2020, с. 53–67]. Факт передруку цього катехизму з'ясував Володимир Мороз [Мороз, 2024 (у друці)]. **Джерела.** У протоколах генеральної канонічної візитації Мукачівської єпархії 1750 – 1752 рр. вдалося зафіксувати чимало записів про катехизми [Véghseő, 2015]. Разом із деякими актовими документами (листи, що стосуються процесу підготовки катехизму де Камеліса [Hodinka, 1911, old. 363–364, 370]; постанови Замойського собору [Тупиця, 2024 (у друці)], та «Статути» єпископа Мануїла Ольшавського [Zubko, Žeňuch, 2019, s. 84–100]) та стародруків, які вдалося опрацювати *de visu* [ЛЛНБ І СТ 3944; НБ УжНУ №23; НМЛ сдк-1259], спробую описати які саме катехизми та підрахувати скільки їх побутувало на парафіях.

Виклад основного матеріалу. Період європейської реформації та конфесійна добра XVI ст. співпали з османським завоюванням Угорщини. Внаслідок завоювання, королівство було розділено на три частини аж до початку XVIII ст. Північно-західні території сформували Королівську Угорщину, оскільки частина нобілітету визнала католиків Габсбургів за своїх монархів. За підтримки Османів на східних теренах було засновано Трансільванське князівство, яке на протигагу Габсбургам перейняло ідеї протестантських конфесій [Контлер, 2002, с. 176–189]. Центральні та південні терени колишнього королівства потрапили під пряме управління Османської імперії та були найбільш спустошені, оскільки майже ціле XVI ст. тут був головний театр воєнних дій [Варга, 2016, с. 6–8]. На всіх цих теренах відбувалося чимало конверсій на протестантські деномінації у XVI ст., а від початку XVII ст. поступового повернення вірників до католицької конфесії. Важко сказати чи вірники Мукачівської єпархії слов'яно-візантійського обряду активно переймали ідеї протестантизму в XVI та XVII ст., які поширювалися угорськими землями після завоювання турками та поділів. За винятком побіжних згадок рубежу XVII – XVIII ст., джерельного матеріалу для якихось ширших висновків бракує [Baran, 1962, р. 25–30; Петровъ, 1923]. Натомість протягом майже цілого

XVII ст. тут поширювалися унійні ідеї під впливом Київської унійної митрополії [Мороз, 2018, с. 227–237; Мороз, 2019, с. 78–87; Мороз, 2020, с. 11–18; Пекар, 1967, с. 32–40]. Право патронату над місцевими релігійними громадами дуже часто впливало на функціонування конфесійних спільнот конкретного земського пана, проте ефективно поширення ключових ідей [Crăciun, Ghitta, Murdock, 2002, р. 4] також було важливим у процесі конфесійних конверсій, а у випадку Мукачівської єпархії – переходу на унію. З кінця XVII ст. давні привілеї у поєднанні із релігійною толерантністю та співпрацею із королівською владою, давали змогу єрархам Мукачівської єпархії брати участь у цій конфесійній конкуренції, залучаючи все більше громад до спільноти руської унійної церкви. Унійні процеси супроводжувалися прагненням Егерської латинської дієцезії підпорядкувати собі Мукачівську єпархію та перевести її на латинський обряд. Врешті, скориставшись нагодою гострого конфлікту між претендентами на уряди мукачівського єпископа та настоятеля Мукачівського монастиря, Егерська латинська дієцезія змогла підпорядкувати собі єпархію у 1716 р. З цього часу егерські єпископи визнавали її лише областю чи вікаріатом своєї дієцезії. Самі ж мукачівські єпископи відтоді старалися зберегти свою автономію та обряд. Незалежність від Егерської латинської дієцезії Мукачівська єпархія здобула 1771 р., коли її було формально засновано буллою папи римського Климента XIV «*Eximia regalium principum*» [див. Пекар, 1967, с. 45–71]. Хоча слід звернути увагу, що єпархія бере свої початки ще з часів Середньовіччя, а канонічне її заснування слід трактувати як формальність продиктовану бюрократизацією західної Церкви, коли факт існування інституції вимагав письмового підтвердження. Це явище стосується також труднощі у чіткій фіксації адміністративної структури Мукачівської єпархії, в тому числі парафіяльної та деканальної мережі.

Освітня мережа Мукачівської єпархії у XVIII ст.

Відповідно до постанов Тридентського собору (1545 – 1563) кожна єпархія мала мати свою семінарію [Canones et decreta, 1827, р. 189]. На теренах Мукачівської єпархії реєпція тридентських реформ відбулася у вигляді впровадження постанов Замойського собору 1720 р. [Годинка, 1944, с. 91–94, Тупиця, 2024 (у друці)] Окремої семінарії, про яку клопотали єпископи починаючи із Йосифа де Камеліса не були повною мірою задоволені протягом близько ста років [Hodinka, 1911, р. 363]. В очах Егерської латинської дієцезії Мукачівська єпархія не була незалежною адміністративною одиницею, тож центральною семінарією для неї мала бути Егерська латинська семінарія. Деяку грошову фундацію на покриття навчальних витрат у єзуїтському колегіумі Трнави виділив Леопольд Коллонич 1703 р., згодом, 1754 р., було виділено кошти на утримання шести студентів східного обряду в Егерській латинській семінарії [Гаджега, 1928, с. 12–14]. У 1744 р. в Мукачеві було засновано школу, де був «клас» морального богослов'я («*Scholae Theologiae moralis Munkacsiensis*» [див. Лучкай, 1992, с. 145–152; Лучкай, 2003, с. 287–296], «*Scholae Munkacsiensis*» «Оучилище Мукачовское» [ДАЗО, ф. 151, оп. 1. спр. 2499, арк. 1,

2)] – перший відомий навчальний заклад досліджуваного владицтва для підготовки власне унійного духовенства. Освіта парафіян була покладена на плечі духовенства, яке саме, здебільшого було спадковим та рідко отримувало освіту вищу за мінімальні компетенції у письмі та читанні [Петровъ, 1906, 12; Lasko, 1959, p. 83]. Зважаючи на обширну територію єпархії, яка протягом кінця XVII та середини XVIII ст. налічувала від 400 до більш ніж 800 парафій у тринадцяти комітатах [Лучкай, 1991, с. 115–116; Лучкай, 2003, с. 116, Hodinka, 1911, old. 363; Lasko, 1959, p. 78; Véghseő, 2015, old. 689, 700], жоден зі згаданих закладів не був спроможний якісно вишколити необхідну кількість священників. Відповідно до особливостей віровчення певної конфесії, віряни мали б, принаймні на базовому рівні, розуміти значення Господньої молитви, Декалогу, Символу віри, Богородице Діво, радуйся, церковних таїнств, смертних гріхів, основних християнських чеснот. І про це усе можна було дізнатися з катехизмів [Корзо, 2007, с. 13].

Катехизм Йосифа де Камеліса. Пастирську діяльність Йосифа де Камеліса варто розглядати в контексті церковного урядування угорського примаса кардинала Леопольда Коллонича (1631–1707). Коллонич був послідовним союзником Габсбургів та ревним католиком, який провадив реформи для укріплення католицизму в Угорському королівстві. Серед іншого, програма Коллонича передбачала конверсію на католицизм «греків» Угорщини. До числа методів входило книгодрукування як найшвидший спосіб поширення слова серед вірних. Саме завдяки його зусиллям побачили світ кілька видань катехизмів: для латинників на латині, угорській та словацькій, а для унійних парафій – руською та волоською мовами.

5 листопада 1689 р. папа римський Олександр VIII призначив Йосифа де Камеліса «апостольським вікарієм для “греків” Мукачівської єпархії та долучених до неї терен Угорщини» («pro Graecis in Dioecesi Munkacsiana, aliisque locis acquisitis in Hungaria commorantibus Vicarium Apostolicum») [Welykuj, 1954, p. 658]. Після ознайомлення зі станом справ у Мукачівській єпархії він зіткнувся із проблемою неосвіченості як вірян, так і духовенства. Вже 1693 р. в листі до Леопольда Коллонича де Камеліс писав, що на унію перейшло майже чотириста парафій на північ від Дунаю, та про гостру необхідність підвищення рівня їх освіченості. Вирішити це питання він планував через заснування окремої семінарії, проте через фінансові обмеження це не вдалося зробити. Натомість владики де Камеліс уклав катехизм для католиків східного обряду Угорського королівства в складі монархії Габсбургів [Hodinka, 1911, old. 363–364].

Оскільки де Камеліс не володів руською мовою, тому він уклав книгу латиною. В 1693 р. єпископ отримав лист від Конгрегації поширення віри про схвалення його роботи над катехизмом та подальшого перекладу на руську мову [Hodinka, 1911, old. 370]. Хоч першопочатково катехизм де Камеліса був призначений саме для русинів, про що говориться у заголовку та деяких інших місцях [Див.: ЛННБ, I СТ

3944, с. оа (71), тна (351)], перше видання побачило світ у 1696 р. волоською мовою кириличним шрифтом. Вдруге воно вийшло з друку 1698 р. руською мовою, згодом 1709 р., ще раз, – волоською, але уже латинським шрифтом, а 1726 р. його знову надрукували волоською мовою кириличним шрифтом [Ghitta, 2002, p. 153–157]. Окремо для трансильванських волохів, з доручення Коллонича, було видано катехизм «Пънѣ прѣднчилор», який уклав єзуїт Ласло Барані [Ghitta, 2015, p. 45]. Кількаразове видання катехизму де Камеліса волоською мовою можна пояснити, поперше, якістю його змісту, в порівнянні з катехизмом Барані (про змістові особливості див. нижче), та, подруге, зусиллями на переведення православних волохів на унію, що якраз інтенсифікувалися наприкінці XVII ст.

Повністю титул катехизму руською мовою звучав як: «Катехисисъ для наоуки Оугрорвскимъ людемъ зложенній ѿ превелебнійш[аго] г[оспо]д[и]на Іо[анна] Іосифа Декамелис[ъ] Хіо[скаго?] Єп[иско]па Себаст[ійскаго] Мовкачо[вскаго] и проч[ихъ]» (Трнава, 1698). Видання побудовано у форматі запитань і відповідей з долученням «голосу священника» – рубрики, в якій роз'яснюється певне питання із посиланнями на Святе Письмо, святоотцівські та посттридентські богословські твори, для більшої переконливості. «Простою мовою» латинський текст переклав Іван Корницький, монах із Руського воєводства Речі Посполитої [Magocsi, Strumins'kuj, 1977, p. 300–309; ЛННБ, I СТ-3944, третій нумерований аркуш після тж]. Структурно текст містить вступ, п'ять глав та слово від перекладача. Вступна частина під назвою «Що мають чынити Духовній подаючы тую Наоуку» подає, напевно, найранішу ілюстрацію процесу навчання катехизму на парафіях Мукачівської єпархії.

Єпископ повчає: «...кождой Недѣлѣ по Литургіи Б[о]жественной, нехай запрошаєть кождій д[у]ховній людій до Ц[е]ркве, абы перед Вечернею, албо по Вечерни сходилися слухати Науки Хр[и]стіянскої въкупѣ зъ дѣтми своїми, и слугами. Ажебы непрыдалася яка соблазнь, єдної Недѣлѣ запрошати людій мужескаго полу, а другої Недѣлѣ женскаго, албо еслися посходять обоєго полу єдногожь дня всобливе нехай стоять въ Ц[е]ркви» [ЛННБ, I СТ 3944, с. і (10)]. Навчання Господньої молитви, Богородице Діво, радуйся та Символу віри мало відбуватися під час таких зібрань усно. Священник зобов'язувався промовляти слова молитов, а паства – повторяти за ним, допоки не вивчить напам'ять. Далі, письменні юнаки читали вибрані молитви по черзі, до того, поки їх теж не вивчили напам'ять. Звісно заучування відбувалося упродовж декількох занять. Невідомо, чи такі практики справді відбувалися через низку причин, проте цей епізод з історії Мукачівської єпархії цілком надається для трактування у категоріях дисциплінування вірників.

Далі за змістом ідуть роз'яснення Апостольського Сповідання віри (1 глава), Господньої Молитви (2 глава), Декалогу (3 глава) та Семи церковних таїнств (4 глава), що розділені на сім рубрик. П'ята глава містить відповіді на різні питання, пов'язані з веденням християнського життя, зокрема чесноти,

гріхи, блаженства, Дари Святого Духа. Також тут включено питання про чистилище, рай, пекло, останній суд тощо. Цей розділ містить пояснення різниці в обрядах та календарях. Насамкінець додано рішення Семи Вселенських та Флорентійського соборів. Характерно, що в Ісповіданні віри вставлено формулу «і Сина», а в тлумаченні цей момент пояснено відповідно до католицького трактування [Mârza, 2002, р. 48–49]. Слід зауважити, що це трактування загалом відповідає рішенням Флорентійського собору, які давали можливість проголошувати і «від Сина» і «через Сина» [Гілл, 2016, с. xii, 410, 412–413].

Як виглядає зі змісту цього видання, воно було збудовано дотримуючись постанов Тридентського собору. Єпископ чітко констатує, що унія не передбачає зміну чи перехід на інший обряд. За переконанням де Камеліса, саме католицька доктрина є істинним християнським вченням. Хоча об'єднані русини для нього – це автономна спільнота – «наша» східна/грецька Церква [ЛННБ, І СТ 3944, с. тф (329); Ghitta, 2002, р. 159–166; Mârza, 2002, р. 16–36]. Катехизм де Камеліса не розглядає «східних схизматиків», як еретиків на противагу від протестантів, які повністю відкинули вчення Церкви. Тим не менше, у катехизмі є натяк на можливість спасіння для еретиків, які були охрещені та мали хрещених батьків католиків. Він окреслював окрему власне унійну модель ідентичності, яка виглядає подібно до *Slavia Unita*, котра також підкреслює культурну автономію східного обряду в складі Католицької церкви [Skochulyas, 2009, р. 243–254]. Більш чітко про різні аспекти віровчення, ідентичності та церковної традиції мають дати подальші дослідження змісту різних видань катехизму Йосифа де Камеліса та їх зіставлення з іншими катехизмами, що побутували на парафіях та у монастирях Мукачівської єпархії.

Катехизм Ласла Барані. Катехизм Ласла Барані було укладено в контексті подій пов'язаних із переходом волохів на унію з Римською Церквою. Ці події були проведені під сильним впливом єзуїтів та загалом примаса Леопольда Коллонича. Для закріплення унії на парафіяльному рівні було відразу прийнято рішення надрукувати катехизм народною мовою та поширити його. Головним у цьому катехизмі є впровадження у парафіяльні практики реформ Тридентського собору [Ghitta, 2002, р. 156–160].

Перед окремим виданням катехизму було видано букварний катехизм «Б8ковнь» 1699 р. в Альбі Юлії. У структурі його тексту на початку йшла катехизмова частина, що включала атаназіанський Символ віри (без *filioque*), а загалом він мав виразні «східні» риси, що відповідало тексту декларації унії митрополита Альби Юлії Атанасія Ангела у жовтні 1698 р. Після урочистого прийняття унії у Відні 1701 р. із декларації зникли «східні» доктринальні елементи, які тепер слід було видалити й із повсякденних практик та освіти парафіян. Такі процеси стимулював примас Леопольд Коллонич, з ініціативи якого порадником із реформ та наглядачем за належним дотриманням католицького віровчення при митрополиті Альба Юлії було призначено єзуїтського богослова Ласла Барані [Ghitta, 2015, р. 16–32]. Уже 1703 р. в Альбі Юлії вийшов

друком катехизм «Пънѣ прѣвчилор». Книга була написана угорською та перекладена на волоську мову Думою Янашу (Duma Ianășu) із Беребанцу (Bărbantșu), що межує з Альбою Юлією [Ghitta, 2015, р. 50–51].

За оцінкою Овідіу Гіти, у питаннях віровчення та обряду Барані спирався на якість із видань катехизму Петра Канізія [Ghitta, 2015, р. 79–82]. Катехизм збудовано у формі запитань та відповідей, де текст максимально скорочувався для розуміння, із мінімальною втратою сутності доктрини. Він не містить значних риторичних конструкцій, проте має чітку антипротестантську спрямованість. Барані повністю ігнорує волоську традицію, а головним і зразковим для нього є латинський обряд. Наведу лише один найбільш показовий момент, що ілюструє цю ситуацію. Барані повчає, що Святі Дари можна приймати лише в одному вигляді, а саме – у вигляді гостії [Ghitta, 2015, р. 105–112]. Тож цей катехизм ілюструє дещо іншу модель соціального дисциплінування, де вірники східного обряду мали зазнати значної латинізації у своїх релігійних практиках.

Катехизм Георгія Геннадія Бізанція. Видання катехизму мукачівського владики Георгія Геннадія Бізанція (1656–1733) також постало у душі Тридентського собору, постанови якого було адаптованого до східного обряду на Замойському соборі Руської Унійної Церкви 1720 р. [Докладніше щодо діянь та постанов див.: Паранько, Скочиляс, Іг. та Скочиляс, Ір. (ред.), 2021]. У Мукачівській єпархії постанови Замойського собору впроваджувалися після прийняття їх на ряді місцевих соборчиків 1726–1727 рр. 1727 р. у Трнаві для вірників Мукачівського владицтва видали катехизм за супрасльським виданням «казусів» Лева Кишки 1722 р. Відповідно до ситуації, коли єпархія була *de facto* вікаріатом Егерської латинської дієцезії, єпископ Георгій Геннадій Бізанцій намагався діяти таким чином, щоб не справити враження перебування під впливом Київської унійної митрополії [Мороз, 2024 (У друці)].

До тепер триває дискусія щодо обов'язковості прийняття постанов Замойського собору на теренах Мукачівської єпархії. У недавніх публікаціях о. Ондраш Добош висловив заперечення обов'язковості [Добош, 2021, с. 257–263; Dobos, 2021, s. 58–72; Ibid. 2024 (у друці)], яку ще у 1960 р. запропонував о. Олександр Баран [Baran, 1960, р. 105–111]. Введення до наукового обігу нових джерел дає змогу ствердити, що постанови Замойського собору стали нормативними для Мукачівської єпархії, хоч у дещо модифікованому вигляді ніж на теренах Київської унійної митрополії. Одним із доказів такого впровадження замойських реформ виступає власне катехизм Бізанція. У книгосховищах наукових установ вдалося ідентифікувати два примірники цієї книги. Повне видання зберігається у Національному музеї у Львові імені Андрея Шептицького під сигнатурою «сдк-1259» [НМЛ, сдк-1259]. Дефектний примірник під інвентарним номером «23» належить збірці Наукової бібліотеки Ужгородського національного університету [НБ УжНУ, інв. № 23]. Без сумніву, подальші пошуки дозволять виявити більшу кількість цих видань.

Якщо катехизм Льва Кишки є результатом адаптації тридентської моделі дисциплінування та

евангелізації мирян для Київської унійної митрополії, то катехизм Бізанція є перейняттям цієї моделі на теренах Мукачівської єпархії. Особливістю видання Бізанція став його дещо змінений зміст у порівнянні із

виданням Льва Кишки. Титульний аркуш було оформлено зміненою назвою, хоча схожість із першоджерелом є очевидна:

Катехизм Льва Кишки (Супрасль, 1722)	Катехизм Георгія Геннадія Бізанція (Трнава, 1727)
«Собраніе припадковъ краткое, и Духовнымъ особомъ потребное. Имущее в себѣ Науку о Сакраментяхъ, о десяти Божіихъ Приказаняхъ, о Приказаняхъ Церковныхъ, и о Науцѣ Христіанской, съ Выкладомъ Символа, или Исповѣданія Вѣры Православныя Каѳолическія, съ выкладомъ Молитвы Отче нашъ и Богородице Дѣво. Такожде Науку, како подобаєтъ наставляти малыхъ или невѣжовъ, въ Вѣры Православной, содержащее»	«Краткое припадковъ моральныхъ, или нравныхъ собраніе д[8]ховнымъ особамъ потребное. Имѹщее въ себѣ науку ѿ Сакраментяхъ, ѿ Десяти Б[о]жійхъ Приказаньх[ъ], ѿ Приказаньх[ъ] Ц[е]рковных[ъ], и ѿ Навѣи Хр[и]стіанской, съ Выкладомъ Символа, или Исповиданія Вѣры Православныя Каѳолическія, съ Выкладомъ М[о]л[и]твы: О[т]че н[а]шъ: и Б[о]городице Д[ѣ]во радуйся. Такожде: и Науку, съ краткымъ, и приправнымъ Пособіемъ: како подобаєтъ Юноша, или Невиньтковъ, въ Вѣри Православной наставляти, содержащее»

Поруч із цією назвою, із трнавського видання вилучили текст про рішення Замойського собору щодо катехизації та використання в ній цього катехизму як апробованого на вищому рівні збірника найголовніших «правд віри» Руської Унійної Церкви. Наприкінці книги було додано *index rerum* та перелік друкарських помилок. У всьому іншому різниця дуже незначна. До прикладу, географічні та політичні особливості «цільової аудиторії» цього видання залишилися у початковому вигляді. Найбільш це помітно на вживаннях назв Литви та Корони Польської. Зокрема у пункті про підпорядкування ігуменів монастирів: «Въ Край Литовскомъ, ѿ на некоторыхъ мѣсцахъ Коронныхъ...» [НМЛ, сдк-1259, с. си (208)].

Цей катехизм подає інформацію в формі питань та відповідей, а також містить інформацію щодо ширшого кола богословських та душпастирських сюжетів. Власне катехизмом є друга, коротша, частина цього видання «О науцѣ Христіанской». Порівняльний аналіз змісту катехизмів Бізанція та Кишки слід провести у майбутньому. Детальніший аналіз тексту «Замойського катехизму» здійснила Маргарита Корзо [Корзо, 2020, с. 53–67; Ї ж, 2007, с. 433–448]. Тут тільки зверну увагу на те, що деякі особливості змісту катехизму Бізанція не відповідають постановам «Статутів» Ольшавського, при тому, що останній у «Статутах» багаторазово покликається на катехизм (див. нижче).

Поширення катехизмів на парафіях Мукачівської єпархії у середині XVIII ст.

Вище описані катехизми є єдиними, що у першій половині та середині XVIII ст. побутували на парафіях Мукачівської єпархії, які вдалося зафіксувати у джерелах. Монастирські та приватні монаші та священничі книгозбірні цього ж часу мали дещо ширший репертуар катехитичних видань, проте тут їх описувати не буду. Катехизм де Камеліса чітко ідентифікувати за візитаційними протоколами поки не вдалося, проте його кількаразове перевидання мене нашоухе на думку, що воно не могло не бути поширеним на парафії. Зрештою, катехизми належать до видань, що найшвидше нищилися внаслідок їх частого вжитку.

У селі Шандорфолво (нині Шандра (Şandra), Румунія) [Véghseő, 2015, old. 352] про катехизм записано «Catechism[us]». Цей запис може позначати видання катехизму єпископа Йосифа де Камеліса. Власне його катехизм починався зі слова «Катехисисъ», що вписується у традицію називання скорочених барокових назв, а не вказівка на жанр видання. З одного боку це є слабкий аргумент, проте з іншого дивно, що не зустрічаємо жодної чіткої згадки про кількаразово виданий катехизм. Можливо, подальші пошуки дадуть змогу з'ясувати чи цей катехизм виводився з ужитку певними єпископськими розпорядженнями. Слово «Catechismus» на позначення катехизму зустрічаємо у всій візитації лише двічі. Друге вживання цього слова позначає відсутність катехитичного видання у селі Ремете-мезов (зараз Помі (Pomi), Румунія) [Véghseő, 2015, old. 364]. До того ж в назвах інших катехизмів не фігурує «катехизм» як головне означувальне слово.

Найімовірніше, видання катехизму Барані було присутне на двох парафіях. Візитатори зафіксували одне видання катехизму Ласла Барані селі Бьод (Böd, нині Тісовошварі (Tiszavasvári), Угорщина) комітату Саболч [Véghseő, 2015, old. 304], а інше у селі Оласі (нині Олосліско (Olaszliszka), Угорщина) [Гаджега, 1935, с. 105; ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 1199, арк. 18]. Обидва видання візитатори зафіксували як «Вагану», а поруч із ними на парафії були присутні видання Біблій та деяких інших творів угорською та латинською мовами.

У звіті візитації за 1751 р. єпископ Михайло Мануїл Ольшавський констатує поганий стан справ з освітою на парафіях, оскільки вони здебільшого не мають засобів, щоб утримувати не те що вчителя, але і церковних урядників: дяка та паламаря. З цієї ж причини, правда, лише частково, народ неосвічений у богословських питаннях. Єпископ підкреслює, що ці знання є поміж іншими у «книжечці із моралі, надрукованої на розмовній мові» («in Libello morali lingua vernacula impresso») [Véghseő, 2015, old. 530]. Ще 16 березня 1731 р. єпископ Георгій Геннадій Бізанцій згадує про «Катех[из]мъ новоизданный, и вам[ъ] надан[ный]» в універсалі про ювілейний рік [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 471, арк. 1]. Скерування

єпископа «Зри листъ рлс [136] w Сакраментѣ покѣты, даже до листу рмв [142]...» [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 471, арк. 1], дійсно співпадає із розділом про покуту у катехизмі Бізанція [НМЛ, сдк-1259, рлс(136)–рмв(142)] В іншому випадку, катехизм часто згадується у так званих «Статутах» Михайла Ольшавського [Zubko, Žeňuch, 2019, s. 88, 89, 92, 95], які є дещо коригованим списком одного зі львівських видань «Уставів с. собору Замойського» 1744 р. [Паранько, Сkochиляс, Іг. та Сkochиляс, Ір., 2021, с. 539–582].

Укладачі друкованого тексту візитації Мануїла Ольшавського 1750–1752 рр. зробили спробу розкрити записи у протоколах, що стосуються книг. Таким чином вони уклали перелік із 75 назв книжкових пам'яток [Véghseő, 2015, old. 31–36], згадки або назви яких хоч раз зустрічалися на парафіях. Проте, що дуже важливо, вони оминули доволі часто згадувані та, як на мій погляд, чітко прописані у своїх варіаціях, згадки про катехизми. У протоколах візитацій зустрічаємо кілька варіантів назв катехитичних видань. Більшість друкованих видань досліджуваного періоду слідували бароковій традиції іменування довгими назвами. Тому в різноманітних реєстрах, інвентарях та візитаціях ці назви пристосовували для зручності вжитку через скорочення. До прикладу катехизм Льва Кишки набув народної назви «Казуси», а за ним, як побачимо нижче, і катехизм Георгія Геннадія Бізанція. Записи «casus», «moralem casist[i]cu[m] libru[m]», «casus catechesium», «moralem», «Medullam Casuum», «Catechesim», «Libellum Casisticum» мали б свідчити про наявність кількох варіантів означення катехитичних видань у тексті візитації.

Редактори візитації пояснили варіант «Medullam Casuum» як популярне у Європі видання Германа Бусембаума «Medulla theologiae moralis, facili ac perspicua methodo resolvens. Casus conscientiae, ex variis probatisque authoribus concinnata». Така інтерпретація виглядає доволі раціонально. Та, можливо, цей запис може бути перекладом перших слів назви «казусів» – «Собраніє припадков». На цей аргумент приводить також і записи скорочених назв твору Бусембаума, що дійшли до нас із терен Мукачівської єпархії. З 1780–1781 рр. записи для Малоберезнянського монастиря виглядають так: «Medula T[heo]l[og]ia moralis p[at]ri Herman Vuzembaum». Такі ж записи трапляються і в книгозбірнях Крехівського за 1739 р. [Альмес, 2021, с. 328] та 1773 р. [Альмес, 2021, с. 501], Львівського Святоюрського за 1772 р. [Альмес, 2021, с. 474] василіянських монастирів Львівської єпархії. В цих випадках бачимо, що практика скороченого запису полягала у записі двох перших слів «Medulla

theologiae», тож під записом «Medulla Casuum» можемо розуміти саме катехизм Бізанція. Про практику прямих перекладів назви твору говорить сама ж візитація, яка подає перекладені назви «Ключа розуміння» Йоаникія Гаятовського – «Clavis» [Див., наприклад: Véghseő, 2015, old. 74, 86, 140] чи «Вінець Христов» Антонія Раливировського – «Stertum» [Див., наприклад: Véghseő, 2015, old. 40, 140, 329]. Згадок про запис у протоколі «Medulla Casuum» є лише два, і вони могли б бути не такими важливими для загальної картини. Проте, обидва ці записи зроблено у протоколі візитації комітату Саболч, що одночасно показують лише два випадки побутування цих видань у тому комітаті.

Досліджуючи текст візитації, та враховуючи контекст побутування книги з народною назвою «Казуси», виникає думка, що записи «casus», «moralem casist[i]cu[m] libru[m]», «casus catechesium», «moralem», «Medullam Casuum», «Libellum Casisticum» походять від перекладу слов'янської назви «Казусів». Якщо спробувати перекласти назву «Краткое припадковъ моральныхъ, или нравныхъ собраніе...» може вийти щось на кшталт «Medulla casuum moralis». Звідси, навіть одинока згадка у візитації слова «moralem» поміж проповідницькими книгами може вказувати на «Казуси». У випадку «casus catechesium» варто також розуміти скорочену назву саме «Казусів» Бізанція, оскільки другу частину розлогої барокової назви одним словом можна описати саме як катехизм. Промовистим є і «Libellum Casisticum», який однозначно вказує на «Казуси» Бізанція, оскільки це було малоформатне видання *in octavo*, що дало змогу укладачеві записати його саме як «книжечку», між масивними богослужбовими та проповідницькими друками.

Доволі непропорційна густота поширення катехизму Бізанція, проілюстрована у Таблиці 1., де найвищий відсоток поширення катехизму припадає на комітати Земплин та Шарош. Непропорційність, все ж, не буде означати його неприйняття на парафіях в інших комітатах. Яскравим свідченням цього буде лист марамороського архидиякона Івана Теодоровича. Пишучи до протоігумена василіянських монастирів Гедеона Пазина, 22 жовтня 1749 р., Іван Теодорович цікавиться ціною «Катахизи либо Казѣси которих[ъ] вѣд[ъ] давнѣ вжидаю» [ДАЗО, ф. 64, оп. 1, спр. 319, арк. 39]. Це свідчить про тривалість процесу впровадження цього катехизму в середовище парафій. Іншим доказом тривалості цього процесу буде також неодноразове посилання на «казуш» у «Статуті» Мануїла Ольшавського 1752 р. [Zubko, Žeňuch, 2019, s. 88, 89, 92, 95], про яке ішлося вище.

Таблиця 1. Кількість «Казусів» на парафіях Мукачівської єпархії за візитацією 1750-1752 рр.

Комітат	Катехизм/парафії	відсоток
Земплин	97/186	52
Шарош	47/105	45
Абов	5/30	17
Боршод	2/9	22

Саболч	2/35	6
Сукмар	2/104	2
Берег	1/125	0,8
Мараморош	0/129	0
Угоча	0/47	0
Унг	0/86	0
Всього	156/856	18

Джерело: [Véghseő, 2015, old. 39-737; ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 1199, арк. 1–18].

Запис «casistic[um] praet[e]r part[ium] Polonicu[m]» [Véghseő, 2015, old. 115] («казуїстика, окрім польської частини») наводить на думку про побутування унівських «Казусів» Льва Кишки виданих 1732 р. за наказом київського унійного митрополита Атанасія Шептицького, де польськомовна частина була опущена. Перевидання саме 1732 р. може бути згадане під поданим описом, оскільки воно не містило польськомовної версії катехитичної частини, а інші перевидання мали змінені назви: «Богословія нравоучительна» (Почаїв, 1751), «Поученіє во святих тайнах» (Унів, 1745). Польськомовна версія тексту була долучена до катехизму Льва Кишки 1722 р., до власне катехитичної частини книги [Корзо, 2007, с. 438]. «Казуси» Бізанція також не містили польськомовного тексту, проте, очевидно, візитатор мав розуміти, що перед ним було не трнавське видання 1727 р. Принаймні один прецедент побутування унівських «Казусів» 1745 р. зафіксував Іван Панькевич. У власницькому записі цього кодексу зазначено, що його купив торіський дяк Михайло Станчак від якубянського дяка Яна у 1778 р. [Панькевич, 1970, с. 111], отже ця книга встигла побувати як мінімум на двох парафіях Мукачівської єпархії. Проте, слід мати на увазі, що парафія Якубяни до кінця 1780-х належала до юрисдикції Перемиської єпархії [Детальніше див.: Gil, 2022, с. 167–188; Лучкай, 2004, с. 131–147], де постанови Замойського собору впроваджували одразу після собору. Тим не менше, ці поодинокі згадки вказують про чітке розуміння візитаторів як змісту цих катехизмів, так і історії їх

видання.

Висновки. Катехизм є «посібником» із віровчення, де викладені головні «правди віри». Катехизми слід розглядати у контексті дисциплінування спільноти, на основі освітніх практик із виразним конфесійним забарвленням. Можливість отримати якісну священничу освіту в Мукачівській єпархії не могла забезпечити потреб єпархії. Проте разом із традицією конфесійної толерантності в Угорському королівстві конфесійна конкуренція вимагала якісного поширення ідей цієї конфесії. На теренах єпархії вдалося зафіксувати три видання катехизмів для католиків східного обряду. Перший – Катехизм Йосифа де Камеліса був кілька разів перевиданий різними мовами, проте до моменту візитації його майже не вдалося знайти на парафіях. Другий – Катехизм Ласла Барані був підготовлений та спрямований для об'єднаних із Римською Церквою румунів, але був за своєю суттю «латинським» катехизмом. Найбільш показовим та найбільш розповсюдженим став катехизм Георгія Геннадія Бізанція, який був передруком супрасльського видання катехизму Льва Кишки. Заходи із передруку та поширення катехизму Бізанція є компонентом ширшої програми реценції постанов Замойського собору на теренах Мукачівської єпархії. Для розуміння програми конфесійного дисциплінування вірників Мукачівської єпархії XVIII ст., у подальшому слід докладніше звернути увагу на особливості змісту катехизмів Йосифа де Камеліса та Георгія Геннадія Бізанція, а також їх порівняльного аналізу.

Список використаних джерел

- Альмес, І., 2021. *Від молитви до освіти: Історія читання ченців Львівської єпархії XVII – XVIII ст.*, Львів: Видавництво УКУ, 588 с. (Серія «Київське християнство», т. 26).
- Варга, С., 2016. Положення католицизму в Венгерском королевстве в XVI в., *Взаимодействия и конфликты на конфессионально и этнически смешанных территориях Центральной и Восточной Европы 1517 – 1918*, Москва-Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 6–18.
- Гаджега, В., 1935. Додатки до історії русинів і руських церковей в був. жупі Земплискай, *Науковий Збірник Товариства „Просвіта” в Ужгороді*, № 11, с. 56–120.
- Гаджега, Ю., 1928. *Іздание Культурно-просветительнаго общества имени Александра Духновича в Ужгороді*, т. 33. *Історія Ужгородської богословської семінарії в її головних чертах*, Ужгород: Книгопечатня Г. Миравчика, 45 с.
- Годинка, А., 1944. Собор нашой діоцезії, подержаний в днях 11–12 Марта 1726. в Егері (Eger), *Літературна Неділя*, Ужгород, число 4, № 8, с. 91–94.
- Гілл, Дж., 2016. *Флорентійський собор*, Львів: Видавництво УКУ, ххі+441.
- Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. 64, оп. 1. спр. 319, на 56 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 471, на 1 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 1199, на 20 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 2499, на 6 арк.
- Добош, О., 2021. *Практика та теологія Євхаристії в історичній Мукачівській єпархії від Ужгородської Унії (1646 р.) до середини XX століття*, Ужгород: ФОП Сабов А. М., 809 с.
- Контлер, Л., 2002. *Історія Венгрії. Тисячеліття в центрі Європи*, Москва: Весь Мир, 656 с.

- Корзо, М., 2007. *Украинская и белорусская катехетическая традиция конца XVI – XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований*, Москва: Канон+, 672 с.
- Корзо, М., 2020. Некоторые замечания об источниках униатского богословия рубежа XVII и XVIII вв.: к 300-летию Замойского собора 1720 г., *Вестник ПСТГУ. Серия II: История. История Русской Православной Церкви*, № 97, с. 53–67.
- Лучкай, М., 1991. *Історія карпатських русинів*, т. 4. *Науковий збірник Музею української культури в Свиднику*, вип. 17, Пряшів: Словацьке педагогічне товариство, відділ української літератури, с. 27–181.
- Лучкай, М., 1992. *Історія карпатських русинів*, т. 4. *Науковий збірник Музею української культури в Свиднику*, вип. 18, Пряшів: Словацьке педагогічне товариство, відділ української літератури, с. 63–153.
- Лучкай, М., 2003. *Історія карпатських русинів*, т. 4, Ужгород: Закарпаття, 328 с.
- Лучкай, М., 2004. *Історія карпатських русинів*, т. 5, Ужгород: Закарпаття, 251 с.
- Львівська Національна наукова бібліотека України ім. Василя Стефаника (ЛННБ), Відділ рідкісної книги, I СТ 3944 «Де Камеліс, Йосиф, 1698. *Katechisusъ для науку Оугрорвскимъ людемъ*, Трнава: Тупом[ъ] Академ[іи], тж [360]+3 арк.»
- Мороз, В., 2018. Реформи митрополита Рутського та їх реєстрація у Мукачівській єпархії: від прийняття унійної ідеї до створення василіянської провінції. ks. S. Nabywaniec, ks. S. Zabraniak i B. Lorens (red.), *Zakon Bazyliński na tle mozaiki wuznaniowej i kulturowej Rzeczypospolitej i krajów ościennych*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, с. 227–237.
- Мороз, В., 2019. Унійні змагання в Мукачівській єпархії під впливом Київської митрополії часів Іпатія Потія та Йосифа Велямина Рутського, *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія, вип. 1 (40), с. 78–87. [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(40\).2019.170525](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(40).2019.170525)
- Мороз, В., 2020. Мукачівський єпископ Сергій в маєстностях Острозьких і Заславських та його невідома місія в Київській митрополії першої чверті XVII століття, *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія, вип. 2 (43), с. 10–21. [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(43\).2020.217356](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(43).2020.217356)
- Мороз, В., 2024. Реєстрація Постанов Замойського провінційного собору 1720 р. в Мукачівській унійній єпархії (1720 – 1733 рр.), І. Альмес, Д. Сироїд, М. Тупиця та Т. Шманько, упоряд. *Замойський провінційний собор Руської Унійної Церкви 1720 року*. Львів: Видавництво УКУ. (У друці)
- Наукова бібліотека Ужгородського національного університету (НБ УжНУ), Відділ рукописів, стародруків та рідкісних книг, інв. № 23. «Гевргій Геннадій Византій, 1727, *Краткое припадокъ моральныхъ, или нравныхъ собраніе*, Трнава: Тупом[ъ] Академ[іи]»
- Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького (НМЛ), Відділ рукописів і стародруків, сдк-1259. «Гевргій Геннадій Византій, 1727, *Краткое припадокъ моральныхъ, или нравныхъ собраніе*, Трнава: Тупом[ъ] Академ[іи], уві [412] с.»
- Панькевич, І., 1970. Матеріали до історії мови південнокарпатських українців, *Науковий збірник Музею української культури в Свиднику*, вип. 4, кн. 2, Пряшів: Словацьке педагогічне товариство, відділ української літератури, 222 с.
- Паранько, Р, Сkochиляс, Іг. та Сkochиляс, Ір. (ред.), 2021. *Замойський провінційний собор Руської Унійної Церкви 1720 року*, кн. 1: *Діяння та постанови*, Львів: Видавництво УКУ, С+804 с.
- Пекар, А., 1967. *Нариси історії Церкви Закарпаття*, т. 1, *Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni*, series 2, sectio 1, vol. 22, Roma: PP. Basiliani, 241 с.
- Петровъ, А., 1906. «*Старая вѣра*» и унія в XVII – XVIII вв. *Пояснительная записка*, Санкт-Петербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 88 с.
- Петровъ, А., 1923. *Отзвукъ реформаціи въ русском Закарпатъи XVI в. (Няговскія поученія на евангеліе)*, Прага: Типографія Д-ра Ед. Грега і сына, 121 с. (Матеріали для історії Закарпатської Руси, т. 8).
- Сkochиляс, І., 2010. *Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII століть: організаційна структура та правовий статус*, Львів: Видавництво УКУ, 831 с.
- Тупиця, М., 2024. Документи щодо прийняття постанов Замойського провінційного собору в Мукачівській єпархії 1726 – 1727 рр., І. Альмес, Д. Сироїд, М. Тупиця та Т. Шманько, упоряд. *Замойський провінційний собор Руської Унійної Церкви 1720 року*, Львів: Видавництво УКУ. (У друці)
- Тупиця, М., 2024. Протоколи єпархіальних соборчиків Мукачівської єпархії (11 березня 1726 р. – 3 лютого 1727 р.), І. Альмес, Д. Сироїд, М. Тупиця та Т. Шманько, упоряд. *Замойський провінційний собор Руської Унійної Церкви 1720 року*, Львів: Видавництво УКУ. (У друці)
- Baran, O., 1960. *Metropolia Kioviensis et Eparchia Mukačoviensis*, Romae: PP. Basiliani, 111 p.
- Canones et Decreta Sacrosancti Oecumenici et Generalis Concilii Tridentini sub Paulo III, Julio III, Pio IV, Pontificibus Maximis, cum Patrum subscriptionibus*. 1827, Viennae: Typis Antonii Strtauss, 382 p.
- Crăciun M., Ghitta O. & Murdock G., 2002. Religious reform, printed books and confessional identity, M. Crăciun, O. Ghitta & G. Murdock (Eds.), *Confessional Identity in East-Central Europe*, London; New York: Routledge, p. 1–30.
- Dobos, A., 2021. Zamošská synoda a nejasnosť vo vstáhu k nej v Mukačevskom biskupstve", D. Černý (Ed.). *Zamošská synoda*, Roma; Bratislava: Istituto Storico Slovacco di Roma, s. 58–72.
- Dobos, A., 2024. The issue of reception of the Synod of Zamosc in the historical Eparchy of Mukachevo У: І. Альмес, Д. Сироїд, М. Тупиця та Т. Шманько, упоряд. *Замойський провінційний собор Руської Унійної Церкви 1720 року*, Львів: Видавництво УКУ. (У друці)
- Ghitta, O., 2002. The first Greek Catholic catechisms in Hungary and Transylvania, M. Crăciun, O. Ghitta & G. Murdock (Eds.), *Confessional Identity in East-Central Europe*, London; New York: Routledge, p. 153–166.
- Ghitta, O., 2015. *Pânea Pruncilor (The Infants' Bread): A Post-tridentine Catechism from the Beginnings of Habsburg Transylvania*, L'Harmattan, 161 p.
- Gil, A., 2022. Parafie eparchii przemyskiej w starostwie spiskim w XVII – XVIII wieku na tle dziejów Kościołów wschodnich po południowej stronie Karpat, І. Альмес, відп. ред. *Sub ficu. Меморіальний збірник, присвячений Ігореві Сkochилясу*, Львів: Видавництво УКУ, с. 167–188.
- Hodinka, A., 1911. *A munkácsi görögkatolikus püspökség okmánytár*, Ungvár: Unio Könyvnyomda, 668 old.
- Lacko, M., 1959. Documenta spectantia regimen episcopi Mukacevensis Michaelis Manuelis Olšavsky 1743 – 1767, *Orientalia Christiana Periodica*, vol. 25, p. 24–90.
- Lotz-Neumann, U., 2013. Confessionalization, A. Bamji, G. H. Janssen & M. M. Laven (Eds.), *The ashgate research companion to the counter-reformation*, Routledge, p. 33–53.
- Magocsi, P.-R. & Strumins'kyj, B., 1977. The first Carpatho-Ruthenian printed book, *Harvard Library Bulletin* Issue. 3, № 25,

p. 292–309.

- Mârza, E. (Ed.), 2002. *Catehismul lui Iosif de Camillis, Trnava 1726*, Sibiu: Imago, 216 p.
- Skochylyas, I., 2009. "Slavia Unita – the cultural and religious model of the Archdiocese of Kiev in the seventeenth and eighteenth centuries (the discussion on Christian heritage of the nations of Eastern Europe), J. Kloczowski, H. M. Łaskiewicz (Eds.), *East-central europe in european history: themes & debates*, Lublin: IESW, p. 243–254.
- Véghseő, T. (Ed.), 2015. *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. Olsavszky Mihály Mánuel munkácsi püspök 1750 – 1752. évi egyházlátogatásainak iratai*, Nyiregyháza: Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 799 old.
- Welykyj, A. G. (Ed.), 1954. *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075 – 1953)*, vol. 2: 1700 – 1953, *Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni*, series 2, sectio 3, Roma: PP. Basiliani, 668 p.
- Zubko, P & Žeňuch, P. (Eds.), 2019. Diecézne štatúty Michala Manuela Oľšavského z rokov 1752 – 1758, *Slavica Slovaca*, ročník 53, № 3-4, 100 s.

References

- Almes, I., 2021. *Vid molytvy do osvity: Istoriiia chytannia chentsiv Lvivskoï yeparkhii XVII – XVIII st* [From Prayer to Education: the History of the Reading of Monks of the Lviv Eparchy in the 17th and 18th Centuries], Lviv: Vydavnytstvo UKU, 588 s. (Kyivan Christianity Series, vol. 26). (in Ukrainian).
- Baran, O., 1960. *Metropolia Kioviensis et Eparchia Mukačoviensis*, Romae: PP. Basiliani, 111 p. (in Latin).
- Canones et Decreta Sacrosancti Oecumenici et Generalis Concilii Tridentini sub Paulo III, Julio III, Pio IV, Pontificibus Maximis, cum Patrum subscriptionibus*. 1827, Vienna: Typis Antonii Strtauss, 382 p. (in Latin).
- Crăciun M., Ghitta O. & Murdock G., 2002. Religious reform, printed books and confessional identity, M. Crăciun, O. Ghitta & G. Murdock (Eds.), *Confessional Identity in East-Central Europe*, London; New York: Routledge, p. 1–30. (in English).
- Derzhavnyy arkhiv Zakarpats'koyi oblasti (DAZO), f.64, op. 1, spr. 319, na 56 ark. (in Latin).
- DAZO, f.151, op. 1, spr. 1199, na 20 ark. (in Latin).
- DAZO, f.151, op. 1, spr. 471, na 1 ark. (in Old Ukrainian).
- DAZO, f.151, op. 1, spr. 2499, na 6 ark. (in Old Ukrainian and Latin).
- Dobos, A., 2021. Zamošská synoda a nejasnosť vo vs'ahu k nej v Mukačevskom biskupstve", D. Černý (Ed.). *Zamošská synoda*, Roma; Bratislava: Istituto Storico Slovacco di Roma, s. 58–72. (in Slovak).
- Dobos, A., 2024. The issue of reception of the Synod of Zamosc in the historical Eparchy of Mukachevo, I. Almes, D. Syroid, M. Tupytsia ta T. Shmanko, uporiad. *Zamoiskyi provintsiiyni sobor Ruskoï Uniinoï Tserkvy 1720 roku* [The 1720 Provincial Council of Zamość of the Ruthenian Uniate Church. Book 2: Documents and Materials], Lviv: Vydavnytstvo UKU. (In press). (in English).
- Dobosh, O., 2021. *Praktyka ta teolohiia Yevkharystii v istorychnii Mukachivskii yeparkhii vid Uzhhorodskoi Unii (1646 r.) do seredyny XX stolittia* [Practice and theology of the Eucharist in the historical Mukachevo eparchy from the Uzhgorod Union (1646) to the middle of the 20th century], Uzhhorod: FOP Sabov A. M., 809 s. (in Ukrainian).
- Gadzhega Ju., 1928. *Izdanie Kulturno-prosvetitel'nago obshhestva imeni Aleksandra Duhnovicha v Uzhgorode* [Alexander Dukhnovich Cultural and Educational Society in Uzhgorod Publication], t. 33, *Istoriya Uzhgorodskoy bogoslovskoy seminarii v eja glavnyh chertah* [The history of the Uzhgorod Theological Seminary in its main features], Uzhgorod: Knigopachatnaja G. Miravchika, 45 s. (in Russian).
- Ghitta, O., 2002. The first Greek Catholic catechisms in Hungary and Transylvania, M. Crăciun, O. Ghitta & G. Murdock (Eds.), *Confessional Identity in East-Central Europe*, London; New York: Routledge, p. 153–166. (in English).
- Ghitta, O., 2015. *Pânea Pruncilor (The Infants' Bread): A Post-tridentine Catechism from the Beginnings of Habsburg Transylvania*, L'Harmattan, 161 p. (in English).
- Gil, A., 2022. Parafie eparchii przemyskiej w starostwie spiskim w XVII – XVIII wieku na tle dziejów Kościołów wschodnich po południowej stronie Karpat, I. Almes, vidp. red. *Sub ficu. Memorialnyi zbirnyk, prysviachenyi Ihorevi Skochyliasu*, Lviv: Vydavnytstvo UKU. s. 167–188. (in Polish).
- Gill, Dzh., 2016. Florentiiskyi sobor [The Council of Florence], Lviv: Vydavnytstvo UKU, xxi+441. (in Ukrainian).
- Hadzheha, V., 1935. Dodatky do ystorii rusynov y ruskykh tserkveï v buv. zhupi Zemplyskoï [Supplements to the history of Ruthenians and Ruthenian churches in the former Zhupatnate of Zemplyn], *Naukovyy Zbornyk Tovarystva „Prosvita” v Uzhhorodi*, № 11, s. 56–120. (in Ukrainian).
- Hodinka, A., 1911. *A munkácsi görögkatolikus püspökség okmánytár*, Ungvár: Unio Könyvnyomda, 668 old. (in Hungarian).
- Hodynka, A., 1944. Sobor nashoi diotsezii, poderzhanyi v dniakh 11–12 Marta 1726. v Eheri (Eger) [The Council of our Diocese, held on March 11–12, 1726 in Eger], *Literaturna Nedilia*. Uzhhorod, chyslo 4, № 8, s. 91–94. (in Ukrainian).
- Kontler, L., 2002. *Istoriya Vengrii. Tysyacheletie v tsentre Yevropy* [History of Hungary. Millennium in the center of Europe], Moskva: Ves' Mir, 656 s. (in Russian).
- Korzo, M., 2007. *Ukrainskaya i belorusskaya katekheticheskaya traditsiya kontsa XVI – XVIII vv.: stanovleniye, evolyutsiya i problema zaimstvovaniy* [Ukrainian and Belarusian catechetical tradition of the end of the 16th–18th centuries: establishing, evolution, and the borrowings problem], Moskva: Kanon+, 672 s. (in Russian).
- Korzo, M., 2020. Nekotoryye zamechaniya o istochnikakh uniatskogo bogosloviya rubezha XVII i XVIII vv.: k 300-letiyu Zamoyskogo sobora 1720 g. [Some notes on the sources of Uniate theology at the turn of the 17th and 18th centuries: to the 300th anniversary of the 1720 Provincial Council of Zamość], *Vestnik PSTGU. Seriya II: Istoriya. Istoriya Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi*, №97, s. 53–67. (in Russian).
- Lacko, M., 1959. *Documenta spectantia regimen episcopi Mukacevensis Michaelis Manuelis Oľšavsky 1743 – 1767*, *Orientalia Christiana Periodica*, vol. 25, p. 24–90. (in Latin).
- Lotz-Heumann U., 2013. Confessionalization, A. Bamji, G. H. Janssen & M. M. Laven (Eds.), *The ashgate research companion to the counter-reformation*, Routledge, p. 33–53. (in English).
- Luchkai, M., 1991. *Istoriia karpatskykh rusyniv t. 4. Naukovyi zbirnyk Muzeiu ukrainskoi kultury v Svydnyku* [History of the Carpathian Ruthenians, vol. 4. Scientific collection of the Museum of Ukrainian Culture in Svydnyk.], vyp. 17, Priashiv: Slovatske pedahohichne tovarystvo, viddil ukrainskoi literatury, s. 27–181. (in Ukrainian).
- Luchkai, M., 1992. *Istoriia karpatskykh rusyniv t. 4., Naukovyi zbirnyk Muzeiu ukrainskoi kultury v Svydnyku* [History of the Carpathian Ruthenians, vol. 4. Scientific collection of the Museum of Ukrainian Culture in Svydnyk.], vyp. 18, Priashiv: Slovatske pedahohichne tovarystvo, viddil ukrainskoi literatury, s. 63–153. (in Ukrainian).

- Luchkai, M., 2003. *Istoriia karpatskykh rusyniv* [History of the Carpathian Ruthenians], t. 4, Uzhhorod: Zakarpattia, 328 s. (in Ukrainian).
- Luchkai, M., 2004. *Istoriia karpatskykh rusyniv* [History of the Carpathian Ruthenians], t. 5, Uzhhorod: Zakarpattia, 251 s. (in Ukrainian).
- Lvivska Natsionalna naukova biblioteka Ukrainy im. Vasyliya Stefanyka (LNNB), Viddil ridkisnoi knyhy, I ST 3944 «De Kamelis, Yosyf, 1698. *Katekhsys dlia nauky Ouhroruskym liudem* [Catechism for teaching the Hungarian-Ruthenian people], Trnava: Tvpom Akademiy, r₃ [360]+3 ark.» (in Old Ukrainian).
- Magocsi, P.-R. & Strumins'kyj, B., 1977. The first Carpatho-Ruthenian printed book, *Harvard Library Bulletin* Issue. 3, № 25, p. 292–309. (in English).
- Mârza, E. (Ed.), 2002. *Catehismul lui Iosif de Camillis, Trnava 1726*, Sibiu: Imago, 216 p. (in Romanian).
- Moroz, V., 2018. Reformy mytropolity Rutsokho ta yikh retseptsiiia u Mukachivskii yeparkhii: vid pryiniattia uniinoi idei do stvorennia vasyliianskoi provintsii [Reception of metropolitan bishop Joseph Velamin Rutskyj's reforms in the Eparcchy if Mukachevo: from accepting of Church's unitu idea to creation of Basilian province]. ks. S. Nabywaniec, ks S. Zabraniak i B. Lorens (red.), *Zakon Bazyliański na tle mozaiki wyznaniowej i kulturowej Rzeczypospolitej i krajów ościennych*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, s. 227–237. (in Ukrainian).
- Moroz, V., 2019. Uniini zmahannia v Mukachivskii yeparkhii pid vplyvom Kyivskoi mytropolii chasiv Ipatiiia Pottiiia ta Yosyfa Veliamyna Rutsokho [Influence of the Kyiv metropolitanate on the attempts at Church Union in the Eparchy of Mukachevo in the times of Hypatius Pocij and Josef Veliamyn Rutsky], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, vyp. 1 (40), №, s. 78–87. (in Ukrainian). [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(40\).2019.170525](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(40).2019.170525)
- Moroz, V., 2020. Mukachivskiy yepyskop Serhii v maietnostiakh Ostrozkykh i Zaslavskykh ta yoho nevidoma misiia v Kyivskii mytropolii pershoi chverti XVII stolittia [The bishop of Mukachevo Sergius in estates of Ostrogski and Zaslavski families, and his unknown mission in the Kyivan Metropolitanate during the first quarter of XVII century]. *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, vyp. 2 (43), s. 10–21. (in Ukrainian). [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(43\).2020.217356](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(43).2020.217356)
- Moroz, V., 2024. Retseptsiiia Postanov Zamojskoho provintsijnoho soboru 1720 r. v Mukachivskij uniinij yeparkhii (1720 – 1733 rr.) [Reception of the Resolutions of the 1720 Provincial Council of Zamość in the Mukachevo Uniate Eparchy (1720–1733)], I. Almes, D. Syroid, M. Tupytsia ta T. Shmanko, uporiad. *Zamojskiy provintsijnij sobor Ruskoj Uniinoj Tserkvy 1720 roku* [The 1720 Provincial Council of Zamość of the Ruthenian Uniate Church. Book 2: Documents and Materials], Lviv: Vydavnytstvo UKU. (In press). (in Ukrainian).
- Natsionalnyi muzei u Lvovi im. Andreia Sheptytskoho (NML), Viddil rukopysiv i starodrukiv, sdk-1259. «Heorhii Hennadii Vyzantii, 1727, *Kratkoe prypradkov moralnykh, yly nraivnykh sobranie*, Tranva: Typom Akadem[iy], ybi [412] s.» (in Old Ukrainian).
- Naukova Biblioteka Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu (NB UzhNU), Viddil rukopysiv, starodrukiv ta ridkisnykh knyh, inv. № 23. «Heorhii Hennadii Vyzantii, 1727, *Kratkoe prypradkov moralnykh, yly nraivnykh sobranie*, Tranva: Typom Akadem[iy]». (in Old Ukrainian).
- Pankevych, I., 1970. *Materialy do istorii movy pivdennekarpatskykh ukraintsiv* [Materials for the history of the language of South Carpathian Ukrainians], *Naukovyi zbirnyk Muzeiu ukraïnskoi kultury v Svydnyku*, vyp. 4, kn. 2, Priashiv: Slovatske pedahohichne tovarystvo, viddil ukraïnskoi literatury, 222 s. (in Ukrainian).
- Paranko, R., Skochylias, Ih. ta Skochylias, Ir. (red.), 2021. *Zamojskiy provintsijnij sobor Ruskoj Uniinoj Tserkvy 1720 roku*, Kn. 1, *Diiannia ta postanovy* [The 1720 Provincial Council of Zamość of the Ruthenian Uniate Church. Book 1: Acts and Resolutions], Lviv: Vydavnytstvo UKU, C+804 s. (Latin, Polish, Old Ukrainian and Ukrainian).
- Pekar, A., 1967. *Narysy istorii Tserkvy Zakarpattia* [The delineations of the Church history of Zakarpattia], t. 1, *Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni*, series 2, sectio 1, vol. 22, Roma: PP. Basiliani, 241 s. (in Ukrainian).
- Petrov, A., 1906. «*Staraya vera*» i uniya v XVII – XVIII vv. *Poyasnitelnaya zapiska* ["Old Faith" and the Union in the XVII – XVIII centuries. Explanatory note], Sanktpeterburg: Tipografiya Imperatorskoj Akademii Nauk, 88 s. (in Russian).
- Petrov, A., 1923. *Otzvuk reformatsii v russkom Zakarpati XVI v. (Nyagovskiya pouchieniya na yevangelie)* [The echo of the reformation in Russian Transcarpathia in the 16th century. (Nyagovskaya teachings on the gospel)], Praga: Tipografiya D-ra Yed. Grega i sina, 121 s. (Materials dlya istorii Zakarpatskoi Rusi, t. 8). (in Russian).
- Skochylias, I., 2010. *Halytska (Lvivska) yeparkhiiia XII – XVIII stolit: orhanizatsiina struktura ta pravovyi status* [The Eparchy of Halych (Lviv) in the 12–18th Centuries: Organizational Structure and Legal Status], Lviv: Vydavnytstvo UKU, 831 s. (in Ukrainian).
- Skochylias, I., 2009. "Slavia Unita – the cultural and religious model of the Archdiocese of Kiev in the seventeenth and eighteenth centuries (the discussion on Christian heritage of the nations of Eastern Europe), J. Kłoczowski, H. M. Łaskiewicz (Eds.), *East-central europe in european history: themes & debates*, Lublin: IESW, p. 243–254. (in English).
- Tupytsia, M., 2024. Dokumenty shchodo pryiniattia postanov Zamojskoho provintsijnoho soboru v Mukachivskii yeparkhii 1726 – 1727 rr. [Documents regarding the adoption of the resolutions of the Provincial Council of Zamość in the Mukachevo eparchy in 1726 – 1727], I. Almes, D. Syroid, M. Tupytsia ta T. Shmanko, uporiad. *Zamojskiy provintsijnij sobor Ruskoj Uniinoj Tserkvy 1720 roku* [The 1720 Provincial Council of Zamość of the Ruthenian Uniate Church. Book 2: Documents and Materials], Lviv: Vydavnytstvo UKU. (In press). (in Ukrainian).
- Tupytsia, M., 2024. Protokoly yeparkhialnykh soborchykiv Mukachivskoi yeparkhii (11 bereznia 1726 r. – 3 liutoho 1727 r.), I. Almes, D. Syroid, M. Tupytsia ta T. Shmanko, uporiad. *Zamojskiy provintsijnij sobor Ruskoj Uniinoj Tserkvy 1720 roku* [The 1720 Provincial Council of Zamość of the Ruthenian Uniate Church. Book 2: Documents and Materials], Lviv: Vydavnytstvo UKU. (In press). (in Latin, Old Ukrainian and Ukrainian).
- Varga, S., 2016. Polozheniye katolitsizma v Vengerskom korolevstve v XVI v. [The position of Catholicism in the Kingdom of Hungary in the 16th century], *Vzaimodeystviya i konflikty na konfessional'no i etnicheski smeshannykh territoriyakh Tsentral'noy i Vostochnoy Yevropy 1517 – 1918* [Interactions and conflicts on the ethnically and confessionally mixt territories of Central and Eastern Europe, 1517 – 1918], Moskva-Sankt-Peterburg: Nestor-istoriya, s. 6–18. (in Russian).
- Véghseő, T. (Ed.), 2015. *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. Olsavszky Mihály Mánuel munkácsi püspök 1750 – 1752. évi egyházlátogatásainak iratai*, Nyíregyháza: Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 799 old. (in Hungarian and Latin).
- Welykyj, A. G. (Ed.), 1954. *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075 – 1953)*, vol. 2: 1700 – 1953, *Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni*, series 2, sectio 3, Roma: PP. Basiliani, 668 p. (in Italian and Latin).
- Zubko, P & Žeňuch, P. (Eds.), 2019. Diecézne štatúty Michala Manuela Olšavského z rokov 1752 – 1758, *Slavica Slovaca*, Ročník

Mykhailo Tupytsia

Master in History, Lecturer at the department of liturgical studies Faculty of Theology and Philosophy,
Ukrainian Catholic University, Lviv

CATECHISMS AT THE MUKACHEVO EPARCHY PARISHES IN THE 18TH CENTURY

The article is devoted to the study of the spread of catechisms that were in use in the parishes of the Mukachevo eparchy in the 18th century. Catechisms were used to spread the central «truths of faith» in the confessional era in Europe. Several catechetical publications are known in the book culture of the Mukachevo Eparchy of the 18th century. Chief among them as of the first half of the 18th century were the catechisms of Joseph de Camelis and George Gennadius Bizantsius. In addition to these catechisms, the visitation data also mentions the catechism of Laszlo Barany. Each edition reflects a particular model of confessional disciplining and is an element of a broader program of formation of confessional identity by the higher hierarchy. Previous studies on the history of the Mukachevo Eparchy did not pay attention to the importance of catechetical issues for religious communities. Researchers have paid little attention to the distribution of catechisms, although some works analyse the content and sources of their texts. Central studies are devoted to the catechisms of Joseph de Camelis and Laszlo Barany. Meanwhile, the Catechism of George Gennadius Bizantsius has mainly been ignored in historiography. To characterise the spread of catechisms on the territory of the Mukachevo Eparchy, visitation protocols, some acts and epistolary sources were analysed. Special attention is focused on identifying entries in visitation protocols. The entries "casus", "casisticum", "liber casisticum", and the like are preserved in large numbers in the visitation protocols. These entries illustrate the folk name "casus" in relation to the catechism of Lev Kyshka and George Gennadius Bizantsius, which were used on both sides of the Carpathian Mountains. The main content features of each catechism are briefly described. During the study, I managed to process the surviving copies of the Bizantsius and de Camelis catechisms. This article briefly describes the key content features of each catechism. Additionally, the article presents, for the first time, the distribution of George Gennadius Byzantius' catechism in the parishes. This edition's distribution enables us to affirm the obligation to adopt the resolutions of the Zamość Council in the territory of the Mukachevo eparchy.

Keywords: Mukachevo eparchy, cultural history, catechisms, book culture, parishes, visitations.

СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРЕДСТАВНИЦТВА ЧЕХОСЛОВАЦЬКОГО ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА У ПІДКАРПАТСЬКІЙ РУСІ У 20-Х РР. ХХ СТОЛІТТЯ

Любов Павлишин

кандидатка історичних наук,

доцентка кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: liubov.pavlyshyn@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-2045-140X>

<https://www.researchgate.net/profile/Liubov-Pavlyshyn>

У статті зроблено спробу проаналізувати процес формування та діяльність представництва (дивізії) Чехословацького Червоного Хреста (ЧхЧХ) у Підкарпатській Русі у період його становлення та структурного зміцнення – 1920 – 1929 роки. 10 вересня 1919 р. значна частина території нинішньої Закарпатської області України була приєднана до Чехословацької республіки та перебувала у її складі до 1939 р. під назвою Підкарпатська Русь. За період перебування краю у складі чехословацької держави відбувалися кардинальні зміни у багатьох сферах суспільного життя, зокрема й у сфері охорони здоров'я. У перші роки існування молодшої чехословацької держави ситуація у соціальній та медичній сферах була досить складною. Найгірше становище з організацією медичних інституцій спостерігалось у Словаччині та Підкарпатській Русі. З метою розв'язання першочергових соціальних питань у найвіддаленішому краї республіки 10 лютого 1920 р. було утворено Реферат Міністерства соціальної опіки для Підкарпатської Русі в Ужгороді. Однак державні програми не завжди могли охопити усі потреби населення краю, а особливо у гірських місцевостях. Тому майже одразу після приєднання Підкарпатської Русі до Чехословаччини на теренах краю розпочав свою діяльність Чехословацький Червоний Хрест. Ця благодійна громадська інституція втручалася у ті сфери, до яких урядова соціальна політика не досягала належним чином або лише в обмеженій мірі. Спочатку діяльність організації зосереджувалася на залученні іноземних місій, завданням яких було надання термінової гуманітарної допомоги постраждалому населенню. Вже у 1920 р. була сформована окрема Дивізія Чехословацького Червоного Хреста для Підкарпатської Русі з центром у Мукачеві. Її першим керівником став місцевий лікар доктор медицини Богуслав Альберт. Структура ЧхЧХ у Підкарпатській Русі формувалася за зразком інших регіонів республіки й вже станом на 1922 р. була досить розгалуженою. Функціонально інституції Дивізії поділялися на медичні, соціальні та організаційні. Канцелярія Дивізії розташовувалася у Мукачеві, а в інших містах і селах краю створювалися місцеві осередки. Окремим організаційним підрозділом Дивізії було представництво молодіжного крила Чехословацького Червоного Хреста, так званого «Доросту» (Юнацтво). Його осередки від 1922 р. формувалися при початкових та середніх навчальних закладах краю. Серед медичних інституцій, які діяли у структурі Дивізії варто відзначити диспансери, амбулаторії, консультації (так звані «порадни») для матерів та дітей, інтернати, сиротинці та дитячі колонії. Проаналізований матеріал дає підстави стверджувати, що діяльність Чехословацького Червоного Хреста була орієнтованою не тільки для надання базової медичної одноразової допомоги населенню. Її соціальні проекти мали різне спрямування та строки реалізації. Зокрема програми, орієнтовані на молодше покоління мешканців Підкарпатської Русі нерідко тривали багато років. Пріоритети діяльності Дивізії впродовж усього досліджуваного періоду базувалися на соціальній та медичній підтримці різних груп населення, організації охорони здоров'я та гігієнічній освіті. Викладений матеріал ґрунтується на документах різних фондів Державного архіву Закарпатської області, які до цього часу не вводилися у науковий обіг, а також низці опублікованих джерел, передусім – офіційних звітах ЧхЧХ.

Ключові слова: Чехословацький Червоний Хрест, Підкарпатська Русь, охорона здоров'я, соціальна робота.

Постановка проблеми. Необхідно зауважити, що локальні дослідження у галузі історії та регіоналістики набувають з кожним роком все більшої популярності. Дана проблематика є не тільки важливим елементом історії регіону, але й має глибокий вплив на розвиток сучасних регіональних гуманітарних стратегій. Географічні рамки дослідження охоплюють територію сучасної Закарпатської області України, яка протягом 1919 – 1939 рр. перебувала у складі Чехословацької республіки під назвою Підкарпатська Русь. Вивчення зазначеної проблематики є важливим для сучасних держав України та Чеської Республіки й може сприяти поглибленню наукової співпраці в галузі історії.

Вивчення діяльності Чехословацького Червоного Хреста (ЧхЧХ) надасть можливість краще зрозуміти, як гуманітарні організації реагують на виклики кризових ситуацій. Сьогодні ми живемо в часі нової війни та, відповідно, такі питання знову набувають актуальності.

У перші повоєнні роки у молодій чехословацькій державі ситуація з охороною здоров'я була вкрай катастрофічною. Масштабність завдань нової держави та добра воля громадян допомогли їй на початках сприяти створенню значної кількості нових благодійних інституцій. Найгірше становище з соціальними та санітарними установами республіки

було в Словаччині та в Підкарпатській Русі. У перші післявоєнні роки населенню Підкарпатської Русі, особливо високогірних округів, загрожували голод та інфекційні захворювання. Зважаючи на ці реалії для найвіддаленішого краю республіки 10 лютого 1920 р. було утворено Реферат Міністерства соціальної опіки для Підкарпатської Русі в Ужгороді. Однак державні програми не завжди могли охопити усі потреби краю, а особливо у гірських місцевостях. Тому майже одразу після приєднання Підкарпатської Русі до Першої Чехословацької республіки на теренах краю активно розпочав свою діяльність Чехословацький Червоний Хрест, назначений декретом Президента Чехословацької республіки від 6 лютого 1919 р. Директоркою ЧхЧХ стала донька першого президента Аліса Масарикова. Першим заступником у Празі був призначений генерал Владімір Герінг – представник Міністерства національної оборони ЧСР, другим заступником – Владімір Жуффа у Братиславі. Повоєнна ситуація вимагала також термінового розв'язання проблеми нестачі предметів першої потреби. У перші місяці особливо поширеними були заходи забезпечення харчуванням й одягом, акції догляду за дітьми-сиротами. Лише згодом у діяльність організації були включені програми з підтримки та опіки більш тривалого характеру.

Огляд історіографії. Діяльність Чехословацького Червоного Хреста в крайньому східному краї Чехословаччини досить часто згадувалася у працях тодішніх сучасних авторів. Описуючи рівень життя русинів, усі відмічали, що жодна інша громадська організація не приділяла стільки зусиль і ресурсів для піднесення рівня життя у краї. Серед них варто виділити праці Амалії Кожмінової [Kožmínová, 1922], Йозефа Дошкара [Doškar, 1923], Франтішека Ульмана [Ulman, 1932; Ульмань, 1936], Стефана (Степана) Микуланінця [Mikulánek, 1936]. У етнографічній праці відомої чеської дослідниці Амалії Кожмінової коротко описуються основні напрямки роботи ЧхЧХ на Підкарпатській Русі та дається висока позитивна оцінка його діяльності. Зокрема, зазначається, що саме завдяки Червоному Хресту поступово сформувалася соціально-санітарна система, яка відповідала особливим умовам та потребам краю. В сучасній українській історіографії діяльність ЧхЧХ практично не досліджена. Робота благодійної організації на теренах нашого краю у міжвоєнний період представлена оглядово або фрагментарно у працях, які досліджують сферу охорони здоров'я чи соціально-економічний розвиток регіону загалом. Зокрема варто відмітити праці таких українських дослідників: Наталії Вакули [Вакула, 2004], Йосипа Турака та Юрія Яцини [Турак, Яцина, 2016; Турак, Яцина, 2023]. Серед сучасних зарубіжних праць також переважають загальні дослідження Підкарпатської Русі в контексті історії Чехословаччини. З-поміж них на увагу заслуговують праці чеського публіциста Владіміра Куштека [Kušteck, 2019] та Петера Коваля [Koval', 2023], у котрих згадується важлива місія діяльності ЧхЧХ на теренах Підкарпатської Русі.

Мета дослідження проблематики становлення представництва Чехословацького Червоного Хреста у Підкарпатській Русі у 20-х рр. ХХ століття полягає у

розкритті складних історичних аспектів в контексті політики Центрально-Європейського фронтиру. У даному дослідженні автор прагне знайти відповіді на питання про те, як благодійна організація впливала на соціально-економічний розвиток регіону у контексті історичних та політичних викликів.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи діяльність Чехословацького Червоного Хреста у Підкарпатській Русі, подекуди може скластися враження, що робота цієї поважної міжнародної організації на території краю розпочалася фактично з нуля. Однак Червоний Хрест на теренах сучасного Закарпаття має свої давні традиції. Об'єднання Угорського Червоного Хреста було засноване 1879 р. під патронатом королеви Елжибет. Першим головою став Карої Дюло, а співголовою графиня Зіхі. Невдовзі філіали центрального об'єднання були засновані й на периферії. Місцеві відділення до кінця Першої світової війни структурно входили до Угорського Червоного Хреста, серед них і Ужанський філіал Об'єднання Червоного Хреста країн Угорської Святої Корони [Турак, 2023, с. 109]. Проте, варто зазначити, що угорська організація зосереджувалася на допомозі у містах переважно з угорським етнічним населенням. Русинське (українське) населення, особливо у гірських місцевостях не отримувало належної медичної допомоги та елементарних санітарно-гігієнічних знань. Одразу після війни територія краю ввійшла до складу новоутвореної демократичної Першої Чехословацької республіки й тут майже відразу розпочав свою діяльність Чехословацький Червоний Хрест.

Молода організація мала на меті поширювати серед народу мир, любов, злагоду та присвятити себе соціально-санітарній опіці населення. Для досягнення такої мети потрібні були конкретні дії, тож ЧхЧХ розпочав із допомоги незахищеним і найбіднішим верствам населення республіки. На програми державної соціальної опіки в Словаччині та Підкарпатській Русі загалом у перші роки було виділено 81 622 870,04 чеських крон (Кч) [Doškar, 1923, s. 22]. На харчові продукти та одяг було витрачено 110 000 Кч. Після Першої світової війни ЧхЧХ відповів на більш ніж 970 000 запитів щодо зниклих безвісти та став посередником пересилки 1 109 000 листів між громадянами, що жили за кордоном і їх батьками у республіці. У перший рік діяльності ЧхЧХ під час епідемії до Підкарпатської Русі були надіслані медики, відкривалися епідеміологічні відділення та спеціальні дитячі відділення [Пять лѣтъ работы, 1924, с. 10].

Спочатку діяльність ЧхЧХ полягала в основному у залученні іноземних карітативних місій, першочерговим завданням яких було надання термінової гуманітарної допомоги. Спільно з іноземними місіями на початках діяли перші відділення ЧхЧХ на Підкарпатській Русі в Ужгороді та Мукачеві у вигляді організованих кухень, пунктів надання медичної допомоги та пунктів роздачі продовольства, одягу й пожертвувань.

Наймасштабнішою карітативною місією була Американська акція Гувера, яка спільно з «Чехословацькою опікою за дітьми» розпочала роботу

уже восени 1919 р. На початку 1920 р. було розпочато акцію забезпечення одягом, оскільки у всьому краю відзначалося нестача одягу. У Марамороській жупі осінньої пори було роздано близько 8000 светрів, а у Верецькому і Волівському округах одягу отримали 8000 сімей від Американського Червоного Хреста. У 1921 р. «Чехословацька опіка за дітьми» передала ЧхЧХ 3000 наборів різної одягу для населення гірських районів [Ульмань, 1936, с. 155]. На третій рік діяльності акції декотрих закордонних місій було згорнуто. У зв'язку з цим у січні 1922 р. була створена комісія в Мукачеві для передачі «Чехословацької опіки за дітьми» від американського фонду, місія якого завершувалася у вересні [По Чехословаччинѣ, 1924, с. 112].

У 1920 р. було сформовано окреме представництво – Дивізію ЧхЧХ для Підкарпатської Русі з центром у Мукачеві під егідою доктора Богуслава Альберта. Початок діяльності Дивізії у Мукачеві був пов'язаний з несприятливою епідеміологічною ситуацією. Зі сходу поширювався плямистий тиф, через що і було розпочато акцію з охорони здоров'я. Створювалася спеціальна захисна зона, яка мала запобігти подальшому поширенню інфекції [Ульмань, 1936, с. 154]. Ця структура перебрала від іноземних місій великі запаси продовольства та одягу, продовжуючи діяльність, розпочату ними, яка у перші роки носила виключно карітативний характер. Створення Підкарпатської дивізії в Мукачеві внесло до діяльності та структури організації необхідний порядок.

У перший рік діяльності Дивізії для Підкарпатської Русі з робочим візитом відвідала наш край очільниця ЧхЧХ Аліса Масарикова. Цей візит так описав референт відділу охорони здоров'я Цивільної управи Підкарпатської Русі: «17–20 липня панна Масарикова здійснила інформаційну поїздку Підкарпатською Руссю та оглянула установи охорони здоров'я та соціальної опіки в Мукачеві, Хусті, Вишніх Верецьках (Верхні Ворота), Воловці та інших місцях [Турак, Яцина, 2023, с. 114]. Візит директорки ЧхЧХ був також висвітлений у тогочасній місцевій пресі. Детальніший огляд преси щодо діяльності ЧхЧХ у Підкарпатській Русі буде висвітлений у наступних публікаціях.

Інституційна структура ЧхЧХ у Підкарпатській Русі формувалася за зразком інших регіонів республіки і вже станом на 1922 р. була досить розгалуженою. За своїми функціями інституції поділялися на медичні, соціальні та адміністративні. Канцелярія Дивізії знаходилася у Мукачеві, а в інших містах і селах краю створювалися місцеві осередки. У мирний час основними напрямками діяльності ЧхЧХ стали наступні: гігієнічно-виховна діяльність, за допомогою якої вдалося врятувати тисячі немовлят; превентивна діяльність у забезпеченні харчовими продуктами; піклування про слабких та туберкульозних дітей; оздоровчо-профілактична робота; самаритянська служба; морально-виховна робота з дітьми та молоддю (Дорост); служба сімейної медицини [Malypetr, Soukup, Karas, 1938, s. 507].

Серед медичних інституцій, які діяли у структурі Дивізії для Підкарпатської Русі варто відзначити диспансери, амбулаторії, автомобільні станції швидкої допомоги, мобільні лабораторії для вакцинації,

консультації (так звані «поради» для матерів та дітей), дитячі стоматологічні консультації, оскільки вони виконували найважливіші задачі санітарно-гігієнічної політики організації. Серед соціальних інституцій діяли інтернати, сиротинці, учнівські будинки-інтернати, дитячі оздоровчі колонії, дитячі соціально-санітарні станції, сестринська та медична сімейна служба. Окремим напрямком була волонтерська служба першої медичної допомоги (так звана «самаритянська служба»). У структурі ЧхЧХ у Підкарпатській Русі були передбачені також штатні соціальні працівники та соціальні сестри [Zdravotnická gočenka Československá, 1938, s. 94]. Важливою організаційною інституцією були представництва молодіжного руху ЧхЧХ, так званого «Доросту», котрі формувалися при школах. Організація молодіжного руху на Підкарпатській Русі була розпочата в 1922 р. в рамках діяльності Дивізії в Мукачеві. Станом на 1922 р. у краї діяло вже 6 представництв «Доросту» [ДАЗО, ф. 29, оп. 3, спр. 270, арк. 120].

З перших років ЧхЧХ публікував щорічні звіти своєї діяльності у регіональних дивізіях, на основі яких можна проаналізувати ключові напрями роботи організації за вказаний період. Зокрема, у звіті за 1922 р. головними цілями Дивізії для Підкарпатської Русі було визначено перебудову системи швидкої допомоги у систему комплексної соціально-гігієнічної допомоги. Зазначено, що до способу організації діяльності Червоного Хреста було застосовано принцип децентралізації. Велика частина завдань, які вирішувалися раніше державним апаратом, поступово передавалася волонтерам місцевих осередків. Кількість членів у місцевих осередках постійно зростала. На кінець 1922 р. налічувалося вже близько 2500 членів [Zpráva Čsl. Červeného Kříže za rok 1922, 1923, s. 115].

Згідно з звітом ЧхЧХ для Підкарпатської Русі за 1922 р. діяло одинадцять місцевих осередків (Ужгород, Мукачево, Берегово, В. Березний, Воловець, Волове (нині Міжгір'я), Свалява, Вел. Севлюш (нині Виноградів), Хуст, Тячів, Ясіня і Рахів. У звіті ЧхЧХ за 1923 р. відзначається, що мережа місцевих осередків розширилася. Зокрема, на опублікованій у звіті мапі, можемо прослідкувати виникнення нових осередків у Великих Лучках, Білках, Вишкові, Пересниці та Брустурах [Zpráva Čsl. Červeného Kříže Podkarpatské divize za rok 1923, 1924, s. 4]. Неоднозначна ситуація склалася з заснуванням місцевого осередку Червоного Хреста в Ужгороді. У газетах повідомлялося про проведення 27 квітня 1921 р. установчих зборів місцевого Союзу Чехословацького Червоного Хреста в Ужгороді в будівлі Жупанату [Помоч на Верховинѣ, 1923, с. 3]. З проаналізованих угорськомовних друкованих місцевих видань того часу можемо стверджувати, що на початку діяльності Червоного Хреста у Підкарпатській Русі найбільш спірним було питання щодо його регіонального представництва та місцевого керівництва. Як нами зазначалося вище, структура ЧхЧХ у Підкарпатській Русі формувалася за зразком інших регіонів республіки і вже у 1920 р. була утворена окрема Дивізія ЧхЧХ для Підкарпатської Русі з центром у Мукачеві. Однак угорська громада краю наполягала на створенні представництва Червоного

Хреста з центром в Ужгороді, незалежного від центрального офісу у Празі.

Важливим напрямком роботи ЧхЧХ на Підкарпатській Русі була саме агітаційна та пропагандистська діяльність, яка проводилася згідно загальною республіканською програмою «Пропаганда ідей ЧхЧХ». Для Підкарпатської Русі розроблявся окремий план дій – документ під назвою «Агенда Дивізії в Мукачеві» [Zpráva Čsl. Červeného Kříže za rok 1922, 1923, s. 116]. В основному пропагандистська робота полягала у розповсюдженні інформаційних плакатів, брошур та листівок з порадами дотримання здорового способу життя.

Як вже зазначалося вище, попри зусилля чехословацької влади, ситуація з інфекційними захворюваннями та поширенням епідемій у Підкарпатській Русі виявилася абсолютно критичною. У 1920 р. поширювалася епідемія плямистого тифу, а навесні до неї додалися інфекції віспи та скарлатини. Велику активність і готовність боротися з цими захворюваннями виявив саме відділ охорони здоров'я при Чехословацькому Червоному Хресті, який розпочав реалізацію благодійних проєктів відразу після приєднання краю до Чехословаччини. Зважаючи на недостатню мережу інфекційних закладів на Підкарпатській Русі, Червоний Хрест ініціював будівництво в Хусті лікарні на 60 ліжок, котра була здана в експлуатацію у 1921 р. Лікарня мала надавати допомогу на випадок епідемії мешканцям всієї південно-східної частини краю [ДАЗО, ф. 29, оп. 3, спр. 287, арк. 154].

З часом Хустська лікарня здобула дуже хорошу репутацію. Ще в 1922 р. чеська дослідниця Амалія Кожмінова у своїй етнографічній праці описувала лікарню як першокласний інфекційний заклад: «Лікарня у Хусті стала центром боротьби з епідеміями, до якої був надісланий санітарний потяг Американського Червоного Хреста. Біля лікарні розмістили тимчасове житло для медперсоналу, пральню, а також пункт дезінфекції від педикульозу. Тут проводяться такі санітарні заходи, що лікарню у Хусті можна назвати першокласним інфекційним закладом [Kožmínová, 1922, s. 26]. Після року активної співпраці з державною санітарною службою та покращення епідеміологічного стану в регіоні, лікарня була передана Чехословацьким Червоним Хрестом місцевій владі та проіснувала у місті до 1934 р. У червні 1921 р. за сприяння ЧхЧХ була відкрита невелика інфекційна лікарня у Брустурах для подолання спалаху епідемії дизентерії у долині ріки Тересва. У Неліпині біля Сваляви Дивізія ЧхЧХ організувала оздоровчу станцію, яка за необхідності могла бути переобладнана у невелику епідеміологічну лікарню [Ulman, 1932, s. 75].

Впоратися з викликами епідемій та спалахів інфекційних захворювань у Підкарпатській Русі у перші роки діяльності ЧхЧХ допомагало залучення санітарного потягу Американського Червоного Хреста. Такий потяг функціонував у краї протягом усього 1921 р. і практично подолав епідемію плямистого тифу на Мараморощині [Ulman, 1932, s. 75]. Оскільки більшість епідемій вдалося зупинити, організація почала займатися інфекційними захворю-

ваннями та поступово систематичною соціально-оздоровчою роботою у рамках програми миру Червоного Хреста, передусім гігієнічним вихованням населення. У 1924 р. ЧхЧХ за підтримки Департаменту охорони здоров'я було відкрито лікарню у Сваляві на 20 ліжок в основному для хворих на туберкульоз. Згідно з звітами ЧхЧХ 1926 р. відомо, що організація домогла приблизно 5500 хворим у медичних установах та лікарнях [Šerlová, 2019, s. 51].

Окрім відкриття лікарень, що вимагало багато часу і зусиль, ЧхЧХ надавав медичну допомогу в так званих диспансерах, тобто безплатних амбулаторіях і медичних кабінетах, де пацієнти могли отримувати не тільки базове лікування, але безкоштовні ліки. З ініціативи ЧхЧХ у гірських поселеннях відкривалися стоматологічні кабінети, метою яких було поширення серед місцевих жителів інформації про необхідність стоматологічного догляду та стоматологічної допомоги, навіть у найменш доступних місцевостях краю. Попри зусилля чехословацької влади та управління ЧхЧХ на початку 1920-х рр. актуальними питаннями залишалися нестача якісних медичних закладів [Šerlová, 2019, s. 52]. Для захисту населення від небезпечних інфекційних захворювань ЧхЧХ відкривав безкоштовні мобільні лікарські станції. Зокрема у 1923 р. такі станції були відкриті в Великих Лучках, Великому Бичкові та Нересниці. Велика просвітницька робота була покладена на сестер милосердя, які ходили по селах і надавали місцевим матерям та дітям безплатні поради та ліки [Безплатна pomoc, 1923, с. 4].

Чехословацький Червоний Хрест взяв на себе також розв'язання проблеми з високою дитячою смертністю і почав організовувати «порадні» ЧхЧХ для матерів з дітьми. Це були консультаційні центри для вагітних жінок, немовлят, дітей і матерів, у яких лікар та соціальна сестра надавали поради щодо основних правил догляду за дітьми та дитячої гігієни, а за потреби також виділялися ліки і матеріальна підтримка [Микуланинець, 1936, с. 72]. З 1922 р. організація також взяла під свій патронат Чехословацьку асоціацію захисту матерів та дітей. У рамках цієї асоціації протягом перших шести років після приєднання краю до Чехословаччини безперервно створювалося кілька пологових пунктів і дитячих ясел при лікарнях. «Чехословацька опіка за дітьми» в Мукачеві у 1922 р. працювала спільно з порадною «Нашим дітям» і керувалася безпосередньо Дивізією ЧхЧХ в Мукачеві. Її діяльність проходила дуже успішно, тому згодом було вирішено перевести частину персоналу до Нересниці тодішньої Марамороської жупи [Zpráva Čsl. Červeného Kříže za rok 1922, 1923, s. 115]. Мережа консультацій стрімко розширювалася і вже станом на 1923 р. «порадні» діяли в Ужгороді, у Сваляві, Великому Березному, Великому Севлюші, Великих Лучках, Ясінях та у Тячеві. Найкращі показники згідно з звітом ЧхЧХ для Підкарпатської Русі за 1923 р. мали «порадні» у Ясінях та в Ужгороді. Згідно з листом Реферату Міністерства соціальної опіки для Підкарпатської Русі від 28 грудня 1923 р., мережа «пораден» отримала субвенцію у розмірі 50000 Кч для ремонту отриманого будинку [ДАЗО, ф. 29, оп. 3, спр. 287, арк. 34].

«Порадни» набували великої популярності серед жінок. Вже до 1927 р. на Підкарпатській Русі їх було зареєстровано близько чотирнадцяти. Цей важливий напрямок діяльності у системі медицини вітали чехословацькі лікарі, серед них і доктор Франтішек Ульман, який описував діяльність таких консультацій. За його словами, консультування матерів допомогло значно знизити смертність серед новонароджених та породіль. Новинкою у догляді, з якою жінки досі не зустрічалися, були регулярні візити лікарів до домівок породіль з новонародженими. Також у його статті наведена таблиця з показниками розвитку «пораден» від 1920 р. до 1931 р. Згідно з даними: у 1920 р. на облік було прийнято всього 157 матерів-годувальниць та 134 дитини, а вже у 1931 р. – 3070 матерів і 4738 дітей [Ulman, 1936, s. 76]. Акції для підтримки популяризації діяльності «пораден» за 1922 р. обійшлися у досить солідну суму – 119.845,75 Кч. У звіті ЧхЧХ також підкреслено, що саме цей напрямок діяльності розглядається керівництвом як один з першочергових [Zpráva Čsl. Červeného Kříže za rok 1922, 1923, s. 115].

ЧхЧХ долучався також до підтримки матерів-одиначок, які опинилися у скрутному становищі. Зокрема це стосувалося жінок, які готувалися народжувати та не мали жодних ресурсів. 10 жовтня 1923 р. місцевий осередок ЧхЧХ у Мукачеві звернувся до Реферату Міністерства соціальної опіки для Підкарпатської Русі з прохання про виділення субвенції у розмірі 60 000 Кч для організації притулку матерів-одиначок. Керівництво місцевого осередку ЧхЧХ в Мукачеві вже підшукало відповідну будівлю, яку необхідно було трохи переобладнати. У такому притулку могло одночасно перебувати близько десяти жінок. У листі вказано, що місцевий осередок з власних ресурсів зможе виділяти 15 000 – 20 000 Кч щороку для утримання такого притулку [ДАЗО, ф. 37, оп. 1, спр. 259, арк. 60].

Надзвичайно популярними та ефективними були так звані «харчові акції». Уже у квітні 1920 р. Дивізія започаткувала акцію харчування для діток дошкільного віку, а також вагітних жінок та матерів-годувальниць. З незначними перервами вона тривала до червня 1922 р. У рамках акції працювало 144 кухні при усіх місцевих осередках [Ульмань, 1936, с. 155]. До цих заходів згодом долучилася організація «Чехословацької опіки за дітьми» на Підкарпатській Русі, яка зосереджувалася саме на забезпеченні гарячими обідами школярів. Фактично за два роки програма у повні мірі виконала свою місію – забезпечити харчуванням недоїдаючих дітей. Цю благородну справу особливо оцінило учительство, адже відвідуваність шкіл, де надавався безплатний гарячий обід, збільшилася на 30-40 % [Zpráva Čsl. Červeného Kříže za rok 1922, 1923, s. 116]. Громадські кухні поступово створювалися у всіх куточках краю, щоб забезпечити рівний доступ до їжі найбільшим верствам населення. На опублікованій у звіті Дивізії мапі можна побачити мережу «Харчової акції для дітей у Підкарпатській Русі» за 1920 – 1922 рр.: Ужгород, Мукачево, Перечин, В. Березний, Свалява, Іршава, Волове, Берегово, Хуст, Тячеве, Нересниця, Рахів, Ясіня [Zpráva Čsl. Červeného Kříže za rok 1922, 1923,

s. 120]. Їх кількість продовжувала зростати й в наступні роки. У 1923 р. ЧхЧХ відкрив у Верховинських округах (Великий Березний, Перечин, Вишні Верецьки, Волове (Міжгір'я), Подобовець) 34 кухні для бідних, першочергово – для школярів. У пресі повідомлялося, що після 15 лютого 1923 р. будуть організовані нові кухні у верховинських громадах Мараморощини [Помоч на Верховинѣ, 1923, с. 3]. Важливими виховними елементами цих харчових акцій були дотримання чистоти та миття рук перед їжею, для забезпечення яких ЧхЧХ видавав кухням мило та рушники [Ulman, 1932, s. 74].

У повідомленні Мукачівської Дивізії до Президії цивільної управи Підкарпатської Русі від 1 серпня 1924 р. йдеться про важливість проведення харчових акцій для школярів. Оскільки економічна та продовольча ситуація у краї на той час значно покращилася, було вирішено продовжувати такі акції тільки протягом навчального року. Зокрема актуальними залишалися зимові та весняні акції харчування. Пропонувалося продовжити заходи на 1924 – 1925 навчальний рік у розмірі минулого року, коли на 74 громадських кухнях щодня видавалося 5 635 порцій для дітей і 535 порцій для дорослих [ДАЗО, ф. 29, оп. 3, спр. 287, арк. 154].

У перші повоєнні роки ЧхЧХ на Підкарпатській Русі надавав підтримку дітям-сиротам. Працівники ЧхЧХ часто знаходили у бідних гірських селах воєнних сиріт та покинутих дітей. Організація тісно співпрацювала з державними програмами опіки за дітьми, зокрема фінансово підтримувала Державний дитячий будинок у Мукачеві. Протягом 1921/1922 навчального року заклад опікувався 92 сиротами. З часом діяльність у цьому напрямку поглиблювалася, і за допомогою Моравсько-сілезької та Чеської Дивізій ЧхЧХ вдалося розмістити у нових родинях 83 сиріт. У 1921 р. Дивізія ЧхЧХ у Підкарпатській Русі організувала власний сиротинець у Нересниці, де могли перебувати покинуті діти від 3 до 14 років [Ulman, 1932, s. 77]. ЧхЧХ на Підкарпатській Русі організував також так звані «Сирітські акції», на яких збиралися кошти, одяг та різне приладдя для підтримки покинутих дітей. Загальна сума витрат на такі акції за 1922 р. становила 19 755,60 Кч [Zpráva Čsl. Červeného Kříže za rok 1922, 1923, s. 115]. Таким чином, до 1927 р. організація опікувалася приблизно 500 сиротами, переважно хлопчиками, яких вони розмістили у звичайні сім'ї або дитячі будинки, щоб забезпечити кращі можливості на майбутнє [Šerlová, 2019, s. 53].

ЧхЧХ також ініціював та фінансував будівництво літніх санаторіїв, де організував так звані «Оздоровчі колонії» переважно для дітей та молоді завдяки сприятливому підкарпатському клімату. Уже влітку 1921 р. була організована оздоровча колонія у Ясінях для дітей, які хворіли туберкульозом. Протягом літніх канікул дітей розміщували спочатку в інтернатах ЧхЧХ для учнів горожанської (неповної середньої) школи. Важливо зазначити, що навіть чеські діти їздили відпочивати в східні регіони республіки – в Словаччину та Підкарпатську Русь, а підкарпатських дітей натомість відправляли до санаторіїв Богемії. Загалом за літній період 1922 р. у

таких колоніях оздоровлювалося 20 дітей у Підкарпатській Русі та 18 дітей у Чехії та Моравії. На Підкарпатській Русі найбільш популярним на той час був курорт у Сваляві. Ще один літній санаторій для рахітичних та недоідаючих дітей було відкрито в Анталовцях. Тут опікувалися приблизно 35 дітьми з ослабленим імунітетом. Більший санаторій, де молоді пацієнти проводили свої літні канікули, фінансував ЧхЧХ за щедрої фінансової підтримки «Ліги проти туберкульозу ім. Масарика» в гірському селі Поляна. Тут розміщували сильно ослаблених дітей, які мали схильність до захворювання туберкульозу чи хворіли на прихований хронічний туберкульоз. Загалом витрати на проведення оздоровчих колоній у 1922 р. склали 14 407,03 Кч [Zpráva Čsl. Červeného Kříže za rok 1922, 1923, s. 116]. Надалі функція перебування у таких оздоровчих колоніях чи літніх санаторіях полягала не стільки в лікуванні, скільки в першу чергу в просвітницькій та профілактичній підготовці населення.

В рамках програми літнього оздоровлення Червоний Хрест також організував гостювання дітей Підкарпатської Русі у чеських сім'ях. Зокрема, у звіті Дивізії за 1924 р. зазначено, що до чеських і моравських родин було відправлено 73 дитини, де вони перебували протягом шести тижнів. Завдяки таким акціям відзначався позитивний вплив на моральний та фізичний розвиток дітей [ДАЗО, ф. 29, оп. 3, спр. 287, арк. 188].

Від початку 1920-х рр. ЧхЧХ на Підкарпатській Русі також допомагав Управлінню освіти та соціальної опіки для молоді в Ужгороді, а саме опікувався двома дитячими закладами у Марамороській жупі: інтернатом ЧхЧХ у Ясінях для учнів горожанської і різьбярської шкіл та сиротинцем у Нересниці. У 1922 р. інтернат у Ясінях розмістив 21 хлопчика у спеціальній орендованій будівлі та 6 дівчат у приватному будинку поряд. Ці 27 вихованців отримували щомісяця стипендію у розмірі 60–90 Кч, залежно від рівня заможності батьків. Значення цього закладу та успішність його вихованців були високо оцінені офіційними особами та журналістами. За відсутності інтернату важко було б уявити відвідуваність тутешньої школи у зимовий період. Інтернат забезпечував своїм вихованцям не тільки гігієнічні стандарти проживання, але й гарне харчування. Спільно з місцевим осередком ЧхЧХ в Ясінях проводилися заходи оздоровчого виховання молоді, яке у майбутньому формувало юнацьку організацію Дорост. Особливістю діяльності місцевого осередку ЧхЧХ у Ясінях було його намагання зберегти автентичні народні ремесла гуцульської культури, але при цьому надати можливість місцевим дітям у майбутньому займати провідні посади у русі відродження підкарпатського народу. Сиротинець у Нересниці, як зазначалося вище, був організований зусиллями Дивізії ЧхЧХ у Підкарпатській Русі у 1921 р. Однак заклад вже існував раніше і був переданий Червоному Хресту від приватного утримувача, який згодом став його директором. В закладі виховувалося 20 дітей, які мали можливість отримати хороші знання та надалі – професійну освіту. Сиротинець став справжнім центром соціальної опіки,

який обслуговував округ територією 50–100 км. Сюди могли звертатися місцеві родини за порадами щодо майбутнього влаштування своїх дітей [Zpráva Čsl. Červeného Kříže za rok 1922, 1923, s. 116].

В рамках підтримки освітніх програм для населення Підкарпатської Русі надзвичайно важливими були учнівські акції ЧхЧХ, які організовувалися спільно з Міністерством соціальної опіки Чехословаччини та різними професійними спілками. Завдяки одній з таких «ремісничих» учнівських акцій русинські юнаки могли отримати навички з різного виду ремесла, навчаючись у чеських майстрів Чехії та Моравії. Важливою місією акції було і те, що разом з професійними навичками учні приносили до своїх домів елементи західної культури, яка сильно різнилася від місцевої [Kožmínová, 1922, s. 26].

Важлива місія у морально-виховній політиці Чехословацького Червоного Хреста покладалася на молодіжне крило організації – Дорост. Організація молодіжного руху на Підкарпатській Русі була розпочата вже в 1922 р. в рамках діяльності Дивізії в Мукачеві. Значні досягнення у залученні дітей до Доросту та створенні представництв при місцевих школах були відзначені вже у 1922/1923 навчальному році. Для популяризації молодіжного руху серед місцевого населення до організації заходів долучалися представництва Доросту у Чехії та Моравії. Станом на кінець червня 1923 р. до Доросту зголосилися 930 членів з 27 класів 16 шкіл на Підкарпатській Русі. Учні шкіл проводили різні оздоровчі та фізкультурні акції, слідкували за дотриманням правил гігієни серед інших дітей. Однак при організації таких акцій виникали проблеми з відсутністю технічного та інвентарного забезпечення. До прикладу, зазначалася практична відсутність закритих спортивних залів, окрім декількох в місті Ужгород. Розподіл занять та обов'язків між членами Доросту відбувався по класах. Щотижня відбувалися заняття з садівництва, плетення кошиків, шиття та іншої ручної роботи. Деякі класи відповідали, наприклад, за пошиття спідньої білизни та різного одягу, котрий потім віддавали найбіднішим учням. Влітку відбувалися різні походи та мандрівки. До прикладу, учні з Мукачівської школи на канікулах у 1923 р. відвідали школу на Верховині у Гукливному, де передавали учням різні подарунки та власноруч виготовлені речі [Zpráva Čsl. Červeného Kříže Podkarpatské divise za rok 1923, 1924, s. 45].

Різностороння діяльність ЧхЧХ на Підкарпатській Русі регулярно висвітлювалася на шпальтах тогочасної місцевої преси. У газеті «Руська Нива» за 1923 р. подається короткий опис завдань та досягнень організації. У номері, присвяченому Великоднім святкам, надрукована велика стаття про «Божий мир» Червоного Хреста: «Вже три роки змагається «Червоний хрест» іти з помочю нещасним жертвам війни і повернути населенню здоровля й добробит». У статті відзначено, що за три роки організація багато зробила для русинів краю, адже від весни 1920 р. працювала так звана централа (Дивізія) для Підкарпатської Русі в Мукачеві. На той час кошторис Дивізії складав 28 256 340 Кч. Ці кошти йшли на боротьбу з хворобами, на підтримку бідного населення, допомогу учням, опіку за сиротами.

Зокрема ресурси направлялися на такі заклади: сиротинець в Нересниці, інтернат в Ясіня, епідемічний шпиталь у Хусті, оздоровча станція у Сваляві, п'ять пораден для матерів і дітей. З нагоди Великодніх свят, керівництво ЧхЧХ заклиало оминати у цей час усі політичні, партійні чи особисті чвари, натомість розповідати про ідеї та справи гуманітарних місій, про потребу згоди, миру і любові до ближнього і наставляв світову спільноту на добрі, благородні вчинки. Цю акцію назвали «Божим миром Червоного Хреста». У газетній замітці повідомлялося про проведення у цілій республіці та на Підкарпатській Русі з 1-го по 21-е травня благодійної збірки «На здоровля людей». Редакція також закликала Просвіту та інші товариства долучатися до інформування краян про благодійні заходи Червоного Хреста [«Божий мир» Червоного Хреста, 1923, с. 2]. У наступному номері зазначалося: «Товариство помагає безпомочним, голодним і хворим, і межи іншими уладжує збірки грошеві, концерти, театральні вистави і всякі інші забави» [Збирайме дари на Червоний Хрест! 1923, с. 2]. Редакція відзначала велику допомогу Червоного Хреста для населення краю і закликала кожного приєднатися до місії організації в міру своїх сил та можливостей.

З друкованих видань Ужгорода дізнаємося також про «Създъ карпаторусскаго Отдѣлення Червоного Креста» (мається на увазі з'їзд представників Дивізії ЧхЧХ для Підкарпатської Русі) 28 лютого 1923 р. у Празі у Жофінському палаці. Збори відкривала президентка ЧхЧХ Аліса Масарикова спільно з міністром доктором Шрамеком, прем'єром Клофачем та віцегубернатором Еренфельдом. Про діяльність і подальші задачі представництва ЧхЧХ в Підкарпатській Русі доповідали очільник Дивізії ЧхЧХ у Мукачеві доктор Альберт, заступник директора ЧхЧХ доктор Прохаска та доктор Липгарш. З промовами виступили також віцегубернатор Еренфельд, доктор Антоній Бескид, доктор Петригалла, староста села Ясіня Юрко Балог та архиєвконт А. Коссей. Усі вони відзначили великі заслуги Червоного Хреста і висловили сподівання на подальшу успішну гуманітарну роботу організації [Създъ карпаторусскаго Отдѣлення Червоного Креста въ Прагѣ, 1923, с. 16].

У місцевій пресі було відзначено також святкування п'ятиріччя заснування ЧхЧХ. Перші п'ять років були важливим показником роботи благодійної організації. У газеті «Карпато-Рускій Вѣстникъ» подається розлога стаття з аналізом діяльності ЧхЧХ на Підкарпатській Русі та зазначається, що робота організації побудована таким чином, щоб на випадок епідемії чи стихійного лиха стояти пліч-о-пліч з державними службами. За п'ять років ЧхЧХ вдалося подолати виклики повоєнного часу і тепер організація могла спокійно займатися своїми задачами: гігієнічним вихованням (лекції, виставки та публікації), підготовкою санітарного персоналу та добровольчої самаритянської служби, розробкою програм соціального здоров'я [Пять лѣтъ работы, 1924, с. 10–11]. У газеті «Руська Нива» від 1 березня 1924 р. зазначалося: «З сеѣ нагоди министр заграничныхъ справ Др Бенеш оголосив заяву, в которой указав на миролюбнѣ тенденціи Чсл. Республики». Відзначено

було також заслуги президентки ЧхЧХ Аліси Масарикової. Щодо Підкарпатської Русі, то коротко згадується, що «Червоний Хрест помагав харчами населенню в деяких околицях, де був голод, напр. в селѣ Суха и инших» [По Чехословачинѣ, 1924, с. 4]. З нагоди відзначення ювілею керівництво Червоного Хреста організувало пам'ятні церемонії у містах Підкарпатської Русі, на яких почесні промовці презентували місію Червоного Хреста, мету та програму майбутньої роботи. Зокрема в Ужгороді була проведена церемонія пам'яті Червоного Хреста у міському театрі, де доктор Фратішек Кралік (один із лідерів Аграрної партії в Підкарпатській Русі, згодом депутат парламенту ЧСР) звернувся до великої аудиторії з урочистою промовою [A Vöröskereszt jubileumi ütnérélye, 1925, s. 3].

ЧхЧХ традиційно проводив благодійні акції на великі релігійні свята. У газеті «Свобода» від 12 лютого 1925 р. згадується «Різдвяна акція» Червоного Хреста, під час якої бідним дітям дарували одяг, взуття та інші речі. Над акцією працювало 30 місцевих осередків і 10 пораден ЧхЧХ. Загалом на проведення благодійної акції було витрачено 50 000 Кч, а ще окремо для допомоги немовлятам – 1000 Кч [Роздвяна діяльність Червоного Креста, 1925, с. 2].

Як відомо з інших джерел, в Ужгороді восени 1926 р. стався страшний паводок, від якого постраждало понад 50 родин. Місцевий осередок ЧхЧХ в Ужгороді ініціював великий благодійний збір бідним родинам, що постраждали від паводка і втратили маєтки. Зокрема голова ужгородського осередку доктор Алоїс Пінта наголошував, що через наближення зими людям потрібно швидко зібрати необхідну допомогу [ДАЗО, ф. 29, оп. 1, спр. 924, арк. 12].

Визначною подією краю стало відзначення десятиріччя входження Підкарпатської Русі до Чехословацької Республіки. В рамках ювілею підсумовувалися досягнення і подальші напрямки розвитку ЧхЧХ за перші десять років діяльності у краї. Протягом 1929 р. майже у всіх місцевих осередках Червоного Хреста на Підкарпатській Русі відбувалися урочистості. Найбільші благодійні концерти та збірки проводилися у Мукачеві та Ужгороді. У менших містах краю відбувалися святкування в рамках відзначення ювілею. Зокрема, президія окружного уряду в Берегові та у Сваляві повідомляли Земський уряд в Ужгороді про проведення різних заходів з нагоди відзначення 10-річчя приєднання Підкарпатської Русі до Чехословацької Республіки. 9 травня 1929 р. школярами у Батьові та Бовтраді були проведені урочистості. 23 червня 1929 р. у Сваляві місцевий осередок ЧхЧХ організував «День дітей» з чудовою насиченою програмою [ДАЗО, ф. 2, оп. 1, спр. 39, арк. 123–130].

Висновки. На основі представленого матеріалу можемо констатувати, що нам вдалося проаналізувати період становлення та структурного зміцнення Дивізії Чехословацького Червоного Хреста у Підкарпатській Русі у 1920–1929 рр. й виявити, що діяльність організації була надзвичайно різновекторною. На початках діяльність ЧхЧХ полягала в основному у залученні іноземних благодійних місій, першочерговим завданням яких було надання невідкладної

гуманітарної допомоги. У перші післявоєнні роки населенню Підкарпатської Русі, особливо високогірних округів, загрожували голод та інфекційні захворювання. Повоєнна ситуація вимагала також термінового розв'язання проблеми нестачі предметів найпершої потреби. Вже у перші місяці діяльності організації особливо поширеними були заходи забезпечення населення краю харчами й одягом, акції опіки за сиротами. Лише згодом, зі створенням Підкарпатської дивізії ЧхЧХ в Мукачеві, у роботу організації були включені програми з підтримки населення більш тривалого характеру.

Нами встановлено, що організація орієнтувалася не тільки на надання базової медичної одноразової допомоги населенню, а й на глобальні програми розвитку. У перші роки діяльності ЧхЧХ на Підкарпатській Русі зіткнувся з відсутністю цілісної санітарно-соціальної оздоровчої системи та спалахом епідемій. Оскільки більшість епідемій вдалося зупинити вже протягом 1921 р., організація могла розпочати боротьбу з інфекційними захворюваннями, від яких потерпала більшість населення краю. Поступово ЧхЧХ почав займатися систематичною соціально-оздоровчою роботою у рамках програми миру Червоного Хреста, передусім гігієнічним вихованням населення. Місія організації й надалі базувалася на соціальній та медичній підтримці, охороні здоров'я та гігієнічній освіті, особливо дітей, підлітків і жінок. У пріоритеті були програми превентивного характеру, які забезпечували стабільне покращення санітарно-гігієнічної ситуації у краї. Першими успішними результатами діяльності ЧхЧХ

на Підкарпатській Русі стало подолання високої дитячої смертності та смертності породілей.

Загалом діяльність ЧхЧХ на Підкарпатській Русі можна схарактеризувати як дуже різноманітну та варіативну в часі, що мала помітний позитивний вплив на населення, особливо дітей та молодь, на їхнє дорослішання та особистісне становлення. Прикладом тривалої безперервної підтримки дітей та молоді можна вважати, з одного боку, відкриття та фінансову підтримку різних медичних та соціальних інституцій: амбулаторій, консультацій, лікарень, інтернатів та санаторіїв відпочинку, а з іншого боку – різноманітні навчальні заходи та акції, завданням яких було мотивувати молодь до здорового способу життя та навіть до вибору майбутньої професії. Серед іншого, про популярність організації свідчили постійно зростаюча кількість її членів. Станом на кінець 20-х років ХХ століття у майже 40 місцевих осередках ЧхЧХ на Підкарпатській Русі налічувалося 6500 активних членів. Аналізуючи програмні звіти та стратегії розвитку Дивізії, можемо стверджувати, що основною візією діяльності ЧхЧХ було створення цілісної соціально-гуманітарної системи охорони здоров'я та превентивна підготовка населення на випадок нової війни.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що дана проблематика практично не вивчена ні в зарубіжній, ні в українській історіографії та вимагає подальших досліджень. Більш комплексне та об'єктивне дослідження порушеної теми у перспективі передбачає обов'язкове залучення ширшої джерельної бази, зокрема – документів з чеських архівних установ.

Список використаних джерел

- A Vöröskereszt jubileumi ütnepélye, 1925, *Uj Közlöny*, 28 április, old. 3.
- Čeplová, E., 2019. *Diplomová práce. Sociální situace na Podkarpatské Rusi ve dvacátých letech 20. století: rozvoj sociálních služeb, zdravotnických a vzdělávacích zařízení*, Praha, 76 s.
- Doškar, J., 1923. Publičnoje higieničestvo v Podkarpatskoj Rusi. *Podkarpatska Rus', Obraz obstojatel'stv prirodnych, hospodarskich, političeskich, cerkovnych, jazykovych s prosvittel'nych*, New York: Tipografija gazety Den', s. 187–195.
- Koval, P., 2023. Nemocničné zariadenia na Podkarpatskej Rusi v poprevratovom období, *Čtvrtstoletí spolu. Československo a Podkarpatská Rus*. Národní archiv, Praha, s. 61–72.
- Kožmínová, A., 1922. *Podkarpatská Rus*. Práce a život lidu po stránce kulturní, hospodářské a národopisné, Karlín: Dr.R. Kobosil, 136 s.
- Kuštek, V., 2019. *Československý svět v Karpatoch 2 – Чехословацький світ в Карпатах 2*, Bratislava, 192 s.
- Malypetr, Jan, Soukup, František, Kapras, Jan, 1938. *Armáda a národ*, Praha: Národní rada československá v nakladatelství L. Mazáč, 520 s.
- Mikulaninec, Š., 1936. Zdravotnictví a socialně zdravotní poměry na Podkarpatské Rusi, *Podkarpatská Rus*. Sborník hospodářského, kulturního a politického poznání Podkarpatské Rusi, Bratislava: Klub přátel Podkarpatské Rusi v Bratislavě, s. 168–173.
- Nečas, Jaromír, 1938. *20 let sociální péče v Československé republice*, č. 74, Praha: Ministerstvo sociální péče, 117 s.
- Sociální péče a sociální politika v prvním desetiletí republiky, 1928. *Zvláštní otisk z publikace «Deset let Československé republiky» - díl III*, Praha: s.n., 144 s.
- Ulman, F., 1932. Dobrovolná sociálně-zdravotní péče na Podkarp. Rusi, *Publikace pro zem Podkarpatská Rus*, Banská Bystrica: Slovan, s. 72–86.
- Ulman, F., 1936. Československý červený kříž na Podkarpatské Rusi, *Podkarpatská Rus*. Sborník hospodářského, kulturního a politického poznání Podkarpatské Rusi. Red. J. Zatloukal, Bratislava: Klub přátel Podkarpatské Rusi v Bratislavě, s. 164–168.
- Zdravotnická ročenka Československá*, Ročník 1938, Praha, 796 s.
- Zpráva Čsl. Červeného Kříže za rok 1922, 1923*, Praha: Tiskem Středočeské knihtiskárny v Praze, 196 s.
- Zpráva Čsl. Červeného Kříže Podkarpatské divize za rok 1923, 1924*, Praha: Tiskem Středočeské knihtiskárny v Praze, 48 s.
- «Божий мир» Червоного Хреста, 1923, *Руська Нива*, 8 квітня, с. 2.
- Безплатна помоч Червоного Хреста, 1923, *Руська Нива*, 13 грудня, с. 4.
- Вакула, Н., 2004. Розвиток охорони здоров'я на Закарпатті у міжвоєнний період (1919 – 1939), *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія, вип. 11, с. 125–131.
- Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф. 29, оп. 3, спр. 270, на 179 арк.
- ДАЗО, ф. 2, оп. 1, спр. 39, на 147 арк.
- ДАЗО, ф. 29, оп. 1, спр. 924, на 12 арк.

- ДАЗО, ф. 29, оп. 3, spr. 287, на 213 ark.
 ДАЗО, ф. 37, оп. 1, spr. 259, на 61 ark.
 Збирайме дари на Червоний Хрест! 1923, *Руська Нива*, 17 травня, с. 2.
 Микуланинець, С., 1936. Здравоохранение и социально-санитарные отношения на Подкарпатской Руси, *Подкарпатская Русь за годы 1919 – 1936*. Настоящий сборник редактировал комитет под председательством д-ра Э. С. Бачинского, Ужгород, с. 71–74.
 По Чехословаччинѣ, 1924, *Руська Нива*, 1 марта, с. 4.
 Помоч на Верховинѣ, 1923, *Руська Нива*, 15 февраля, с. 3.
 Пять лѣтъ работы, 1924, *Карпато-Русский Вѣстник*, 2 марта, с. 10–11.
 Роздвяна діяльність Червеного Креста, 1925, *Свобода*, 12 лютого, с. 3.
 Съезд карпаторусского Отдѣления Червеного Креста въ Прагѣ, 1923, *Карпато-Русский Вѣстник*, 4 марта, с. 16–17.
 Турак, Й. А., Яцина, Ю. Ю., 2016. *Документальна історія лікарні імені Андрія Новака в Ужгороді (з найдавніших часів до наших днів)*: у 3 т. Т.1: Розвиток та діяльність лікарні під керівництвом Андрія Новака, Ужгород: ТДВ «Патент», 624 с.
 Турак, Й. А., Яцина, Ю. Ю., 2023. *Документальна історія лікарні імені Андрія Новака в Ужгороді (з найдавніших часів до наших днів)*: у 3 т. Т. 2: Лікарня в системі охорони здоров'я на тлі геополітичних колізій ХХ століття (1918 – 1944), Ужгород: ТДВ «Патент», 480 с.
 Ульмань, Ф., 1936. 15 лѣтъ работы Чсл. Краснаго Креста на Подкарпатской Руси, *Подкарпатская Русь за годы 1919 – 1936*. Настоящий сборник редактировал комитет под председательством д-ра Э. С. Бачинского, Ужгород, с. 154–161.
 Червений Крест, 1925, *Свобода*, 2 квітня, с. 1.

References

- A Vöröskereszt jubileumi ütnepélye, 1925, *Uj Közlöny*, 28 április, old. 3. (in Hungarian).
 «Bozhyi myr» Chervenoho Khresta [«God's peace» of the Red Cross], 1923, *Ruska Nyva*, 8 kvitnia, s. 2. (in Ukrainian).
 Bezplatna pomoch Chervonoho Khresta [Free help of the Red Cross], 1923, *Ruska Nyva*, 13 hrudnia, s. 4. (in Ukrainian).
 Čeplová, E., 2019. *Diplomová práce. Sociální situace na Podkarpatské Rusi ve dvacátých letech 20. století: rozvoj sociálních služeb, zdravotnických a vzdělávacích zařízení*, Praha, 76 s. (in Czech).
 Cherveniy Krest [Red Cross], 1925, *Svoboda*, 2 kvitnia, s. 1. (in Ukrainian).
 Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti (DAZO), f. 29, op. 3, spr. 270, na 179 ark. (in Czech).
 ДАЗО, ф. 2, оп. 1, spr. 39, на 147 ark. (in Czech).
 ДАЗО, ф. 29, оп. 1, spr. 924, на 12 ark. (in Czech).
 ДАЗО, ф. 29, оп. 3, spr. 287, на 213 ark. (in Czech).
 ДАЗО, ф. 37, оп. 1, spr. 259, на 61 ark. (in Czech).
 Doškar, J., 1923. Publičnoje higieničestvo v Podkarpatskoj Rusi, *Podkarpatska Rus'. Obraz obstojatel'stv prirodnyh, hospodarskich, političeskich, cerkovnyh, jazykovykh s prosvititel'nyh*, New York: Tipografija gazety Den', s. 187–195. (in Czech).
 Koval', P., 2023. Nemocničné zariadenia na Podkarpatskej Rusi v poprevratovom období, *Čtvrtstoletí spolu. Československo a Podkarpatská Rus*. Národní archiv, Praha, s. 61–72. (in Czech).
 Kožminová, A., 1922. *Podkarpatská Rus*. Práce a život lidu po stránce kulturní, hospodářské a národopisné, Karlín: Dr.R. Kobosil, 136 s. (in Czech).
 Kuštek, V., 2019. *Československý svet v Karpatoch 2 – Chechoslovatskii svit v Karpatakh 2*, Bratislava, 192 s. (in Czech).
 Malypetr, Jan, Soukup, František, Kapras, Jan, 1938. *Armáda a národ*, Praha: Národní rada československá v nakladatelství L. Mazáč, 520 s. (in Czech).
 Mikulaninec, Š., 1936. Zdravotnictví a sociálně zdravotní poměry na Podkarpatské Rusi. *Podkarpatská Rus. Sborník hospodářského, kulturního a politického poznání Podkarpatské Rusi*, Bratislava: Klub přátel Podkarpatské Rusi v Bratislavě, s. 168–173. (in Czech).
 Mikulaninets, S., 1936. Zdravookhranenie i sotsialno-sanitarniya otnošeniia na Podkarpatskoi Rusi. [Health and social-sanitary relations in Subcarpathian Rus], *Podkarpatskaia Rus za gody 1919 – 1936*. Nastoiashchii sbornik redaktiroval komitet pod predsedatelstvom d-ra E. S. Bachinskago, Uzhgorod, s. 71–74. (in Russian).
 Nečas, Jaromír, 1938. *20 let sociální péče v Československé republice*, č. 74, Praha: Ministerstvo sociální péče, 117 s. (in Czech).
 Piat let raboty [Five years of work], 1924, *Карпато-Русский Вестник*, 2 марта, с. 10–11. (in Russian).
 Po Chechoslovachchyni [Through Czechoslovakia], 1924, *Ruska Nyva*, 1 марта, с. 4. (in Ukrainian).
 Pomoch na Verkhovyni [Help in Verkhovyna], 1923, *Ruska Nyva*, 15 februara, s. 3. (in Ukrainian).
 Rozdviana diialnost Chervenoho Kresta [Christmas activity of the Red Cross], 1925, *Svoboda*, 12 liutoho, s. 3. (in Ukrainian).
 Sociální péče a sociální politika v prvním desetiletí republiky, 1928. *Zvláštní otisk z publikace «Deset let Československé republiky» – díl III*, Praha: s.n., 144 s. (in Czech).
 Sezd karpatorusskago Otdeleniia Chervenogo Kresta v Prage [Congress of the Carpathian Red Cross Branch in Prague], 1923, *Карпато-Русский Вестник*, 4 марта, с. 16–17. (in Russian).
 Turak, Y. A., Yatsyna, Yu. Yu., 2016. *Dokumentalna istoriia likarni imeni Andriia Novaka v Uzhhorodi (z naidavnishykh chasiv do nashykh dniv)* [Documentary history of the hospital named after Andriy Novak in Uzhgorod (from the earliest times to the present day)]: u 3 t., t.1: Rozvytok ta diialnist likarni pid kerivnytstvom Andriia Novaka, Uzhhorod: TDV «Patent», 624 s. (in Ukrainian).
 Turak, Y. A., Yatsyna, Yu. Yu., 2023. *Dokumentalna istoriia likarni imeni Andriia Novaka v Uzhhorodi (z naidavnishykh chasiv do nashykh dniv)* [Documentary history of the hospital named after Andriy Novak in Uzhgorod (from the earliest times to the present day)]: u 3 t., t. 2: Likarnia v systemi okhorony zdorov'ia na tli heopolitychnykh kolizii KhKh stolittia (1918 – 1944), Uzhhorod: TDV «Patent», 480 s. (in Ukrainian).
 Ulman, F., 1932. Dobrovolná sociálně-zdravotní péče na Podkarp. Rusi. *Publikace pro zem Podkarpatská Rus*, Banská Bystrica: Slovan, s. 72–86. (in Czech).
 Ulman, F., 1936. Československý červený kříž na Podkarpatské Rusi, *Podkarpatská Rus. Sborník hospodářského, kulturního a politického poznání Podkarpatské Rusi*. Red. J. Zatloukal, Bratislava: Klub přátel Podkarpatské Rusi v Bratislavě, s. 164–168. (in Czech).
 Ulman, F., 1936. 15 let raboty Chsl. Krasnago Kresta na Podkarpatskoi Rusi. [15 years of work of the Czechoslovak Red Cross in

Subcarpathian Rus.], *Podkarpatskaia Rus za gody 1919 – 1936*. Nastoiashchii sbornik redaktiroval komitet pod predsedatelstvom d-ra E. S. Bachinskago. Uzhgorod, s. 154–161. (in Russian).

Vakula, N., 2004. Rozvytok okhorony zdorov'ia na Zakarpatti u mizhvoiennyi period (1919-1939) [The development of health care in Zakarpattia in the interwar period (1919 – 1939)], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, vyp. 11, s. 125–131. (in Ukrainian).

Zbyraime dary na Chervonyi Khrest! [Collecting donations for the Red Cross!], 1923, *Ruska Nyva*, 17 travnia, s. 2. (in Ukrainian).
Zdravotnická ročenka Československá, Ročník 1938, Praha, 796 s. (in Czech).

Zpráva Čsl. Červeného Kříže Podkarpatské divise za rok 1923, 1924, Praha: Tiskem Středočeské knihtiskárny v Praze, 48 s. (in Czech).

Zpráva Čsl. Červeného Kříže za rok 1922, 1923, Praha: Tiskem Středočeské knihtiskárny v Praze, 196 s. (in Czech).

Liubov Pavlyshyn

Candidate of History, Associate Professor of Hungarian History and European Integration,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

ESTABLISHMENT AND ACTIVITIES OF THE REPRESENTATIVE OFFICE OF THE CZECHOSLOVAK RED CROSS IN SUBCARPATHIAN RUS IN THE 20TH OF THE XX CENTURY

The article attempts to analyze the formation and activity of the representative office (Division) of the Czechoslovak Red Cross in Subcarpathian Rus during the period of its formation and structural strengthening - 1920-1929. On September 10, 1919, a large part of the territory of the present Transcarpathian region of Ukraine was annexed to the Czechoslovak Republic and was part of it until 1939 under the name of Subcarpathian Rus. During the period of the region's stay as part of the Czechoslovak state, radical changes took place in many spheres of social life, in particular in the sphere of health care. In the first years of the existence of the young Czechoslovak state, the situation in the social and medical spheres was quite difficult. The worst situation with the organization of medical institutions was observed in Slovakia and Subcarpathian Rus. On February 10, 1920, the Abstract of the Ministry of Social Care for Subcarpathian Rus was formed in Uzhhorod with the aim of solving priority social issues in the most remote region of the republic. However, state programs could not always cover all the needs of the population of the region, especially in mountainous areas. Therefore, almost immediately after the accession of Subcarpathian Rus to the Czechoslovak Republic, the Czechoslovak Red Cross began its activities on the territory of the region. This charitable public institution intervened in those areas that the government's social policy did not reach adequately or only to a limited extent. Initially, the organization's activities focused on attracting foreign missions whose task was to provide urgent humanitarian aid to the affected population. Already in 1920, a separate Division of the Czechoslovak Red Cross was formed for Subcarpathian Rus, with its centre in Mukachevo. Its first manager was a local Doctor of Medicine Bohuslav Albert. The structure of the Czechoslovak Red Cross in Subcarpathian Rus was modelled on other regions of the republic and was quite extensive by 1922. Functionally, the Division's institutions were divided into medical, social and organizational. The Division's office was located in Mukachevo, and local branches were created in other towns and villages in the region. A separate organizational unit of the Division was the representation of the youth wing of the Czechoslovak Red Cross, the so-called «Dorost» (Youth). Since 1922, its centres have been formed at primary and secondary educational institutions in the region. Among the medical institutions that operated within the structure of the Division, it is worth noting dispensaries, consultations (so-called «poradny») for mothers and children, boarding schools, orphanages and children's colonies. The analyzed material gives reasons to claim that the activities of the Czechoslovak Red Cross were not only aimed at providing essential one-time medical assistance to the population. Her social projects had different directions and terms of implementation. In particular, programs aimed at the younger generation of residents of Subcarpathian Rus often lasted for many years. The priorities of the Division's activity during the entire period under study were based on social and medical support of various social groups in the population, the organization of health care, and hygienic education. The presented material is based on documents of different funds of the State Archive of the Transcarpathian region, which have not been introduced into scientific circulation until now, as well as a number of published sources, primarily official reports of the Czechoslovak Red Cross.

Keywords: Czechoslovak Red Cross, Subcarpathian Rus, health care, social work.

ФАХОВІ ОБ'ЄДНАННЯ СТУДЕНТІВ-УКРАЇНЦІВ У ПІДКАРПАТСЬКІЙ РУСІ (1930 – 1939 РР.): ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

Костянтин Куцов

доктор філософії за спеціальністю «Історія та археологія»,
головний спеціаліст відділу збереження об'єктів культурної спадщини та музеїв департаменту культури
Закарпатської обласної державної адміністрації – обласної військової адміністрації, Ужгород
E-mail: kostiantyn.kutsov@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0009-0009-2849-9679>

В запропонованому дослідженні на основі широкого масиву архівних та опублікованих джерел зроблено спробу реконструювати та проаналізувати процес становлення фахових організацій українського студентства на території Підкарпатської Русі впродовж 1930-х рр., з'ясуванні основних передумов та причин появи таких об'єднань, а також особливостей їх подальшого структурно-організаційного розвитку. Впродовж вказаного періоду зафіксовані спроби створення на теренах краю семи локальних гуртків та товариств: «Друг» (Мукачево, 1930), «Родіна» (Чинадієво, 1931, 1934), «Восход» (Хуст, 1932), «Каменярі» (Мукачево, 1932), «Промінь» (Ужгород, 1932), «Стой» (Свалява, 1933) та «Карпатія» (Ужгород, 1937). У питанні національно-мовної орієнтації більшість з цих організацій поділялися на русофільські («Друг», «Родіна», «Восход», «Стой») та українофільські («Каменярі», «Промінь»), а безпосередніми ініціаторами їх створення відповідно виступали підкарпатські студенти, які належали до русофільського товариства «Возрожденіє» та українофільського «Союзу». Водночас, головною причиною створення русофільських локальних об'єднань-сателітів була пов'язана із бажанням активістів «Возрожденія» зміцнити «Центральний Союз Подкарпаторусскіх студентов» (ЦСПС), зберігти власне русофільське представництво від Підкарпатської Русі у чехословацькому студентському русі. Причиною ж заснування організацій українофільського спрямування було намагання створити центральну структуру альтернативну русофільському ЦСПС. Єдиною організацією, яка дотримувалася нейтралітету у національно-мовному питанні та була створювалася за інтернаціональним принципом було товариство «Карпатія». В структурно-організаційному розвитку локальні гуртки та товариства русофільського спрямування загалом продемонстрували власну життєздатність, хоча в якісному плані переважна більшість не були суто студентськими об'єднаннями. Своєю чергою українофільські організації через свою принципову позицію щодо національно-мовного питання в процесі створення наражалися на різкий спротив чехословацької бюрократичної системи. У зв'язку з цим вони так і не змогли набути юридичного статусу та невдовзі після заснування припинили діяльність.

Ключові слова: студенти, громадська діяльність, гурток, товариство, Підкарпатська Русь.

Постановка проблеми. Від початку 1930-х рр. карпатоукраїнський студентський рух, що до того активно розвивався виключно в Празі й опосередковано – у ряді інших освітніх центрах ЧСР (Пшибрам, Братислава, Брно), поступово почав поширюватися безпосередньо на терени Підкарпатської Русі. Впродовж наступних восьми років на території краю було створено ряд земляцьких фахових об'єднань студентів-українців, які, хоча й недовгий час, здійснювали на регіональному рівні помітну діяльність у громадській, культурно-освітній та соціальних сферах.

Література та джерела. Дослідження, а радше – фіксація, діяльності студентських об'єднань, утворених безпосередньо на території Підкарпатської Русі, розпочалося паралельно із процесом їх становлення. Так, вже у доповіді, виголошеній на I-му з'їзді «карпаторусского» студентства (Мукачево, 21 грудня 1930 р.), тогочасний студент Карлового університету Іван Андрашко згадував про «земляцький» студентський гурток «Друг» у Мукачеві, який напередодні вступив до «Центрального Союзу Подкарпаторусскіх Студентов». Не піддаючи аналізу процес становлення гуртка, доповідач, однак, вказав

офіційну кількість його членів актуальну на той момент [Андрашко, 1931, с. 3]. У статті іншого студентського активіста Степана Анталовського «Пробивающиеся лучи», опублікованій у 1933 р., згадувалися вже три локальні гуртки русофільського спрямування: «Друг» у Мукачеві, «Родіна» у Чинадійові та «Восход» у Хусті [Анталовскій, 1933, с. 56]. У ряді публікацій, присвячених розвитку студентського руху, які з'явилися у другій половині 1930-х рр. з-під пера безпосередніх учасників студентського руху та інших дослідників, вже було подано перелік з чотирьох таких організацій: «Друг», «Родіна», «Восход» та «Стой» (Свалява). Будь-який аналіз процесу становлення та організаційного розвитку цих об'єднань у згаданих працях також відсутній, а щодо часу їх створення авторами допущені суттєві хронологічні неточності [Antalovskij, 1936, s. 104; Шлепецкій, 1936, с. 72; С.В., 1936, с. 70; Чегиль, 1936, с. 118]. Із сучасних українських вчених на діяльність місцевих студентських об'єднань Підкарпатської Русі звертали увагу здебільшого дослідники освітньої справи. В контексті ширших тем воно, зокрема, висвітлювалося у статті Марії Баяновської «Роль молодіжних організацій в

культурному відродженні Закарпаття (20–30-ті рр. ХХ-го століття)» [Баяновська, 1999, с. 58], а також колективних монографіях «Освіта Закарпаття» [Химинець, 2009, с. 83] та «Освіта Ужгорода» [Химинець, 2017, с. 215]. При цьому, базуючись на оглядових публікаціях другої половини 1930-х рр., усі без винятку згадані автори, лише повторили твердження про існування чотирьох таких організацій («Друг», «Родина», «Восход», та «Стой»), не доповнивши його жодними новими фактами та не виправивши хронологічні помилки, допущені попередниками. Спробу більш ґрунтовного аналізу тему зробив автор пропонованої статті у своєму дисертаційному дослідженні «Громадська діяльність карпатоукраїнських студентів у міжвоєнній Чехословаччині (1920 – 1939 рр.)» (2021) [Куцов, 2021, с. 88–94]. Проте викладені у відповідному параграфі дані ґрунтувалися здебільшого на опублікованих джерелах (матеріали преси) та архівних документах вторинного характеру (розрізнене листування, що зберігається у фондах Архіву Калового університету у Празі та Національного архіву Чеської республіки), у зв'язку з чим, процес становлення та структурно-організаційного розвитку локальних студентських об'єднань вдалося реконструювати лише частково та було допущено ряд хронологічних та фактологічних неточностей.

Основним джерелом нових фактів про організації, створені у 1930 – 1937 рр. у Підкарпатській Русі, служать установчі документи більшості з цих об'єднань, нещодавно виявлені у Державному архіві Закарпатської області (фонд 21 «Крайове управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1919 – 1938»). До теперішнього часу ці матеріали не були введені у науковий обіг. Їх опрацювання та зіставлення із вже відомим архівними та опублікованими джерелами дають можливість більш конкретно визначити передумови, причини та специфіку становлення у 1930-х рр. на території Підкарпатській Русі цілої мережі студентських організацій та з'ясувати ряд невідомих досі обставин їх організаційного розвитку.

Мета дослідження полягає у реконструкції та аналізі процесу становлення фахових організацій українського студентства на території Підкарпатської Русі у 1930-х рр., з'ясуванні основних передумов та причин появи таких об'єднань, а також особливостей їх подальшого структурно-організаційного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Визначення основних причин поширення студентського руху з університетських міст безпосередньо на територію Підкарпатської Русі потребує з'ясування обставин, які на кінець 1920-х рр. склалися у карпатоукраїнському студентському середовищі. На той час фактично єдиним центром карпатоукраїнського студентського руху була Прага. Там існували дві фахові організації, які об'єднували студентів-українців з Підкарпатської Русі та Східної Словаччини (Пряшівщини): русофільське товариство «Возрожденіє» (засноване 4 листопада 1920 р.) та проукраїнський «Союз Підкарпатських Руських Студентів» (заснований 24 квітня 1921 р.; далі – «Союз»). Наприкінці 1920-х рр. обидва товариства були вже досить чисельними організаціями. «Возрожденіє» нараховувало понад 180

зареєстрованих членів, «Союз» – понад 100 [Могилицької, 1928, с. 130]. Крім того, вони мали кілька неформальних осередків (філій) в інших містах ЧСР: «Возрожденіє» у Пршибрамі та Ужгороді, «Союз» у Брно та Братиславі [Андрашко, 1931, с. 2–3; ЦДАГО, ф. 269, оп. 1, спр. 896, арк. 14–15]. Попри суттєві протиріччя у національно-мовному питанні у 1927/28 навчальному році організації зуміли досягнути компромісу та утворити верховне об'єднання під назвою «Центральний Союз Подкарпаторуських Студентів» (далі – ЦСПС). Фактичною метою ЦСПС були координація діяльності обох товариств у соціальній сфері та представництво студентів Підкарпатської Русі у Центральному Союзі Чехословацького Студентства («Ústřední svaz československého studentstva», далі – ÚSČS) [Могилицької, 1928, с. 130]. Установчі збори ЦСПС відбулися 12 березня 1928 р. Офіційними мовами структури були затверджені російська та українська, а до керівництва пропорційно увійшли представники обох організацій-засновниць [ДАЗО, ф. 21, оп. 3, спр. 1052, арк. 4]. Однак вже за рік, через невиконання русофілами попередніх домовленостей, «Союз» оголосив про вихід з ЦСПС. Внаслідок цього ЦСПС по факту втратив статус центральної структури і опинився під загрозою виключення з ÚSČS. Наприкінці 1929 р. проблему вдалося частково владнати, адже заявку на вступ до ЦСПС подав гурток «Церковно-Літературная Школа», що діяв при Ужгородській духовній семінарії [Андрашко, 1931, с. 3]. Однак, оскільки позиція «Церковно-Літературної Школи» повністю залежала від волі керівництва Мукачівської єпархії, гурток теж у будь-який момент міг відмовитися від членства у студентській структурі, а отже позиції ЦСПС й надалі залишалися хиткими. Напевно, саме тоді у середовищі студентів-русофілів й визріла доволі нескладна схема розширення кола членів ЦСПС шляхом створення земляцьких студентських об'єднань безпосередньо на території Підкарпатської Русі. Її суть полягала в наступному – активісти «Возрожденія», які походили з однієї місцевості, створювали там формально самостійне студентське об'єднання русофільського спрямування, яке згодом вступало до ЦСПС. Це мало запобігти ймовірному розколу структури у майбутньому та забезпечити всередині ЦСПС монопольне становище саме для «Возрожденія».

Першою організацією, створеною за цим принципом став мукачівський гурток «Друг». У працях багатьох дослідників стверджується, що організація була створена вже у 1929 р. [Шлепекій, 1936, с. 72; С.В., 1936, с. 70; Баяновська, 1999, с. 58; Химинець, 2009, с. 83; Химинець, 2017, с. 215]. Ймовірно, тоді була лише сформована ініціативна група зі створення майбутньої організації, позаяк наявні архівні документи доводять, що самі установчі збори гуртка відбулися 13 січня 1930 р. Відповідно до списку присутніх, участь у них взяли 20 осіб, які були мешканцями Мукачєва або навколишніх сіл [ДАЗО, ф. 21, оп. 3, спр. 1138, арк. 2]. Беручи до уваги передумови створення гуртка, недивним виглядало те, що практично усі вони були студентами чи недавніми випускниками празьких високих шкіл та належали до

чинних членів «Возрожденія» (виняток становив лише студент медицини Михайло Йовбак, якого виключили з лав празької організації роком раніше) [Куцов, 2022, с. 260].

Після короткого обговорення збори ухвалили статут, згідно з яким нова організація отримала офіційну назву «Кружокъ Карпаторусскихъ Студентовъ «Другъ» въ Мукачевѣ». Його основними цілями були визначені: об'єднання «карпаторусского» студентства за аполітичним та не конфесійним принципом, захист його матеріально-культурних та соціальних інтересів; робота спрямована на культурний розвиток народу; популяризація серед чехословацького суспільства культурних надбань Підкарпатської Русі; підтримка культурних та організаційних зв'язків з учнями середніх шкіл Підкарпатської Русі. Члени гуртка поділялися на: дійсних, почесних, заслужених, «соревнователей» (спонсорів), членів на випробувальному терміні. Дійсним членом мав право бути будь-який «карпаторускій студентъ». При цьому під терміном «студент» розумілися чинні слухачі вищих навчальних закладів та їх випускники впродовж трьох років з моменту завершення навчання. Правління гуртка складалося з посад: голови, заступника голови, секретаря, скарбника, писаря, бібліотекаря, керівників розважальної та туристичної секції, доповідача з соціальних питань (з правом дорадчого голосу). Поза правлінням діяла тричленна ревізійна комісія. В разі виникнення всередині організації спірних ситуацій загальні збори мали право на формування третейського суду, а стосовно інших організаційних питань могли створюватися додаткові комісії [ДАЗО, ф. 21, оп. 3, спр. 1138, арк. 4–7]. Офіційна емблема, визначена статутом, була майже ідентичною тій, яку кількома роками раніше прийняло само «Возрожденіє»: *«Горы, покрытые льсомъ съ восходящимъ солнцемъ <...> съ русскими національными цвѣтами (бѣлый-синій-красный)»* [ДАЗО, ф. 21, оп. 3, спр. 1138, арк. 7]. До сформованого зборами правління увійшли студенти Карлового університету: медики Степан Анталовський (голова), Мирон Мацков (заступник голови) та Адальберт Носкай (писар), філолог Микола Ігнацій (секретар), природничники Іван Мартин (скарбник) та Юлій Чулак (бібліотекар), юристи Людвіг Мілес (референт з питань дозвілля) та Василь Татинець (туристичний референт) [ДАЗО, ф. 21, оп. 3, спр. 1138, арк. 2]. Примітно, що половина з них у той самий час входили до керівництва «Возрожденія»: М. Мацков виконував обов'язки голови (1 лютого 1930 р. офіційно був обраний головою), С. Анталовський обіймав посаду скарбника, В. Татинець – заступника члена правління, І. Мартин – голови ревізійної комісії [Куцов, 2021, с. 296].

Вже 15 січня 1930 р. статут гуртка був поданий на затвердження до Земського уряду Підкарпатської Русі, однак за дев'ять днів по тому на ім'я С. Анталовського надійшла відмова у реєстрації. Причиною було вказано наявність у тексті ряду недоліків та редакційних суперечностей. Повторно виправлений документ студенти подали лише 27 лютого 1931 р., а 31 липня того ж року він був затверджений [Д ДАЗО, ф. 21, оп.

3, спр. 1138, арк. 1,10–16, 23]. Разом з тим, незважаючи на відсутність юридичного статусу, ще 1 лютого 1930 р. «Друг» був прийнятий в члени ЦСПС [ЇДУК-АУК-1, л. 32], його керівники в числі інших підписали нову редакцію статуту цієї структури [ДАЗО, ф. 21, оп. 3, спр. 1052, арк. 22]. У грудні 1930 р. гурток став офіційним учасником I-го з'їзду «карпаторусского» студентства, проведеного у Мукачеві [ДАЗО, ф. 2, оп. 1, спр. 65, арк. 85], на той момент він офіційно нараховував 39 членів [Андрашко, 1931, с. 3].

На початку 1930-х рр. на території Підкарпатської Русі була створена ще одна локальна студентська організація русофільського спрямування – гурток «Родина» (офіційно – «Кружокъ Карпаторусскихъ Студентовъ «Родина» въ Чинадѣвѣ»). У більшості досліджень стверджується, що він утворився у 1930 р. [Шлепецькій, 1936, с. 72; С.В., 1936, с. 70; Баяновська, 1999, с. 58; Химинець, 2009, с. 83; Химинець, 2017, с. 215]. Архівні джерела це твердження спростовують, однак в них також існують суттєві розбіжності. Деякі з наявних документів свідчать, що станом на початок 1932 р. гурток вже існував й вів офіційне листування з ЦСПС та окремими студентськими активістами. Збереглися, зокрема, листи на адресу ЦСПС від 31 січня [ЇДУК-АУК-2, л. 14] та 2 лютого [ЇДУК-АУК-4, л. 28], а також лист до студента юридичного факультету Карлового університету Івана Ковача від 31 січня [ЇДУК-АУК-3, л. 23]. Усі вони були підписані головою гуртка, студентом юридичного факультету Карлового університету Іваном Скибою та секретарем Федором Романцем й скріплені печаткою організації. З листа, адресованого І. Ковачу, також довідуємося, що гурток утворився 9 серпня 1931 р. – саме тоді І. Ковач було обрано його повноважним представником у ЦСПС.

Водночас відповідно до установчих документів гуртка, які нині зберігаються у 21-му фонді ДАЗО, його установчі збори, а отже й офіційне заснування, відбулися набагато пізніше, а саме – 15 липня 1934 р. Щоправда, у самому тексті протоколу «установчих» зборів зафіксовані слова одного з учасників про те, що організація діяла і в попередньому році [ДАЗО, ф. 21, оп. 3, спр. 1787, арк. 4–5]. Причини помітного хронологічного розриву, на нашу думку, полягали у наступному. Утворена ще влітку 1931 р. «Родина» впродовж наступних трьох років функціонувала, не маючи юридичного статусу (затвердженого органами влади статуту). Тому у 1934 р., аби завершити процес легалізації гуртка, його активісти змушені були формально провести повторні установчі збори.

На «установчих» зборах 15 липня 1934 р. головою організації був обраний вже згаданий студент-правник І. Скиба, а решту керівних посад обійняли молоді вчителі та гімназисти-старшокласники. Тоді ж, крім обрання керівних органів та затвердження статуту, учасники зборів підтримали пропозицію І. Ковача про подання гуртком заявки на вступ до ЦСПС [ДАЗО, ф. 21, оп. 3, спр. 1787, арк. 4–5]. Рішення виглядало доволі курйозним, зважаючи, що гурток вже понад два роки публічно позиціювався як член ЦСПС, а той самий І. Ковач за його квотою входив до керівництва структури [Ка, 1932, с. 6].

Відповідно до ухваленого 15 липня 1934 р. статуту,

діяльність гуртка «Родіна» поширювалося на територію Свалявського округу. Офіційною мовою його діловодства була російська літературна мова. Мета організації полягала: в об'єднанні «карпаторуссакаго» студентства округу; роботі спрямованій на культурний та економічний розвиток народу; реалізації та захисті національно-культурних і соціальних інтересів студентства; співпраці з іншими студентськими та культурно-просвітницькими організаціями; підтримці культурного та організаційного зв'язку із учнями середніх шкіл Підкарпатської Русі. Дійсним членом гуртка міг бути кожен «карпаторусский» студент. Під цим терміном розумілися: студенти вищих навчальних закладів та їх випускники впродовж 5 років після завершення навчання, а також учні старших класів середніх та середньо-спеціальних шкіл. Окрім дійсних, статут передбачав наявність почесних членів (обиралися загальними зборами за особливі заслуги перед гуртком та Підкарпатською Руссю) та членів-засновники (статус надавався після сплати пожертви від 100 крон). Правління гуртка складалося з голови, його заступника, секретаря, скарбника, господаря, писаря, керівників розважальної та туристичної, соціального доповідача та двох кандидатів в члени правління. 30 липня 1934 р. статут гуртка разом з іншими установчими документами був поданий на розгляд Земського уряду Підкарпатської Русі і 18 жовтня того ж року він був схвалений [ДАЗО, ф. 21, оп. 3, спр. 1787, арк. 2, 6–12, 14].

Наступним локальним об'єднанням студентів-русофілів став хустський гурток «Восход» (офіційно – «Кружокъ Карпаторусскихъ Студентовъ «Восходъ» въ Хустѣ»). В публікаціях багатьох міжвоєнних авторів [Шлепецькій, 1936, с. 72–73; С.В., 1936, с. 70; Ковачь, 1937, с. 78], а вслід за ними й працях сучасних дослідників [Баяновська, 1999, с. 58; Химинець, 2009, с. 83; Химинець, 2017, с. 215] стверджується, що організація була створена у 1933 р. Хибність цих тверджень доводить стаття-звіт про установчі збори, опублікована в газеті «Карпаторусській Голось» безпосереднім учасником події Емеріхом Павуком. Відповідно до публікації, заснування гуртка відбулося 2 жовтня 1932 р. у Хусті під головуванням студента юридичного факультету Карлового університету Василя Тудошія (Тудовшія). Участь в установчих зборах взяли близька 30 студентів, які походили з населених пунктів Хустського, Тячівського, Рахівського та Волівського (Міжгірського) округів. Створювалася ж організація саме з метою об'єднання студентства східної частини Підкарпатської Русі. Серед обраних посадовців новоствореного гуртка у статті згадувалися: В. Тудошія (голова), студент юридичного факультету Карлового університету Василь Мадяр (секретар) та студент пражської Вищої технічної школи Йосип Ілюк (скарбник). Також на зборах було оголошено про намір гуртка у найближчій перспективі подати заявку на вступ до ЦСПС [Павукь, 1932, с. 3].

На відміну від інших локальних об'єднань, установчі документи гуртка «Восход» у фондах ДАЗО відсутні. Це не дає можливості з'ясувати ряд важливих деталей, пов'язаних зі створенням організації. Зокрема, встановити персональний склад учасників

установчих зборів та обраних на них керівних органів гуртка, проаналізувати положення статуту організації. Важко встановити й точну дату легалізації гуртка. Щодо останнього питання в наявних опублікованих та архівних джерелах міститься доволі суперечлива інформація. Так у заяві, оприлюдненій через пресу у квітні 1936 р. тогочасними керівниками організації, серед іншого, стверджувалося, що «Восход» на той момент вже мав схвалений Земським урядом статут [Овинителямь..., 1936, с. 3]. Дата легалізації, однак, не вказувалася, що змушує сумніватися у правдивості даної інформації. Тим більше, що у повідомленні про припинення діяльності гуртка, яке його останній голова (вчитель народної школи с. Велятино Федір Кадар) 11 січня 1939 р. подав до Хустського окружного уряду, наведено зовсім інші й цілком конкретні дані – статут «Восхода» був затверджений рішенням Земського уряду № 68.307/IV-7 від 28 листопада 1938 р. [ДАЗО, ф. 18, оп. 4, спр. 398, арк. 1]. Якщо прийняти останнє твердження за вірогідне, можна припустити, що установчі документи гуртка могли бути втрачені внаслідок подій, пов'язаних із окупацією Карпатської України у березні 1939 р.

30 липня 1933 р. у Сваляві за участі 38 осіб відбулися установчі збори ще одного локального об'єднання студентів-русофілів – товариства «Стой» (офіційно – «Общество Карпаторусскихъ Студентовъ «Стой» въ Свалявѣ»). Головував на них вже згадуваний І. Ковач, а в якості почесних гостей були присутні офіційні делегати від товариства «Возрожденіє» (студент філософського факультету Карлового університету Степан Добош), «Родіна» (І. Скиба) та «Друг» (студент юридичного факультету Карлового університету Василь Химинець). Головою новоствореної організації був обраний студент-правник з Карлового університету Юлій Попович [ДАЗО, ф. 21, оп. 3, спр. 2560, арк. 2–3].

Положення статуту товариства «Стой» мало чим відрізнялися від документів інших русофільських студентських гуртків, створених на території краю. Це дає підстави стверджувати, що статут свалявської організації розроблявся за їх аналогом. Разом з тим серед помітних відмінностей можна виділити хіба що більш широке визначення терміну «студент» (як і у випадку інших гуртків, виключно студенти мали право на дійсне членство в товаристві «Стой»). Під ним розумілися: слухачі високих шкіл, випускники горожанських (неповних середніх), торговельної академії та учительської семінарії впродовж п'яти років після завершення, учні-старшокласники середніх та спеціалізованих (фахових) шкіл. Статут організації був ухвалений Земським урядом Підкарпатської Русі 22 січня 1934 р. [ДАЗО, ф. 21, оп. 3, спр. 2560, арк. 7–15, 22].

Відомо, що у 1930 рр., члени «Возрожденія» виношували ідею створення у Підкарпатській Русі ще кількох локальних організацій-сателітів. Зокрема, у квітні 1936 р. С. Добош анонсував створення в Ужгороді «Общества русскихъ академиковъ», яке незабаром мало стати членом ЦСПС [Добошь, 1936, с. 3]. Однак про які-небудь конкретні кроки щодо реалізації даної ініціативи наразі нічого невідомо. Влітку того ж року у русофільській пресі фігурувала

інформація про «Кружок Русских Студентов» у с. Горонда Мукачівського округу. Його організацією займалися студенти філософського факультету Петро Лінтур, уродженець даного села, та Іван-Георгій Керча – виходець із сусіднього с. Страбичово і тогочасний голова «Возродження» [Кружок, 1936, с. 3]. Правда, жодна інформація про практичні результати цієї роботи також відсутня.

Локальні організації студентів-русофілів намагалися позиціюватися як самостійні учасники студентського руху, повноцінні члени ЦСПС [ДАЗО, ф. 21, оп. 24, спр. 105, арк. 11, 15, 23]. Проте насправді це було не так. Безпосередня ініціатива зі створення таких об'єднань походила від товариства «Возродження», саме члени цієї організації перебували на чолі локальних гуртків і товариств від моменту їх заснування й саме вони представляли їх у ЦСПС. Тому, попри формально самостійний статус, «Друг», «Родина», «Восход» та «Стой» фактично були лише земляцькими філіями празького товариства, які відчутно доукомплектовувалися не студентами. Взагалі аналіз наявних членських списків цих організацій доводить, що статус студентських об'єднань для більшості з них був досить умовним. До прикладу, із 30 осіб які 1933/34 навчальному році входили до гуртка «Восход», лише третина були студентами вищих навчальних закладів, решту ж членів організації склали молоді вчителі народних шкіл Хустського округу та учні-старшокласники Хустської гімназії. З 45 офіційних членів гуртка «Родина» у 1934/35 навчальному році студентами високих шкіл були лише троє. У той самий період із 63 дійсних членів товариства «Стой» студентом був виключно його голова Ю. Попович [ЎДУК-АУК-5, л. 27, 30, 24]. Найбільш відчутною студентська складова була лише у гуртку «Друг», а його керівні органи включно до 1935 р. укомплектовувалися тільки студентами [ЎДУК-АУК-4, л. 26]. Поширеною також була практика, коли один і той самий «високошкільний» студент одночасно належав до кількох локальних фахових об'єднань. Так станом на 1934 р. студент філософського факультету Іван-Георгій Керча фігурував у членських списках гуртка «Друг» та товариства «Стой». Чинний голова «Возродження» Степан Добош у 1934 р. був рядовим членом товариства «Стой» та гуртка «Восход», а у 1936 р. – членом «Родіни». Членами товариства «Стой» на початку 1934 р. були й провідні діячі гуртка «Родина» І. Скиба та І. Ковач [ЎДУК-АУК-4, л. 26; ЎДУК-АУК-5, л. 27, 30, 24; ЎДУК-АУК-6, л. 6]. До слова, на тому, що «Друг», «Родина», «Восход» та «Стой» *de facto* не були студентськими об'єднаннями, а лише продуктом маніпуляцій «Возродження» не було секретом для опонентів празького товариства. Публічно про це, зокрема, заявляли лідери братиславського товариства студентів-русофілів «Добрянській» [Прокламація..., 1936, с. 1] та «Союзу» [15 літ..., 1936, с. 1].

Якщо залучення до земляцьких русофільських гуртків молодих вчителів та випускників різного рівня шкіл був радше вимушеним кроком для створення видимої масовості цих об'єднань, то поповнення їх лав перспективними гімназистами-старшокласниками виглядало як діяльність, спрямована на підготовку

кадрового резерву для «Возродження» та ЦСПС. Вочевидь, з цією ж метою восени 1936 р. троє учнів Мукачівської гімназії, які були активними діячами локальних русофільських гуртків, були прийняті до лав «Возродження». Членство у празькому товаристві тоді набули: голова «Родіни» Еміліан Балецький, культурний референт цього ж гуртка Василь Добош та скарбник «Друга» Олена Микита (у майбутньому – Рудловчак) [ЎДУК-АУК-7, л. 42, 43, 46]. Подія була безпрецедентною, оскільки до того часу членами «Возродження» ставали виключно студенти вищих навчальних закладів. Варто зазначити, що даний крок мав загалом виправдав себе й частина згаданих осіб у недалекому майбутньому стали активними функціонерами «високошкільних» студентських об'єднань: Е. Балецький 1938 – 1939 рр. був першим заступником голови «Возродження» [Куцов, 2021, с. 299], а О. Рудловчак у 1940 – 1942 рр. очолювала братиславське товариство «Добрянській» [Рудловчак, 2001, с. 115].

Як вже відзначалося вище, хустський гурток «Восход» оголосив про саморозпуск 11 січня 1939 р. в політичних реаліях карпато-українського державотворення (офіційно, ліквідація організації була добровільною, хоча й відбувалася в умовах відчутного тиску на русофільський рух з боку влади автономії) [Куцов, 2016, с. 19]. Цілком ймовірно, що так само на рубежі 1938 – 1939 рр. припинили свою діяльність гурток «Друг» (м. Мукачево ще у листопаді 1938 р. відійшло до Угорського королівства), гурток «Родина» та товариство «Стой», хоча джерел, які б це достеменно підтверджували наразі виявити не вдалося.

Від 1932 р., коли ефективність русофільської схеми зі створення локальних студентських об'єднань вже була очевидною, подібну практику спробував впровадити й «Союз». Причини, які спонукали студентів-українофілів до цього були дуже подібними до тих, якими свого часу керувалося «Возродження». Правда, якщо «Возрожденці», засновуючи земляцькі гуртки й товариства, спочатку прагнули вберегти ЦСПС від зникнення, а згодом – зміцнити його, забезпечивши собі монопольне становище, то «союзівці» керувалися бажанням створення структури проукраїнського спрямування, альтернативну ЦСПС.

На початковому етапі українофіли мали намір створити ряд «студентських» товариств на базі середніх та середньо-спеціальних шкіл Підкарпатської Русі. У перспективі ці організації разом із «Союзом» мали утворити проукраїнську студентську структуру альтернативну ЦСПС. З цією метою до процесу пробували долучити викладачів цих навчальних закладів, які свого часу були активістами «Союзу». Так 5 лютого 1932 р. керівники організації надіслали листа викладачу Мукачівської торговельної академії Адальбету Балажу. Свого часу той був одним із засновників «Союзу» та першим його головою. У зверненні, серед іншого, йшлося: *«При торговельній академії існує товариство «Рідна Нива», але не знаємо, чи воно статутарне (офіційно зареєстроване. – Авт.), чи ні. Тому просимо Вас, як нашого члена повідомити нас про це. Коли б воно було статутарне і могло б належати до Центрального Союзу, то ми Вам дамо відповідні інструкції до дальшої праці з*

нами» [NA ČR, f. RUESO, kart. 43, sign. 268-1, l. 27]. Як відомо з інших джерел, створена ще у 1920-х рр. «Рідна Нива» була лише самоосвітнім гуртком учнів академії без юридичного статусу [Шандор, 1995, с. 56–61; Химинець, 1998, с. 336], отже бути потенційним членом «центрального союзу» не могла. Саме тому вже 2 березня того ж року у листі до активіста «Союзу», студента празької Вищої Технічної Школи Василя Бори, який тоді проходив професійну практику у мукачівському відділенні Народного Банку ЧСР, очільники організації попросили *«зорганізувати послідні два річники торговельної академії в студентське товариство, котре потім могло вступити в <...> центральний союз»*. Координувати цю роботу автори листа радили із директором закладу Августином Штефаном (почесним членом «Союзу») та вже згадуваним А. Балажем [NA ČR, f. RUESO, kart. 43, sign. 268-1, l. 55].

Подібні звернення у той самий час надсилалися й «союзівцям», які працювали у навчальних закладах Ужгорода. Так у листі до викладача Ужгородської жіночої учительської семінарії Костянтина Медвідя (наприкінці 1920-х рр. він був одним із провідних діячів «Союзу»), датованому 2 березня 1932 р., керівники організації писали: *«Оцим звертаємося до Вас з проханням організувати послідні два річники жіночої а окремо мужеської учительської семінарії а на коли зможете то і послідні два річники гімназії в студентські товариства, котрі потім могли вступити в наш центральний союз»* [NA ČR, f. RUESO, kart. 43, sign. 268-1, l. 56]. Ще раніше (2 лютого) подібне звернення було надіслано префекту Ужгородської духовної семінарії о. Олександру Немету (навчаючись у 1926 – 1930 рр. у теологічному колегіуму «Russicum» у Римі, він також був членом «Союзу»). Однак той невдовзі відповів, що членство слухачів семінарії у студентських товариствах (окрім внутрішнього гуртка «Церковно-літературна школа») суперечить правилам, встановленим у Мукачівській греко-католицькій єпархії [NA ČR, f. RUESO, kart. 43, sign. 268-1, l. 47].

Навесні 1932 р. голова «Союзу» Адальберт Гелетка, який напередодні завершив студії у празькій Вищій технічній школі та отримав службове призначення до Мукачева, змушений був відійти від керівництва організації. У заяві про складання повноважень, датованій 4 березня 1932 р., звертаючись до наступників, він писав: *«Відходячи з Виділу мав би побажання до Виділу а іменно <...>, щоби другий центральний союз (наш український) був заложений, в якій справі я вже зробив відповідні кроки»* [NA ČR, f. RUESO, kart. 43, sign. 268-1, l. 80]. Наведена цитата свідчить, що на той момент перспектива створення центральної студентської структури для активістів «Союзу» виглядала цілком реальною. Однак попри очікування жодних результативних кроків у цьому напрямі до кінця року зроблено так і не було.

Мабуть, саме тому від початку 1933 р. процес створення у Підкарпатській Русі локальних студентських об'єднань А. Гелетка взяв під особистий контроль. Вже 18 лютого 1933 р. за підтримки секретаря мукачівської філії «Просвіти» Леоніда Романюка йому вдалося організувати у Мукачеві

установчі збори Товариства Студентів Високих Шкіл Мукачівського округу. Участь у них взяли 10 студентів празьких та братиславських вищих навчальних закладів. Усі вони походили з Мукачева та Мукачівського округу, а переважна більшість з них були чинними членами «Союзу». У ході самих зборів присутні зійшлися на думці, що новостворена організація отримає офіційну назву Студентське товариство Мукачівського округу «Каменярі» [ДАЗО, ф. 21, оп. 3, спр. 2592, арк. 2–3].

Місцем перебування керівних органів товариства «Каменярі» було визначено Мукачево, а офіційною мовою його діловодства – українську. Також, відповідно до ухваленого статуту, цілями організації проголошувалися соціальна (фінансова та інша матеріальна підтримка членів організації) та культурна, що полягала в здійсненні просвітницьких та культурно-розважальних заходів, театралізованих постановок, публікації періодичних та неперіодичних видань. Виділ (правління) товариства, за статутом, складався з голови, секретаря, скарбника та одного члена правління, обраних загальними зборами. Контроль за діяльністю правління здійснював ревізор, також обраний загальними зборами. Вразі виникнення між членами товариства (або членами товариства та правлінням) непорозумінь чи конфліктів, для їх врегулювання статут передбачав створення ситуативного незалежного органу – товариського суду, що складався виключно з членів товариства, які представляли обидві сторони спору. Право звичайного членства в товаристві мали виключно студенти вищих навчальних закладів. Окрім звичайних (дійсних) членів товариства передбачався інститут почесних членів. Статус почесного члена надавався загальними зборами за особливі заслуги перед товариством. На випадок ліквідації товариства спадкоємцем усього його майна статут визначав «Союз» [ДАЗО, ф. 21, оп. 3, спр. 2592, арк. 4–5, 13–14].

Головою «Каменярів» був обраний вже згадуваний В. Бора. Крім нього до керівництва увійшли: студент празької Вищої технічної школи Іван Бабіля (секретар), студент юридичного факультету Братиславського університету Євген Дзямка (скарбник), секретар Мукачівської торговельної академії, студент-заочник празької Вищої технічної школи Юліан Химинець (член правління) та студент юридичного факультету Карлового університету Юрій Соколович (ревізор) [ДАЗО, ф. 21, оп. 3, спр. 2592, арк. 2]. Примітно, що більшість з них у той самий час входили до центрального керівництва «Союзу» або його підрозділів: І. Бабіля був чинним скарбником «Союзу», Ю. Соколович – писарем, а Є. Дзямка обіймав посаду бібліотекара філії «Союзу» у Братиславі [Куцов, 2021, с. 303, 306]. Також установчими зборами було підтримано пропозицію А. Гелетки про ведення перемовин із «Союзом» щодо створення «Цетрального Товариства Підкарпатського Українського Студентства» та призначено уповноваженим по даному питанню І. Бабілю [ДАЗО, ф. 21, оп. 3, спр. 2592, арк. 2]. 15 березня 1933 р. коротке повідомлення про установчі збори «Каменярів» з'явилося на шпальтах ужгородської газети «Українське слово» [Дня 21. лютого, с. 2].

22 квітня того ж року під безпосереднім головуванням А. Гелетки установчі збори ще однієї подібної організації відбулися в Ужгороді. Участь у них, окрім самого головуючого, взяли 12 осіб, які були мешканцями Ужгорода та його околиць. Аналіз поіменного списку учасників зборів дає підставу стверджувати, що дев'ятеро з них були студентами вищих начальних закладів Праги, Брно та Братислави, чинними членами «Союзу». Решту ж становили недавні випускники Ужгородської гімназії або учні її VIII-го (випускного) класу. Новостворена організація отримала назву – Товариство українських студентів «Промінь» в Ужгороді. Його головою на альтернативній основі обрали першокурсника юридичного факультету Карлового університету Богдана Долинського. Також до правління новоствореної організації увійшли студенти Вищої технічної школи у Брно Юлій Запаринюк (секретар) та Іван Кульчицький (скарбник), студентка юридичного факультету Карлового університету Іванна Гірна (член правління). Посади ревізорів обійняли студенти філософського факультету Карлового університету Ольга Гупаловська та Микола Небесник [ДАЗО, ф. 21, оп. 3, спр. 2544, арк. 2–3]. Як і у випадку «Каменярів», деякі з членів керівництва «Променю» у той час були чинними посадовцями «Союзу»: Б. Долинський – референтом з питань культури та пропаганди, М. Небесник – секретарем, О. Гупаловська – членом правління [Куцов, 2021, с. 303].

Положення затвердженого зборами статуту «Променю» відрізнялися від аналогічного документу «Каменярів» виключно у частині назви організації та офіційного осідку її керівних органів [ДАЗО, ф. 21, оп. 3, спр. 2544, арк. 7–8]. Це ще раз доводило, що створення обох товариств було частиною одного більш масштабного процесу.

20 лютого 1933 р. установчі документи товариства «Каменярі», підписані В. Борою та Ю. Химинцем, були подані на затвердження до Земського уряду Підкарпатської Русі. 8 березня Земський уряд переслав їх до дирекції поліції у Мукачеві з приміткою: *повернути заявникам та вимагати від них зміни офіційної мови товариства* [ДАЗО, ф. 21, оп. 3, спр. 2592, арк. 1]. 11 березня Мукачівська поліційна дирекція офіційно повідомила В. Бору про відмову у затвердженні статуту. У відповіді чиновники рекомендували змінити пункт статуту про визначення офіційною мовою «Каменярів» української, оскільки *«на даній території української мови не існує»*. Повний текст відповіді можновладців засновники товариства невдовзі опублікували у дописі «Наступ на нашу мову», розміщеному в «Українському Слові». У ній пролунала різка критика на адресу Земського уряду за відмову у затвердженні статуту та невизнання української мови на території Підкарпатської Русі. Разом з тим, судячи зі змісту публікації, на момент її підготовки засновники «Каменярів» ще розглядали варіант суто формальної зміни статуту задля його легалізації: *«В практиці буде ця справа ось так рішена: товариство перед урядовою силою змінить статуту її подасть, що його урядовою мовою є мова руська (малоруська), або русинська – але урядувати буде по українськи, члени будуть між собою говорити*

по українськи, відчити будуть по українськи, коротко: товариство буде це чисто українське» [Наступ, 1933, с. 3]. Дана можливість, однак не була реалізована, у зв'язку з чим юридичне оформлення товариства так і не здійснилося. Не відбулося й затвердження установчих документів «Променю», поданих до Земського уряду 12 травня 1933 р. Щоправда, в офіційній відмові, датованій 17 січня 1934 р., вказувалася інша причина: неподання тексту статуту чеською мовою [ДАЗО, ф. 21, оп. 3, спр. 2544, арк. 9, 13].

Попри проблеми із затвердженням статутних документів «Каменярі» та «Промінь» впродовж кількох місяців після створення діяли de facto та були присутніми у крайовому інформаційному просторі. До прикладу, у червні 1933 р. вони випустили спільне із «Союзом» і його Братиславською філією звернення до випускників середніх шкіл Підкарпатської Русі. У ньому оголошувалася пропозиція надавати інформацію про вищі навчальні заклади ЧСР та соціальні можливості проживання в університетських містах (отримання стипендій, місць у гуртожитках тощо) [До відома, 1933, с. 4]. Подібна практика була розповсюджена ще із 1920-х рр., серед іншого вона мала на меті залучення карпатоукраїнськими студентськими товариствами нових членів до своїх лав ще на стадії їх інформування.

1 липня 1933 р. студенти-українофіли врешті-решт провели у Мукачеві установчий з'їзд центральної студентської структури проукраїнського спрямування. Як свідчить архівні джерела, плани організації цього заходу виношувалися ще із початку року. Так, на установчих зборах «Каменярів» Л. Романюк висловлював пропозицію *«скликати студентський з'їзд на літо в Мукачові, щоб обговорити студентські справи»* [ДАЗО, ф. 21, оп. 3, спр. 2592, арк. 2]. Наприкінці весни «Союз» вже вів інтенсивну роботу у цьому напрямку. У листі до Мукачівської філії «Народовецького Учительського товариства» від 19 травня 1933 р. керівники «Союзу» Вікентій Шандор та Микола Небесник писали: *«Ходять слухи, що Ваше т-во та інші українські т-ва задумує зробити в Мукачові зїзд. Будьте ласкаві чимскорше поінформувати і нас у тій справі. Може і ми візьмемо якусь участь»* [ДАЗО, ф. 72, оп. 1, спр. 14, арк. 4]. А вже 9 червня, звертаючись до редакції часопису «Світло» (орган Мукачівської філії «Просвіти»), керівництво «Союзу» більш конкретно окреслило цей задум: *«Рішено зробити наші студентські збори дня 1 липня ц.р. в Мукачові о годині 2-ій після обіда. Сходина би потрєвали десь до 5-ої. Тепер працюємо в справі організації наших зборів, о дальшій програмі повідомимо Вас»* [ДАЗО, ф. 72, оп. 1, спр. 14, арк. 60].

Єдиним відомим наразі джерелом інформації про сам з'їзд та створену на ньому студентську структуру є коротке повідомлення у львівській газеті «Діло» за 13 серпня 1933 р. За даними часопису, участь у з'їзді взяли представники «Союзу», його Братиславської філії, товариств «Каменярі» та «Промінь». Після ряду виступів та обговорення ситуації, що на той момент склалася у карпатоукраїнському студентському русі, присутні ухвалили рішення про створення Об'єднання Підкарпатського Українського Студентства (ОПУС).

Його головою обрали А. Гелетку, а секретарем – М. Небесника. Також у публікації повідомлялося, що «метою організації буде погодити діяльність поодиноких товариств та заступати інтереси загалу українського студентства Підкарпаття» [З'їзд, 1933, с. 2]. Постфактум про заснування ОПУС В. Шандор повідомив у своїй звітній доповіді на загальних зборах «Союзу» 21 жовтня 1933 р. [ЦДАВО України, ф. 4392, оп. 1, спр. 2, арк. 21], але у пізніших протоколах та інших документації «Союзу» ця організація більше не згадувалася. Жодними документальними підтвердженнями спроб легалізувати статут ОПУС наразі теж не володіємо, проте, беручи до уваги бюрократичні перепони з реєстрацією «Каменярів» та «Променя», можемо сміливо припустити, що його установчі документи взагалі не подавалися на затвердження урядовими структурами.

До реалізації попередніх намірів студенти-українофіли спробували повернутися за півтора року по тому. 2 грудня 1934 р. на засіданні правління «Союзу» було підтримано пропозицію голови організації М. Небесника про створення у найближчій перспективі проукраїнських студентських товариств в Ужгороді, Мукачеві, Берегові, Хусті та Великому Бичкові з їх подальшим об'єднанням в одній структурі альтернативній ЦСПС. При цьому, враховуючи негативний досвід попередніх спроб, наголошувалося, що назви цих товариств повинні бути нейтральними, аби уможливити їх легалізацію. Тоді ж була створена комісія з підготовки типового статуту для таких товариств у складі В. Шандора, М. Небесника та Лева Куріляка. Також були призначені уповноважені для їх створення: студент-правник Братиславського університету Йосип Січ у Хусті, студент-правник Карлового університету Іван Долинай у Мукачеві, недавній голова «Союзу», студент медицини Микола Підмалівський у Великому Бичкові, М. Небесник в Ужгороді [ЦДАВО України, ф. 4392, оп. 1, спр. 2, арк. 40]. Однак, як показав час, далі планів справа тоді не рушила.

Ще раз ця справа обговорювалася на засіданні правління «Союзу» 18 червня 1937 р. Тоді був розроблений план зі створення земляцьких студентських об'єднань в Ужгороді (уповноважені: Олександр Кучук, Степан Бреза, Юлій Гутник, Б. Долинський), Мукачеві (Єлизавета Кузьма, Олександр Скальський, І. Долинай), Берегові (Степан Гргурич, Іван Попович, Степан Ботош), Севлюші (Юрій Кене, Іван Купчик), Хусті (Михайло Бокотей, Дмитро Галай) та Ясіня (Василь Клочурак). Розробити типовий статут майбутніх організацій було уповноважено студента-медика Карлового університету Адальберта Немеша та студента празької ВТШ Андрія Бору [ЦДАВО України, ф. 4392, оп. 1, спр. 2, арк. 68–69]. Торкаючись даної теми на засіданні правління «Союзу» 9 жовтня 1937 р., А. Гелетка, не вдаючись до особливої конкретики, повідомив, що у Берегові та Хусті у справі створення земляцьких товариств «щось роблять» «союзівці» старшого покоління Антон Галас та М. Небесник, а також, що в Ужгороді вже засновано товариство «Карпатія» [ЦДАВО України, ф. 4392, оп. 1, спр. 2, арк. 69].

Установчі збори Академічного товариства «Карпа-

тія» (чеською – «Studentský spolek «Carpathia» pro Užhorod a okolí») дійсно відбулися ще 8 серпня 1937 р. в Ужгороді у залі товариства «Просвіта». Участь у них взяли 55 «високошкільних» студентів з Ужгорода та Ужгородського округу [ДАЗО, ф. 21. оп. 3, спр. 3572, арк. 13]. Аналіз списку присутніх на зборах дає підставу стверджувати, що від моменту створення товариство не було суто українським. Переважну більшість учасників зібрання склали підкарпатські студенти угорської та єврейської національностей. Українську ж частину представляли з десяток так званих «нейтральних» студентів, які, навчаючись у празьких високих школах, не входили ані до «Возрожденія», ані до «Союзу». Саме представник цієї групи студент празької Вищої технічної школи Антон Михальчик був обраний головою «Карпатії». Крім них у числі засновників «Карпатії» були й п'ять чинних «союзівців» з Праги та Брно (М. Небесник, Ю. Гутник, Б. Долинський, Богдан Гірний, Зенон Кульчицький). Практично усі вони увійшли до керівництва новоствореної організації: Б. Гірний був обраний заступником голови товариства, З. Кульчицький – контролером, Б. Долинський – головою середньо-шкільної комісії, Ю. Гутник – головою спортивної комісії [ДАЗО, ф. 21. оп. 3, спр. 3572, арк. 15–16, 13–14]. Зважаючи на ці факти, можна припустити, що ініціатива створення ужгородського товариства дійсно походила від членів «Союзу», а вже на етапі підготовчої роботи до неї долучилися студенти інших національностей та «нейтральні», які також були невдоволені монополією русофілів у крайовому студентському русі. На підтвердження даної тези свідчить й той факт, що ще за кілька років до того «союзівці» розглядали можливість організаційної співпраці з угорцями та євреями. Зокрема, ще 25 листопада 1934 р. про попередні домовленості щодо можливої реалізації такого варіанту правління «Союзу» інформував М. Небесник [ЦДАВО України, ф. 4392, оп. 1, спр. 2, арк. 39].

Інтернаціональний характер «Карпатії» був чітко відображений у положеннях ухваленого установчими зборами статуту. Зокрема, головною метою товариства було визначено об'єднання студентів вищих навчальних закладів на аполітичній та поза конфесійній платформі. Його членом міг бути студент (включаючи, випускників впродовж 5 років після закінчення), громадянин ЧСР, незалежно від національності. Офіційними мовами організації були визначені «підкарпаторуська», угорська та чеська [ДАЗО, ф. 21. оп. 3, спр. 3572, арк. 8–9]. Характерно, що на виготовленій згодом печатці товариства його назву було подано у чотирьох варіаціях: українською, російською, угорською та чеською [ÚDUK-AUK-8, 1. 81].

Характерно, що єдиними представниками русофільських фахових товариств на установчих зборах «Карпатії» були студенти юридичного факультету Карлового університету Титус Лізак та Андрій Зала. Обидва були членами «Возрожденія» (Т. Лізак – з 1934 р., А. Зала – з 1936 р.) [ÚDUK-AUK-7, 1. 43, 44], але надто активної участі у його діяльності не проявляли. У керівництві «Карпатії» згадані студенти обійняли посади члена правління (Лізак) та

заступника члена правління (Зала) [ДАЗО, ф. 21. оп. 3, спр. 3572, арк. 14–16]. Не виключено, що до участі у заснуванні «Карпатії» запрошувалися й інші «возрожденці», які його проігнорували. На таку думку, зокрема, наводить лист, який 11 вересня 1937 р. керівники ужгородського товариства надіслали на адресу «Возрожденія». У ньому констатовалося ігнорування й навіть спротив русофільського студентства щодо появи нової організації. Ще раз наголосивши, на бажанні об'єднати усіх студентів Ужгорода та Ужгородського округу, незалежно від національного походження, конфесійної приналежності та політичних поглядів, організація запропонувала провести 22 вересня в Ужгороді спільні з «Возрожденієм» збори. Їх результатом, на амбітну думку авторів листа, мав стати вступ усіх членів «Возрожденія» до лав «Карпатії» [ÚDUK-AUK-7, l. 81]. Не дивно, що 25 жовтня, відповідаючи на цю пропозицію, тодішній голова «Возрожденія» Василь Петрецький та секретар Кирило Яськов назвали її категорично неприйнятною: *«Посылають своїх членовъ въ другіе общества, по нашоуму мнѣнію, не принято ни въ какомъ обществѣ. Тѣмъ болѣе общество «Возрожденіе» не знаетъ цѣлей и устава Вашего общества. Что касается объединенія Карпаторусскаго студенчества, то оно объединено въ Центральномъ Союзѣ Подкарпаторусскихъ Студентовъ въ Ужгородѣ, который заботится о нуждахъ всего Карпаторусскаго студенчества, въ томъ числѣ и Ужгородскаго. Что касается Вашего Общества, какъ намъ извѣстно, оно уже при своемъ учрежденіи игнорировало русскій языкъ, предпочло его несуществующему на Карпатской Руси языку украинкому»* [ÚDUK-AUK-8, l. 80]. Власне цим будь-які контакти ужгородської та празької організації завершилися.

Ще 16 серпня 1937 р., посередництвом Ужгородської поліційної дирекції, установчі документи «Карпатії» були подані на затвердження до Земського уряду Підкарпатської Русі, і вже 21 жовтня того ж року організація без проблем була легалізована [ДАЗО, ф. 21. оп. 3, спр. 3572, арк. 1, 50]. Відомостей про ймовірну інтеграцію «Карпатії» до центральної студентської структури, що створювалася б під егідою «Союзу», у жодних джерелах наразі виявити не вдалося. Відстежити яку-небудь динаміку структурно-

організаційного розвитку даного товариства також досить важко, оскільки вже восени 1938 р., внаслідок політичних і територіальних змін у ЧСР, воно припинило своє існування.

Висновки. Отже, на основі викладеного матеріалу можемо констатувати, що впродовж 1930 – 1938 рр. громадська діяльність підкарпатських студентів-українців набула активного розвитку безпосередньо у Підкарпатській Русі. У вказаний період зафіксовані спроби створення у різних містах і селах краю семи студентських об'єднань. У питанні національно-мовної орієнтації більшість з них поділялися на русофільські (гуртки «Друг», «Родина та «Восход», товариство «Стой») та українофільські (товариства «Каменярі» та «Промінь»). Тенденція була пов'язана з тим, що безпосередніми ініціаторами створення цих організацій були активісти русофільського товариства «Возрожденіе» та українофільського «Союзу», які ще від початку 1920-х рр. діяли у Празі. При цьому головна причина створення русофільських локальних об'єднань-сателітів була пов'язана із бажанням активістів «Возрожденія» зміцнити «Центральний Союз Подкарпаторусскихъ студентовъ» (ЦСПС), зберігши власне русофільське представництво від Підкарпатської Русі у чехословацькому студентському русі. Причиною ж заснування організацій українофільського спрямування було намагання створити центральну структуру альтернативну русофільському ЦСПС. Принципово відмінним від них було товариство «Карпатія», що зуміло згуртувати у своїх лавах студентів різних національностей та національно-мовних груп, у зв'язку з чим його приклад для тогочасного крайового студентського руху був феноменальним. В структурно-організаційному розвитку локальні гуртки та товариства русофільського спрямування загалом продемонстрували власну життєздатність, хоча в якісному плані переважна більшість не були суто студентськими об'єднаннями. Своєю чергою українофільські організації через свою принципову позицію щодо національно-мовного питання в процесі створення наражалися на різкий спротив чехословацької бюрократичної системи. У зв'язку з цим вони так і не змогли набути юридичного статусу та невдовзі після заснування припинили діяльність.

Список використаних джерел:

- Antalovskij, Š, 1936. Karpatoruské studentstvo, *Podkarpatská Rus: Sborník hospodářského, kulturního a politického poznání Podkarpatské Rusi*, Bratislava: Klub přátel Podkarpatské Rusi, s. 102–107.
- Ka, 1932. Valné shromáždění Centralneho sojuzu, *Národní Listy*, 12 unora, s. 6.
- Národní archiv České republiky (NA ČR), f. Ruské a ukrajinské emigrantské spolky a organizace v ČSR (RUESO), kart. 43, sign. 268-1, 122 l.
- Ústav dějin Univerzity Karlovy - Archiv Univerzity Karlovy (ÚDUK-AUK), f. Všestudentský archiv (1848 – 1953), kart. 96, sign. b. č.: Ústřední svaz podkarpatoruských studentů. Korespondence (1929 – 1931), 97 l. (ÚDUK-AUK-1).
- ÚDUK-AUK, f. Všestudentský archiv (1848 – 1953), kart. 96, sign. b. č.: Ústřední svaz podkarpatoruských studentů. Korespondence (1931 – 1933). 72 l. (ÚDUK-AUK-2).
- ÚDUK-AUK, f. Všestudentský archiv (1848 – 1953), kart. 96, sign. b. č.: Ústřední svaz podkarpatoruských studentů. Korespondence (1932 – 1934). 69 l. (ÚDUK-AUK-3).
- ÚDUK-AUK, f. Všestudentský archiv (1848 – 1953), kart. 124, sign. b. č.: Ústřední svaz podkarpatoruských studentů. Korespondence (1932 – 1934). 190 l. (ÚDUK-AUK-4).
- ÚDUK-AUK, f. Všestudentský archiv (1848 – 1953), kart. 124, sign. b. č.: Ústřední svaz podkarpatoruských studentů. Korespondence (1934 – 1935). 256 l. (ÚDUK-AUK-5).
- ÚDUK-AUK, f. Všestudentský archiv (1848 – 1953), kart. 124, sign. b. č.: Ústřední svaz podkarpatoruských studentů. Korespondence (1936 – 1937). 65 l. (ÚDUK-AUK-6).

- ÚDUK-AUK, f. Všestudentský archiv (1848 – 1953), kart. 139, sign. b. č.: Vozrožděnije – spolek karpatoruských studentů. Zápisní kniha (1922 – 1937). 62 l. (ÚDUK-AUK-7).
- ÚDUK-AUK, f. Všestudentský archiv (1848 – 1953), kart. 525, sign. b. č.: Vozrožděnije – spolek karpatoruských studentů. Korespondence (1930 – 1937). 111 l. (ÚDUK-AUK-8).
- Андрашко И. В., 1931. Десятилетняя работа карпаторусского студенчества, *Молодая Русь*, № 5-6, с. 1–4.
- Баяновська, М. Р., 1999. Роль молодіжних організацій в культурному відродженні Закарпаття (20–30-ті рр. ХХ-го століття), *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, вип. 3, с. 58–59.
- Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. 2, оп. 1, спр. 65, на 87 арк.
- ДАЗО, ф. 18, оп. 4, спр. 398, на 2 арк.
- ДАЗО, ф. 21, оп. 3, спр. 1052, на 56 арк.
- ДАЗО, ф. 21, оп. 3, спр. 1138, на 22 арк.
- ДАЗО, ф. 21, оп. 3, спр. 1787, на 14 арк.
- ДАЗО, ф. 21, оп. 3, спр. 2544, на 18 арк.
- ДАЗО, ф. 21, оп. 3, спр. 2560, на 21 арк.
- ДАЗО, ф. 21, оп. 3, спр. 2592, на 21 арк.
- ДАЗО, ф. 21, оп. 3, спр. 3572, на 50 арк.
- ДАЗО, ф. 21, оп. 24, спр. 105, на 145 арк.
- ДАЗО, ф. 72, оп. 1, спр. 14, на 134 арк.
- Дня 21. лютого, 1933, *Українське слово*, 15 березня, с. 2.
- До відома всім абітурієнтам, 1933, *Українське слово*, 16 червня, с. 4.
- Добош, С. В., 1936. Разрушители студенческих организаций, *Нашь Путь*, 4 апрѣля, с. 3.
- З'їзд українського студентства, 1933, *Діло*, 13 серпня, с. 2.
- Ковач, И. И., 1937. Карпаторусское студенчество и его организации, *Календарь на 1938 годъ: Издание Русской национально-автономной партии*, Ужгород: Викторія, с. 69–71.
- Кружок Русских Студентовъ въ Горондѣ, 1936, *Нашь Путь*, 9 іюля, с. 3.
- Куцов, К., 2022. Фактор національно-мовної ідентичності у діяльності перших карпатоукраїнських студентських об'єднань у Чехословаччині (1920-ті рр.), *Ідентичності в умовах пограниччя: Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 27–28 січня 1921)*. За заг. ред. П. Леню, Ужгород: ТОВ «РІК-У», с. 256–262.
- Куцов, К. О., 2016. Політична діяльність підкарпатських студентів-русофілів у період кризи державності Чехословаччини в 1938 – 1939 рр., *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, вип. 2 (35), с. 13–22.
- Куцов, К.О., 2021. *Громадська діяльність карпатоукраїнських студентів у міжвоєнній Чехословаччині (1920 – 1939 рр.): дис... доктора філософії: 032 «Історія та археологія»*. ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, 321 с. [Онлайн]. Доступно: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/34072> (01.05.2024).
- Наступ на нашу мову, 1933, *Українське Слово*, 1 цвітня, с. 3.
- Обвинителямъ ЦСПС и его членамъ, 1936, *Нашь Путь*, 30 апрѣля, с. 3.
- Павук, Э. Д., 1932. Студенчество идетъ на помощь своимъ отцамъ, *Карпаторусскій Голосъ*, 14 октябрю, с. 3.
- Рудловчак, О. М., 2001. Автобіографія. *Олена Рудловчак: Бібліографія праць та літопис життя*. Уклад.: О. Закривидорога та ін, Ужгород: Видавництво В. Падяка, с. 113–122.
- С.В., 1936. Карпаторусское студенчество и его организация, *Календарь на 1937 годъ: Издание Русской национально-автономной партии*, Ужгородъ: Викторія, с. 77–82.
- Химинець, В. В. та ін., 2009. *Освіта Закарпаття*, Ужгород: Карпати, 464 с. іл.
- Химинець В., Химинець А., 2017. *Освіта Ужгорода*, Ужгород: Карпати, 304 с.
- Химинець, Ю., 1998. *Тернистий шлях до України*, Ужгород: Гражда, 396 с.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 4392, оп. 1, спр. 2, на 94 арк.
- Обвинителямъ ЦСПС и его членамъ, 1936, *Нашь Путь*, 30 апрѣля, с. 3.
- Чегиль, С. М., 1936. Народнопросвѣтительная работа на Подк. Руси, *Подкарпатская Русь за годы 1919 – 1936* (Э. Бачинскій, ed), Ужгородъ: РНГ, с. 113–120.
- Шандор, В., 1995. *Спомини*. Т. I: Карпатська Україна 1938 – 1939, Ужгород: Гражда, 390 с.
- Шлепецкій, И.С., 1936. Возрождение карпаторусского студенчества, *Альманахъ общества к.с. Возрождение 1936*, Praha-Hostivař, с. 71–75.
- Прокламація Общества Карпаторусскихъ Студентовъ «Добрянскій» въ Братиславѣ, 1936, *Русскій Народный Голосъ*, 28 марта, с. 4.
- 15 літ українського студентства, 1936, *Українське Слово*, 18 червня, с. 1.

References

- Andrashko, I. V., 1931 Desiatyletniaia rabota karpatorusskago studenchestva [Ten years of work of carpathorussian student body], *Molodaia Rus*, № 5-6, s. 1–4. (in Russian).
- Antalovskij, Š., 1936. Karpatoruské studentstvo, *Podkarpatská Rus: Sbornik hospodářského, kulturního a politického poznání Podkarpatské Rusi*. Bratislava: Klub přátel Podkarpatské Rusi, s. 102–107. (in Czech).
- Baianovska, M. R., 1999. Rol molodizhnykh orhanizatsii v kulturnomu vidrodzhenni Zakarpattia (20–30-ti rr. XX-ho stolittia) [The role of youth organizations in the cultural revival of Transcarpathia (20–30s of the 20th century)], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, vyp. 3, s. 58–59. (in Ukrainian).
- Chegil', S. M., 1936. Narodnoprosvietelnaia rabota na Podk. Rusi [National education work in Subcarpathian Rus], *Podkarpatskaia Rus za gody 1919 – 1936*, Uzhhorod: RNH, s. 113–120. (in Russian).
- Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti [State archive of Zakarpattia region] (DAZO), f. 2, op. 1, spr. 65, na 87 ark.
- DAZO, f. 18, op. 4, spr. 398, na 2 ark.
- DAZO, f. 21, op. 3, spr. 1052, na 56 ark.
- DAZO, f. 21, op. 3, spr. 1138, na 22 ark.
- DAZO, f. 21, op. 3, spr. 1787, na 14 ark.

- DAZO, f. 21, op. 3, spr. 2544, na 18 ark.
 DAZO, f. 21, op. 3, spr. 2560, na 21 ark.
 DAZO, f. 21, op. 3, spr. 2592, na 21 ark.
 DAZO, f. 21, op. 3, spr. 3572, na 50 ark.
 DAZO, f. 21, op. 24, spr. 105, na 145 ark.
 DAZO, f. 72, op. 1, spr. 14, na 134 ark.
 Dnia 21. Liutoho [February 21], 1933, *Ukrainske Slovo*, 15 bereznia, s. 2. (in Ukrainian).
 Do vidoma vsim abiturientam [For the information of all applicants], 1933, *Ukrainske slovo*, 16 chervnia, s. 4. (in Ukrainian).
 Dobosh, S. V., 1936. Razrushyteli studencheskikh orhanyzatsiy [Student Organization Busters], *Nash Put'*, 4 aprielia, s. 3. (in Russian).
 Ka, 1932. Valné shromáždění Centralneho sojuzu, *Národní Listy*, 12 unora, s. 6. (in Czech).
 Khymynets V. V. ta in., 2009. *Osvita Zakarpattia* [Education of Transcarpathia], Uzhhorod: Karpaty, 464 s. il. (in Ukrainian).
 Khymynets V., Khymynets A., 2017. *Osvita Uzhhoroda* [Education of Uzhhorod], Uzhhorod: Karpaty, 304 s.
 Khymynets, Yu., 1998. *Temystyi shliakh do Ukrainy* [The thorny path to Ukraine], Uzhhorod: Grazhda, 396 s. (in Ukrainian).
 Kovach, I. I., 1937. Karpatorusskoie studienchestvo i iego organizatsii [Carpathorussian student body and its organizations], *Kalendar' na 1938 god: Izdanie Russkoy natsionalno-avtonomnoy partii*, Uzhgorod: Viktoriia, s. 69–71. (in Russian).
 Kruzhoz Russkikh Studentov v Horondie [Circle of Russian Students in Goronda], 1936, *Nash Put'*, 9 iulia, s. 3. (in Russian).
 Kutsov, K. O., 2022. Faktor natsionalno-movnoi identychnosti u diialnosti pershykh karpatorukrainskykh studentskykh obiednan u Chekhoslovachchyni (1920-ti rr.) [The Factor of National and Linguistic Identity in the Activity of the first Carpatho-Ukrainian Students' Unions in Czechoslovakia in 1920s], *Identychnosti v umovakh pohranychchia: Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Uzhhorod, 27–28 sichnia 1921)*. Za zah. red. P. Leno, Uzhhorod: TOV «RIK-U», s. 256–262. (in Ukrainian).
 Kutsov, K. O., 2016. Politychna diialnist pidkarpatskykh studentiv-rusophiliv u period kryzy derzhavnosti Chekhoslovachchyny v 1938 – 1939 rr. [Political activity of subcarpathian russophile students during the period of statehood crisis in Czechoslovakia in 1938 – 1939], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, vyp. 2 (35), s. 13–22. (in Ukrainian).
 Kutsov, K. O., 2021. *Hromadska diialnist karpatorukrainskykh studentiv u mizhvoiennii Chekhoslovachchyni (1920 – 1939 rr.)* [Social activity of Carpatho-Ukrainian students in the interwar Czechoslovakia (1920 – 1939)]: kvalifikatsiina robota... doktora filosofii: 032 «Istoriia ta arkheolohiia». DVNZ «Uzhhorodskiy natsionalnyi universytet», Uzhhorod, 321 s. [Online] Dostupno: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/34072> (01.05.2024). (in Ukrainian).
 Národní archiv České republiky (NA ČR), f. Ruské a ukrajinské emigrantské spolky a organizace v ČSR (RUESO), kart. 43, sign. 268-1, 122 l. (in Czech).
 Nastup na nashu movu, 1933 [An attack on our language], *Ukrainske Slovo*, 1 tsvitnia, s. 3. (in Ukrainian).
 Obviniteliam CSPS y ego chlienam [To the accusers of the CUPS and its members], 1936, *Nash Put'*, 30 aprielia, s. 3. (in Russian).
 Pavuk, E. D., 1932. Studienchestvo idyot na pomoshch svoimъ ottsam [Students come to the aid of their fathers], *Karpatorusskiy Golos*, 14 oktiabria, s. 3. (in Russian).
 Proklamatsiia Obshchestva Karpatorusskikh Studentov «Dobrianskiy» v Bratislavie [Proclamation of the Society of Carpatho-Russian Students «Dobryansky» in Bratislava], 1936, *Russkiy Narodnyi Golos*, 28 marta, s. 4. (in Russian).
 Rudlovchak, O. M., 2001. Avtobiografiiia [Autobiography]. *Olena Rudlovchak: Bibliografiiia prats ta litopys zhyttia*. Uklad.: O. Zakryvydoroha ta in, Uzhhorod: Vydavnytstvo V. Padiaka, s. 113–122. (in Ukrainian).
 S.V., 1936. Karpatorusskoie studienchestvo y ieho organizatsiia [Carpathorussian student body and its organization], *Kalendar' na 1937 god: Izdanie Russkoi natsionalno-avtonomnoy partii*, Uzhgorod: Viktoriia, s. 77–82. (in Russian).
 Shandor, V., 1995. Spomyny. T. I: Karpatska Ukraina 1938 – 1939 [Memoirs. T. I: Carpathian Ukraine 1938 – 1939], Uzhhorod: Grazhda, 390 s. (in Ukrainian).
 Shlepetskii, I. S., 1936. Vozrozhdenie karpatorusskaho studenchestva [Renaissance of carpathorussian student body], *Almanakh obshchestva k.s. Vozrozhdenie* 1936, Praha-Hostivař, s. 71–75. (in Russian).
 Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TSDAVO Ukrainy) [Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (TSDAVO of Ukraine)], f. 4392, op. 1, spr. 2, 94 ark. (in Ukrainian).
 Ústav dějin Univerzity Karlovy - Archiv Univerzity Karlovy (ÚDUK-AUK), f. 63, kart. 96, sign. b. č.: Ústřední svaz podkarpatoruských studentů. Korespondence (1929 – 1931), 97 l. (ÚDUK-AUK-1). (in Czech).
 ÚDUK-AUK, f. Všestudentský archiv (1848 – 1953), kart. 96. Sign. b. č.: Ústřední svaz podkarpatoruských studentů. Korespondence (1931 – 1933). 72 l. (ÚDUK-AUK-2). (in Czech).
 ÚDUK-AUK, f. Všestudentský archiv (1848 – 1953), kart. 96, sign. b. č.: Ústřední svaz podkarpatoruských studentů. Korespondence (1932 – 1934). 69 l. (ÚDUK-AUK-3). (in Czech).
 ÚDUK-AUK, f. Všestudentský archiv (1848 – 1953), kart. 124, sign. b. č.: Ústřední svaz podkarpatoruských studentů. Korespondence (1932 – 1934). 190 l. (ÚDUK-AUK-4). (in Czech).
 ÚDUK-AUK, f. Všestudentský archiv (1848 – 1953), kart. 124, sign. b. č.: Ústřední svaz podkarpatoruských studentů. Korespondence (1934 – 1935). 256 l. (ÚDUK-AUK-5). (in Czech).
 ÚDUK-AUK, f. Všestudentský archiv (1848 – 1953), kart. 124, sign. b. č.: Ústřední svaz podkarpatoruských studentů. Korespondence (1936 – 1937). 65 l. (ÚDUK-AUK-6). (in Czech).
 ÚDUK-AUK, f. Všestudentský archiv (1848 – 1953), kart. 139, sign. b. č.: Vozrožděnije – spolek karpatoruských studentů. Zápisní kniha (1922 – 1937). 62 l. (ÚDUK-AUK-7). (in Czech).
 ÚDUK-AUK, f. Všestudentský archiv (1848 – 1953), kart. 525, sign. b. č.: Vozrožděnije – spolek karpatoruských studentů. Korespondence (1930 – 1937). 111 l. (ÚDUK-AUK-8). (in Czech).
 Zizd ukrainskoho studentstva [Congress of Ukrainian students], 1933, *Dilo*, 13 serpnia, s. 2. (in Ukrainian).
 15 lit ukrainskoho studentstva [15 years of Ukrainian student body], 1936, *Ukrainske Slovo*, 18 chervnia, s. 1. (in Ukrainian).

Kostiantyn Kutsov

Doctor of Philosophy (PhD) in History and Archeology,

Chief Specialist of the Division for the Preservation of Cultural Heritage Sites and Museums of the Department of Culture of the Transcarpathian Regional State Administration – Regional Military Administration, Uzhhorod

PROFESSIONAL ASSOCIATIONS OF UKRAINIAN STUDENTS IN THE SUBCARPATHIAN RUS (1930 – 1939): FEATURES OF THE ESTABLISHMENT AND ORGANISATIONAL DEVELOPMENT

The proposed study, based on a wide range of archival and published sources, attempts to reconstruct and analyse the process of formation of professional organisations of Ukrainian students in the territory of Subcarpathian Rus in the 1930s to clarify the main prerequisites and reasons for the emergence of such associations, as well as the peculiarities of their further structural and organisational development. During this period, attempts to create seven local groups and societies in the region were recorded: «Druh» (Mukachevo, 1930), «Rodina» (Chynadiyevo, 1931, 1934), «Voskhod» (Khust, 1932), «Kamenari» (Mukachevo, 1932), «Promin» (Uzhhorod, 1932), «Stoy» (Svaliava, 1933) and «Karpatiya» (Uzhhorod, 1937). In terms of their national and linguistic orientation, most of these organisations were divided into Russophile («Druh», «Rodina», «Voskhod», «Stoy») and Ukrainophile («Kamenari», «Promin»). Their direct initiators were, respectively, Subcarpathian students who belonged to the Russophile society Vozrozhdenie and the Ukrainophile Soyuz. At the same time, the main reason for the creation of Russophile local satellite associations was related to the desire of the Vozrozhdenie activists to strengthen the Central Union of Subcarpathian Students (CUSS) while maintaining their own Russophile representation of Subcarpathian Rus in the Czechoslovak student movement. The reason for the founding of Ukrainophile organisations was an attempt to create a central structure alternative to the Russophile CUSS. The only organisation that was neutral on the national language issue and was created on an international basis was the Carpathia Society. In terms of structural and organisational development, local Russophile groups and societies generally demonstrated their own viability, although in terms of quality, the vast majority were not purely student associations. In turn, Ukrainian philosophical organisations, due to their principled position on the national language issue, faced strong resistance from the Czechoslovak bureaucratic system during the process of their creation. As a result, they were never able to acquire legal status and soon after, their establishment ceased to function.

Keywords: students, social activity society, circle, Subcarpathian Rus.

ТРУДОВА МОБІЛІЗАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ ДИСТРИКТУ ГАЛИЧИНА В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941 – 1944 РР.) (НА МАТЕРІАЛАХ ДРУКОВАНОГО ВИДАННЯ «ВОЛЯ ПОКУТТЯ»)

Володимир Мосора

аспірант кафедри історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей історичної науки,
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ

E-mail: v1mosora@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7415-406X>

У статті проаналізовано інформацію видання «Воля Покуття», яка відображає реалізацію політики нацистів щодо трудової мобілізації населення дистрикту Галичина та його відправку на роботи до Німеччини впродовж 1941 – 1944 рр. Наведено дані про діяльність окремих організацій, які займались справами примусових робітників та діяли на території Райху (УЦК та НФП). Проаналізовано опубліковані на сторінках видання «Воля Покуття» промови очільників німецької окупаційної адміністрації Галичини (Л. Маренбах, Г. Франк, О. Бауер, О. Вехтер) та діячів Українського центрального комітету (В. Кубійович, К. Паньківський) про елементи пропаганди «хорошого життя» робітників у Німеччині. Наведено основні розпорядження та оголошення нацистської влади й підконтрольних їм організацій до галицьких робітників, які працювали у Німеччині. Висвітлено дописи газети «Воля Покуття» про допоміжні акції УЦК та дотичних організацій щодо матеріальної допомоги робітникам, які працювали на підприємствах у Німеччині. Окрім того, вказується детальна інформація про структуру Німецького фронту праці (НФП), основним завданням якого була опіка над робітниками Третього Райху. У роботі досліджуються характерні ознаки написання пропагандистських публікацій нацистською окупаційною владою на сторінках видання «Воля Покуття», мета яких полягала у переконанні важливості та доцільності виїзду місцевого населення до Німеччини. Також подана інформація про розміщені на шпальтах газети опубліковані листи робітників, які використовувала німецька влада заради пропаганди добровільного виїзду населення до Німеччини. У роботі також проведено аналіз опублікованих статей, присвячених виїзду робітників із дистрикту Галичина, у яких зазначена кількість та дати відправок поїздів до Німеччини. Проведений комплексний аналіз публікацій газети «Воля Покуття» на теми, що відображали трудову мобілізацію робітників.

Ключові слова: дистрикт Галичина, робітники, Воля Покуття, окупаційна преса, Друга світова війна, пропаганда, вивезення робітників.

Постановка проблеми. Вивчення подій Другої світової війни полягає у дослідженні та аналізі різних типів джерел. Преса даного періоду є одним із таких джерел, завдяки яким дізнаємось про певні особливості окупаційного режиму на територіях України. Німецьку політику в справі вивезення працездатного населення Галичини до Німеччини теж слід досліджувати, спираючись на тогочасні періодичні видання. Преса надає нам можливість побачити прояви пропаганди та маніпуляцій, якими оперувала німецька окупаційна «машина» для збільшення кількості добровольців, які у майбутньому мали працювати в Німеччині. Газета «Воля Покуття» є яскравим прикладом втілення пропагандистської політики німецької окупаційної влади й дає нам можливість краще зрозуміти особливості перебігу акцій набору нової робочої сили у дистрикті Галичина для фабрик, заводів та сільських господарств Німеччини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням німецького окупаційного режиму та процесу вивезення працездатного населення Галичини на основі тогочасної преси цього регіону вкрай мало займались зарубіжні дослідники. Серед українських істориків, які опублікували подібні напрацювання, варто згадати статтю Олександра Луцького під назвою «Суспільна допомога жителям Прикарпаття (восени

1941 – влітку 1942 рр.)» [Луцький, 2011]. На основі тогочасних видань автор здійснив огляд політики німецької влади на окупованій Галичині, зупинився на допомозі населенню у боротьбі із природними катастрофами та матеріальній підтримці сімей робітників, які працювали в Німеччині. Варто також згадати працю Галини Стефанюк «Періодичні видання 1941 – 1944 рр. як джерело до вивчення соціально-правового становища населення Галичини в умовах нацистської окупації» [Стефанюк, 2013]. Дослідниця здійснила комплексний аналіз тогочасних газетних публікацій на наявність інформації про особливості соціального становища галицького населення та виокремила певні аспекти проведення нацистської політики із залучення працівників на роботу до Німеччини в період 1941 – 1944 рр.). Значний інтерес викликає дослідження Андрія Афанаса «Wirtschaftspolitik der Deutschen Besatzungsbehörde im Bezirk Kolomyia (gemäss Zeitung «Volya Pokuttya» 1941 – 1944)» [Aftanas, 2021], у якому автор, спираючись на матеріали видання «Воля Покуття», здійснив комплексний аналіз економічної політики на теренах дистрикту Галичина та в загальних рисах окреслив агітаційну політику німецької влади щодо залучення нових працівників для роботи у Німеччині.

Метою статті є огляд та аналіз змісту публікацій з часопису «Воля Покуття» у 1941 – 1944 рр., що

стосувались трудової мобілізації населення округу Галичина.

Виклад основного матеріалу. З перших місяців німецької окупації Галичини нацистська влада намагалась різними способами агітувати населення для добровільного виїзду на роботу до Німеччини. Заради цього у більшості тогочасних видань Галичини розміщували інформацію щодо потреби праці на підприємствах. Одним із таких видань є «Воля Покуття». Газета виходила протягом 1941 – 1944 рр. у м. Коломия, а пізніше – у м. Львів. «Воля Покуття» було різношерстим у плані тем публікацій. На сторінках часопису часто зустрічались статті на різноманітну тематику: культура, огляд військових дій, дивізія «Галичина», поради сім'ям, огляд посівних кампаній тощо. Проте редакція друкувала також публікації про обов'язок праці у Німеччині.

Починаючи із 1941 р., на сторінках газети, німецька влада розміщувала оголошення про обов'язок безробітного населення зголоситися на перепис. Такі дії здійснювалися з метою використання в майбутньому інформації для відправки нових робітників до Німеччини. «Не зважаючи на те, що розпорядок про обов'язок праці арійського населення вже появився й ясно окреслив до кого він відноситься, багато працездатних людей, які є ще безробітні, не зголосилися до Уряду Праці. Хто ще цього не зробив, а не хоче мати неприємностей з цього приводу, повинен за раз зголоситися в Уряді Праці» [Воля Покуття, № 29, 1941, с. 4].

Окрім закликів, на сторінках газети «Воля Покуття» можна прочитати публікації, які стосувалися життя саме німецьких робітників на підприємствах у Райху. До прикладу, у статті «Жіноча служба праці в Німеччині» [Воля Покуття, № 29, 1941] подається інформація про три типи жіночих таборів праці, які діють на території Німеччини. Першим типом, згідно зі статтею, були табори праці, що займалися «навчанням хатнього господарства та суспільною працею». Другим типом були великі табори праці. Їхнє основне завдання полягало у підготовці робітниць до фахової роботи на підприємствах (фабрики, заводи, сільське господарство). «Вкінці є ще табори праці, яких завданням є давати поміч поселенцям, які перебралися на нові господарства» [Воля Покуття, № 29, 1941, с. 4]. Також на сторінках газети публікували інформацію маніпулятивного характеру, якою нацисти свідомо спонукали галицьке населення до добровільного виїзду на роботу в Німеччину. «Дівчата, що працюють в таборах поселенців, мають харч і приміщення в таборах. В господарстві мають працювати шість годин денно, а працю визначає їм сім'я, до якої їх призначено. Дівчата миють, шурують, варять, опікуються дітьми, займаються городом, садом, худобою і т.д.» [Воля Покуття, № 29, 1941, с. 4]. Як бачимо, у статті використана доволі проста маніпуляція про не важку роботу, не надто тривалий для працівниць робочий день (6 годин), харчування, власне місце проживання і т.д. Припускаємо, що така інформація на початку окупації Галичини мала спонукати жіноче населення добровільно зголошуватися на робочий виїзд до Німеччини. Проте це не єдині заклики, які лунали до галицького

населення у цій статті. Також, можемо побачити, що влада намагалась за допомогою певних публікацій пропагувати ідею важливості праці у Німеччині. До прикладу, можна навести такі рядки: «Вони мають тут добру життєву школу: вчать любити фізичну працю серед труду й поту, відчувають біль у спині, пізнають, що є важніші справи, ніж власне «Я», поле, город, худоба, урожаї, що є праця, якої не вільно відкладати на завтра. Дівчата не нарікають на тверді й тяжкі умовини в таборі. Навпаки, вони вдоволені, що вироблюється в них «фронтний дух» (фронт гайст), та пізнають, що слово «служба» й «жертва» мають примінення не лиш у військових хвилинах життя, але й у щоденному, сірому житті» [Воля Покуття, № 29, 1941, с. 4]. На нашу думку, таким типом публікацій окупаційна влада намагалась прищепити галицькому населенню ідею «хорошого життя» робітників, які працюють у Німеччині та спонукати їх до майбутнього виїзду на працю.

У 1942 р. значно збільшилась кількість опублікованих статей у газеті «Воля Покуття», які стосувалися досліджуваної тематики. Вони були більш прямолінійними. Якщо в 1941 р. у статтях була не пряма агітація виїзду робітників до Німеччини, то вже наступного року усе змінилося. Заклики стали більш відвертими та цілеспрямованими та несли заохочувальну форму. Також з'явилися статті про робітничі школи, які мали за мету заохотити якомога більше населення та в майбутньому використати їх для потреб Райху. «...Організація набору робочої сили дає найкращі користі з одної сторони працедавцям, а з другої сторони створює не менш успішні умовини праці самим робітникам. Для успішного використання робітників і для піднесення їх фахової вартості, зорганізовано систематичний і доцільний фаховий вишкіл, який має не кваліфікованих робітників перетворити у високовартісні кадри робітників» [Воля Покуття, № 17, 1942, с. 4]. На сторінках газети «Воля Покуття» можна також знайти певні оголошення та розпорядження, метою яких було інформування робітників, які планували або вже працювали у Німеччині на різних підприємствах [Воля Покуття, № 29, 1942, с. 3].

Також у газеті зустрічаються статті, зміст яких показував процес вербування молоді до ремісничих шкіл. Німецька окупаційна влада на території Галичини активно пропагувала вступ молоді у ці школи. Учні, зазвичай, на останніх місяцях навчання примусово вивозили на роботи до Німеччини. Прикладом такої агітації може слугувати стаття «Набір учнів до державних ремісничих шкіл з українською мовою навчання в Коломиї на шкільний 1942|43 рік» [Воля Покуття, № 36, 1942]. «Отсим подаємо до відома, що до державних ремісничих шкіл: столярської, металообробної, кравецької чоловічої, шевської і керамічної приймається учнів до 1 класу тих, що закінчили 13 літ, а не скінчили 17 літ життя, пропонують свідоцтво закінчення народної школи, фізично добре розвинені, здадуть вступний іспит. До 2 і 3 класу тих, що: 1. є відповідно старші віком, 2. пропонують свідоцтво про закінчення народної школи, 3. пропонують відповідну посвідку про відбуту однодво-річну званеву практику (у відповідній

ділянці), 4. здадуть іспит з научного м'ятеріалу першої або другої класи...» [Воля Покуття, № 36, 1942, с. 4].

Звісно, окрім змістовних статей із закликом виїзду, існували також короткі оголошення про необхідність виїзду до Німеччини. «На дуже добрих і корисних умовах пошукується в Станиславові для фірм у Німеччині промислових працівників з різних ділянок, а самокваліфікованих металевих робітників, як теж і некваліфікованих інших фахівців, а також робітників транспортових і некваліфікованих робітників...» [Воля Покуття, № 6, 1943, с. 6]. На нашу думку, подана стаття свідчить про певну зміну подачі теми обов'язку праці у Німеччині (про яку, зазначали вище), а також, про намір німецької окупаційної влади залучити більшу кількість добровільних галицьких робітників (в тому числі некваліфікованих), шляхом використання таких словосполучень як «добрі і корисні умовини».

В окремих номерах газети «Воля Покуття» редакція публікувала статті із закликами та певними вказівками до місцевого населення, які виїжджали до Німеччини. До прикладу, у статті «Що треба знати робітникам, які їдуть працювати до Райху?» [Воля Покуття, № 7, 1943] читаємо певні вказівки до галицьких робітників. Звісно, у тексті публікації прослідковуються певні маніпуляції. Наприклад, використовують певні заклики з метою пропаганди важливості праці у Німеччини. «А виїхали вони туди не лиш ради заробітку, не лиш, щоб пізнати світ та навчитися по-новому управляти ріллю й підвищити свої вмлості за ремісничим станком, чи у фабриці, але й тому, щоб своєю працею причинитися до остаточної перемоги над ворогом усього людства і зокрема – нашого народу з большевизмом і до покращання долі свого народу» [Воля Покуття, № 7, 1943, с. 2]. Німецька влада свідомо поміщала рядки про боротьбу із більшовиками у публікацію, адже тим самим, вони використовували їх задля просування пропаганди обов'язку праці у Німеччині. Також, у часописі «Воля Покуття» неодноразово розміщували оголошення для робітників про вироблення «посвіток» для підтвердження української національності. У таких публікаціях редакція часто подавала основні вказівки для робітників, які повинні були виробити «посвідку» про приналежність до української національності [Воля Покуття, № 8, 1943, с. 6].

Окрім маленьких статей на робітничі тематики, на шпальтах газети зустрічаються публікації, присвячені певним подіям на території дистрикту Галичина. До прикладу, в № 12 за 1943 р. було надруковано промову Ганса Франка, в якій можемо віднайти доволі цікаву інформацію. Наприклад, станом на 21.03.1943 р. із території Генеральної Губернії від'їхало 2 тис. поїздів робітників до Німеччини. Звісно, у тексті промови простежується пропаганда хорошого життя робітників у Німеччині. «Сотки тисяч робітників одержали працю у хліборобстві чи в промислі на терені Німеччини. Сотки тисяч воєнно-полонених звільнено з таборів і вони, як цивільні робітники, працюють тепер у Німеччині, задоволені своєю працею, не зважаючи на те, що нікому в Європі під теперішню хвилину з добре зрозумілих причин, не ведеться так, як до вибуху цієї війни... З другого боку, кожний українець чи поляк, що рішився на виїзд до Німеччини, там на місці може

переконатися, що його рішення було для нього корисне. Житлові умови добрі, обов'язує чистота і докладність. Кожний робітник дістає нормальне прохарчування, яким користуються німецькі робітники разом із усіма передбаченими харчовими додатками» [Воля Покуття, № 12, 1943, с. 2]. Крім того, у статті використані такі маніпуляції, як «повинен принести честь своїй країні і своєму народові», «охотно своєю працею причинюється до перемоги нової Європи», «від того ж бо надзвичайно багато залежить справа майбутньої долі національних груп на терені Генеральної Губернії» [Воля Покуття, № 12, 1943, с. 2] та багато іншого, завдяки чому німецька влада планувала нав'язати галицькому працездатному населенню обов'язковість виїзду до Німеччини.

У №2 за 1943 р. бачимо ще одну статтю на робітничу тематику – «До співпраці з німецьким Народом. Велике громадянське зібрання в справах праці у Львові» [Воля Покуття, № 12, 1943]. Опрацювавши її зміст ми дізнаємось доволі цікаві дані про створення «громадського зібрання», яке присвячене обговоренню справи набору добровольців на виїзд робочих сил до Німеччини. У статті, з поміж іншого, прослідковуються заклики та маніпуляції, застосовані до галицьких робітників, з метою якнайшвидшої відправки їх на працю у Райх. «Ворог є грізний та безоглядний і через те треба докласти усіх зусиль, щоб його побороти. Німецький нарід приносить тяжкі криваві жертви у боротьбі з большевиками. Наші народи мусять працею причинитися до перемоги. Населення Галичини не відчуває безпосередньо наслідків війни й воно повинно тим радше станути до праці на воєнні потреби. Багато робочих сил відійшло з Райху на фронт і їх мусить хтось заступити у фабриках, варстатах, копальнях і сільському господарстві» [Воля Покуття, № 12, 1943, с. 2]. На нашу думку, використання фронту, як засобу пропаганди добровільного виїзду, зумовлене, в цьому випадку, контрнаступом більшовицьких військ. Звісно, такого роду маніпуляції суспільною думкою галицького населення на цьому не завершилися. У статті можемо побачити й інші приклади пропаганди та ідеалізацію праці в Німеччині: «...у якій мірі українці візьмуть участь у боротьбі, що тепер ведеться, у такій мірі будуть користати з благодатей мира», «...умовний праці й життя в Райху є унормовані, а українські робітники з Галичини зрівняні з німецькими...», «...члени сімей добровольців будуть мати запевнені кращі умовини прохарчування...», «...ті, які добровільно зголошуються до праці, мали змогу вибрати собі місце й рід праці, яка їм найкраще відповідає...» тощо [Воля Покуття, № 12, 1943, с. 2].

У газеті «Воля Покуття» також можемо знайти оголошення різних організацій, дотичних до робітників. Наприклад, оголошення Українського центрального комітету (УЦК) – «Опіка над українськими робітниками в Райху» [Воля Покуття, № 13, 1943]. У ньому подано інформацію про створення організації на базі УЦК, завданням якої була опіка над українськими робітниками із території Генерал-Губернаторства (в тому числі із дистрикту Галичина)

та їхніми сім'ями [Воля Покуття, № 13, 1943, с. 4]. Окрім оголошень, розпоряджень та виступів німецьких діячів, на сторінках газети «Воля Покуття» також зустрічаються листи робітників. Завдяки ним можемо дізнатися дещо нове про політику німецької влади стосовно використання галицьких робітників для економічних потреб Райху. Проте більшість з текстів піддавалися цензурі нацистської влади та інколи не відповідали дійсності [Воля Покуття, № 14, 1943, с. 4].

Доволі цікавою є наступна інформаційна публікація – «Забезпечення одягом робітників у Німеччині» [Воля Покуття, № 14, 1943]. Із тексту ми дізнаємось про проблему робітників з одягом у Німеччині та шляхи місцевої влади щодо подолання цієї проблеми. «Робітники з Генеральної Губернії й Остлянду, які приїждять на працю до Німеччини, дуже часто недостатньо забезпечені одягом та взуттям. Щоб усунути ці браки, німецька станиця для волокняної господарки створила в тісній співпраці з Господарською Групою одіжний промисл, з доручення німецького міністра господарки окремих тип одягу для робітників і робітниць, які працюють у Німеччині. Уповноважений для справ праці затвердив цей взір і в рамках спеціальної програми його вже віддали фабрикам до виконання» [Воля Покуття, № 14, 1943, с. 4].

З 1943 р. німецька влада активно використовувала різні способи для просування ідеї добровільного виїзду галицьких робітників до Німеччини. Задля цього проводилися масові урочисті заходи, спрямовані на залучення до акції якомога більше людей. Такі заходи висвітлювали у більшості видань дистрикту Галичина та, поряд з тим, просували потрібні ідеї масам. Газета «Воля Покуття» не є винятком. На її сторінках можемо побачити опис наймасштабнішого заходу німецької влади на території дистрикту, а саме – святкування відправки ювілейних 300 тисяч робітників до Німеччини. З перших рядків статті бачимо інформацію про приблизну кількість робітників, яких відправляють до Німеччини. «Виїжджаючи до Німеччини, робітники, силою около 3000 – здебільше з повітів: Тернопіль, Коломия, Самбір, Калуш, Львів, Рудки і т. д.» [Воля Покуття, № 16, 1943, с. 2]. Також, дізнаємось про головних учасників цього заходу, зокрема членів УЦК (В. Кубійович, К. Паньківський), голови та членів окупаційного уряду Галичини (О. Бауер, А. Бізанц, О. Вехтер) та ін. Звісно, у промовах вищезгаданих представників доволі часто лунали тези про необхідність та певний обов'язок робітників, які від'їжджають на працю до Німеччини. До прикладу: «Ваша праця в Райху не буде Вам забута; її впишуть назавжди на добро Вашої Батьківщини...», «Вони мають, між іншими користями нагоду, збагатити своє званеве й особисте знання...», «...вони повинні мати горде почування, що пізнали в час конечність перемоги большевизм та що станули в ряди тих, які працюють без посередньо для перемоги...» та багато інших [Воля Покуття, № 16, 1943, с. 2–4].

Поряд з тим, у 1943 р., з'являються статті з інформацією про надання відпусток робітникам із території дистрикту Галичина. «...Вже з-поза брами

чути приємну, голосну нашу мову та ще хвилина і з-поза цієї брами показуються усміхнені, раді обличчя, які справді трудно видіти з-поза клунків, валіз і інших пакунків. Справді, цих клунків більше, як людей. У декого нові, новісінькі валізи важкі, що ледве їх несе, ще в інших таки звичайні клунки з текстурових коробок. Та всі ці клунки не дуже то легкі, коли їхнім власникам доводиться щоразу спочивати, щоб відсапнути...» [Воля Покуття, № 16, 1943, с. 4]. На нашу думку, вказана інформація підкреслює факт пропаганди так званого «хорошого життя» в Німеччині та несе лише непрямої заклик виїзду на працю. Водночас у рядках цієї статті можна віднайти доволі цікаву інформацію про окремі вагони поїздів, які призначались виключно для робітників. «Весь час їхали вони вигідно в окремих вагонах під опікою трьох німецьких урядовців. Для них відпущено окремі вагони й тому на грудях у них відповідний значок із буквами «А Р», без якого не можна було нікому їхати у відпущеному для робітників вагоні» [Воля Покуття, № 16, 1943, с. 4].

Важливою для висвітлення нашого дослідження є інформація у № 17 газети «Воля Покуття» за 1943 р. У статті йде мова про перевірку стану здоров'я чоловічого населення Галичини (1914–1919 років народження). Ці заходи організовувалися виключно, щоб поповнювати новими робітниками фабрики та заводи Німеччини. «...Здібні до праці в Райху одержували на місці потрібні документи з візванням ставитися в таборі Уряду Праці в Коломії в дні 14 ц. м. з метою-виїзду на працю. Інші, слабші фізично, мають зголоситися в ході трьох днів у місцевому Уряді Праці, де одержать спрямування до важкої під воєнним оглядом праці на місці...» [Воля Покуття, № 17, 1943, с. 6]. Очевидним є те, що у даній статті також присутні елементи пропаганди обов'язку праці у Німеччині. Ця інформація подається, як потреба у допомозі німецьким воїнам на фронті та боротьбі проти «большевизму». Також бачимо певні маніпуляції стосовно необхідності праці для галицьких робітників у Німеччині. «У Німеччині робітники пізнають найновіше технічне устаткування та найновіші методи праці. Коли війна скінчиться й настане мир, вони, багаті досвідом і професійно вишколені, повернуться у свої рідні сторони, щоб тут якнайкраще устроїти собі життя» [Воля Покуття, № 17, 1943, с. 6].

На сторінках газети бачимо оголошення про відправку посилок робітникам в Німеччину. Зокрема, газета друкувала вказівки родинам робітників щодо порядку оформлення та надсилання пакунків. Поряд з тим, зустрічаємо інформацію про проблеми із якими зіткнулися робітники у Німеччині, а саме нестача одягу. «...родина робітників, що працюють у Німеччині, повинна тямити, що в четвертому році війни також у Німеччині трудно за одягу. Багато робітників, що виїхали на працю до Німеччини, не забрали зі собою всіх одягів, білля і взуття та дожидають, що їм пришлють ті речі...» [Воля Покуття, № 21, 1943, с. 8]. На нашу думку, дана стаття є важливим джерелом, адже прямі згадки про цю проблему можуть свідчити про непоодинокі випадки, які німецька окупаційна влада вже не могла приховувати від народних мас.

У газеті «Воля Покуття» зустрічаємо статті про

умови праці галицьких робітників у Німеччині. Однією із таких публікацій є «Які є умови праці в Німеччині» [Воля Покуття, № 25, 1943]. З перших рядків бачимо пропаганду поганого життя робітників у Європі та Америці та, своєю чергою, ідеалізацію праці у Німеччині. «...Ті, що раніш і тепер практикують аж надто відомі шангайські методи, запихаючи чоловіків до моряцької служби, а жінок у міжнародну жидівську торгівлю, всі ті поширюють брехню, що в Німеччині дівчат-робітниць заводять до певних домів. Воно смішно навіть виступати проти такого безглуздя. Населення цього обширу нехай скаже колишнім емігрантам до Америки змалювати собі той рай, який вони там зустріли. Звичайно, праця в Німеччині стоїть під знаком важких умов війни, але з кожною робочою силою поводяться там чисто й коректно, їх трактують справедливо й гідно. Кожного, хто чужих робітників ганьбить і мучить, у Німеччині законно переслідують» [Воля Покуття, № 25, 1943, с. 7]. На нашу думку, ці рядки яскраво ілюструють ідею німецької влади щодо нав'язування галицькому населенню пропаганди хорошого життя та важливості праці у Німеччині. Звісно, на сторінках газети «Воля Покуття» зустрічаються також статті про зростання сили робітничих спроможностей Німеччини. Зазвичай ці статті мали лише одну мету – переконати населення окупованих територій у величч та незламності німецьких робітничих сил. «На початку другої всесвітньої війни в 1939 році кількість працівників Німеччини сягала 24,6 мільйона, і ця кількість в 1943 році піднялася до 28,1 мільйона працівників. При цьому ці цифри не обіймають Протекторату, Генеральної Губернії, зайнятих східних обширів та мільйонів робочих сил, що їх дають воєноположені...» [Воля Покуття, № 26, 1943, с. 7].

Повертаючись до теми відпусток, також можна згадати статтю «Хто совісно працює, того шанують. Робітники з Райху їдуть на відпустку» [Воля Покуття, № 31, 1943]. У статті доволі багато пропагандистської інформації про хороше життя робітників у Німеччині. «...Вагон за вагоном висідають робітники, між якими подибується старших людей і молодь, чоловіків, хлопців, жінок і дівчат. Всі добре виглядають, здорові, гарно зодягнені, у багатьох нові черевики. Обвантажені валізками, клунками, в декого мішок або велика, текстурова коробка. Везуть гостинці для найближчих, харчі на дорогу, гардеробу... Бо українські робітники у правах зрівняні зі західно-європейськими робітниками й їх умовини праці та заробітку гарні. Деякі з них живуть у робітничих таборах, інші по приватних мешканнях. Як кому хочеться. Заробіток добрий, харч здоровий і вистачальний. «Дай, Боже, каже один молодий хлопець, щоб моя родина в краю мала так добре їсти, як я». Ці, що живуть у таборах дістають ціле удержання хліб, товщ, сир, ковбасу, мармеляду, зупу. Ті, що живуть приватно, харчуються в ресторанах, або у своїх господинь...» [Воля Покуття, № 31, 1943, с. 1]. На нашу думку, це яскравий приклад німецької пропаганди, яка була спрямована на збідніле галицьке населення з метою збільшення добровільного виїзду робітників до Райху.

Водночас на сторінках «Волі Покуття» подано

інформацію про діяльність німецького фронту праці (НФП) [Воля Покуття, № 44, 1943]. У статті зустрічаємо промову Л. Маренбаха, голови НФП, у якій він описує основні напрямки діяльності своєї організації. Поряд з тим, він надає інформацію про приблизну кількість працівників (понад 500 осіб), які прикріпленні до німецьких підприємств. Ці люди фактично були зв'язковим персоналом між робітником, який працює на цьому виробництві та організацією (НФП). Також у статті наведена інформація про початок виходу 21 часопису для робітників у Німеччині та наведена точна кількість робітничих таборів, які діяли на території Райху і були підпорядковані НФП (22 тис.) [Воля Покуття, № 44, 1943, с. 4]. Дана стаття чітко ілюструє структуру НФП, що своєю чергою, надає нам можливість краще зрозуміти цю організацію.

Незважаючи на перебіг воєнних дій у 1944 р., на сторінках газети, хоч і в меншій мірі, але присутні статті на робітничі теми. Проте, слід зазначити, що через підступ більшовицьких військ до Галичини та невдачі на інших ділянках фронту, редакція змістила тему праці у Німеччині на другий, а то і третій план. Про це свідчать номери сторінок на яких розміщували дані публікації. Якщо у попередніх роках війни статті на тему праці розміщували в основному на 2–3 сторінках (а подекуди і на першому шпальті), то в 1944 р. їх розміщували на передостанніх та останніх сторінках газет. Однією із таких публікацій є «Життя закордонних робітників у Німеччині» [Воля Покуття, № 2, 1944]. Дана робота присвячена діяльності НФП у сфері створення та діяльності робітничих перехідних таборів у Німеччині. «...щоб створити організаційні та здорові передумовини для доброї праці закордонних робітників, позасновувано великі перехідні табори, в яких розподілюють робітничі сили. Таких таборів є вже 46. Німецький головноуповноважений для справ праці (Завкель) запевнив постійне перевіряння оцих перехідних таборів. Господарку в таборах веде Німецький Фронт Праці... Стіни гарно прикрашені, радіоапарат, навіть у деяких таборах сцена. Мешкальні бараки прості та пристосовані до свого призначення. Кухня бере на увагу Наскільки це можливо навички чужинних робітників, притягаючи до праці в кухнях чужинецьких робітників. Кожний такий перехідний табор для закордонних робітників у Німеччині складається з 21-го машкального бараку та необхідних приміщень для управління і господарських чинників. У кожному таборі, в кожному часі може перебувати 1.600 до 2-ох тисяч робітників, поки вони не відійдуть до своїх місць праці» [Воля Покуття, № 2, 1944, с. 7]. Вважаємо, що хоч дана стаття і подається крізь призму пропаганди хорошого життя, але вона надає нам доволі цікаву інформацію про діяльність спеціальних перехідних таборів у Німеччині.

Висновки. Отже, видання «Воля Покуття» надає нам можливість краще зрозуміти сутність німецького окупаційного режиму на території дистрикту Галичина у 1941 – 1944 рр. та політику німців, спрямовану на вивезення працездатного місцевого населення. У статтях подана інформація про реєстрацію безробітних, кількість робітників та дати вивезення місцевого населення до Німеччини. У виданні

німецька влада розміщувала інформацію про провладні організації, одним із завдань яких була допомога галицьким робітникам в Райху. Серед них варто згадати Німецький Фронт Праці (НФП) та Український Центральний Комітет (УЦК). Неодноразово, окупаційна влада розміщувала промови відомих німецьких діячів, з метою підсилення пропаганди «хорошого життя» закордонних робітників у Німеччині. Авторами промов були В. Кубійович, К. Паньківський, Л. Маренбах, Г. Франк, О. Бауер, А. Бізанц, О. Вехтер та ін. Для покращення пропаганди «хорошого життя робітників у Німеччині» окупаційна влада активно використовувала листи галицьких

працівників, які працювали в Третньому Райху. Починаючи з 1943 р. німецька влада активно розміщувала на сторінках газет інформацію про потребу в навіть некваліфікованих робітниках. Підсумовуючи, газета «Воля Покуття» була одним із «майданчиків» для просування німецької пропаганди «хорошого життя» у Німеччині та мала спонукати місцеве населення до роздумів про виїзд на роботу в Райх. Подальші дослідження газети «Воля Покуття» дадуть можливість краще зрозуміти сутність окупаційної влади та більшість складових політики на окупованих територіях Галичини.

Список використаних джерел

- Aftanas, A., 2021. Wirtschaftspolitik der Deutschen Besatzungsbehörde im Bezirk Kolomyia (gemäss Zeitung "Volya Pokuttya" 1941 – 1944), *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвід. зб. наук. пр.*, вип. 30, s. 325–341.
- 300 тисяч робітників із Галичини до Райху, 1943, *Воля Покуття*, № 16, 18 квітня, с. 2–4.
- Важне для робітників, що їдуть до Райху, 1943, *Воля Покуття*, № 8, 21 лютого, с. 6.
- До праці в Райх, 1943, *Воля Покуття*, № 6, 7 лютого, с. 6.
- До співпраці з німецьким народом. Велике громадянське зібрання в справах праці у Львові, 1943, *Воля Покуття*, № 12, 21 березня, с. 2.
- Життя закордонних робітників у Німеччині, 1944, *Воля Покуття*, № 2, 7 січня, с. 7.
- Жіноча служба праці в Німеччині, 1941, *Воля Покуття*, № 29, 30 листопада, с. 4.
- Забезпечення одягом робітників у Німеччині. Місце добре, праця легка, 1943, *Воля Покуття*, № 14, 4 квітня, с. 4.
- Луцький, О., 2011. Суспільна допомога жителям Прикарпаття (восени 1941 – влітку 1942 рр.), *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*, вип. 16, с. 294–304.
- На працю до Німеччини. Побажання Ген.-Губернатора Д-ра Франка: «Вертайтесь у Ваші рідні сторони веселі та здорові», 1943, *Воля Покуття*, № 12, 21 березня, с. 2.
- Набір учнів до державних ремісничих шкіл з українською мовою навчання в Коломиї на шкільний 1942|43 рік, 1942, *Воля Покуття*, № 36, 21 червня, с. 4.
- Опіка над українськими робітниками в Райху, 1943, *Воля Покуття*, № 13, 28 березня, с. 4.
- Перегляд до праці мужчин з 1914 – 1919 річників, 1943, *Воля Покуття*, № 17, 25 квітня, с. 6.
- Переказування заробітків робітників з Райху, 1942, *Воля Покуття*, № 29, 3 травня, с. 4.
- Підготовна школа майбутніх робітників для Райху, 1942, *Воля Покуття*, № 17, 12 березня, с. 4.
- Посилка одягів для робітників у Німеччині, 1943, *Воля Покуття*, № 21, 23 травня, с. 8.
- Пригадка про обов'язок праці, 1941, *Воля Покуття*, № 29, 30 листопада, с. 4.
- Сила праці Німеччини, 1943, *Воля Покуття*, № 26, 27 червня, с. 7.
- Стефанюк, Г., 2013. Періодичні видання 1941 – 1944 рр. як джерело до вивчення соціально-правового становища населення Галичини в умовах нацистської окупації, *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*, ч. 22–23, с. 551–556.
- Фронт європейської праці Німеччина дає мільйонам робітників працю, 1943, *Воля Покуття*, № 44, 31 жовтня, с. 4.
- Хто совісно працює, того шанують Робітники з Райху їдуть на відпусту, 1943, *Воля Покуття*, № 31, 1 серпня, с. 1.
- Щасливого відпочинку! Робітники їдуть на відпустку. Опіка громадянства над робітниками з Райху, 1943, *Воля Покуття*, № 16, 18 квітня, с. 4.
- Що пишуть українські робітники з Райху. Місце добре, праця легка, 1943, *Воля Покуття*, № 14, 4 квітня, с. 4.
- Що треба знати робітникам, які їдуть працювати до Райху? 1943, *Воля Покуття*, № 7, 14 лютого, с. 2.
- Які є умови праці в Німеччині, 1943, *Воля Покуття*, № 25, 20 червня, с. 7.

References

- 300 tysiach robotnykiv iz Halychyny do Raikhu [300,000 workers from Galicia to the Reich], 1943, *Volia Pokuttia*, № 16, 18 kvitnia, s. 2–4. (in Ukrainian).
- Aftanas, A., 2021. Wirtschaftspolitik der Deutschen Besatzungsbehörde im Bezirk Kolomyia (gemäss Zeitung «Volya Pokuttya» 1941–1944), *The International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings*, vip. 30, s. 325–341. (in Germany).
- Do pratsi v Raikh [To work in the Reich], 1943, *Volia Pokuttia*, № 6, 7 liutoho, s. 6. (in Ukrainian).
- Do spivpratsi z nimetskyim narodom. Velyke hromadianske zibrannia v spravakh pratsi u Lvovi [To cooperation with the German people. A large civil meeting in labor affairs in Lviv], 1943, *Volia Pokuttia*, № 12, 21 bereznia, s. 2 (in Ukrainian).
- Front yevropeiskoi pratsi Nimechchyna daie milionam robotnykiv pratsiu [The front of European labor Germany gives work to millions of workers], 1943, *Volia Pokuttia*, № 44, 31 zhovtnia, s. 4. (in Ukrainian).
- Khto sovisno pratsiuie, toho shaniuit Robotnyky z Raikhu yidut na vidpustu [Those who work conscientiously are respected Workers from the Reich go on vacation], 1943, *Volia Pokuttia*, № 31, 1 serpen, s. 1. (in Ukrainian).
- Lutskyi, O., 2011. Suspilna dopomoha zhyteliam Prykarpattia (voseny 1941 – vlitku 1942 rr.) [Social assistance to residents of Prykarpattia (autumn 1941 – summer 1942)], *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*, vip. 16, s. 294–304. (in Ukrainian).
- Na pratsiu do Nimechchyny. Pobazhannia Hen.-Hubernatora D-ra Franka: «Vertaites u Vashi ridni storony veseli ta zdorovi» [To work in Germany. The wishes of the Governor General, Dr. Franko: «Return to your native countries happy and healthy»], 1943 r., *Volia Pokuttia*, № 12, 21 bereznia, s. 2. (in Ukrainian).
- Nabir uchniv do derzhavnykh remisnychkykh shkil z ukrainskoioi movoiu navchannia v Kolomyi na shkilnyi 1942|43 rik [Recruitment of students to state vocational schools with the Ukrainian language of instruction in Kolomyia for the 1942|43 school

year], 1942, *Volia Pokuttia*, № 36, 21 chervnia, s. 4. (in Ukrainian).

Opika nad ukraïnskyi robotnykamy v Raikhu, [Guardianship of Ukrainian workers in the Reich], 1943, *Volia Pokuttia*, № 13, 28 bereznia, s. 4. (in Ukrainian).

Perehliad do pratsi muzhchyn z 1914 – 1919 richnykiv [Revision to the work of men from 1914 – 1919 annuals], 1943, *Volia Pokuttia*, № 17, 25 kvitnia, s. 6. (in Ukrainian).

Perekazuvannia zarobitkiv robotnykiv z Raikhu [Remittance of workers' earnings from the Reich], 1942, *Volia Pokuttia*, № 29, 3 travnia, s. 4. (in Ukrainian).

Pidhotovna shkola maibutnikh robotnykiv dlia Raikhu. [Preparatory school for future workers for the Reich]. 1942. *Volia Pokuttia*. № 17. 12 bereznia, s. 4 (in Ukrainian).

Posylka odiahiv dlia robotnykam u Nimechchyni. [Consignment of clothes for workers in Germany]. 1943. *Volia Pokuttia*. № 21. 23 travnia, s. 8 (in Ukrainian).

Pryhadka pro oboviazok pratsi [Reminder about the duty of work], 1941, *Volia Pokuttia*, № 29, 30 lystopada, s. 4. (in Ukrainian).

Shchaslyvoho vidpochynku! Robotnyky yidut na vidpustku. Opika hromadianstva nad robotnykamy z Raikhu [Have a happy holiday! Workers go on vacation. Guardianship of citizenship over workers from the Reich], 1943, *Volia Pokuttia*, № 16, 18 kvitnia, s. 4. (in Ukrainian).

Shcho pyshut ukraïnski robotnyky z Raikhu. Mistse dobre, pratsia lehka [What Ukrainian workers from the Reich write. The place is good, the work is easy], 1943, *Volia Pokuttia*, № 14, 4 kvitnia, s. 4. (in Ukrainian).

Shcho treba znaty robotnykam, yaki yidut pratsiuvaty do Raikhu? [What do workers who go to work in the Reich need to know?], 1943, *Volia Pokuttia*, № 7, 14 liutoho, s. 2. (in Ukrainian).

Stefaniuk, H., 2013. Periodychni vydannia 1941 – 1944 rr. yak dzherelo do vyvchennia sotsialno-pravovoho stanovyscha naseleñnia Halychyny v umovakh natsytskoi okupatsii [Periodicals of 1941 – 1944 as a source for studying the socio-legal situation of the population of Galicia under the conditions of Nazi occupation], *Halychyna*, c. 22–23, s. 551–556. (in Ukrainian).

Syla pratsi Nimechchyni [The labor force of Germany], 1943, *Volia Pokuttia*, № 26, 27 chervnia, s. 7. (in Ukrainian).

Vazhne dlia robotnykiv, shcho yidut do Raikhu [Important for workers going to the Reich], 1943, *Volia Pokuttia*, № 8, 21 liutoho, s. 6. (in Ukrainian).

Yaki ye umovy pratsi v Nimechchyni [What are the working conditions in Germany?], 1943, *Volia Pokuttia*, № 25, 20 chervnia, s. 7. (in Ukrainian).

Zabezpechennia odiahom robotnykiv u Nimechchyni. Mistse dobre, pratsia lehka [Provision of clothing for workers in Germany. The place is good, the work is easy], 1943, *Volia Pokuttia*, № 14, 4 kvitnia, s. 4. (in Ukrainian).

Zhinocha sluzhba pratsi v Nimechchyni [Women's Labor Service in Germany], 1941, *Volia Pokuttia*, № 29, 30 lystopada, s. 4. (in Ukrainian).

Zhyttia zakordonnykh robotnykiv u Nimechchyni [Life of foreign workers in Germany], 1944, *Volia Pokuttia*, № 2, 7 sichnia, s. 7. (in Ukrainian).

Volodymyr Mosora

Postgraduate student of the Department of History of Central and Eastern Europe and a special field of historical science, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk

LABOUR MOBILIZATION OF THE POPULATION OF GALICIA DISTRICT DURING THE YEARS OF GERMAN OCCUPATION (1941 – 1944) (BASED ON THE MATERIALS OF THE PRINTED EDITION «VOLYA POKUTTYA»)

The article analyzes information from the "Volia Pokuttia" publication, which shows the implementation of the Nazi policy regarding the labour mobilization of the population of the Halychyna district and sending them to work in Germany during 1941 – 1944. Data is provided on the activities of specific organizations that dealt with the affairs of forced labourers and operated on the territory Reich (UCC and NFP). The speeches of the heads of the German occupation administration of Galicia (L. Marenbach, G. Frank, O. Bauer, O. Vechter) and the figures of the Ukrainian Central Committee (V. Kubiiovych, K. Pankivskiy) about the elements of propaganda published on the pages of "Volia Pokuttia" publication were analyzed good life" of workers in Germany. The principal orders and announcements of the Nazi authorities and their controlled organizations to Galician workers working in Germany are given. Articles from the newspaper "Volia Pokuttia" about the auxiliary actions of the UCC and relevant organizations of material assistance to workers working at enterprises in Germany are highlighted separately. Detailed information on the structure of the German Labor Front (NFP), whose main task was to protect the workers of the Third Reich, is provided. The work examines the characteristic features of the writing of propaganda publications by the Nazi occupation authorities on the pages of the "Volia Pokuttia" publication, the purpose of which was to convince the local population of the importance and expediency of visiting Germany. Information is also provided about the publication of letters from workers, which were used by the German authorities to promote voluntary visits to the German population, in the newspaper columns. The work also analyses published articles devoted to the departure of workers from the region of Galicia, in which the number and date of trains sent to Germany are indicated. A comprehensive analysis of the publications of the "Volia Pokuttia" newspaper on topics that reflected the labour mobilization of workers was carried out.

Keywords: Galicia district, workers, "Volia Pokuttia", occupation press, World War II, propaganda, deportation of workers.

ЗАКАРПАТСЬКА УКРАЇНА (1944 – 1945 РР.): ПОЛІТИКА СПОРТУ

Василь Міщанин

доктор історичних наук, професор, професор кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: vasyl.mistchanyn@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 56031499200

Researcher ID: AAY-5123-2021

<https://orcid.org/0000-0002-1705-0333>

Владислав Діброва

аспірант факультету історії та міжнародних відносин,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: vladyslav.dibrova@uzhnu.edu.ua

У статті висвітлено спортивну політику Народної Ради Закарпатської України (НРЗУ) 1944 – 1945 рр. Постанова НРЗУ від 10 квітня 1945 р. регламентувала розвиток фізкультури та спорту в Закарпатській Україні. При установі уповноваженого НРЗУ в справах освіти організовувався Центральний Спортивний Комітет. Ним керував уповноважений НРЗУ в справах освіти. Пізніше, постановою НРЗУ від 25 травня 1945 р., створювався Комітет у справах фізкультури та спорту при НРЗУ. Його керівником призначено Василя Федака. Для налагодження радянської системи управління спортом надсилаються й кадри з радянської України. Відзначаємо, що разом з радянізацією всіх сфер життя НРЗУ намагається запровадити і радянські спортивні стандарти. У Державному архіві Закарпатської області окремий опис фонду 1211 містить документи про спортивну політику Закарпатської України. Опис 2 «Комітет у справах спорту при Народній Раді Закарпатської України» налічує 19 справ. Їхній аналіз дозволяє стверджувати що вже у перших установчих документах («Положення про комітет у справах фізкультури і спорту при Народній Раді Закарпатської України», «Положення про колектив фізичної культури підприємства, установи, учбового закладу») простежуємо два головних завдання: становлення фізкультури і спорту в Закарпатській Україні; пряме копіювання радянського досвіду у фізкультурі й спорті, запровадження радянських стандартів. Зокрема, «підготовка трудящих по комплексу «Готов к труду и обороне СССР», залучення «фізкультурників до активної участі в суспільно-політичному житті країни», мобілізацію їх «на виконання завдань поставлених партією і Народною Радою Закарпатської України... в справі подальшого соціалістичного будівництва і оборони країни». У статті також наводяться окремі факти про конфліктні ситуації спортсменів з військовослужбовцями Червоної армії: самовільне захоплення житла військовими, відмова у поверненні спортивного інвентарю, крадіжки майна спортивних товариств. Відбувалася й ідеологічна обробка спортсменів – відвідування в обов'язковому порядку різного роду лекцій, підписка на періодичну пресу. Також висвітлено організацію і святкування НРЗУ «Дня фізкультурника». Таких у 1945 р. було аж два – «в рамках святкування 1 Травня» та «з приводу закінчення шкільного року» (1 липня 1945 р.). Ще одним напрямком діяльності Комітету в справах фізкультури та спорту при НРЗУ цього періоду стало введення радянських стандартів викладання фізкультури в школах краю. Для цього керівництво Комітету просило всю необхідну навчально-методичну літературу від республіканського центру. Відзначаємо, що після підписання договору про возз'єднання Закарпатської України з радянською Україною (29 червня 1945 р.) починається залучення спортсменів краю до загальнореспубліканських та всесоюзних змагань: участь закарпатців в Українській Спартакіаді, змагань з гімнастики в Москві, запрошення закарпатських футболістів «на жовтневі свята» до Києва. З іншого боку, спортсмени з Києва були запрошені на річницю звільнення Закарпатської України. Першими масово-політичними заходами із залученням фізкультурників і спортсменів у загальносоюзному аспекті стали Вибори до ВР СРСР, які пройшли у лютому 1946 р. В обов'язки спортсменів, зокрема, входила й «агітаційна і роз'яснювальна робота серед населення, а також перевірка та збір матеріалів про підготовку до виборів». Підготовка до них почалася ще в період Закарпатської України. З утворенням Закарпатської області в січні 1946 р. спорт розвивається у річищі радянської спортивної політики.

Ключові слова: Закарпатська Україна, Народна Рада Закарпатської України, фізкультура, спорт, радянізація, УРСР.

Постановка проблеми. Часто можемо почути гасло «Спорт поза політикою». Воно має чимало прихильників по всьому світу. Але ізолювати спорт від політичних впливів не вдається [Сергієнко, Корж, 2020, с. 385]. На думку дослідників, у «сучасному політичному просторі спорт виконує ряд важливих соціальних та політичних функцій для внутрішньої/

зовнішньої політики. Саме тому держава намагається монополізувати здійснення контролю над спортивною діяльністю за допомогою відповідних політик, нормативно-правових актів та державних програм. Проте соціально-політичні функції спорту на цьому не вичерпуються... перемога спортсмена (групи спортсменів) можуть активізувати позитивне сприйняття

держави ззовні/всередині, консолідувати її громадян, легітимізувати відповідний політичний режим – виступають як ефективний інструмент (засіб) впливу на широкі верстви населення. Усе це дозволяє політичному класу використовувати спорт як ефективний інструмент політичної дії на суспільство в контексті досягнення свої політичних цілей та дивідендів [Ніколайчук, 2016, с. 1]. На підтвердження цього вчені висувають тезу про особливий сплеск масового спорту пов'язаний із тоталітарними політичними режимами першої половини ХХ ст. – нацистською Німеччиною, фашистською Італією, франкістською Іспанією та сталінським СРСР. Цей процес вони називають «естетизацією спорту та політики як такої» [Ніколайчук, 2016, с. 3].

Досліджуючи, крізь призму соціологічного аналізу, взаємодію спорту і політики вчені констатують: «Державою визначається й обґрунтовується політична зацікавленість у спорті, розробляються шляхи та засоби її забезпечення, одним з яких є ідеологічний вплив на населення. Звичайна інформація про спорт носить ідеологічний характер, що є засобом керування спортом, спортивним рухом, а також засобом пропаганди, агітації, реклами тощо» [Лукашук, 2021, с. 55].

Відзначимо, що навіть у період становлення інституту спорту в ньому був присутній ідеологічний компонент. Зі зростанням соціальної значущості спорту його зв'язки з ідеологією тільки посилювалися. Сучасні дослідники схильні до думки, що: «Використання спорту офіційною ідеологією в кожній країні здійснюється з тією самою метою, що й інших суспільних явищ: пропаганда політичного й економічного ладу, духовних цінностей, обґрунтування й виправдання політики держави і її конкретних цілей, виховання у населення потрібних системі політичних і моральних якостей тощо» [Недокус, 2014, с. 118; Сергієнко, 2020, с. 385].

Взаємозв'язки спорту та ідеології реалізуються в різних формах і з різним ступенем інтенсивності. В умовах сучасної російсько-української війни гасло «Спорт поза політикою» звучить по-новому. Саме нині Росія намагається через спорт просувати пропагандистські наративи та впливати на політику. Понад три десятиліття як розпався Радянський Союз, а російський уряд продовжує втілювати його застарілі імперські колоніальні амбіції. Демонстрація своєї величності проведенням олімпіади в Сочі у 2014 р. для України завершилося окупацією Криму та початком гібридного вторгнення на схід України. Все це робилося засобом пропаганди «руського міра» та демонстрації сили Росії [Ліщинська, 2023]. Про окремі аспекти кремлівської брудної пропаганди у спорті вже тоді говорили спортивні журналісти [Зілгалов, 2014].

Після початку повномасштабної війни відкрився й спортивний фронт. Українські спортсмени закликали, наполягали, переконували різні спортивні інстанції та організації максимально ізолювати росіян та білорусів від участі у різноманітних змаганнях і турнірах. Є й результати. З території Росії перенесено низку престижних спортивних заходів. Понад сто міжнародних спортивних федерацій призупинили допуск спортсменів Росії та Білорусі до змагань.

Агресорів не пустили на Паралімпійські ігри навіть під нейтральним прапором, а деяких особливо завзятих спортсменів-путіністів дискваліфікували. Нещодавно Верховна Рада звернулася до Міжнародного олімпійського комітету та міжнародних спортивних федерацій з проханням призупинити визнання МОК національних олімпійських комітетів РФ та Білорусі до завершення війни та призупинити членство спортивних федерацій цих двох країн у відповідних міжнародних спортивних федераціях. Також виключити громадян Росії та Білорусі з керівних органів міжнародних спортивних федерацій, заборонити їм брати участь у міжнародних спортивних змаганнях, у тому числі у якості суддів та тренерів. Пожиттєво дискваліфікувати спортсменів, які підтримали російську агресію [Саладуха, 2022]. Але не все вдається реалізувати.

Довго тривала дискусія про допуск російських і білоруських спортсменів до участі в літніх Олімпійських іграх 2024 р. в Парижі. В офіційній заяві МОК закликав дозволити окремим російським і білоруським спортсменам, які не підтримують війну в Україні, брати участь у спортивних змаганнях під нейтральним прапором [Власенко, 2023]. Таке рішення МОК «стало для української спортивної громадськості холодним душем розчарування» [Хоменко, 2023].

Постановка цілей. Метою нашого дослідження є, на основі документів Державного архіву Закарпатської області, висвітлити питання спортивної політики Народної Ради Закарпатської України (далі – НРЗУ), яка здійснювалася через Комітет у справах фізкультури і спорту при НРЗУ та копіювала спортивний досвід і стандарти Радянського Союзу.

Аналіз досліджень. Праць, присвячених заявленій нами проблемі, не так вже й багато. Хоча в роздільному формулюванні все ж знаходимо окремі дослідження. Більшість науковців вивчали політичну історію Закарпаття. До прикладу, не знайшлося місце опису умов розвитку фізкультури і спорту в Закарпатській Україні у другому томі «Нарисів історії Закарпаття» [Нариси, 1995, с. 576–664], який охоплює події 1918 – 1945 рр. в історії краю. Та й у третьому томі цього видання, який висвітлює радянську історію Закарпатської області протягом 1946 – 1991 рр., всього один параграф приділено висвітленню історії фізкультури і спорту. Автор не аналізує політичних чинників здійснення спортивної політики в Закарпатській Україні, приділивши цьому важливому періоду всього два абзаци. Щоправда, вказується на репресії радянської влади стосовно голови Комітету у справах фізкультури і спорту при Народній Раді Закарпатської України (згодом обласного комітету) В. Федака, якого у 1948 р. було засуджено на 25 років ув'язнення [Фітас, 2003, с. 314–315]. У березні 1956 р. в часи хрущовської відлиги В. Федак повернувся з ув'язнення «відсидівши в таборах 7 років, 1 місяць і 7 днів». Своє життя і далі пов'язав зі спортом та спортивною журналістикою. Про свої перебування в радянських тюрмах і таборах В. Федак не ділився. Зате маємо посмертне видання його монографії «Закарпаття в спортивному вимірі» [Федак, 1994], яку можемо вважати літописом закарпатської фізкультури і спорту.

Не стало предметом окремої уваги питання фізкультури і спорту у ґрунтовному дослідженні процесів радянзації Закарпаття 1944 – 1950 рр. авторства В. Міщанина. У роботі найближчим до нашої теми розділ про «культурну революцію» [Міщанин, 2018, с. 276–320]. А тим часом процеси радянзації у закарпатському спорті чітко представлені в архівних документах. Зокрема, матеріалах Державного архіву Закарпатської області окремих фондів № 1211, його другий опис за 1945 р., має назву «Комітет у справах фізкультури і спорту при НРЗУ». Фонд нараховує 19 справ, які дозволяють прослідкувати повною мірою зв'язок спорту і політики в часи радянзації в окремому регіоні.

Виклад основного матеріалу. 10 квітня 1945 р. була прийнята постанова НРЗУ, яка регламентувала розвиток фізкультури і спорту в Закарпатській Україні. Вона називалась «Про введення і контроль за тілесною виховою і спортом на території Закарпатської України». У постанові, зокрема вказувалось, що «тілесне виховання і спорт на території Закарпатської України підлягає державному веденню і контролю» [Вісник НРЗУ, 1945, с. 95]. Для цього при установі уповноваженого НРЗУ в справах освіти організувався Центральний Спортивний Комітет (Цеском). Оцим Цехкомом безпосередньо керував уповноважений у справах освіти. Крім нього сюди входили «два члени, призначені Уповноваженим НРЗУ в справах освіти з керівників спортивних друществ».

Разом з радянзацією всіх сфер життя НРЗУ намагається запровадити радянські спортивні стандарти. У Державному архіві Закарпатської області розвитку спорту в Закарпатській Україні присвячено опис 2, фонду 1211: «Комітет у справах спорту при Народній Раді Закарпатської України». Цей опис налічує 19 справ.

Першим документом у першій справі є копія «Положення про комітет у справах фізкультури і спорту при Народній Раді Закарпатської України» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 1, арк. 1–4]. Документ написаний російською мовою, налічує 4 сторінки та мав вочевидь затверджуватися ЦК КПЗУ та НРЗУ в травні 1945 р. Відчувається, що до творення цього документу приклався досвідчений радянський чиновник (консультант), який добре розумівся на своїй справі. Або, простіший варіант, було взято за взірць положення про комітет у справах фізкультури і спорту однієї з областей УРСР.

У «Положенні» чітко виділяються дві логічні частини: завдання комітету та структура комітету. Як заявлялось у документі, Комітет у справах фізкультури і спорту є «органом контролю і керівництва роботою по фізичній культурі і спорту в Закарпатській Україні» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 1, арк. 1]. Відповідно до цього мав здійснювати такі завдання: керівництво діяльністю всіх фізкультурних організацій; керівництво всією роботою фізкультури і спорту; керівництво фізичним вихованням дітей, учнів, молоді; планування, керівництво будівництвом фізкультурних споруд та виготовленням спортивного інвентарю; планування й облік всієї фізкультурної і спортивної роботи в Закарпатській Україні. А ось завдання, які вказують на пряме копіювання

радянського досвіду у фізкультурі й спорті: участь у керівництві роботою по спеціальних воєнізованих видах спорту (стрілецькому, планерному, парашутному та ін.); керівництво підготовкою, перепідготовкою, розподілом фізкультурних і спортивних кадрів з вищою, середньою і курсовою освітою; організацією розробки та видання навчально-методичних матеріалів з фізкультури і спорту та посібників, затверджених НРЗУ.

Конкретизація завдань, яка подавалась п. 3. містить чимало радянських термінів і штампів. Зокрема вказувалось, що комітет «направляє і контролює» діяльність всіх державних закладів у галузі фізкультури і спорту, здійснює контроль за виконанням програм і методичних вказівок з фізичного виховання у всіх закладах освіти Закарпатської України. Також «направляє і контролює» фізкультурну й спортивну роботу у профспілках, профспілкових, спортивних товариств і фізкультурних організацій. «Організовує та керує» роботою «по фізичній культурі на селі» (у документі вжито термін «дьеревня»). Ну і чисто радянські ідеолого-пропагандистські мотиви – «керує фізичною підготовкою трудящих по комплексу «Готов к труду и обороне СССР», «залучає фізкультурників до активної участі в суспільно-політичному житті країни та мобілізує їх на виконання завдань поставлених партією і Народною Радою Закарпатської України в справі возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною в справі подальшого соціалістичного будівництва і оборони країни» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 1, арк. 1–2].

Структура та управління комітетом. Пропонувалось, що комітет у справах фізкультури і спорту при НРЗУ мав штат у кількості 5–7 працівників. Голову та членів комітету затверджував голова НРЗУ. «Для зв'язку з місцями і обміну досвідом» при Комітеті створювалася також рада за участі голів профспілкових організацій і Спілки Молоді Закарпатської України, місцевих органів Народної Дружини, народної освіти, охорони здоров'я, масових оборонних організацій, спортивних товариств, комітетів у справах фізичної культури і спорту, працівників фізкультурних організацій загальною кількістю 15–30 осіб. З метою впровадження досвіду фізкультурної роботи, а також «для розгортання критики і самокритики» не рідше ніж раз на три місяці мали проводитися збори активу [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 1, арк. 2].

Комітет складався з 7 відділів та секторів: навчально-спортивний відділ, сектор кадрів, організаційно-інспекторський відділ, інспектор по спортивних спорудах, планово-фінансовий відділ, адміністративно-господарський відділ. До навчально-спортивного відділу своєю чергою входив сектор з навчально-спортивної роботи, інспектори з окремих видів спорту (футбол, лижі, легка атлетика, плавання, велоспорт, штанга, бокс, гімнастика, ручні ігри, турніку, шашок і шахів, спортивного полювання, рибальства і т.д.), інспектор з лікарського контролю та інспектор зі спортивного обладнання та інвентарю. Головним завданням відділу стала організація масової фізичної підготовки по комплексу «Готов к труду и обороне СССР», «стимулювання» різних видів спорту

на виробництві та по радіо тощо. Відділ встановлював єдиний календар спортивних заходів Закарпатської України, організовував «спортивні змагання, спартакіади, свята», контролював проведення цих заходів місцевими комітетами та фізкультурними організаціями [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 1, арк. 3].

У архівній справі знаходимо й україномовний переклад охарактеризованого нами «Положення» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 1, арк. 19–22]. Автором перекладу текст адаптований до вимог тогочасного діловодства на Закарпатті. Ось, до прикладу, як описувалися функції сектору кадрів: «Відає підбором, вивченням, розподілом керуючих, інструкторсько-викладових та тренерових фізкультурних кадрів із середньою та курсовою освітою, а також їх підготуванням та перепідготуванням» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 1, арк. 21]. Ще один, ймовірно остаточний варіант, положення датовано 25 травня 1945 р. знаходимо в іншій справі ДАЗО [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 4, арк. 1–3]. На першій його сторінці відведено місце для його «Затвердження» ЦК КПЗУ та НРЗУ. У обох випадках документ мав підписати Іван Туряниця, який обіймав «партійну» і «радянську» посади.

25 травня 1945 р. НРЗУ прийняла постанову про створення Комітету в справах фізкультури та спорту при НРЗУ. У ній відзначалось, що «фізкультура і спорт на всій території Закарпатської України підлягає державному керівництву та контролю» [Вісник НРЗУ, 1945, с. 134]. Постановою створювався Комітет у справах фізкультури і спорту, затверджувалося «Положення про комітет...» та втратила чинність постановою НРЗУ від 10 квітня 1945 р. Цього ж дня голова НРЗУ І. Туряниця призначив керівником новоствореного Комітету Василя Федака, який «обов'язки голови вище означеного Комітету негайно, а найпізніше до трьох днів від доручення цього рішення, Ви повинні перебрати» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 4, арк. 4]. До комітету увійшли уповноважені НРЗУ Іван Керча та Іван Ваш, голова профради Іван Петрушак, а також Федір Мілютін та Петро Крайняниця [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 13, арк. 2].

9 липня 1945 р. було видано «Обіжник до всіх службовців комітету в справах фізкультури та спорту при НРЗУ». У цьому циркулярі вказувалось на правила «зادля порядку і правильного руху праці»: питання документообігу, тимчасового виконання обов'язків, трудової дисципліни. Зокрема вказувалось, «щоб робочий день точно додержувати. Урядові години від 9-ої до 17-ої, а в суботу від 9-ої до 12-ої за московським часом» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 5, арк. 17]. Також мала вестися «інспекційна служба при телефоні»: в робочі дні – з 17-ої до 20-ої години; в суботу – від 14-ої до 20-ої години; у неділю і святкові дні – від 11-ої до 14-ої години.

Згодом до Ужгорода для налагодження радянської системи управління спортом надсилаються кадри з радянської України. Так, 4 жовтня 1945 р. голова Комітету в справах фізкультури і спорту НРЗУ В. Федак інформував НРЗУ І. Туряницю, що «Комітету в справах фізкультури і спорту при РНК УРСР направляє в наше розпорядження

т. Собенко І. Т. для використання на посаді Начальника учбово-спортивного відділу обласного Комітету в справах фізичної культури і спорту» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 4, арк. 13]. В цей же день голова комітету звернувся до міського комітету Ужгорода з клопотанням «згаданого службовця забезпечити ордером на квартиру, а так як гр. Собенко має сім'ю, то й меблями по можливості зразу» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 5, арк. 40]. Квартиру Іван Собенко невдовзі отримав. З меблями справа не склалася. В. Федак 10 жовтня 1945 р. вдруге звертається до міському: «Іван Тимофійович Собенко прибув в Ужгород на основі приказу СОВНАРКОМА в Києві, має жінку і одну 10 літню дівчину». До однокімнатної квартири просили виділити «2 ліжка, 1 скриню, 4 стільці, 1 шезлонг, кухонна скриня, кухонний стіл, стільці і т.п.» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 5, арк. 45].

Вирішуючи питання для відряджених службовців В. Федак і не здогадувався, що невдовзі сам мало не залишиться без житла. До його помешкання по вул. Павловича 16 «вселився майор Моїсєєв та ще один військовослужбовець – старший лейтенант». 1 листопада 1945 р. з цього приводу голова НРЗУ І. Туряниця звертався до командира корпусу генерал-майора Ніколая Веденєєва: «Прошу Вас негайно дати розпорядження щодо звільнення від вищезгаданих осіб квартири тов. Федака, до якого без дозволу НРЗУ не має права ніхто поселятись. Про виконання прошу мене особисто повідомити» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 5, арк. 55].

Слід відзначити, що це не перший конфлікт В. Федака з військовими. Ще 28–29 липня 1945 р. «кілька вояків з Студентської спортової площі (біля площі «Спартак») забрали 96 м букових дощок і одну лавицю». Причому червоноармійці заблокували охоронця на посту охорони і той не зміг бачити до якої частини належали крадії. Голова комітету звертався до коменданта з вимогою провести розслідування злочину. Разом з тим просив «видати приказ що на Студентську площу з військової сторони тільки тоті солдати можуть ходити, які на це мають спеціальний дозвіл виданий Комітетом фізкультури і затверджений комендатурою города [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 5, арк. 30].

Разом з тим Комітет все ж співпрацював з військовими у справах спорту. Так, В. Федак просив Начальника прикордонних військ НКВС Закарпатського округу генерал-майору Дьомшина на 29 грудня 1945 р. «вислати свого військово-фізкультурного представника на спортивні наради». На якій «переберемо всі актуальні питання в'язані з військовою і горожанською фізкультурою та спортом на території Закарпатської України» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 5, арк. 70].

Новостворені спортивні товариства почали отримувати націоналізоване наприкінці 1944 р. майно. Так, 15 травня 1945 р. Ужгородський народний комітет «як завідувач безхозного майна, вирішив передати рухоме і нерухоме майно бывшего угорського спортивного клубу «УАЦ» – Унгарі Атлетікай клуб, яке знаходиться в Ужгороді поблизу міського парку, спортивному клубу «Спартак» в Ужгороді з усіма

правами і повинностями які відносились до попереднього власника» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 4, арк. 8].

З «правами і повинностями» не церемонилися червоноармійці, які у великій кількості перебували в Закарпатській Україні. Зафіксовані окремі випадки, коли військові відмовлялися повертати спортінвентар взятий на кілька днів у користування. Так, 10 жовтня 1945 р. голова комітету В. Федак звертався до командира ужгородського військового гарнізону генерала Колдубова у справі «повернення визиченого спортінвентаря». Підставою для звернення послужило те, що ще 15 вересня 1945 р. капітан Штарков на 4 дні взяв спортінвентар для проведення гарнізонних змагань від учительської семінарії «1 турнік, 1 брусся, 1 кінь, 2 козли, 1 кольца, 2 стояки на прижки 1 диск, 1 ядро, 1 граната». Голова комітету вимагав повернути майно семінарії протягом трьох днів, бо «шкільне навчання іде повним ходом, учительська семінарія не може обійтися без визиченого спортінвентаря тим більше, що вона має підготувати нашу спорт-делегацію, яка початком грудня виступить в Москві на всесоюзних гімнастичних змаганнях» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 4, арк. 15].

Навчене такими випадками керівництво Комітету факультету фізкультури і спорту вимагало від керівників навчальних закладів які «здавали» в оренду військовим частинам спортивні зали укладати відповідні угоди. «Прошу з представником військової частини списати акт, коли і під якими умовами передасте салю для користання, рівнож заведіть в акт і ті, хто є керівником гімнастичної групи, хто відповідає за порядок і за пошкодження снарядів. За витоплювання гімн. салі має постаратись вище-означена військова частина» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 13, арк. 46], – інструктував В. Федак дирекцію учительської семінарії в Ужгороді, у спортзалі якої готувались до змагань гімнасти з в/ч польової пошти 2482. Гвардії капітан Швардак від в/ч 11 326 у присутності голови Комітету фізкультури склав зобов'язання дирекції семінарії, що «дирекція школи визичає снаряди безкоштовно, однак військова частина морально і матеріально відповідає за гімнастичні снаряди» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 15, арк. 31]. У зобов'язанні чітко фіксувався спортінвентар і терміни його оренди та умови повернення.

Комітет у справах фізичної культури і спорту розробив також типові «Положення про колектив фізичної культури підприємства, установи, учбового закладу». У справі маємо затверджене 15 червня 1945 р. «Положення» «фізкультурного общества «Здоровье» в Ужгороді». Зasadничими положеннями звучало, що цей «фізкультурний колектив... є первинною організацією самодіяльного фізкультурного руху НРЗУ». Ставилась мета «масове притягнення трудящих в заняття фізичною культурою і спортом, виховання всебічно розвинених громадян, безмежно відданих своїй батьківщині, готових до соціалістичної праці і оборони нашої Батьківщини» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 1, арк. 23].

Положення містило 9 пунктів, які стосувалися організації та функціонування фізкультурного колективу: «Організація колективу», «Права і

обов'язки членів фізкультурного колективу», «Керівні органи колективу фізкультури», «Рада колективу», «Рада фізкультурної групи (цеху, відділу, факультету)», «Бюро спортивних секцій», «Ревізійна комісія», «Кошти колективу», «Ліквідація колективу». Окрім регулярних занять в одній зі спортивних секцій член колективу фізкультури мав і «політичні» завдання: «готуватися і скласти норми I і II ступеню комплекси «Готов до праці й оборони»; «брати активну участь в громадсько-політичному житті, підвищувати свою політичну грамотність», бути передовим в роботі і зразком дисципліни, вихованості і культурності» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 1, арк. 23 зв.].

З 10 пунктів, які стосувалися організаційної роботи, половина написана за радянськими лекалами. Назвемо їх: «здійснення зв'язку в роботі з комсомольськими і масовими оборонними організаціями», «притягнення (підкреслення наше) членів колективу до активної участі в масових політичних заходах», «організація соціалістичного змагання», «організація пропаганди фізичної культури і спорту з допомогою кіна, радіа, місцевої преси, вітрин, спортивних виступів», «організація шефської роботи в селі (школі)» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 1, арк. 23 зв., 26]. Можемо припустити, що окремі слова навіть не були знайомі працівникам місцевої типографії (типографія Миравчик в Ужгороді – *Авт.*), де друкувався цей типовий бланк. В останньому реченні «організація шефської роботи...», слово «шефської» набрано як «шевської».

Керівник Комітету В. Федак не оволодів ще навичками писати радянською термінологією. Це підтверджує лист-командировка, в якому вказувалось, що «Василя Федака, голови Комітету в справах фізкультури і спорту, нар. дня 15-вересня 1911 р. в Ужгороді, греко. кат. віросповідання, української національності» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 5, арк. 27] та Ольгу Телеровську делегували «на Словаччину і до Чехії» для закупівлі спортивного інвентарю.

Нові для закарпатських керівників спорту терміни мали прозвучати й на лекції, на які в обов'язковому порядку запрошувалися співробітники Комітету. Так, 14 грудня 1945 р. о 19 год 30 хв «за московським часом... лектор ЦК КП(б)У тов. Гольнєв» читав лекцію на тему «міжнародне положення» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 4, арк. 31]. Лекції читалися й по профспілковій лінії. Зокрема, 13 липня 1945 р. А. Панасович для профспілок НРЗУ прочитав лекцію на тему: «Перемога ідеології марксизму над ідеологією фашизму» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 5, арк. 21]. Відділ мав забезпечити присутність членів профспілок на цьому заході.

Для ознайомлення з новинами політики і спорту голова Комітету звертався до редакцій газет «Закарпатська правда», «Закарпатська Україна», «Молодь Закарпаття», «Мункач Уйшаг» (угорськомовний варіант газети «Закарпатська правда») з проханням надіслати по одному примірнику газет за адресою «Народна рада Закарпатської України число дверей 522. Просив також прислати всі газети, в яких «появились якісь статті о фізкультурі або спорті»

[ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 5, арк. 23].

Діловодство Комітету в справах фізкультури і спорту ще далеко не відповідало радянським стандартам. 11 червня 1945 р. голова комітету просив керівництво НРЗУ про 75% знижки на залізничний транспорт для спортсменів, які зареєстровані комітетом та їдуть на змагання. Намагаючись підкріпити своє клопотання він писав: «Масова фізкультура і спорт являється найліпшим посередником на виховання молоді в дусі все «Готовим бути до праці та оборони» своєї Батьківщині як також в соціалістичному дусі». Щоправда, за наступне речення можна було отримати й політичні підозри: «Слід зазначити, що бувша фашистська мадярська влада на піддержки мадь. фашистської спорт. організації тоже уділювала 75 % скидку [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 5, арк. 13].

У Закарпатській Україні було запроваджено відзначення «Дня фізкультурника». У 1945 р. таких днів було два – «в рамках святкування 1 Травня» та «з приводу закінчення шкільного року» (1 липня 1945 р.). Проведення «днів фізкультурника» покладалось на Уповноваженого у справах освіти. У ДАЗО знаходимо чисельні звіти з округів про проведення цих заходів. Мукачево рапортувало, що свято «з великою програмою достойно організовано» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 16, арк. 1]. У Севлюші і окрузі «цей імпозантний день перший раз в нашій історії був переведений в дуже святочнім настроєною і масовою співучастю... публіка і урядові кола були зовсім задоволені» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 16, арк. 2]. «Програма складена була разом з шкільним управлінням і головами Спілки Молоді згідно отриманим інструкціям і була вона строката, багата та імпозантна, така, що відповідає духу часу» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 16, арк. 4], – звітував Хустський округ.

А ось як відзначали цей день у Велико-березнянському окрузі: «Цей день був відсвяткований у кожному селі. Свято зачалось гимном СССР. Про значіння цього дня управляючі учителі, секретарі КПЗУ, секретарі СМЗУ, і голови Орк. Нар. Комітету виголосили вступні промови. Ці слова вплинули як на учнів, так на дорослих людей з повним співчуттям. По промовах відбувся святочний хід з прапорами в руках селом, чи містом, на площу упавших героїв Червоної Армії, де були положені вінки на гроби і подержані надгробні промови. Походи супроводжувала оркестра в тих селах, де є. Похід був зібраний у великих числах» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 16, арк. 3]. Спортивна частина свята також почалась гимном СРСР та підняттям прапору.

1 липня 1945 р. «фізкультурний день» у рамках «оживлення студентського спортивного життя» було проведено в Рахові». Програма передбачала: «декламації учнів, хор, ритмічні вправи, спортові змагання з закінченням промовою шкільного інспектора В. І. Бабича» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 16, арк. 7]. А ось перебіг фізкультурного дня в державній торговій школі м. Севлюш: «1. Політичний мітинг. Доповідь мав секр. К. П. Зеленьак. 2. Ритмічні вправи дівчат. 3. Ритмічні вправи хлопців. 4. Вправи малих дітей. 5. Комічні забави. 6. Атлетика.

7. Волейбол. 8. Футбольне змагання» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 16, арк. 14]. Як підсумовував шкільний інспектор Севлюської округи: «Свято закінчилося великим криком радості й натхнення» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 16, арк. 15].

Після підписання договору про возз'єднання Закарпатської України з радянською Україною (29 червня 1945 р.) починається залучення спортсменів краю до загальнореспубліканських змагань. За матеріалами ДАЗО першим таким заходом стала участь закарпатців у Українській Спартакіаді. Вона проводилась відповідно до рішень Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У з 23 серпня по 2 вересня 1945 р. В ній брали участь команди всіх областей України поділені на 3 групи. Закарпатська Україна увійшла до 3-ої групи разом з командами західних областей УРСР. Це був доволі масовий захід стосовно кількості учасників: легка атлетика – 37 спортсменів і 1 представник; плавання – 34 спортсмени та 1 представник; футбол – 2 команди, 30 спортсменів та 1 представник; баскетбол – 2 команди 14 спортсменів і 1 представник; гімнастика 8 спортсменів і 1 представник. Тут мали мати представництво збірні команди дорослих, збірні команди юнаків та «селянська збірна команда». У запрошенні до участі відзначалось, що «спортсмени України матимуть можливість змагатися на цій Спартакіаді з командами возз'єднаної братерської частини України» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 3, арк. 3–4]. Вказувались і умови участі: приїзд і харчування в дорозі власним коштом, проживання в гуртожитку на час перебування в Києві та харчування команд коштом Комітету в справах фізкультури і спорту при РНК УРСР.

Питання проїзду і харчування стало доволі складним для вирішення НРЗУ. Комітет у справах фізкультури звернувся до ЦК КПЗУ з проханням вирішити це питання: «Найкращий спосіб добутися до Києва був би тоді, коли була б надана змога відрядити всіх учасників (200) чоловік літаком. В разі від'їзду залізничним шляхом ми не маємо змоги забезпечити часників харчуванням в дорозі, а тому прохаємо дати відповідні вказівки Зав.торг.відділом тов. Вайсові, про забезпечення харчування в дорозі, а транспортному відділові про виділення вагонів та найскоріше пересування в путі, аби прибути своєчасно до Києва» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 4, арк. 10].

Труднощі виникли й з відрядженням делегації спортсменів Закарпатської України на всесоюзні змагання з гімнастики в Москві. Вони мали відбутися на початку грудня 1945 р. Для комплектації чоловічої та жіночої команд не вистачало форми. Для цього ще 5 жовтня 1945 р. В. Федак звертався до дирекцій шкіл «подати оголошення, ци у Вашій школі найдуться квалітні гимнастюрки, які можуть прийти до уваги на участь во Всесоюзних змаганнях» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 5, арк. 41].

Ще одним напрямком діяльності Комітету в справах фізкультури і спорту при НРЗУ цього періоду стало введення радянських стандартів викладання фізкультури в школах краю. Ще 26 травня 1945 р. уповноважений НРЗУ у справах освіти І. Керча видав розпорядження директорам середніх, горожанських шкіл, шкільним інспекторам та окружним комітетам

союзу молоді з вказівкою «негайно організувати в своїх школах «Студентські колективи фізкультури» (Студентські спортивні кружки)». Також на 24 червня 1945 р. у селах, там де діяли середні школи запланували «підготувати день фізкультурника, а то з нагоди покінчення шкільного року» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 13, арк. 2]. Колективи фізкультури організовувались мляво. 10 листопада 1945 р. В. Федак та заступник уповноваженого НРЗУ в справах військової підготовки В. Дутко знову звертались до дирекцій повних і неповних середніх шкіл з вимогою прискорити організацію Колективів фізкультури навчального закладу. Відзначалось, що «викладачі фізкультури та ведучі колективу мають звертати велику увагу на дисципліну учнів та виховати їх в дусі фізкультурників Радянського Союзу» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 3, арк. 41].

Для такого виховання потрібно було й методичне забезпечення. Так, 10 серпня 1945 р. навчальний відділ Комітету фізкультури і спорту при НРЗУ звертався до Наркомпросу УРСР з проханням виділити до початку навчального року «відповідну літературу з фізкультури та спорту, як також програмовий матеріал від 1-го до 10-го класу» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 3, арк. 6]. Відзначимо й те, що з 1945/1946 н.р. у школах як обов'язковий предмет вводилася військова та фізична підготовка. Головним завданням якої мала стати підготовка «трудівників, які б практично зі зброєю могли б стати на захист своєї батьківщини – разом з великою сім'єю радянського народу» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 13, арк. 20].

17 жовтня 1945 р. керівництво Комітету відзначало: «В Комітеті нема ані одної фахової книги з фізкультури а головню з Радянської фізкультури. До тепер ми немогли закупити таких книг не з нашої вини. В майбутнім предвижується, що з Києва та Москви одержимо якусь спортову літературу, за яку потрібно буде заплатити» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 7, арк. 84]. Чиновник жалівся, що стаття бюджету на це в IV кварталі вже вичерпана. Тому клопотали перед бюджетним відділом виділити «принаймні мінімальну суму і то 3.000 – Пенге (угорська грошова одиниця – Авт.)».

Проте з пенге виникала певна проблема. Радянські установи приймали тільки карбованці. Тому для закупівель літератури чи спортивного інвентарю пенге треба було обмінювати. Так, 9 серпня 1945 р. голова Комітету В. Федак звертався до Народного Банку з проханням вимінити 4 400 пенге на карбованці: «Згадані гроші потрібні на покупку спортінвентарю в Києві, де тільки рублями можна платити» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 7, арк. 14]. 17 серпня 1945 р. від банку просили обмінити 12 500 пенге на 5 000 рублів для поїздки закарпатських футболістів на всеукраїнську спартакіаду в Києві [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 7, арк. 24]. Наступного дня додатково керівництво Комітету для «спортівців і репрезентантів Закарпатської України», учасників спартакіади додатково просили виділити 350 000 пенге (300 000 пенге в рублях – 120 000 рублів, 25 000 пенге в коронах 55 200 корон, 25 000 в пенге – 25 000 пенге) [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 7, арк. 27]. Мінняли пенге на карбованці й на «покупку спортінвентаря в Києві, де

тільки рублями можна платити» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 7, арк. 14]. Футболісти Закарпатської України для поїздки на всеукраїнську спартакіаду до Києва у серпні 1945 р. також «на подорожні видатки потребують гроші і то в рублях» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 7, арк. 24]. Ймовірно подібні клопоти мали й футболісти збірної Закарпатської України, які запрошувалися «на жовтневі свята» до Києва [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 13, арк. 36–38].

Лист з проханням методичного і матеріального забезпечення було надіслано і до Всеукраїнського комітету в справах фізкультури і спорту: «1. Видати положення, програму і календар легкої атлетики першинства України. 2. Видати для спортсменів Закарпатської України всі приладдя, які тільки можливо, як: копачки (ботинки), м'ячі, волейболові сітьки, сітьки для настільного тенісу, тенісові м'ячі, дреси тренірки тощо. 3. Виділити спортову літературу» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 3, арк. 7].

Тяжким було й матеріальне становище. В. Федак звертався до голови НРЗУ І. Туряниці з проханням надання допомоги. Зокрема, 15 жовтня 1945 р. він просив «дати згоду для виділення 800 квадратів боксової кожи і 450 кожи на підшви (талпової кожи) на заготовлення футбольних копачок (бутс)». Своє клопотання підтримував тим, що «на території Закарпатської України є 30 реєстрованих клубів, які мають вище 800 реєстрованих футболістів-фізкультурників» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 4, арк. 19]. У іншому листі за цією ж датою голова комітету просив «виділити 1 200 м полотна для фізкультурників». Аргументував це тим, що «в останніх трьох місяцях число фізкультурників ЗУ з 600 вросло на 4 200, які є без належного вистрою» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 4, арк. 20]. Мова йшла про екіпірування спортсменів до участі «на всенародному торжестві у зв'язку з однорочним ювілеєм визволення ЗУ».

На святкування річниці приїхала делегація з Києва. Фінансові розтрата на її утримання лягли на комітет фізкультури і спорту і склали 62 943 93 пенге [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 7, арк. 98]. Щоправда, не обійшлося без ексцесів. «Київські фізкультурники, які приїхали на державні свята» мали бути поселені в «державному інтернаті». Про що попередньо було узгоджено з директором закладу Стефаном Фодором. Проте «префект інтерната не дозволив гостям спати у визначених кімнатах, наслідком чого вони спали в порожній кімнаті на соломі» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 13, арк. 34].

Фінансування вимагали й інші проекти. Зокрема до на IV квартал фінансовий відділ передбачав таку статтю витрат як «відремонтка туристичних хат до Рахова для лижарів з Рад. України» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 7, арк. 117]. Уповноважений НРЗУ у справах лісового господарства отримав клопотання від комітету фізкультури на виділення деревини на «обгородження туристичного дому, далі на заготовлення 40 постелів, 10 умивальників і 60 стільців» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 16, арк. 30].

Цей захід проходив згідно рішень РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 20.10.1945 за номером 16.96. 15 грудня 1945 р. Тут мав розпочатись місячний тренувально-

навчальний збір кращих лижників України. Відповідальний за ці змагання просив від державного банку в Ужгороді 20 000 крб готівкою. При цьому було зроблено чіткі фінансові розрахунки на витрати [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 7, арк. 128–129]. Додатково клопотали виділити 100 літрів бензину та 10 літрів мастила для транспорту з метою проїзду «автомашиною по Закарпатській Україні з головою Всесоюзного (ймовірно всеукраїнського – *Авт.*) Комітету фізкультури та спорту Радянської України» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 8, арк. 2.]. «Фізкультурний день» передбачав відвідання республіканським чиновником Волового (нині Міжгір'я), Хуста та Рахова. Відзначимо й те, що для розвитку зимових видів спорту керівництво Комітету фізкультури та спорту просило планово-економічне бюро НРЗУ «видати наряди» на ремонт трампліну у Волівці [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 8, арк. 25].

Найкращі спортсмени Закарпатської України мали можливість потрапити до загальноукраїнської брошури «Кращі легкоатлети УРСР». Для цього голова Комітету у справах фізкультури і спорту при НРЗУ В. Федак до кінця 1945 р. мав зібрати відомості про найкращі результати року, а до 5 січня 1946 р. надіслати «списки 10 кращих легкоатлетів по кожному виду чоловіків, жінок, юнаків, дівчат з вказівкою результату (показаного в сезоні 1945 р.) і в яких змаганнях показаний результат» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 3, арк. 8].

Одним із перших масових заходів із залученням фізкультурників стала естафета шкільних команд «присвячена роковині визволення ЗУ від німецько-мадярських загарбників». Метою ставилася «популяризація легкоатлетичного спорту», а також «виявлення сильніших команд учбових закладів міста Ужгорода». Змагання мали відбулися 26 жовтня 1945 р. «о 17 годині 15 хвилин за московським часом». Також відзначалось, що відбуватиметься естафета «по правилам Всесоюзного комітету в справах фізкультури і спорту» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 1, арк. 28]. У документі детально розписано умови: керівництво змаганнями, вимоги до учасників, дистанції та детальний маршрут, подання та зразок заявок. Спеціально для цього дійства лісопильний завод «Мундус» отримав замовлення виготовити 30 естафет розміром 30 на 3 см. Згодом розміри естафет зменшили на 10 см, бо вони не відповідали «урядовим приписам» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 15, арк. 25-26]. Також підприємство виготовило держак для прапора.

Старт змагань відбувся біля Народної Ради, а фініш на «спорт-майдані» «Спартак» перед трибунами. Загалом учасники мали пробігти 2 600 м поділених на 12 етапів. Подбали й про нагороди: за 1 місце – грамота; 2 і 3 місця – посвідчення Комітету в справах фізкультури і спорту при НРЗУ [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 1, арк. 28 зв.].

Навчальним закладам розіслали й «запрошення» до участі в цьому заході. Зокрема директори торговельного технікуму, учительської семінарії, повної та неповної російських, повної та неповної українських середніх шкіл отримали листа від Комітету фізкультури і спорту при НРЗУ: «Ваш учбовий заклад повинен прийняти участь в цьому

святі, а саме – в штафеті по м. Ужгород. Просимо розпочати підготовку щодо складу команди та її тренування до змагань» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 1, арк. 27].

27 жовтня 1945 р. голова Комітету фізкультури і спорту при НРЗУ просив уповноваженого НРЗУ в справах фінансів надати відпустку службовцю цього відділу 28 та 29 жовтня, бо «Стефан Куцин як гімнаст буде виступати на фізкультурному святі, яке відбудеться в Ужгороді з нагоди урочистого мітингу визволення ЗУ» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 7, арк. 86].

«З нагоди однолітнього ювілею визволення Закарпатської України» в Ужгороді мав виступати силач І. Фірцак. «Іван-Кротон-Фірцак являється самим кращим тяжким атлетом Закарпатської України, який протягом довгих десятки літ своїми артистичними виступами зробив немало рекламу і пропаганду нашому Краю і народу» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 4, арк. 14], – йдеться в клопотанні голови Комітету в справах фізкультури і спорту до голови Народної Ради про виділення спортсмену талонів на харчування.

12 грудня 1945 р. для проведення гастрольного туру населеними пунктами краю (Ужгород, Мукачєво, Севлюш, Хуст, Берегово, Тячів, Воловий, Перечин) В. Федак звертався до цензурного відділу з дозволом на виготовлення плакатів. При цьому він надав «взірець та текст плакату». Планувалось виготовити 50 плакатів, а «якщо одержимо паперу, то в 100 примірниках» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 5, арк. 64]. Виступи мали відбутися: 16 грудня – в Ужгороді; 17 грудня – в Перечині; 19 грудня – в Мукачєві; 21 грудня – в Берегові; 23 грудня – у Севлюші; 25 грудня – у Хусті; 26 грудня – у Воловім; 28 грудня – у Тячеві [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 8, арк. 8]. Після цього запланована поїздка силача в Київ.

17 грудня 1945 р. голова комітету в справах фізкультури і спорту давав вказівки міським і окружним комітетам про організаційні та фінансові питання пов'язані з виступом силача. Серед них транспорт, житло, харчування, гонорар тощо. Комітет при НРЗУ забезпечував спортсмена інвентарем – залізо, гвіздки, інформаційні плакати. Тому, комітет роз'яснював, що треба правильно встановити ціни, щоб покрити видатки. Місцеві комітети також мали переслати кошти на рахунок Комітету фізкультури: Мукачєво – 250 крб, Берегово – 100 крб, Севлюш – 100 крб, Хуст – 100 крб, Тячів – 80 крб, Ужгород – 300 крб [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 7, арк. 131]. Решта коштів пішла на оплату Іванові Кротону.

Першими масово-політичними заходами із залученням фізкультурників і спортсменів у загальносоюзному аспекті стали Вибори до ВР СРСР, які пройшли у лютому 1946 р. Зрозуміло, що підготовка до них розпочалася завчасно. Одними з перших заходів стали лижні пробіги (27.12.1945 – 05.01.1946) та Крайова лижна естафета (10.01.1946 – 15.01.1946). У «Інструкції з організації та проведення лижних пробігів та Крайової лижної естафети присвячених виборам до Верховної ради СРСР» вказувалось, що лижні пробіги та естафета «ставлять своєю метою покращити підготовку населення та підвести підсумки стану підготовки до виборів» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 1, арк. 15]. До

програми лижних пробігів входила «агітаційна і роз'яснююча робота серед населення, а також перевірка та збір матеріалів про підготовку до виборів». Лижні пробіги мали пройти у всіх великих населених пунктах округів «під керівництвом організації СМЗУ та партійних первинних організацій». Для цього в кожному окрузі створено комісію, до якої мали увійти: секретар ОК СМЗУ, заввідділом пропаганди та агітації ОК КПЗУ, представник Окружного народного комітету, голова окружного комітету фізкультури та спорту, викладач фізкультури, представник профспілки, фізкультурний організатор. Персонально склад комісії мали затвердити окружком КПЗУ та СМЗУ.

Відзначалось, що до участі в лижних перегонах «залучаються кращі лижники, які б могли правильно проводити агітаційну та роз'яснювальну роботу по виборам». Крайова естафета мала пролягати через окружні центри: з півночі (В. Березний) та сходу (Рахів). Завершувалась в Ужгороді перед Народною Радою. Кожен округ мав представити команду в кількості від 5 до 15 лижників. Детально розроблявся рух естафети: «в зазначений в плані час виходить з матеріалами про вибори з своєї і сусідньої округи в слідуючий окружний центр». Як приклад наводилося, що «Хуст одержує матеріали про вибори Рахівського, Тячівського та Волівського округів і разом зі своїми відносить їх в Севлюш (Виноградів)». Далі рух продовжувався у напрямку до обласного центру. Кожний учасник пробігу та лижної естафети мав передати через плече червону стрічку з відповідними гаслами. Первинні організації СМЗУ організовували «урочисту зустріч» учасників: приводять до ладу приміщення де проводитимуться збори, прикрашають його гаслами, портретами та «несуть пропаганду серед молоді». Окружна комісія проводила «урочисті зустрічі» і «популяризує її значення серед населення шляхом бесід і доповідей» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 1, арк. 15].

Спеціальною постановою ЦК СМЗУ і Комітету в справах фізкультури та спорту від 17 грудня 1945 р. затверджено список гасел, які слід використовувати під час лижних перегонів та естафети. Ось деякі з них: «Будемо голосувати за блок комуністів і безпартійних», «Хай живе сталінська конституція», «Організовано проведемо вибори в Верховну Раду СРСР», «Хай живе нерушима дружба народів Радянського Союзу», «Оберемо кращих своїх синів і дочок до Верховної Ради СРСР», «Зустрінемо вибори до Верховної Ради СРСР з новими успіхами в роботі», «Розгорнемо соціалістичне змагання на підприємствах, транспорті, присвячене виборам до Верховної Ради СРСР» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 1, арк. 17].

Ще помпезніше мали відбуватися зустрічі в Ужгороді. Тут комісію очолив О. Лешко – секретар ЦК СМЗУ. До неї також увійшли: І. Цеков, зав. відділом пропаганди та агітації ЦК КПЗУ; В. Федак – голова комітету фізкультури та спорту при НРЗУ; П. Крайняниця – зав. військово-фізкультурним відділом ЦК СМЗУ; М. Куц – представник НРЗУ; С. Стасюк – голова міського народного комітету; М. Перепелиця – секретар Ужгородського МК СМЗУ.

Одержані матеріали від учасників естафети про підготовку до виборів до Верховної Ради СРСР Крайова комісія мала передати «центральної виборчій комісії» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 1, арк. 16].

У спільній постанові ЦК СМЗУ та Комітету в справах фізкультури та спорту від 17 грудня 1945 р. вказувалося, що «вперше у своїй історії народ Закарпатської України обиратиме свій парламент Верховну Раду СРСР». Тож, «з метою перевірки ходу підготовки до виборів та надання практичної допомоги партійним організаціям та органам Народної влади в проведенні масово-політичної роботи» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 4, арк. 33] ЦК СМЗУ та Комітет чітко прописали організацію лижних пробігів та Крайової лижної естафети з термінами їх виконання. Так, до 2 грудня 1945 р. створювалися окружні комісії (затверджені окружкомом та СМЗУ та КПЗУ). До 24 грудня окружні комісії мали розробити план проведення заходів на місцях. ОК СМЗУ до цієї дати мав провести наради секретарів первинних організацій СМЗУ, на якому б розглядалось питання лижних пробігів та естафети. До 26 грудня мали бути підготовлені затверджені на бюро ОК СМЗУ списки учасників.

Окружком СМЗУ разом з ОК КПЗУ до 27 грудня 1945 р. повинні «забезпечити учасників пробігів матеріалами про вибори (довіді, бесіди, лекції) та підготувати їх до виступів» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 4, арк. 33]. За участь у лижних пробігах надавалася 7-денна, а учасникам Крайової лижної естафети 2-денна відпустка зі збереженням заробітної плати.

Лижники залучалися й до технічної сторони організації виборів. З цього приводу була навіть прийнята постанова Закарпатського обкому ЛКСМУ та обласного комітету в справах фізкультури та спорту від 16 січня 1946 р. «Про організацію зв'язку між виборчими дільницями та виборчими округами під час підготовки та проведення виборів у Верховну раду СРСР» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 4, арк. 37]. Нагадаємо, що Закарпатська область офіційно була створена тільки 22 січня 1946 р. Постанова зобов'язувала ОК ЛКСМУ (у тексті виправлено на СМЗУ) та комітети у справах у фізкультури та спорту до 23 січня 1946 р. «підібрати та направити на кожен виборчу дільницю команду з кращих перевірених членів спілки молоді-фізкультурників» у кількості 3–5 осіб. Також спортсмени в кількості 5–7 осіб направлялися «на телефонні станції для охорони зв'язку» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 4, арк. 35].

Інструкція обкому ЛКСМУ детальніше розписувала функції «фізкультурних команд». Зокрема, спортсмени мали «обслуговувати» виборчі дільниці в день виборів – 10 лютого 1946 р. У разі, коли у виборчій дільниці «не має телефонного зв'язку, то фізкультурні команди будуть виконувати роль зв'язківців між виборчими дільницями і телеграфним або радіо-зв'язком».

Команди в кількості 5–7 осіб ще з 25 січня 1946 р. приступали до охорони зв'язку «при кожній телефонній або радіо-станції, в сільських народних комітетах і при поштових телеграфних і телефонних і радіо зв'язках». Як відзначалось в інструкції для

забезпечення зв'язку «фізкультурні команди повинні використати для цього важливого міроприємства слідує види спорту з залежності від місцевих умов: на лижах, велосипедах, конях, мотоциклах і пішки» [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 4, арк. 35]. Команди мали працювати до завершення виборчого процесу – 24 години 10 лютого 1946 р. Отож спортсмени виконали покладене на них політичне завдання.

Висновки. Як бачимо, спортивна політика Народної Ради Закарпатської України орієнтувалась на радянські стандарти. На першому етапі (до підписання договору про Закарпатську Україну між ЧСР і СРСР – (29 червня 1945 р.) НРЗУ намагалася налагодити і контролювати діяльність спортивних товариств і організацій через Центральний Спортивний Комітет (з 25 травня 1945 р. – Комітет в справах фізкультури та спорту при НРЗУ). Вже на цьому етапі у спорті відбувається копіювання радянського досвіду і

спортивних стандартів.

Після підписання договору про возз'єднання Закарпатської України з радянською Україною починається залучення спортсменів краю до загальнодержавних та всесоюзних змагань: участь закарпатців в Українській Спартакіаді, змагань з гімнастики в Москві, запрошення закарпатських футболістів «на жовтневі свята» до Києва. З іншого боку, спортсмени з Києва були запрошені на річницю звільнення Закарпатської України. Першими масово-політичними заходами із залученням фізкультурників і спортсменів до загальносоюзного політичного процесу стали Вибори до ВР СРСР, які відбулися у лютому 1946 року. З утворенням Закарпатської області (22 січня 1946 р.) на Закарпатті спортивна політика цілковито потрапляє під вплив ідеології і нічим не відрізняється від заходів здійснюваних у інших регіонах СРСР.

Список використаних джерел

- Вісник Народної Ради Закарпатської України (Вісник НРЗУ), 1945, 15 квітня, с. 95.
 Вісник НРЗУ, 1945, 31 травня, с. 134.
 Власенко, В., 2023. «Спорт поза політикою чи на службі російської пропаганди?». URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/sport-poza-politikoju-chi-na-sluzhbi-rosijskoji-propagandi/> (візит 27.03.2024).
 Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. Р-1211, оп. 2, спр. 1, на 36 арк.
 ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 3, на 18 арк.
 ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 4, на 34 арк.
 ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 5, на 73 арк.
 ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 7, на 138 арк.
 ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 8, на 104 арк.
 ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 13, на 46 арк.
 ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 15, на 31 арк.
 ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2, спр. 16, на 31 арк.
 Зілгалов, В., 2014. *Спорт і політика в умовах війни проти України*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25438108.html> (візит 27.03.2024).
 Нариси історії Закарпаття, 1995. Том II (1918 – 1945), Ужгород: Закарпаття, 663 с.
 Недокус, І., 2014. Спорт і політика у пострадянських країнах (на прикладі Республіки Білорусь), *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія*, Ужгород: Говерла, Вип. 17, с. 117–122.
 Ніколайчук, Г., 2016. *Особливості взаємозв'язку спорту і політики*: автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02, Київ, 16 с.
 Ліщинська, І., 2023. «Спорт вне політики». URL: <https://ua.boell.org/uk/2023/04/19/sport-vnye-palitiki> (візит 27.03.2024).
 Лукашук, В., 2021. Спорт і політика соціологічний аналіз взаємодії, *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, № 941, с. 54–58.
 Міщанин, В., 2018. *Радянізація Закарпаття 1944 – 1950 рр.*, Ужгород: РІК-У, 644 с.
 Саладуха, О., 2022. Спорт і політика: час усім визнати війну війною, а ворога ворогом. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/04/28/7342642/> (візит 27.03.2024).
 Сергієнко, В., Корж, С., 2020. Спорт і політика сучасний аспект взаємозв'язку, *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 15. Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт): зб. наукових праць / За ред. О. В. Тимошенка*, Київ: Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, випуск 3 К (123), с. 384–387.
 Федак, В., 1994. *Закарпаття у спортивному вимірі*, Ужгород: Видавництво «Карпати», 148 с.
 Фітас, П., 2003. Фізична культура, спорт і туризм, *Нариси історії Закарпаття. Том III (1946 – 1991)*, Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, с. 314–339.
 Хоменко, С. 2023. *Про росіян на Олімпіаді і ТЦК в спортзалах*. Інтерв'ю з керівником Мінспорту Білорусі. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/ce9e71nd557o> (візит 27.03.2024).

References

- Derzhavnyy arkhiv Zakarpat-s'koyi oblasti (DAZO) [The State Archive of the Transcarpathian Region], f. R-1211, op. 2, spr. 1, na 36 ark.
 DAZO, f. R-1211, op. 2, spr. 3, na 18 ark.
 DAZO, f. R-1211, op. 2, spr. 4, na 34 ark.
 DAZO, f. R-1211, op. 2, spr. 5, na 73 ark.
 DAZO, f. R-1211, op. 2, spr. 7, na 138 ark.
 DAZO, f. R-1211, op. 2, spr. 8, na 104 ark.
 DAZO, f. R-1211, op. 2, spr. 13, na 46 ark.
 DAZO, f. R-1211, op. 2, spr. 15, na 31 ark.
 DAZO, f. R-1211, op. 2, spr. 16, na 31 ark.

- Fedak, V., 1994. *Zakarpattia u sportyvnomu vymiri* [Transcarpathia in the sports dimension], Uzhhorod: Vydavnytstvo «Karpaty», 148 s. (in Ukrainian).
- Fitas, P., 2003. Fizychna kul'tura, sport i turizm [Physical culture, sport and tourism], *Narysy istoriyi Zakarpattya. Tom III (1946 – 1991)*, Uzhhorod: Hosprozrakhunkovyy redaktsiyno-vydavnychyy viddil upravlinnya u spravakh presy ta informatsiyi, s. 314–339 (in Ukrainian).
- Khomenko, S. 2023. Pro rosiyan na Olimpiadi i TTSK v sportzalakh. Interv'yu z kerivnykom Minsportu Bidnym [About Russians at the Olympics and TCC in sports halls. Interview with the head of the Ministry of Sports Bidny] URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/ce9e71nd557o> (vizyt 27.03.2024) (in Ukrainian).
- Lishchyn'ska, I., 2023. «Sport vnye palitiki» ["Sports outside of politics"]. URL: <https://ua.boell.org/uk/2023/04/19/sport-vnye-palitiki>. (in Ukrainian).
- Lukashchuk, V., 2021. Sport i polityka sotsiologichnyy analiz vzayemodiyi [Sport and politics, a sociological analysis of interaction], *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina*, № 941, s. 54–58 (in Ukrainian).
- Mishchany, V., 2018. *Radyanizatsiya Zakarpattya 1944 – 1950 rr.* [Sovietization of Transcarpathia 1944 – 1950], Uzhhorod: RIK-U, 644 s. (in Ukrainian).
- Narysy istoriyi Zakarpattya [Essays on the history of Transcarpathia], 1995. Tom II (1918 – 1945), Uzhhorod: Zakarpattya, 663 s. (in Ukrainian).
- Nedokus, I., 2014. *Sport i polityka u postradyans'kykh krainakh (na prykladi Respubliki Bilorus')* [Sport and politics in post-Soviet countries (using the example of the Republic of Belarus)], *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho universytetu*. Seriya: Politolohiya. Sotsiologiya. Filosofiya, Uzhhorod: Hoverla, vyp. 17, s. 117–122 (in Ukrainian).
- Nikolaychuk, H., 2016. *Osoblyvosti vzayemozv'yazku sportu i polityky* [Peculiarities of the relationship between sport and politics]: avtoref. dys. ... kand. polit. nauk : 23.00.02, Kyiv, 16 s. (in Ukrainian).
- Saladukha, O., 2022. *Sport i polityka: chas usim vyznaty viynu vijnoyu, a voroha vorohom* [Sports and politics: it's time for everyone to recognize war as war, and the enemy as an enemy]. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/04/28/7342642/> (in Ukrainian).
- Serhiyenko, V., Korzh, S., 2020. Sport i polityka suchasnyy aspekt vzayemozvyazku [Sport and politics, a modern aspect of the relationship], *Naukovyy chasopys Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriya № 15. Naukovo-pedahohichni problemy fizychnoyi kul'tury (fizychna kul'tura i sport): zb. naukovykh prats' / Za red. O. V. Tymoshenka*, Kyiv: Vydavnytstvo NPU imeni M. P. Drahomanova, vypusk 3 K (123), s. 384–387. (in Ukrainian).
- Visnyk Narodnoyi Rady Zakarpat'skoyi Ukrayiny* (Visnyk NRZU) [Bulletin of the People's Council of Zakarpattia Ukraine], 1945, 15 kvitnya, s. 95.
- Visnyk NRZU*, 1945, 31 travnya, s. 134.
- Vlasenko, V., 2023. «Sport poza politykoyu chy na sluzhbi rosiys'koyi propahandy?» ["Sport outside of politics or at the service of Russian propaganda?"]. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/sport-pozu-politikoyu-chi-na-sluzhbi-rosijskoyi-pr/p/> (in Ukrainian).
- Zilhalov, V., 2014. *Sport i polityka v umovakh viyny proty Ukrayiny* [Sport and politics in the conditions of the war against Ukraine]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25438108.html> (in Ukrainian).

Vasyl Mishchany

Doctor of History, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Modern History of Ukraine and foreign countries, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Vladyslav Dibrova

Postgraduate student of the Department of Modern History of Ukraine and foreign countries, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

TRANSCARPATHIAN UKRAINE (1944 – 1945): SPORTS POLICY

The article highlights the sports policy of the National Council of Transcarpathian Ukraine (NRZU) from 1944 to 1945. The Resolution of the National Council of Transcarpathian Ukraine on April 10, 1945, regulated the development of physical education and sports in Transcarpathian Ukraine. The Central Sports Committee was organized during the establishment of the authorized NRZU in matters of education. The NRZU Commissioner for Education managed it. We note that with the Sovietization of all spheres of life, NRZU is trying to introduce Soviet sports standards. In the State Archives of the Transcarpathian Region, a separate description of fund 1211 contains documents about the sports policy of Transcarpathian Ukraine. Description 2 "Committee on Sports under the National Council of Transcarpathian Ukraine" has 19 cases. In the first founding documents ("Regulations on the Committee for Physical Education and Sports at the National Council of Transcarpathian Ukraine", "Regulations on the Physical Education Team of the Enterprise, Institution, Educational Institution"), we follow two main tasks the formation of physical education and sports in Transcarpathian Ukraine; direct copying of Soviet experience in physical education and sports, introduction of Soviet standards. In particular, "the training of workers in the complex "Ready for Work and Defence of the USSR", the involvement of "physicians in the active participation in the socio-political life of the country", their mobilization "to fulfil the tasks set by the party and the National Council of Transcarpathian Ukraine ... in the matter of further socialist construction and defence of the country". A separate resolution of the NRZU dated May 25, 1945, created the Committee for Physical Education and Sports at the NRZU. Vasyl Fedak was appointed as the head of the Committee. Personnel from Soviet Ukraine are sent to help him establish the Soviet sports management system. The article also provides specific facts about conflict situations between athletes and Red Army soldiers: arbitrary seizure of housing by soldiers, refusal

to return sports equipment, and theft of property. Athletes were also ideologically trained - compulsory attendance at various lectures and subscriptions to periodicals. The organization and celebration of the "Physical Culture Day" by NRZU were also covered. In 1945, there were as many as two of these - "as part of the celebration of May 1" and "on the occasion of the end of the school year" (July 1, 1945). Another area of activity of the Committee for Physical Education and Sports at NRZU during this period was the introduction of Soviet standards for teaching physical education in the region's schools. For this, the leadership of the Committee requested all the necessary educational and methodological literature from the republican centre. We note that after the signing of the agreement on the reunification of Transcarpathian Ukraine with Soviet Ukraine (June 29, 1945), the participation of athletes from the region in all-republic and all-Union competitions began: the participation of Transcarpathians in the Ukrainian Spartakiad, gymnastics competitions in Moscow, the invitation of Transcarpathian football players "on October holidays" to Kyiv. On the other hand, athletes from Kyiv were invited to the anniversary of the liberation of Transcarpathian Ukraine. The first mass-political event that involved athletes and sportspeople on the all-Union scale was the elections to the Verkhovna Rada of the USSR, which took place in February 1946. The athletes' duties included, in particular, "campaigning and explanatory work among the population, as well as checking and collecting materials on the preparation for the elections".

Keywords: *Transcarpathian Ukraine, People's Council of Transcarpathian Ukraine, physical education, sport, Sovietization, Ukrainian SSR.*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК: 94(437.3+435.9)"1379/1389":929.731

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(50\).2024.305199](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(50).2024.305199)

ВРЕГУЛЮВАННЯ КОРОЛЕМ ВАЦЛАВОМ IV ЛЮКСЕМБУРГОМ ВІДНОСИН ІЗ НІМЕЦЬКИМИ КНЯЗЯМИ ТА ІМПЕРСЬКИМИ МІСТАМИ У 1379 – 1389 РОКАХ

Наталія Куштан

аспірантка кафедри Античності, Середньовіччя та історії України домодерної доби,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: nataliia.kushtan@uzhnu.edu.ua<https://orcid.org/0000-0003-1783-3570>

У статті висвітлено питання Врегулювання Вацлавом IV Люксембургом відносин із німецькими князями та імперськими містами у 1379 – 1389 роках. Актуальність теми полягає в недостатньому висвітленні та в зростаючому інтересі з боку суспільства до короля Вацлава IV й ключових подій зазначеного періоду та регіону. У чеській історичній науці ХХ ст. діяльність короля розглядається переважно на тлі гуситського революційного руху, а його постать залишається в тіні особи Яна Гуса. Священна Римська імперія являла собою строкатий конгломерат міст і територіальних володінь, над якими лише формально існувала влада монарха, де уклалися союзи з метою збереження миру та оборони торговельних зв'язків, зменшення поборів і застав. Спершу Вацлав IV намагався запровадити систему угод (ландфрідів) та налагодити зв'язки з імперськими містами на регіональному рівні. У статті розглядається також питання папського двовладдя, яке Вацлав IV вирішив обговорити на імперському зібранні, причини його відтермінування та перенесення з Нюрнберга у Франкфурт-на Майні. Через різні обставини (як-от церковний розкол) король був змушений шукати порозуміння з курфюрстами й, таким чином, відсторонитися від розв'язання питання міст. Однак самі князі не бажали зміцнення центральної влади, а міста ставилися до пропозицій монарха з недовірою через його відносини з курфюрстами. Зусилля Вацлава IV виявилися марними. У 1388 р. спалахнула т.зв. міська війна. Під час бойових дій князі розгромили основні сили Швабського та Рейнського союзів. Король скористався їхньою поразкою і на імперському зібранні в Егері було ухвалено рішення про заборону міських об'єднань. В імперії проголосили всезагальний ландфрід, а зростання суспільно-політичного впливу міст на довгий час було зупинено. В якості джерел залучено колекцію «Актив німецького рейхстагу», яка є однією з найбільш докладних публікацій документів з історії Священної Римської імперії доби Середньовіччя.

Ключові слова: Вацлав IV Люксембург, Священна Римська імперія, Чеське королівство, союзи німецьких міст, імперські міста, імперські зібрання, курфюрсти, церковний розкол.

Постановка проблеми. Наприкінці листопада 1378 р. помер німецький імператор і чеський король Карл IV Люксембург (1346 – 1378). Одноосібним правителем Священної Римської імперії та земель Чеської корони став його сімнадцятилітній син Вацлав IV (1378 – 1419). Він перебрав на себе відповідальність за монархію, яка лише до певної міри була єдиним державним утворенням. Надзвичайна мінливість зв'язків між різними регіонами й центральною владою перетворювала Священну Римську імперію на строкатий конгломерат міст і територіальних володінь, над якими формально існувала влада монарха [Hlaváček, 2008, s. 211]. Ще в середині XIII ст. в Німеччині стали створюватися військово-політичні регіональні об'єднання міст для протидії свавіллю феодалів. У 1254 р. міста, розташовані в басейні річки Рейн, уклали союз задля збереження миру та оборони торговельних зв'язків, до якого приєдналися навіть деякі князі. Його ядром стали такі міста, як Майнц, Оппенгейм і Вормс. Щоправда, вже 1257 р. цей Рейнський союз розпався. Але політична воля німецьких міст проявлялася й надалі, що створювало

неабиякі труднощі для проведення імперської політики [Vaníček, 2001a, s. 341].

У липні 1376 р. було організовано Швабський союз, який об'єднав 14 міст цього регіону (Ульм, Констанц, Равенсбург та ін.). Його поява стала реакцією на політику поборів і застав щодо імперських міст, яку здійснював Вацлавів батько – Карл IV Люксембург. Монарх проголосив цей союз протизаконним, адже ухвалена ним у 1356 р. Золота булла забороняла існування на території імперії будь-яких об'єднань міст. Однак 1377 р. міста Швабського союзу зуміли відстояти свої права в битві з військами графа Ебергарда II Вюртемберзького (1344 – 1392), яка відбулася під Ройтлінгеном [Брокгауз, 2010, с. 72.; Vaníček, 2001b, s. 388; Vischer, 1864, s. 22–24]¹. Тож врегулювання відносин імператорської влади з територіальними князями, німецькими містами та ридарством, існування якого підривало його й так непросте матеріальне становище, стало нагальною проблемою для Вацлава IV.

Історіографія питання. Тривалий час постать Вацлава IV не надто привертала увагу дослідників. Це

¹ Принагідно наголосимо, що Золота булла 1356 р., крім іншого, передбачала також процедуру обрання німецького короля й імператора колегією із семи виборців – курфюрстів: чотирьох світських (короля Чеського, маркграфа Бранденбурзького, герцога

Саксонського, пфальцграфа Рейнського) і трьох духовних (архієпископів Майнца, Кельна та Тріра). Див.: Брокгауз, 2010, с. 68–69.

можна пояснити тим, що життя й політична діяльність цього Люксембурга були дещо затьмарені учинами Яна Гуса та його ідейними поглядами, спрямованими на реформування церкви. Не останню роль відіграло й послаблення впливу Вацлава IV у Священній Римській імперії та в землях чеської корони, а також його відхід від гуситського руху. В результаті, абсолютно осторонь залишалася політична історія цієї епохи в ширшому європейському чи принаймні центрально-європейському контексті. Майже не акцентувалося на ролі Вацлава IV в політичних комбінаціях тогочасся, на його зусиллях зміцнити свої позиції у Священній Римській імперії. В німецькій історіографії цю лакуну намагався заповнити Теодор Лінднер (1843 – 1919) у двотомній праці «Історія Німецької імперії за короля Вацлава» [Lindner, 1875]. Виклад матеріалу охоплює події 1378 – 1400 рр., коли Вацлав IV перебував на німецькому троні.

У чеській історичній науці ХХ ст. діяльність Вацлава IV розглядається переважно на тлі гуситського революційного руху. Йдеться передусім про праці Вацлава Новотного (1869 – 1932) [Novotný, 1919; Ліхтей, 2021], Франтішка Бартоша (1889 – 1972) [Bartoš, 1947], Зденека Фіали (1922 – 1975) [Fiala, 1978], Їржі Спєвачека (1923 – 1996) [Spěváček, 1986]. На сучасному етапі складні й суперечливі події, пов'язані з релігійно-політичним протистоянням, яке наприкінці ХІV – на початку ХV ст. сколихнуло чеське суспільство та вплинуло на його подальший розвиток, продовжують перебувати в полі зору богемістів. Значну увагу вивченню цього періоду приділяють такі чеські вчені, як Ленка Бобкова [Bobková, 2003], Ярослав Чехура [Čechura, 2008], Петер Чорней [Čornej, 2000, 2010], Франтішек Шмагель [Šmahel, 2013] та ін.

Джерельною основою для підготовки наукової студії послужила колекція «Актив німецького рейхстагу», яка є однією з найбільш докладних публікацій документів з історії Священної Римської імперії доби Середньовіччя [DRTA I., 648 р.; DRTA II., 544 р.].

Мета дослідження – розглянути діяльність Вацлава IV Люксембурга, спрямовану на врегулювання відносин із імперськими містами та німецькими князями упродовж 1379 – 1389 рр., тобто в період першого десятиліття одноосібного правління короля. Реалізація поставленої мети передбачає виконання наступних **завдань**, а саме на основі наявної джерельної та історіографічної бази, охарактеризувати діяльність Вацлава IV, визначити його роль та вплив на врегулювання відносин із імперськими містами та німецькими князями.

Виклад основного матеріалу. З перших днів після смерті свого батька та аж до кінця 1278 р. Вацлав IV опинився в політичній ізоляції. Несподівана смерть Карла IV призвела до того, що всі курфюрсти подалися до своїх володінь, залишивши недосвідченого короля в гнітючому усамітненні. Лише місто Нюрнберг відрядило до Праги Фріца Тойфеля, відданого радника Карла IV. Саме він обговорив з Вацлавом IV актуальні питання політичного життя, які, на думку нюрнберзьких заможних містян, потрібно було вирішити якнайшвидше. Це передусім встановлення земського миру, що посприяло б зміцненню

подальшого господарського піднесення міста, яке процвітало завдяки жвавій транзитній торгівлі [Spěváček, 1986, s. 111–112]. Отже, на перших порах Вацлав IV намагався запровадити систему угод (ландфрідів) та налагодити зв'язки з імперськими містами на регіональному рівні.

Проте головна проблема на той момент полягала зовсім в іншому. Йшлося про швидке вирішення церковного розколу, яким, однак, імперські міста не надто переймалися та цікавилися, хоча їхні представники й очікували на рішення монарха щодо цієї ситуації. Зауважимо, що незадовго до смерті Карл IV переконав новообраного папу Урбана VI (1378 – 1389) переїхати з Авіньйона назад до Рима, бо хотів звільнити церкву від впливу на той час уже досить могутніх французьких королів. Проте частина кардиналів не погодилася з таким кроком і обрала в Авіньйоні папою Климента VII (1378 – 1394). Так стався церковний розкол, який завдав величезного удару престижу католицької церкви.

Питання папського двовладдя Вацлав IV вирішив обговорити на імперському зібранні, яке мало відбутися в січні 1379 р. в Нюрнберзі. Однак курфюрсти та представники імперських міст, які зібралися в Нюрнберзі, вирішили перенести засідання на 13 лютого 1379 р. і провести його у Франкфурті-на-Майні. Про таку ухвалу Вацлав IV повідомив у листі від 21 січня 1379 р., адресованому місту Страсбург [DRTA I., № 128, р. 231 – 232]. Того ж таки дня він підтвердив відновлення земського миру в регіоні Рейну [DRTA I., № 133, р. 243 – 244], а наступного – у Франконії й Баварії. Відтак у період з 23 лютого по 3 березня 1379 р. король видав низку митних постанов, пов'язаних із проголошенням земського миру [DRTA I., № 135–140, р. 245–251]. Утім задля подолання церковного розколу Вацлаву довелося відкласти свій план щодо «забезпечення миру і спокою у Священній Римській імперії» й проголошення всезагальної угоди (ландфрїду). У необхідності такого кроку юного короля зумів переконати рейнський пфальцграф і курфюрст Рупрехт I Старший (1329 – 1390), який на той час був вельми впливовим можновладцем [Hoensch, 2003, р. 160].

Відкритим залишається питання про причини відтермінування засідання імперського зібрання та перенесення його з Нюрнберга у Франкфурт-на-Майні. Так, Йорг Генш вважає, що таке рішення було обумовлене слабким представництвом учасників [Hoensch, 2003, р. 160]. Натомість Їржі Спєвачек схиляється до думки, що всі очікували на прибуття легата папи Урбана VI кардинала П'єтро Пілео да Прата, який у період з 1370 по 1387 роки був архієпископом Равенни. Римський папа відрядив його в імперію з метою заручитися остаточною підтримкою тамтешніх чільних можновладців [Spěváček, 1986, s. 113]. Щоправда, П'єтро Пілео да Прата затримався в чеських землях. На початку березня 1279 р. він урочисто вручив у Кутній Горі кардинальській капелюх уже колишньому празькому архієпископові Яну Очко з Влашмі (1364 – 1378) [Ottův slovník naučný, 1902, s. 613– 614; Spěváček, 1986, s. 114, 711].

Отже, імперське зібрання у Франкфурті-на-Майні розпочало свою роботу без папського легата. Попри

це, саме тут 27 лютого 1379 р. Вацлав IV разом із чотирма імперськими курфюрстами заснував спілку на підтримку папи Урбана VI. Як свідчить декларація, видана Вацлавом у формі двох обширних грамот, написаних німецькою й латинською мовами, він виступив проти Климента VII й підтримав Урбана VI. Одночасно з Вацлавом IV аналогічні документи оприлюднили також трірський архієпископ Куно (1362 – 1388), майнський архієпископ Людвіг (1374 – 1379), кельнський архієпископ Фрідріх III (1370 – 1414) і рейнський пфальцграф Рупрехт I Старший. Учасники союзу зобов'язалися докласти всіх зусиль, щоб зберегти відданість імперії папі римському та боронити його інтереси навіть збройнимим силами [DRTA I., № 129–131, р. 232–241]. Натомість курфюрсти зуміли домогтися різноманітних привілеїв, спрямованих на підтримку своєї територіальної політики, і прерогативи у сфері рейнських митних зборів [Hoensch, 2003, s. 160]. Король запросив приєднатися до союзу й інші імперські стани, які, однак, не проявили особливого завзяття. Декларацію Вацлава IV підтримало місто Майнц [DRTA I., № 132, р. 241–243].

На імперському зібранні у Франкфурті-на-Майні міста Швабського союзу намагалися домогтися визнання королем і князями свого об'єднання. Про це, зокрема, свідчить повідомлення магістрату міста Ульм очільникам Нордлінгена від 4 березня 1379 р. З нього довідуємося, що у Франкфурті-на-Майні зібралося багато могутніх осіб – курфюрстів, князів та інших вельмож. Тут були також присутні послы всіх рейнських міст. Коли ж представники Ульма висловили прагнення щодо визнання Швабського союзу, то король погодився лише поміркувати над цим питанням. Але невдовзі послы від Ульма довідалися, що грамота, яка узаконює об'єднання швабських міст, не буде скріплена королівською печаткою. До того ж усі князі й вельможі наполягали на неможливості визнати цей союз та радили монархові розчленувати та знищити його, у чому вони були готові надати всіляку допомогу. Якщо ж він цього не зробить, то перестане бути королем і правителем. Обурені таким ставленням князів, представники міст Швабського союзу вирішили зібратися в Ульмі й обміркувати шляхи й можливості подальшої боротьби задля досягнення мети [DRTA I., № 141, р. 251–252].

Спілка на підтримку Урбана VI постала саме тоді, коли авіньйонський папа Климент VII завдяки впливу Франції здобув нових прихильників на заході імперії та в регіоні нижнього Рейну. До них належав і зведений дядько короля – герцог люксембурзький, брабантський і лімбурзький Вацлав (1354 – 1383). На підтримку Климента VII відкрито висловився й моравський маркграф Прокоп (1375 – 1405), а трохи згодом – австрійський герцог Леопольд III Габсбург (1365 – 1386), який був майстром усіляких інтриг. Щоправда, невдовзі король Вацлав IV вирішив привернути Леопольда III Габсбурга на свій бік тим, що передав йому під заставу в сумі 40 000 золотих марок фогства у Верхній і Нижній Швабії, які були імперськими ленами [Dějiny Rakouska, 2002, s. 161–162; Hoensch, 2003, s. 160].

Розпочатий у Франкфурті-на-Майні процес

вирішення церковного розколу невдовзі зазнав невдачі через те, що у зв'язку з відсутністю короля (наприкінці березня 1379 р. він повернувся до Праги) неможливо було ухвалити жодне рішення. Це неабияк обурило рейнського пфальцграфа Рупрехта I Старшого, кельнського архієпископа Фрідріха III та трірського архієпископа Куно, які в липні 1379 р. стали вимагати, щоб король «задля потреб імперії прибув у Рейнський край» [Hoensch, 2003, s. 161]. Тоді ж вони з власної волі звернулися до міст Лютіха і Дортмунда з листами, в яких закликали визнати владу папи Урбана VI. Відповідь міста повинні були надіслати цим трьом курфюрстам, оминаючи Вацлава IV. На думку Їржі Спєвачека, такий крок Рупрехта I, Фрідріха III та Куно означає, що вони діяли не лише без короля, але й проти нього, а схожий зміст їхніх листів і період надсилання свідчить про те, що ця акція була заздалегідь підготовлена й однотайно координована [Spěvák, 1986, s. 126]. Невдовзі гнів цих можновладців лише посилювався. У листі від 11 січня 1380 р., який було написано в м. Обервезель, вони наполягали, щоб король до 4 березня прибув разом із кардиналом П'єтро Пілео да Прата у Прирейнський регіон та приділяв більшу увагу імперській політиці, або призначив вікарія для німецьких земель [Hoensch, 2003, s. 161].

Наприкінці лютого 1380 р. Вацлав IV з численною збройною дружиною та в супроводі кардинала-легата П'єтро Пілео да Прата вирушив до Нюрнберга. Звідти король зі своїм ескортом подався до Франкфурта-на-Майні. В середині квітня 1380 р. у цьому місті відбулося імперське зібрання, на якому Вацлав IV за посередництва П'єтро Пілео да Прата зумів врегулювати відносини між мейсенським маркграфом Людвігом, який упродовж 1374 – 1379 рр. був архієпископом у Майнці, та шпеерським єпископом Адольфом Нассау (1371–1379). Зауважимо, що Людвіг Мейсенський був чільним провідником політики Люксембургів, тоді як Адольф Нассау підтримував антипапу Климента VII й намагався узурпувати майнцьку архієпископську кафедру. В ході перемовин Вацлав IV та імперські стани визнали Адольфа Нассау архієпископом у Майнці (1379 – 1390), а Людвіг Мейсенський погодився очолити архієпископство в Магдебурзі (1381 – 1382), яке було не надто престижним бенефіцієм. При цьому, єдиною поступкою з боку Адольфа Нассау стало його зречення від Климента VII та визнання папи римського Урбана VI [Holinka, 1933, s. 42; Spěvák, 1986, s. 131–133; Hoensch, 2003, s. 161]. Як слушно наголошує Рудольф Голінка, привернення Адольфа Нассау на бік Урбана VI було справді вагомим кроком на шляху до зміцнення позицій римського папи в імперії. Водночас було очевидним, що для подальшої підтримки Урбана VI важливе значення має обов'язкова й обопільна згода всіх станів [Holinka, 1933, s. 49].

Перехід архієпископа Адольфа Нассау до табору прихильників Урбана VI спричинив миттєву офензиву з боку Климента VII. Очолити її він уповноважив свого союзника й політичного радника кардинала Вілема д'Егрефея (пом. 1401 р.), небожа колишнього папи Климента VI (1342 – 1352). Свою резиденцію Вілем д'Егрефей облаштував у місті Фрайбург-ім-Брайсгау

та з допомогою емісарів розгорнув кампанію на підтримку Климента VII головним чином у тих імперських містах, які дотримувалися нейтралітету і не висловили чітку позицію щодо церковного розколу [Spřeváček, 1986, s. 136].

Агітація емісарів Вілема д'Егрефея підвищила небезпеку приєднання імперських міст до табору прибічників Климента VII, а тому монархові потрібно було вживати відповідних заходів. Тож 27 квітня 1380 р. Вацлав IV з допомогою листів, надісланих з Франкфурта-на-Майні, знову апелював до деяких імперських міст, аби ті заявили про підтримку Урбана VI, обіцяючи їм захист від антипапи [DRTA I., № 157, р. 275–276]. Відтак питання щодо прихильності Урбанові VI розглядалися на імперських зібраннях, які відбулися в січні та лютому 1381 р. в Нюрнберзі. Зокрема, на імперському зібранні, яке було поспіхом скликане на початку лютого 1381 р., розглядалася надзвичайно насичена і складна для виконання програма подолання папської кризи. Про це довідуємося з грамот Вацлава IV від 4 лютого 1381 р., в яких він укотре намагався переконати німецьку знать та імперські міста бути відданими Урбанові VI [DRTA I., № 162–164, р. 282–285].

Поки Вацлав IV переймався питаннями церковного розколу та займався врегулюванням відносин між феодалами, активізували свою діяльність імперські міста й рицарство. Міський та рицарський стани робили спроби протистояти зростанню могутності князів. У 1381 р. з метою підтримки Франкфурта-на-Майні в його боротьбі з рицарською спілкою «Löwenbund» виник союз рейнських міст. Того ж таки року він зближився зі Швабським міським союзом [Vaníček, 2001b, s. 388]. Як відомо, Вацлав IV мав намір забезпечити всезагальний земський мир, а тому докладав зусиль, аби переконати територіальних князів, рицарство і міста щодо досягнення згоди. Так, 9 березня 1382 р. король зумів укласти земський мир з трьома духовними курфюрстами (архієпископами кельнським, майнцьким і трірським) та обома рейнськими пфальцграфами – Рупрехтом I Старшим та Рупрехтом Молодшим (1353 – 1398). До них мали приєднатися міста Вецлар, Фрідберг, Гельнгаузен, Кольмар, Мюльгаузен, Кайзерсберг, Мюнстер, Рошайм, Тюркгайм та Зальц. Цей мир було укладено на п'ять літ: до 24 червня 1387 р. [Spřeváček, 1986, s. 147].

Військова перевага Швабського і Рейнського союзу спонукала герцога Леопольда III Габсбурга (після того, як 9 квітня 1382 р. було досягнуто порозуміння між різними спільнотами знаті та містами) виступити посередником у справі укладення миру для південно-німецьких земель, проголошеного на два роки [Hoensch, 2003, s. 162].

За вказівкою Вацлава IV любецький єпископ Конрад III (1379 – 1386), який тривалий час був королівським протонотарієм, виробив проект всезагальної ландфрідної угоди. Відповідно до її положень, імперію належало розділити на чотири краї. Міста мали вийти з союзів і надалі об'єднуватися з більш бажаними партнерами. Угода передбачала створення в окремих краях виконавчих органів управління та існування імперського суду як

апеляційної інстанції. Однак 11 березня 1383 р. на імперському зібранні в Нюрнберзі запропонований королем проект схвалили тільки вища знать. Присутні тут представники міст відмовилися долучатися до таких регіональних союзів. Через це і земський мир на дванадцять років, який Вацлав IV проголосив своєю грамотою в Нюрнберзі, стосувався тільки чотирьох курфюрстів (окрім короля) та їхніх спільників із середовища єпископів і князів [DRTA I., № 205, р. 367 – 374; Hoensch, 2003, s. 162]. На цьому зібранні стало своєрідне Нюрнберзьке об'єднання імперських князів, яке підтримав король. Водночас досить об'ємна за змістом грамота Вацлава IV засвідчує, що ані монархові, ані курфюрстам і князям не вдалося подолати розбіжностей, які існували між ними та Рейнським і Швабським союзами, а отже, задекларований мир не міг бути дієвим.

Розпочалися перемовини, які зайняли чимало часу, і 26 липня 1384 р. на зібранні в Гейдельберзі обидві сторони уклали ландфрідну угоду, так званий Stallung. Вона передбачала інкорпорацію Нюрнберзького об'єднання імперських князів, а також Швабського і Рейнського міських союзів до земського миру на чотири роки, а точніше – до 17 травня 1388 р. [DRTA I., № 244–246, р. 436–448; Spřeváček, 1986, s. 176 – 177.]. Однак Вацлав IV угоду не підтримав, позаяк вона фактично визнавала існування міських союзів, заборонених Золотою буллою 1356 р. На період миру, який 5 листопада 1387 р. на імперському зібранні в Маргентгаймі було продовжено, передбачалася взаємна допомога при чотирьох нещасних випадках, що могли статися внаслідок порушення ландфріду: «грабунках, вбивствах, пожежах, безпідставній ненависті». Дослідник Йорг Генш стверджує, що ініціатором мирного врегулювання був рейнський пфальцграф Рупрехт I Старший, який, у результаті, зміцнив своє становище курфюрста та посилив вплив на імперську політику [Hoensch, 2003, s. 162].

Та попри укладення угоди в Гейдельберзі, конфлікт між князями та містянами тлів і надалі. Влітку 1385 р. Вацлав IV навіть налагодив контакти з об'єднаними швабськими комунами, яких тоді налічувалося тридцять вісім. Він обіцяв їм допомогу проти будь-якого наступу на міські свободи, права й володіння, оголосив про проведення грошової реформи та вжив заходів щодо погашення єврейських боргів [DRTA I., № 259–262, 267–271, р. 475–486, 492–497; Spřeváček, 1986, s. 180]. У середині серпня 1385 р. Вацлав IV зайняв жорстку позицію щодо австрійського герцога Леопольда III Габсбурга, який продовжував підтримувати антипапу Климента VII, відібрав від нього фогства у Швабії й оголосив йому війну. Дедалі очевидним ставало зростання напруги у відносинах між королем та прирейнськими курфюрстами, які в лютому 1384 р. навіть обговорювали конкретний план його скинення з німецького трону. Це спонукало Вацлава IV прискорити налагодження стосунків із містами Рейнського союзу. Ще 21 лютого 1385 р. було укладено угоду між Швабським і Рейнським союзами з одного боку та швейцарськими містами – з іншого, спрямовану на оборону проти територіальної експансії Леопольда III. Тож Леопольд III на чолі численних рицарів вирушив проти швейцарців. Але 9 липня

1386 р. у кривавій битві під Земпахом швейцарці розгромили військо Леопольда III, а сам він загинув [Krieger, 2003, s. 142–143].

У березні 1387 р. Вацлав IV вів перемовини з представниками швабських міст у Нюрнберзі, намагаючись заручитися підтримкою їхнього об'єднання. Тут король прагнув продемонструвати прихильну позицію щодо міських союзів. Як наслідок, 20 березня 1387 р. Вацлав IV видав грамоту, в якій підтвердив тридцять дев'яти містам союзу усі привілеї, надані ним чи його попередниками, та пообіцяв зберігати їхній імперський статус [DRTA I., № 302, p. 547–548]. Натомість присутні в Нюрнберзі представники тридцяти дев'яти міст Швабського союзу 21 березня 1387 р. зобов'язалися виступити проти кожного, хто намагатиметься позбавити короля німецького трону [DRTA I., № 303, p. 548–549].

Як відомо, 5 листопада 1387 р. на імперському зібранні в Маргентгаймі було продовжено мирну угоду. Та попри розпорядження короля про встановлення земського миру, конфлікт між міськими союзами й територіальними князями набував розмаху і в 1388 р. вилився у відкриту війну. Вона спустошувала великі території імперії й приносила лише лихо та страждання підданам як у селах, так і в містах. У ході бойових дій вюртемберзький граф Ебергард II Сварливий (1344–1392) у битві біля Дьоффінгена, яка відбулася 23 серпня 1388 р., розгромив зі своїми рицарями ополчення (близько 3000 вояків) швабських міст. Відтак 6 вересня 1388 р. пфальцграф Рупрехт I Старший у битві біля Вормса здобув перемогу над збройними силами Рейнського союзу [Hoensch, 2003, s. 163].

Виснаження обох сторін Вацлав IV вирішив використати на свою користь і після дуже непростих попередніх перемовин реалізував свій потужний проєкт імперського ландфрід. Грамотою від 1 травня 1389 р. він розпорядився розпустити міські союзи та проголосив завершення альянсу між правителем і об'єднанням імперських князів. Потім 5 травня 1389 р. на імперському зібранні в м. Егер (нині – м. Хеб у Чеській Республіці) Вацлав IV проголосив замість партикулярних угод всезагальний ландфрід, який мав тривати наступні 6 років. В кожному із семи нових країв, на які було поділено імперію, створювався спеціальний судовий орган, який складався з чотирьох

представників князів та міст. Він повинен був переслідувати й карати порушників ландфрід та миру. Очільником суду був королівський гейтман, який мав вирішальний голос. Крім того, було заборонено вважати містянами тих торговців, які проживали в передмістях (Pfalhbürger) [DRTA II., № 71–74, p. 156–172; Spřeváček, 1986, s. 194–195]. З утвердженням в імперії миру Вацлав IV після десятилітніх зусиль досяг мети, яку визначив як пріоритетну ще на своєму першому імперському зібранні в січні 1279 р. у Нюрнберзі.

Висновки. Після того, як Вацлав IV Люксембург перебрав усю повноту влади в Священній Римській імперії, то перед ним постало кілька проблем. Передусім належало владнати відносини з німецькими князями та імперськими містами. Як відомо, напруга між містами та вищими станами зростає, коли, за прикладом Швабського союзу міст, князі також стали об'єднуватися в асоціації. Така ситуація призводила до поглиблення конфронтації між містами й князями. У 1381 р. виник Рейнський союз міст. Це об'єднання відразу ж налагодило співпрацю зі Швабським міським союзом. На початку свого правління Вацлав IV ставився до міст прихильно. Але через різні обставини (як-от церковний розкол) він був змушений шукати порозуміння з курфюрстами і, таким чином, відсторонитися від вирішення питання міст. Король робив усе можливе, щоб запровадити всезагальний ландфрід. Однак самі князі не бажали зміцнення центральної влади, а міста ставилося до пропозицій монарха з недовірою через його відносини з курфюрстами. У 1383 р. на імперському зібранні в Нюрнберзі постало об'єднання князів, спрямоване проти міст. Невдовзі князі й міста уклали ландфрідну угоду, але Вацлав IV її не визнав. Водночас він працював над тим, щоб врегулювати відносини з містами й заручитися їх підтримкою в протистоянні з курфюрстами. Але всі його зусилля виявилися марними. У 1388 р. спалахнула т.зв. міська війна. Під час бойових дій князі розгромили основні сили Швабського та Рейнського союзів. Король скористався їхньою поразкою і на імперському зібранні в Егері було ухвалено рішення про заборону міських об'єднань. В імперії проголосили всезагальний ландфрід, а зростання суспільно-політичного впливу міст на довгий час було зупинено.

Список використаних джерел

- Bartoš, F. M., 1947. *Čechy v době Husově 1378 – 1415*, Praha, 515 s.
- Bobková, L., 2003. *Velké dějiny země Koruny české 1310 – 1402*, IV. a-b, Praha: Paseka, 694 s.
- Čechura, J., 2008. *České země v letech 1378 – 1437: Lucemburkové na českém trůně II*, 2. vyd., Praha: Libri, 438 s.
- Čornej, P., 2000. *Velké dějiny země Koruny české V 1402 – 1437*, Praha: Paseka, 790 s.
- Čornej, P., 2010. 30. 7. 1419 – První pražská defenestrace: Krvavá neděle uprostřed léta, Praha: Havran, 200 s.
- Dějiny Německa/ Helmut Müller ve spolupráci s Karlem Friedrichem Kriegerem, Hannou Vollrath a redakcí Meyers Lexikonu; [z německého originálu ... přeložili František Kubů ... et al.]*, 2004, 2, dopl. vyd., Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 589 s.
- Dějiny Rakouska / Václav Veber ...*, 2002, [et al.], Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 734 s.
- Deutsche Reichstagsakten unter König Wenzel. Erste Abtheilung, 1376 – 1387* / herausgegeben von Julius Weizsäcker. 1867, München: Literarisch-Artistische Anstalt der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, 648 p. (DRTA I).
- Deutsche Reichstagsakten unter König Wenzel. Zweite Abtheilung, 1388 – 1397* / herausgegeben von Julius Weizsäcker. 1874, München: Verlag von Rudolph Oldenbourg, 544 p. (DRTA II).
- Fiala, Z., 1978. *Předhusitské Čechy: český stát pod vládou Lucemburků 1310 – 1419*, 2., dopl. vyd., Praha: Svoboda, 421 s.
- Hlaváček, I., 2008. *Václav IV. Čestí králové / Marie Ryantová, Petr Vorel (ed.)*, Praha; Litomyšl: Paseka, 583 s.
- Hoensch, J.K., 2003. *Lucemburkové: pozdně středověká dynastie celoevropského významu 1308 – 1437*, Praha: Argo, 304 s.
- Holinka, R., 1933. *Církevní politika arcibiskupa Jana z Jenštejna za pontifikátu Urbana VI: studie z dějin velikého schismatu západního*. Spisy filosofické fakulty University Komenského v Bratislavě, č. XIV, Praha: Orbis, 147 s.

- Krieger, K.-F., 2003. *Habsburkové ve středověku. Od Rudolfa I. (1218 – 1291) do Fridricha III. (1415 – 1493)*, Praha: Argo, 254 s.
- Lindner, T., 1875. *Geschichte des deutschen Reiches unter König Wenzel*, Braunschweig: C. A. Schwetschke und Sohn, Erster Band, 436 s.
- Novotný, V. M., 1919. *Jan Hus – život a učení. Díl 1 Část 1. Život a dílo*, Praha: Nákladem Jana Leichtera, 505 s.
- Ottův slovník naučný*. Illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí. Osmnáctý díl. 1902, Navary-Oživnutí, Praha, 1066 s.
- Šmahel, Fr., 2013. *Jan Hus. Život a dílo*, Praha, Argo, 312 s.
- Spěvák, J., 1986. *Václav IV. 1361 – 1419. K předpokladům husitské revoluce*, Praha: Svoboda, 776 s.
- Vaniček, V., 2001a. *Rýnský městský svaz*. Encyklopedie dějin Německa. [Aut.]: Kostlán, Antonín - Moravcová, Dagmar - Vaniček, Vratislav, Praha: Ivo Železný, s. 341.
- Vaniček, V., 2001b. *Švábský městský svaz*. Encyklopedie dějin Německa. . [Aut.]: Kostlán, Antonín - Moravcová, Dagmar - Vaniček, Vratislav, Praha: Ivo Železný, s. 388.
- Vischer, W., 1861. *Geschichte des schwäbischen Städtebundes der Jahre 1376 – 1389*, Göttingen: Dieterich, 200 s.
- Брокгауз, Ф., 2010. *Історія Німеччини у світлинах / Пер. з нім., К.: Юніверс, 568 с.*
- Ліхтей, І. М., 2021. Життя й діяльність Яна Гуса та його послідовників в науковому доробку відомого чеського медієвіста Вацлава Новотного, *Славістична збірка*, вип. VI, с. 18–35.

References

- Bartoš, F. M., 1947. *Čechy v době Husově 1378 – 1415*, Praha, 515 s. (in Czech).
- Bobková, L., 2003. *Velké dějiny země Koruny české 1310 – 1402*, IV. a-b, Praha: Paseka, 694 s. (in Czech).
- Brockhaus, F., 2010. *Istoriia Nimechchyny u svitlynakh [History of Germany in pictures] / Pereklad z nimetskoi*, Kyiv: Yunivers, 568 s. (in Ukrainian).
- Čechura, J., 2008. *České země v letech 1378 – 1437: Lucemburkové na českém trůně II*, 2. vyd., Praha: Libri, 438 s. (in Czech).
- Čornej, P., 2000. *Velké dějiny země Koruny české V 1402 – 1437*, Praha: Paseka, 790 s. (in Czech).
- Čornej, P., 2010. *30. 7. 1419 – První pražská defenestrace: Krvavá neděle uprostřed léta*, Praha: Havran, 200 s. (in Czech).
- Dějiny Německa* / Helmut Müller ve spolupráci s Karlem Friedrichem Kriegerem, Hannou Vollrath a redakcí Meyers Lexikonu; [z německého originálu ... přeložili František Kubů ... et al.], 2004, 2, dopl. vyd., Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 589 s. (in Czech).
- Dějiny Rakouska* / Václav Veber ..., 2002, [et al.], Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 734 s. (in Czech).
- Deutsche Reichstagsakten unter König Wenzel. Erste Abtheilung, 1376 – 1387* / herausgegeben von Julius Weizsäcker, 1867, München: Literarisch-Artistische Anstalt der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, 648 p. (DRTA I). (in German).
- Deutsche Reichstagsakten unter König Wenzel. Zweite Abtheilung, 1388 – 1397* / herausgegeben von Julius Weizsäcker, 1874, München: Verlag von Rudolph Oldenbourg, 544 p. (DRTA II). (in German).
- Fiala, Z., 1978. *Předhusitské Čechy: český stát pod vládou Lucemburků 1310 – 1419*, 2., dopl. vyd., Praha: Svoboda, 421 s. (in Czech).
- Hlaváček, I., 2008. *Václav IV. Čeští králové* / Marie Ryantová, Petr Vorel (ed.), Praha; Litomyšl: Paseka, 583 s. (in Czech).
- Hoensch, J. K., 2003. *Lucemburkové: pozdně středověká dynastie celoevropského významu 1308 – 1437*, Praha: Argo, 304 s. (in Czech).
- Holinka, R., 1933. *Cirkevní politika arcibiskupa Jana z Jenštejna za pontifikátu Urbana VI: studie z dějin velikého schismatu západního*. Spisy filosofické fakulty University Komenského v Bratislavě, č. XIV, Praha: Orbis, 147 s. (in Czech).
- Krieger, K.-F., 2003. *Habsburkové ve středověku. Od Rudolfa I. (1218 – 1291) do Fridricha III. (1415 – 1493)*, Praha: Argo, 254 s. (in Czech).
- Likhtei, I. M., 2021. Zhyttia y dialnist Yana Husa ta yoho poslidovnykiv v naukovomu dorobku vidomoho cheskoho medievista Vatslava Novotnoho [Life and activities of Jan Hus and his followers in the scientific works of the famous Czech medievalist Vaclav Novotny], *Slavistychna zbirka*, vypusk VI, s. 18–35. (in Ukrainian).
- Lindner, T., 1875. *Geschichte des deutschen Reiches unter König Wenzel*. Braunschweig: C. A. Schwetschke und Sohn, Erster Band, 436 s. (in German).
- Novotný, V. M., 1919. *Jan Hus – život a učení. Díl 1 Část 1. Život a dílo*, Praha: Nákladem Jana Leichtera, 505 s. (in Czech).
- Ottův slovník naučný*. Illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí. Osmnáctý díl, 1902, Navary-Oživnutí, Praha, 1066 s. (in Czech).
- Šmahel, Fr., 2013. *Jan Hus. Život a dílo*, Praha, Argo 312 s. (in Czech).
- Spěvák, J., 1986. *Václav IV. 1361 – 1419. K předpokladům husitské revoluce*, Praha: Svoboda, 776 s. (in Czech).
- Vaniček, V., 2001a. *Rýnský městský svaz*. Encyklopedie dějin Německa, Praha: Ivo Železný, s. 341 (in Czech).
- Vaniček V., 2001b. *Švábský městský svaz*. Encyklopedie dějin Německa, Praha: Ivo Železný, s. 388. (in Czech).
- Vischer, W., 1861. *Geschichte des schwäbischen Städtebundes der Jahre 1376 – 1389*, Göttingen: Dieterich, 200 s. (in German).

Nataliia Kushtan

Post-graduate student of the Department of Ancient, Middle Ages and Premodern History of Ukraine, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

KING WENCESLAS IV OF LUXEMBOURG'S REGULATION OF RELATIONS WITH GERMAN PRINCE AND IMPERIAL CITIES IN 1379 – 1389

The article highlights the issue of the regulation of relations with German princes and imperial cities by Wenceslas IV Luxemburg in 1379 – 1389. The topicality of the work lies in the lack of coverage and growing public interest in King Wenceslas IV and the key events of the specified period and region. In the Czech historical science of the 20th century, the activities of the king are considered mainly against the background of the Hussite revolutionary movement, and his figure remains in the shadow of the person of Jan Hus. The Holy Roman Empire was a motley conglomerate of cities and territorial possessions over which the power of the monarch only formally existed, where alliances were concluded with

the aim of preserving peace and defence of trade relations, reducing levies and pledges. At first, Wenceslaus IV tried to introduce a system of agreements (landfrids) and establish ties with imperial cities at the regional level. The article also examines the issue of papal dual power, which Wenceslas IV decided to discuss at the imperial meeting, and the reasons for its postponement and transfer from Nuremberg to Frankfurt am Main. Due to various circumstances (such as ecclesiastical schism), the king was forced to seek an understanding with the electors and, thus, distance himself from solving the issue of cities. However, the princes themselves did not want to strengthen the central government, and the city treated the monarch's proposals with distrust because of his relations with the electors. Wenceslas IV's efforts were in vain. In 1388, the so-called urban warfare burst out. During the hostilities, the princes defeated the main forces of the Swabian and Rhine unions. The king took advantage of their defeat, and at the imperial meeting in Eger, a decision was made to ban urban associations. In the empire, a universal land freedom was declared, and the growth of social and political influence of cities was stopped for a long time. The collection of "Acts of the German Reichstag", which is one of the most detailed publications of documents on the history of the Holy Roman Empire of the Middle Ages, was used as a source.

Keywords: *Wenceslas IV Luxembourg, Holy Roman Empire, Czech Kingdom, unions of German cities, imperial cities, imperial congress, prince-electors, church schism.*

ГУМАНІСТИЧНІ ЗАСАДИ ШКІЛЬНИЦТВА НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ ГУМЕНЯНСЬКО-УЖГОРОДСЬКОГО ЄЗУЇТСЬКОГО КОЛЕГІУМУ (1613 – 1773 РР.)

Оксана Ферков

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: oksanaferkov@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-8546-401X>

Єзуїтські навчальні заклади були популярними в європейських країнах понад півтора століття. Шкільництво не було серед пріоритетних завдань, створеного 1534 р. Товариства Ісуса. Пройшло близько десятиліття доки стали виникати перші колегіуми та трансформуватися у гуманістичні освітні заклади. Вдале поєднання традиції гуманістичної освіти доби Ренесансу-Реформації та завдань католицького оновлення посттридентського періоду гарантувало єзуїтським закладам успішну діяльність на впродовж тривалого часу. У статті авторка намагається окреслити основні етапи заснування та діяльності гуменянсько-унгварського єзуїтського колегіуму в контексті діяльності Товариства Ісуса на північно-східній окраїні Угорщини у XVII – XVIII ст. Вказано, що школи були ефективним знаряддям у суперництві різних конфесій, зокрема між протестантами і католиками. У ранньоновий час освітні заклади, очолювані церквою (католицькою, протестантською, єзуїтами) мали чітке гуманістичне спрямування, керувалися принципом освіченого благочестя. І це простежується в освітньо-виховній діяльності гуменянсько-унгварського єзуїтського колегіуму. Гуменянсько-унгварський колегіум Товариства Ісуса був типовим закладом гуманістичної освіти (studia humanitatis). Заснування колегії мало свої політичні та релігійно-моральні завдання. Призальмовуючи темпи Реформації у північно-східних окраїнах Угорщини, Католицька Церква через єзуїтів і завдяки меценатству Другетів поширювало освіту, знання, культуру тощо. Універсальна модель єзуїтських шкіл забезпечувала отримання європейської освіти у північно-східних комітатах Угорщини. Соціальна відкритість та релігійна толерантність єзуїтських шкіл відкривала двері для навчання дітей, представників усіх станів і конфесій регіону. У 1773 р. папа римський розпустив орден єзуїтів, були реорганізовані освітні заклади. Ужгородський колегіум було перетворено на гімназію, яка продовжувала освітні традиції єзуїтського шкільництва в краї.

Ключові слова: Товариство Ісуса, єзуїти, гуманістична освіта, Гуменне, Унгвар, Другети, єзуїтський колегіум.

Постановка проблеми. У ранньомодерну добу, яку влучно називають ще часом духовного оновлення, освітні інституції та сфера навчання-виховання у багатьох країнах Західної Європи були підконтрольні домінуючим у країні релігійним конфесіям. Так, відомо, що з тріумфальним поширенням реформаційних ідей школи стали одним із засобів духовно-морального «вербування». Протестантські колегіуми виростили як «гриби після дощу». Втім пройшло якихось півстоліття й естафету перебрали єзуїти, засновані та керовані ними колегіуми стали типовим прикладом гуманістичної освіти та виховання. Освітні засади, навчальний матеріал та виховні методи впливали із загальних засад європейської гуманістичної освіченості.

У запропонованому дослідженні спробуємо сфокусувати увагу на гуманістичних елементах освітньо-виховного процесу тривалий час єдиного католицького навчального закладу середнього рівня в комітатах Північно-Східної Угорщини (частина цих земель після радянського «возз'єднання» стала Закарпатською областю УРСР – Авт.).

У такій постановці проблема ще не була предметом

вивчення серед вітчизняних вчених. Втім це не значить, що історія єзуїтського осередку в Гуменному та Унгварі / Ужгороді досі не вивчалася.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У середині XIX ст. угорський юрист та журналіст Карой Мейсарош у першій історії міста Ужгород [Mészáros, 1861] коротко описав обставини діяльності єзуїтського колегіуму. На межі XIX – XX ст. побачили світ кілька невеликих за об'ємом, але цінні за змістом досліджень з минулого колегіуму [Barna, 1883; Doby, 1889; Dudás, 1909]. Невдовзі, у 1913 р. вчитель ужгородської королівської гімназії Одон Бланар [Blánár, 1913] опублікував велике дослідження, присвячене 300 річчю заснування колегіуму. В ній читаємо про навчально-виховний процес як єзуїтського закладу, так і «світської» гімназії після ліквідації Товариства Ісуса (1773). Праця цінна і тим, що автор користувався на сьогодні недоступними або важко доступними джерелами. Зокрема, рукописною працею одного з останніх вчителів-єзуїтів унгарського колегіуму Яноша Балого [JTML, D. 38]. З тексту О. Бланара не зрозуміло чи користувався він при написанні роботи записами інших отців-єзуїтів. Осць Я. Балог однозначно

знав Діаріуми¹ [ELTE EKK]. О. Бланар вважав, що Я. Балог для написання «Історії...» користувався рукописом «Historia Collegii Homonna-Ungvariensis Soc. Jesu ad anno 1700» [JTML, I, 1]. Ці джерела на сьогодні залишаються неопрацьованими.

Повертаючись до характеристики стану вивчення проблеми сучасною історіографією варто згадати праці вітчизняних авторів, які торкалися історії колегіуму [Ужгородська, 2001; Vujdosó, 2011a; Vujdosó, 2011b; Fedinec, 1996; Химинець 2009; Химинець, 2013]. Угорська історіографія також не стоїть осторонь вивчення історії єзуїтських закладів північно-східної країни колишнього Угорського королівства. Опираючись на щорічні звіти єзуїтського дому Антал Молнар та Ласло Лукач [Molnár, 2009] висвітлили обставини відкриття та перші роки функціонування колегіуму в Гуменному. Отже, попри певну увагу дослідників до порушеної теми, на сьогодні неопрацьованою залишається значна джерельна база. Введення в науковий обіг документів з історії діяльності єзуїтів в північно-східному порубіжжі ранньомодерної Угорщини може кардинально змінити загальну картину історії краю, доповнити знання про освітню сферу, принципи виховання тощо.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомо, що в період католицького відродження (=Контрреформації) особливої популярності стали набувати єзуїтські заклади освіти та виховання. Їхня мережа охопила Західну та Центральну-Східну Європу. Так в польській провінції Товариства Ісуса на середину XVII ст. було 32 колегіуми [Шевченко, 2000, с. 43]. На території Угорщини станом на середину XVIII ст. діяло 30 єзуїтських гімназій, 6 академій, 18 конвіктів та семінарії, 2 університети [Hets, 1938, 9. old.]

Процес становлення колегіумів як закладів освіти був тривалим. Початково це були заклади при університетах, де проживали єзуїти та новіціати. Тобто окремо були доми єзуїтів (*domus professi*), які функціонували згідно окремого статуту (*Institutum*). Тут єзуїти здійснювали пасторальну роботу. У папській буллі 1540 р. є згадка про колегіуми як місця проживання юнаків, котрі мали намір вступити до ордену єзуїтів, або вже стали членами Товариства Ісуса. На відміну від *domus professi* колегіуми забезпечувалися майном, зокрема і землею.

За Конституцією Товариства Ісуса 1541 р. в колегіумах заборонялося проводити лекції чи інші навчальні заняття, щоб цим не відволікати молодь від духовних вправ. Перші колегіуми де проводили освітню діяльність виникли у першій половині 1540-х рр. З 1546 р. колегіуми стали доступними й для тих учнів, які не планували вступати до ордену.

Перший відомий документ про внутрішній устрій єзуїтського колегіуму походить з 1550 р. [Kádár, 2017, 197. old.]. Це договір ордену з містом Мессіна. Документ передбачав прибуття до міста вчителів єзуїтів, які мали забезпечити навчання місцевої молоді. Керівництво міста зобов'язувалося фінансово

підтримувати вчителів і заклад. Отож, місто отримало навальний заклад, де викладали професори-єзуїти, а єзуїти отримали надійних меценатів, які гарантували функціонування колегіуму.

З цього часу єзуїтські колегіуми набувають риси навальних закладів відкритого типу, де освітній процес ґрунтувався на гуманістичних традиціях Відродження і поєднувався із вихованням молоді у дусі посттридентського католицизму. Єзуїти зрозуміли, що через навчання можуть задовольнити значний суспільний попит. Невдовзі папа дозволив відкривати єзуїтські колегіуми будь-де завдяки фундаціям і пожертвам. Вже через кілька десятиліть, власне на межі XVI – XVII століття єзуїтські колегіуми здобули провідну роль в системі навчання-виховання багатьох країн Європи.

На території Угорщини перший єзуїтський колегіум засновано у 1561 р. в м. Надьсомбат (сьогодні Trnava, Словаччина). Поява перших єзуїтів в країні припадає на період гострої суспільно-політичної боротьби. Роз'єднання країни, турецька окупація її центральної частини, бурхливе поширення Реформації, формування Трансільванського князівства та ряд інших факторів унеможлилювали безперешкодну діяльність єзуїтів. Єзуїти вимушені були залишити Трнаву. Не було тривалим перебування єзуїтів і на території Трансільванського князівства. Князь і одночасно польський король Іштван Баторі запросив до Коложвару (Cluj, Румунія) єзуїтів, де заснував для них колегіум [Veress, 1906, 169–193, 249–263, 319–320, 342–386. old.] Також діяла резиденція в Дюлофегерварі (Alba Julia, Румунія) та місія в Нодьвароді (Oradea, Румунія). Після смерті Іштвана Баторі протестантські стани Трансільванії виграли єзуїтів за межі князівства. Так, кілька отців-єзуїтів знайшли прихисток у північно-східному порубіжжі Угорського королівства, в маєтках католицьких шляхтичів.

Отже, в десятиліття чергової активізації контрреформаційних заходів Католицької Церкви в Угорщині на теренах північних та північно-східних комітатів єзуїти засновують свої місіонерські осередки, окремі з них трансформувалися в резиденції та колегіуми [Ферков, 2019а, с. 175]. Для чіткого розуміння слід уточнити, що єзуїтська колегія/колегіум така форма організації громади ордену єзуїтів (наступної після місії та резиденції), орденського дому, при якому, з огляду на матеріальне і кадрове забезпечення (щонайменше 6–8 осіб), могла бути відкрита школа для учнів з-поза ордену [Енциклопедія, 2007, т. 2, с. 283].

Немає достовірних даних про точний час поселення єзуїтів в Гуменному. Існує припущення, що перші єзуїти в родинному містечку Друтетів поселилися бл. 1608 р. Після вигнання єзуїтів із Трансільванії кілька отців поселилося у володіннях шляхтичів-католиків Пала Ракоці в Зборові (замок Маковиця) [Jezuita, I /1, 358. old.; II /2, 578–579. old.]. Це володіння знаходилося безпосередньо по сусідству з

¹ Записи в щоденниках доведені до жовтня 1773 р. Не усі томи мають нумерацію сторінок, в загальному це близько 900 сторінок рукопису різних авторів, деякі сторінки практично не читабельні – Авт.).

домінією Другетів. Отці-езуїти іноді відвідували села домінії Другетів і невдовзі троє отців поселилися у Гуменному [Velics, 1913, 11. old.]. Це були Янош Сентдерді, Міхай Бешко та Янош Сеолоші. Останній погодився керувати школою в Гуменному.

Місія та колегіум у Гуменному розпочали свою роботу за складної суспільно-політичної ситуації, зокрема боротьби за Трансільванський трон. Серед претендентів були й двоє з роду Другетів – Валентин (Балінт), якого своїм спадкоємцем назвав Іштван Бочкаї у заповіті та двоюрідний племінник Валентина Георгій (III) Другет, власне засновник езуїтського колегіуму в Гуменному [див. Зубанич, 2021, с. 154–160; Borbély, 2014, 295–309. old.].

До трьох езуїтів в Гуменному восени 1612 р. приєдналися ще двоє – Ференц Ловас і Матяш Семці. До містечка прибув один з найвідоміших езуїтів доби, соратник Петера Пазманя – Шандор Добокаї [Molnár, 2009, 79–95. old.]. Ймовірно, саме йому належить роль організатора колегіуму. Добокаї вже раніше відвідував Гуменне і вів розмови з Другетом про майбутній освітній заклад. Через рік після прибуття Добокаї до Гуменного місія була перетворена на резиденцію.

У 1612 р. король Матяш II дав дозвіл на відкриття в Гуменному езуїтської колегії та школи при ній, у листопаді 1613 р. підтримка надійшла і з Риму [Ферков, 2019б, с. 126]. У 1614–1615 рр. у гуменянському колегіумі вже проводили навчання.

Деякий час навальний заклад і езуїтська резиденція функціонували без підтверджуючого документа, хоча Георгій Другет отримав згоду від генерала Ордену Ісуса – Клаудіо Аквавіві на залучення отців-езуїтів до навчання дітей майбутнього закладу освіти ще в 1612 р. Через рік прийшов дозвіл від папи римського на відкриття езуїтського колегіуму в Гуменному. 23 листопада 1613 р. Другет дарував великі володіння на Земплінщині та Ужанщині для утримання колегіуму та езуїтів. Документу про це дарування не залишилося [Ферков, 2019б, с. 127]. Можливо, грамота була втрачена під час нападу загонів Габора Бетлена у 1619 р. на володіння Другетів. Королівське підтвердження фундація отримала значно пізніше, вже після перенесення закладу до Унгвара, 28 квітня 1649 р.

Вивчаючи проблематику функціонування езуїтського колегіуму в Гуменному маємо можливість посылатися на фундаційну грамоту Георгія (III) Другета від 2 липня 1615 р. [MNL OL; Weiser, 1882, 142–147. old.]¹ Значні земельні дарування гарантували функціонування навчального закладу та життя отців-езуїтів (маєтки і значні прибутки з них). Окрім Другета значні пожертви робили інші місцеві аристократи та шляхтичі: Міклош Естергазі, Борбала Телегді, Ференц Алагі та інші.

Отже, у 1614 р. в Гуменному розпочалося навчання, яке припинялося до 1619 р., коли через похід військ трансільванського князя Габора Бетлена заклад було закрито, а езуїти втекли до Польщі. Відновили навчання тільки у 1630 р.²

Необхідність заснування середнього навчального закладу в цьому регіоні можна пояснити кількома факторами. По-перше, в регіоні діяли виключно протестантські колегіуми, тож діти конвертованих шляхтичів мали йти вчитися у віддалені від дому краї. По-друге, як сам граф відзначив у фундації до заснування середнього навчального закладу, його підштовхнула занедбаність справи освіти у регіоні. Діти шляхти залюбки бралися за зброю, а не за книжки. Другет розумів, що необхідно мати свою школу середнього рівня, яка б крім закладу навчання дітей стала б осередком католицького і патріотичного виховання. По-третє, освітній і виховний процес в колегіумі став ефективним засобом виховання молоді у дусі католицизму (хоча джерела підтверджують, що масове окатоличення випускників езуїтських закладів не було закономірним явищем).

Отож, освітні заклади, очолювані церквою (католицькою, протестантською, езуїтами) у ранньомодерну добу, мали чітке гуманістичне спрямування. Підпадали вони під поняття «гуманістична школа» (*studia humanitatis*) [Шевченко, 2005, с. 42–44].

Езуїтська освіта ґрунтувалася на принципі освіченого благочестя (*pietas litterata*³) – це унормована всеєвропейська програма. Це був план вивчення латинської та грецької мов, через кращі зразки літературних творів. Переслідувалася подвійна мета – лінгвістична (вивчення латинських і грецьких мов) та – виховна (твори повинні були сприяти формуванню належного морально-етичного світогляду учнів).

Езуїтські заклади (колегіуми, резиденції, місії) окрім завдань ідеологічного характеру (навернення до католицизму) виконували роль культурно-освітнього та церковно-релігійного осередку.

Керівництво ордену та вище католицьке духовенство покладало великі надії на гуменянську резиденцію у справі окатоличення населення регіону. Езуїти проводили «комплексну» роботу у цьому напрямку. Окрім місій у ближчі та віддалені села (насамперед володіння Другетів) погоджувалися на пасторальну (священницьку) роботу, тобто виконували функції парохів (проводили літургії, меси, вінчали, хрестили та хоронили прихожан, надавали евхаристію тощо). Попри таку активну діяльність головна ціль їхньої присутності у північно-східній окраїні держави – це покращення стану освіти молоді [Molnár, 2009, 111. old.].

Езуїтські школи були зорієнтовані на реалізацію трьох головних цілей – відтворення власних кадрів, підготовка дієцезіального кліру (світського духовництва) та навчання світських осіб (дітей шляхти, містян тощо). Саме останнє стало пріоритетом у тих регіонах, де було різне етно-конфесійне населення.

Езуїти приймають гуманістичну модель освіти, яка концентрувала увагу на речах життєво важливих для шляхетних дітей (молоді) – класичні мови, антична писемна спадщина, поетичне мистецтво, ораторські та риторичні здібності та вміння. У ранньомодерну добу гуманістична освіта була необхідним елементом

¹ Текст грамоти на початку XX ст. подав: Vlanár, 1913, 22–25. old.

² Трансільванський князь був учасником Тридцятилітньої війни і одночасно підняв повстання проти Габсбурзького панування в Угорщині.

³ Термін запропонований Еразмом Роттердамським.

соціалізації не лише майбутнього шляхтича, але й священника [Серяков, 2016]. Священник чи місіонер мав досконало володіти мистецтвом риторики та ведення диспутів, це стало ефективним знаряддям у боротьбі з «еретиками» / протестантами.

Навчально-виховний процес єзуїтського колегіуму був чітко регламентований. Єзуїтські освітні заклади у навчальному процесі орієнтувалися на модель гуманістичної освіти. У 1599 р. затверджено єдиний статут єзуїтських шкіл – *Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu* [Ratio, 2008], яким керувалися усі єзуїтські заклади аж до розпуску ордену [Кметь, 2008, с. 7–31]. Статут пропонував стандартний набір знань, послідовність викладання, єдині методи та підручники. Мова викладання усюди була латинь. Проте враховувалися і регіональні відмінності/особливості. Наприклад – переклад латинських текстів робився на рідну мову і навпаки з рідної на латинь. Отож, універсальна модель порушувалася через потреби місіонерської діяльності, адже учні – потенційні місіонери в майбутньому і повинні були знати мову населення, де згодом стануть до лав місіонерів.

Щороку в Гуменянському колегіумі навчалось більше як сто учнів, переважно діти шляхти та містян північно-східних комітатів. За гуменянський період існування єзуїтського колегіуму змінилося п'ять ректорів: Добокаї Шандор (1613 – 1619), Ладо Балінт (1612 – 1615), Форро Гергель (1636 – 1638), Ясберені Томаш (1638 – 1640) та Добронокі Дьордь (1640 – 1644).

У перші роки роботи школи було два класи – граматики та поетики, у 1618 р. відкрито клас риторики¹. Тобто гуменянська школа була типовим навчальним закладом середнього рівня (окрім автори вважають, що Георгій Другет мав намір заснувати університет [Химинець, 2013, с. 63], та більше того що гуменянський колегіум є попередником Ужгородського університету, але ж ані в Гуменному, ані в Унгварі не було класів вищих наук.

Напередодні розпуску гуменянського колегіуму (1619) у навчальному процесі були залучені 6 вчителів-єзуїтів. Відомості про кількість учнів не має. Можемо припускати, що заклад був популярним серед місцевої шляхти та містян. Авторитет єзуїтів «спрацював» і в тому, що в 1615 р. 15 учнів закладу обрали для себе священницьку кар'єру [Molnár, 2009, 111. old.].

Дотримання принципу освіченого благочестя обумовило насичене релігійне життя учнів єзуїтських шкіл. Складовою релігійного життя учнів була участь в релігійних конгрегаціях, вони існували також при колегіумах на українських землях Речі Посполитої [Серяков, 2012, с. 129]. Окрім цього щоденний навчальний процес супроводжувався релігійним вихованням. Перед початком занять вчитель та учні спільно молилися, щоденно відвідували месу в храмі,

щомісячно сповідалися, щотижня навчалися катехізису, регулярно причащалися, були присутні на проповідях у неділю та святкові дні тощо [Blanár, 1913, 75. old.].

Так, переглядаючи щорічні звіти резиденції пересвідчуємося, що вже в Гуменному успішно діяла Конгрегація Діви Марії [Blanár, 1913, old. 46; Mohl, 1898 Кнарр, 1992]². Метою цього об'єднання була популяризація серед молоді культу Діви Марії та було покликане прищеплювати їм набожність, моральність і засади християнської поведінки. Маріанські содаліції успішно функціонували в колегіумі й після перенесення його до Ужгорода (1646) [Ферков, 2019а, с. 176].

Освіту, яку давали єзуїтські школи, характеризують як гуманістичну. Курс *studia inferiora* мав ренесансний характер. Отже, характерні для середньовіччя курси *trivium*-у і *quadrivium*-у замінили курси граматики, поезії, риторики. Навчальний процес ґрунтувався не на абстрактному засвоєнні латині, а на її вивченні шляхом ознайомлення з античною спадщиною.

Викладання у школі як справу милосердя окреслюють і «Конституції» [Конституції, 2005]. Згідно з нею, мета Товариства і навчання – допомогти ближньому краще пізнати та полюбити Бога, досконаліше йому служити, спасти власну душу і душі ближніх. викладання у школах було прийняте Товариством як один із видів служіння ближньому. Серед навчальних предметів на першому місці були основи релігії, щотижня у суботу проводилися заняття. У нижчих класах основи катехізису використовували для читання та граматичних вправ. В цілому навчальний процес зосереджувався на мовознавчих аспектах і проходив у дусі суперництва, змагання. У перших двох класах вивчали основи латині та основи синтаксису. З грецької мови вивчали дієслова. У 3-му і 4-му класах повинні були завершити мовознавство і повторювали синтаксис, доповнювали тлумаченням, віршотворенням [Blanár, 1913, 78. old.].

У класі гуманістів (пізніше поетів) знайомилися з основами ораторського мистецтва. Це робилося трьома шляхами: поглиблення основ мовознавства, вдосконаленням навичок та вивченням правил риторики. Читали «*De oratore*» Цицерона, праці Цезаря, Салістія, Лівія, Курція, оди Горация, елегії та епіграми Вергілія. У найвищому класі – риторики – навчалися ораторському мистецтву. За підручники служили праці Цицерона, Аристотеля.

Як бачимо, у XVII – початку XVIII ст. серед навчальних предметів єзуїтських колегіумів не було ні історії та географії, ні арифметики. Ці предмети не вписувалися у гуманістичну модель освіти Товариства Ісуса [Ферков, 2022, с. 110].

У XVIII ст. єзуїти зреагували на зміну освітньої кон'юнктури. Не порушуючи норми «*Ratio studiorum*»,

¹ Існували два типи колегіумів – середнього і вищого рівнів. Перші давали типову освіту гуманістичної школи і складалася з «граматичних» (*infima, grammatica, syntaxis*) і «гуманістичних» класів (*poesis, rhetorica*). Повні колегіуми мали класи вищих наук – філософії (2–3 роки) і теології (4 роки). Саме деякі з таких колегіумів згодом були реорганізовані в університети: Трнава (1636), Кошице (1660).

² В Угорщині дуже сильним був культ Діви Марії. У ранньомодерну добу при навчальних закладах, особливо єзуїтських, створювалися

світські об'єднання, які своєю ціллю мали ідеологічно-виховну діяльність у середовищі учнів, а також залучення мешканців міст тощо. За свідченням джерел в Гуменному вже у 1615 р. існувала Конгрегація, створена за ініціативи патера Шандора Добокаї. На чолі товариства були світські особи. Першим керівником (ректором) Конгрегації Діви Марії в Гуменному був граф Георгій Другет, другим – Янош Другет.

скоригували навчальний процес і запровадили вивчення основ історії, географії, арифметики тощо. На цей період припадає і заснування Конвіктів шляхетних, де викладалися предмети, знання яких було вимогою часу, які відповідали освітнім потребам еліти – математика, архітектура, історія, географія та інші.

За «Radio Studiorum» передбачало вивчення у 5 і 6 класах основ історії, відомих авторів та інших наук, але відразу звучить попередженням, щоб, отримання знань не загрожувало спокою учнів, «не хвилювало їх уяву і думки...» [Blanár, 1913, 78. old.]. Згідно з інструкцією 28 жовтня 1753 р., ¼ уроку виділяли на вивчення історичних сюжетів [Blanár, 1913, 135. old.]. саме з цього часу спостерігаємо вивчення історії у нижчих класах єзуїтських гімназій. Запроваджувалося воно не окремим предметом, а як складова основ катехизису. Дещо пізніше в гімназіях історія введена вже окремим предметом. Так само було запроваджено й арифметику. А ось знання та навички угорської історії та мови учні вдосконалювали у шкільних театральних виставах.

Найталановитіших і здібніших учнів шкіл приймали до ордену. Послушником ордену могли стати у віці 15–18 років [Цимбал, 2015, с. 144].

Єзуїтські колегіуми були соціально відкритими. Єдине обмеження або умова для вступу до закладу – це освітній ценз – майбутні учні повинні були володіти елементарною латинню. Звичайно діти шляхти та міщан могли підготуватися у домашніх вчителів для вступу у колегіум. Складніше було це зробити для сільської молоді, діти з бідних сімей могли навчитися основ латині у дяків, священників. Як правило серед учнів єзуїтських колегіумів, і не тільки в Угорщині, була певна частка дітей з бідних сімей. Це пояснюється тим, що навчання в єзуїтських закладах було безоплатним. Частина бідних учнів перебувала на повному утриманні ордену [Серяков, 2012, с. 125]. Вчителі також не вимагали ніякої додаткової платні [Цимбал, 2015, с. 147].

Про гуманістичну, точніше гуманність єзуїтських шкіл свідчить те, що єзуїти намагалися ставитися до учнів якомога делікатніше. Турбувалися про збереження позитивного іміджу Товариства Ісуса. Коли почитати статут та різні внутрішні інструкції шкіл, то розвінчується міф про школи-казарми, так вдало підживлених радянською історіографією.

Елементарний порядок і дисциплінованість учнів були основою навчально-виховного процесу. Але це не є винятком єзуїтських шкіл. Правила поведінки та дисципліни префект зачитував учням кожні пів року, давав роз'яснення. Тих учнів, які порушили правила поведінки чи поваги карали. Фізичні покарання в єзуїтських школах передбачалися за найважчі порушення, але траплялися вони вкрай рідко. Перевага надавалася бесідам і додатковим письмовим завданням. Були випадки коли порушників і ледарів після кількох попереджень виганяли зі школи. Причинами виключення могли служити – уникнення

покарань, прогулювання занять, погана поведінка, розпуста такої міри, що могло б мати негативний вплив на інших [Blanár, 1913, 79. old.]. Отже, єзуїти намагалися навчати юнаків бути добрими християнами та достойними громадянами. Виховували благочестивих мирян, які мали гарні манери [Цимбал, 2015, с. 148].

Учням заборонялося читати «небезпечні і безкорисні» книги, відвідувати погані товариства, брехати, відвідувати світські театральні дійства, публічні страти та покарання.

Важливим засобом гуманістичної освіти і виховання єзуїтського колегіуму в Ужгороді була шкільна бібліотека, тобто доступ вчителів і учнів до основних наукових, релігійних творів епохи. Вже Ян Другет гуменянський у грамоті від 1640 р. говорить про бібліотеку. За літописом Товариства св. Марії (Конгрегації), пише О. Бланар, колегіум мав бібліотеку вже до переселення до Унгвара¹. І вона існувала аж до ліквідації ордену.

Будівля єзуїтського колегіуму в Ужгороді була оснащена усім необхідним для ефективної роботи – каплиця, бібліотека, кухня, їдальня, музей, кімната для хворих, аптека, 24 кімнати для отців, 7 навчальних аудиторій, зал для проведення урочистостей, підвали тощо [Blanár, 1913, 50–51. old.].

Станом на 1707 р. в бібліотеці зберігалось понад 1000 примірників книг. У 1708 р. єзуїти покинули місто, а протестантські воїни Ракоці пограбували бібліотеку [Thaly, 1873, 130. old.]. В гімназії залишився один вчитель – Михайло Годоці та продовжував навчати декількох дітей, які перебували у місті [Химинець, 2013, с. 82]. Зазнали великої шкоди приміщення колегіуму і все майно – дзвони костьолу були переплавлені на гармати, в аудиторіях поселилися солдати або зберігали порох.

Після укладання Сатмарського миру (30 квітня 1711 р.) частина єзуїтів повернулася до Ужгорода, але колегіум та бібліотека знову були пограбовані, вже австрійськими військами [Blanár, 1913, 64. old.]. Навчання в закладі відновилося тільки у 1718 р. і до безперешкодно тривало до ліквідації Товариства Ісуса [Blanár, 1913, 323. old.].

Після розпуску ордену єзуїтів ужгородський заклад ще певний час функціонував. Офіційна передача єзуїтських будинків, замку, бібліотеки Мукачівській греко-католицькій єпархії відбулася 1 серпня 1775 р. У королівському наказі зазначалося, що бібліотекою у майбутньому можуть користуватися вчителі гімназії. На 1773 р. бібліотека мала окремий каталог книг. 1859 книг було виявлено, в каталозі позначено 1956. Були й такі книги, які не внесені до каталогу [Szarka, 1994, 12–19. old.; Hodinka, 1909, 690–691. old.].

Напередодні передачі єзуїтського майна Янош Балог склав каталог книг бібліотеки, у якому зафіксовано назву 2043 книг [Szarka, 1994, 19. old.]. Усі вони перейшли до фондів майбутньої єпархіяльної бібліотеки. У жовтні 1775 р. освітня канцелярія намісництва у Братиславі (Пожоні) видає розпо-

¹ В історичній літературі дата переселення єзуїтського колегіуму з Гуменного до Ужгорода позначається не однаково, зустрічаються наступні роки: 1636, 1640, 1646 рр.

рядження про допуск усіх охочих до фондів єпархіяльної бібліотеки, та навіть тих учнів, яким довіряв єпископ [Химинець, 2013, с. 93; Ферков, 2022, с. 111]. Не знаємо чи дотримувалися в єпархіяльній бібліотеці цього розпорядження. Отже, ця бібліотека служила для належного підготовки вчителів та навчання учнів єзуїтського колегіуму.

Після 1775 р. навчання дітей вже у світській гімназії продовжувалося у приміщеннях колишнього колегіуму по вулиці Вовняній, доки не був зведений новий будинок. З ліквідацією ордену єзуїтів і освітньою реформою, проведеною за правління Марії Терезії у дусі Просвітництва, кардинально змінилися принципи навчання та виховання. Втім успішна практика гуманістичного шкільництва єзуїтських колегіумів тривалий час залишалася бути прикладом для новітніх закладів освіти.

Висновки. Освіта, школи, виховання у XVI – XVII ст. відіграла вирішальну роль у суперництві різних конфесій в усіх країнах Європи. Освітні заклади, очолювані церквою (католицькою, протестантською, єзуїтами) мали чітке гуманістичне спрямування, успадковане з доби ренесансу. Підпадали вони під поняття гуманістична школа»

(studia humanitatis). А принцип освіченого благочестя поєднував вивчення античної літературної спадщини і виховання благочестивих християн.

Тенденції гуманістичного спрямування освітньо-виховного процесу спостерігаються і на прикладі функціонування навчальних закладів, зокрема єзуїтських, на території Північно-Східної Угорщини. Єзуїтська освіта і виховний процес були уніфікованими по всій Європі, діяла єдина програма і статут, тому кардинальних відмінностей і не могло бути. Важливою рисою єзуїтських навчальних закладів була соціальна відкритість.

Гуменянсько-унгарський колегіум Товариства Ісуса був типовим закладом гуманістичної освіти. Заснування колегії мало свої політичні та релігійно-моральні завдання. Пригальмовуючи темпи Реформації у північно-східних країнах Угорщини, католицька церква через єзуїтів і завдяки меценатству Другетів поширювало освіту, знання, культуру тощо. Молодь північно-східного регіону Угорщини мала змогу отримати європейську освіту і при бажанні (можливостях) продовжити навчання на вищих ступенях освіти (філософія і теологія, наприклад в Трнавському університеті).

Список використаних джерел

- Barna, Mihály, 1883. Az ungvári királyi katolikus főgimnázium története, *Az Ungvári királyi katolikus Főgimnázium Értesítője az 1882 – 1883. Tanévről*, Ungvár, 3–15. old.
- Blanár, Ödön, 1913. *Az ungvári királyi katolikus főgimnázium háromszázados története. 1613 – 1913*, Ungvár: Ungmezeikönyvnyomda, 305 old.
- Borbély, Zoltán, 2014. A Homonnai Drugeth György vezette Bethlen-ellenes mozgalom nemzetközi hátteréhez, *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, Kolozsvár, 215–309. old.
- Bujdosó, István, 2011a. Az Ungvári Drugeth Gimnázium története (az alapítástól az 1880-as évek végéig), *Acta Beregsasiensis*, 11, 101–112. old.
- Bujdosó, István, 2011b. Az ungvári gimnázium története, *Együtt*, 3, 71–81. old.
- Doby, Antal, 1898. A homonnai Drugeth-gimnáziumról, *Adalékok Zemplén vármegye Történetéhez*, 3, 319–321, 354–356. old.
- Dudás, Gyula, 1909. A homonnai Drugeth-kollégium. *Adalékok Zemplén vármegye Történetéhez*, 14, 3–32. old.
- ELTE EKK – Eötvös Lóránt Tudomány Egyetem, Egyetemi Könyv- és Kézirattár, Budapest, AB 126. Diarium Collegii Ungvariensis S. J. anno 1694 die 3 Aprilis – ab annum 1723 Novembris ; AB 127. Diarium Collegii Ungvariensis S. J. anno 1734 – ab annum 1746; AB 128. Diarium Collegii Ungvariensis S. J. anno 1748 Novembris – ; AB 129. Diarium Collegii Ungvariensis S. J. Anno 1761 – ab annum 1772.
- Fedinec, Csilla, 1996. Az ungvári gimnázium évszázadai, *Kalendárium*, 96' 97, Ungvár: Kárpáti Kiadó. 34–35. old.
- Hets J. Aurelian, 1938. *A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén*, Pannonhalma, 94 old.
- Hodinka, Antal, 1909. *A munkácsi görög-katolikus püspökség története*, Budapest, 1909. 856 old.
- Jezsuita okmánytár, 1995. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601 – 1606. I/ 1-2., Szeged, 697 old.
- JTMRL b – JTMRL, I, 1. Historia Collegii Homonna-Ungvariensis Soc. Jesu ad anno 1700 – 1773.
- JTMRLa – Jézus Társaság Magyarországi Rendtartománya Levéltára, Budapest, D.38. Historia Gymnas, Ungvariensis... 1783.
- Kádár, Zsófia, 2017. A jezsuita kollégium, mint intézmény fejlődése a XVII.század elejeig, *Helyiállás. A XII. Eötvös Konferencia Történeti Ülésének tanulmányai*. Szerk. László Gábor, Toronyi Alexandra, Budapest, Eötvös Collegium, 2012, 193–214. old.
- Knapp, Éva–Tüskés, Gábor, 1992. Vallásos társulatok Magyarországon a 17–18. században, *Néprajzi Látóhatár* (1), 8–36. old.
- Mészáros, Károly, 1861. *Ungvár története a legrégebb időktől máig*, Pesten: Ráth Mór Könyvkereskedés, 114 old.
- MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, E152 Registrata, Collegium Ungvariense, fasc. 14.
- Mohl, Antal, 1898. *A Mária-Kongregáció története különös tekintettel hazánkra*, Győr, 1898, 310 old.
- Molnár, Antal, 2009. *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. Században*, 286 old.
- Ratio Studiorum*: Уклад студій Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти, 2008 / пер з лат. Р. Паранько; пер. з англ. А. Маслюх, Львів: Свічадо, 252 с.
- Szarka, Anna, 1994. *Az ungvári jezsuita kollégium és a munkácsi püspökség könyvgyűjteménye*, Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó, 31 old.
- Thaly, Kálmán, 1873. II. Rákóczi Ferenc kora a gr. Csákyak Szepes vármegye és a b. Palocsay-család levéltárában, *Századok*, 100–120. old.
- Velics, L. S.J., 1913. *Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából (1610 – 1690)*, Budapest. 162 old.
- Veress, E. A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, *Erdélyi múzeum*, 23, 169–193, 249–263, 319–320, 342–386. old.
- Weiser, Fridericus, 1882. *Litterae authenticae exhibentes originem scholarum Hungariae*, I. Coloczae, 450 old.
- Енциклопедія Львова*: в 4 т., 2007. / за ред. А. Козицького та І. Підкови, Львів: Літопис, т. 2, 608 с.
- Зубанич, Ласлов, 2021. *Суспільно-політичний розвиток дворянських родин Північно-Східної Угорщини у 1526 – 1657 рр.*, Ужгород, 296 с.

- Кметь, В., Дідух, О., 2008. «Ratio Studiorum» в історії європейської та української освіти *Ratio Studiorum: Уклад студії Товариства Ісусового*. Система єзуїтської освіти / пер з лат. Р. Паранько; пер. з англ. А. Маслюх, Львів: Свічадо, с. 7–31.
- Конституції Товариства Ісуса та їх Додаткові норми, 2005. / пер. з англ. А. Маслюх, Львів: Свічадо, 532 с.
- Серяков, Сергій, 2012. Повсякденне життя єзуїтських шкіл України, *Повсякдення ранньомодерної України*. Історичні студії в 2-х томах, т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення / Гол. ред. В. Смолий, К.: Інститут історії України, с. 99–140.
- Серяков, Сергій, 2016. *Sacrum i profanum у житті єзуїтських шкіл на сході Польської провінції Товариства Ісуса у другій половині XVII ст.* URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1786-serhii-seriakov-sacrum-i-profanum-u-zhytti-iezuitskykh-shkil-na-skhodi-polskoi-provintsii-tovarystva-isusa-u-druhii-polovyni-xvii-st> (останній перегляд 15.04.2024).
- Ужгородська гімназія. *Історія, матеріали, спогади*, 2001 / Кер. ред. кол. П. Чучка, Ужгород: «Поліпрант», 2001, 269 с.
- Ферков, Оксана, 2019а. Місіонерська діяльність ордену єзуїтів (товариство Ісуса) у володіннях окатоличених аристократів північно-східної Угорщини у XVII ст., *Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Історія*, Ужгород, Вип. 1 (40), с. 173–185. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(40\).2019.171159](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(40).2019.171159)
- Ферков, Оксана, 2019б. Гуменянсько-ужгородський єзуїтський колегіум: від заснування до ліквідації Товариства Ісуса (1613 – 1773), *Natio erudita: Školstvo v konfesionálnom prostredí na Slovensku v minulosti*. *Orientalia et Occidentalia*, vol. 24, Kosice: Dobrá kniha, 2019, с. 121–139.
- Ферков, Оксана, 2022. Ліквідація ордену єзуїтів (Товариство Ісуса) та її наслідки для ужгородського єзуїтського колегіуму, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Ужгород, Вип. 1 (46), с. 108–118. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(46\).2022.257011](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(46).2022.257011)
- Химинець, В. В., Стричак, П. П., Качур, Б. М., Талапканич, М. І., 2009. *Освіта Закарпаття*. Монографія, Ужгород: «Карпати»; Інформаційно-видавничий центр ЗПППО, 464 с.
- Химинець, В. В., Басараб, М. М., 2013. *Історія Ужгородської гімназії (1613 – 2013)*. Монографія, Ужгород: «Карпати»; Інформаційно-видавничий центр ЗПППО, 272 с.
- Цимбал, О., 2015. Етос Товариства Ісуса: моральні і фізичні якості істинного християнина, *Практична філософія*, №1 (№55), с. 143–150.
- Шевченко, Тетяна, 2005. *Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст.*, Львів: Свічадо, 340 с.
- Шевченко, Тетяна, 2000. Викладачі Луцького єзуїтського колегіуму. 1608 – 1648, *Київська старовина*, 6, с. 42–57.

References

- Barna, Mihály, 1883. Az ungvári királyi katholikus főgimnázium története. *Az Ungvári királyi katholikus Főgimnázium Értésítője az 1882–1883. Tanévről*, Ungvár, 3–15. old. (in Hungarian).
- Blanár, Ödön, 1913. *Az ungvári királyi katholikus főgimnázium háromszázados története. 1613 – 1913*. Ungvár: Ungmegeyei könyvnyomda, 305 old. (in Hungarian).
- Borbély, Zoltán, 2014. A Homonnai Drugeth György vezette Bethlen-ellenes mozgalom nemzetközi hátteréhez, *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, Kolozsvár, 215–309. old. (in Hungarian).
- Bujdosó, István, 2011a. Az Ungvári Drugeth Gimnázium története (az alapítástól az 1880-as évek végéig), *Acta Beregsasiensis*, 11, 101–112. old. (in Hungarian).
- Bujdosó, István, 2011b. Az ungvári gimnázium története, *Együtt*, 3, 71–81. old. (in Hungarian).
- Doby, Antal, 1898. A homonnai Drugeth-gimnáziumról, *Adalékok Zemplén vármegye Történetéhez*, 3, 319–321, 354–356. old. (in Hungarian).
- Dudás, Gyula, 1909. A homonnai Drugeth-kollégium, *Adalékok Zemplén vármegye Történetéhez*, 14, 3–32. old. (in Hungarian).
- ELTE EKK – Eötvös Lóránt Tudomány Egyetem, Egyetemi Könyv- és Kézirattár, Budapest, AB 126. Diarium Collegii Ungvariensis S. J. anno 1694 die 3 Aprilis – ab annum 1723 Novembris ; AB 127. Diarium Collegii Ungvariensis S. J. anno 1734 – ab annum 1746; AB 128. Diarium Collegii Ungvariensis S. J. anno 1748 Novembris – ; AB 129. Diarium Collegii Ungvariensis S. J. Anno 1761 – ab annum 1772. (in Latin).
- Entsyklopediia Lvova: v 4 t., 2007. [Encyclopedia of Lviv] / za red. A. Kozytzkoho ta I. Pidkovy, Lviv: Litopys, t. 2, 608 s. (in Ukrainian).
- Fedinec, Csilla, 1996. Az ungvári gimnázium évszázadai, *Kalendárium*, 96' 97, Ungvár: Kárpáti Kiadó. 34–35. old. (in Hungarian).
- Ferkov, Oksana, 2019a. Misionerska diialnist ordenu yezuitiv (tovarystvo Isusa) u volodinniakh okatolychenykh arystokrativ pivnichno-skhidnoi Uhorshchyny u XVII st. [Missionary activity of the Jesuits Order (The Society of Jesus) in the possessions of the Catholic noblemen of the North-Eastern Hungary in the XVIIth century], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, Uzhhorod, vyp. 1 (40), s. 173–185. (in Ukrainian).
- Ferkov, Oksana, 2019 b. Humeniiansko-uzhhorodskyi yezuitskyi kolehium: vid zasnuvannia do likvidatsii Tovarystva Isusa (1613 – 1773). [Humenuan-Uzhgorod Jesuit Collegium: from the foundation to the liquidation of the Society of Jesus (1613 – 1773)], *Natio erudita: Školstvo v konfesionálnom prostredí na Slovensku v minulosti*. *Orientalia et Occidentalia*, vol. 24, Kosice: Dobrá kniha, 2019, s. 121–139. (in Ukrainian).
- Ferkov, Oksana, 2022. Likvidatsiia ordenu yezuitiv (Tovarystvo Isusa) ta yii naslidky dlia uzhhorodskoho yezuitskoho kolehiumu. [Abolition of the Jesuit Order (The Society of Jesus) and its consequences for the Uzhhorod Jesuit Collegium], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, Uzhhorod, vyp. 1 (46), s. 108–118. (in Ukrainian).
- Hets J. Aurelian, 1938. *A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén*, Pannonhalma, 94 old. (in Hungarian).
- Hodinka, Antal, 1909. *A munkácsi görög-katolikus püspökség története*, Budapest, 1909, 856 old. (in Hungarian).
- Jezsuita okmánytár, 1995. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601 – 1606. I/ 1-2, Szeged, 697 old. (in Hungarian).
- JTMRL a – Jézus Társaság Magyarországi Rendtartománya Levéltára, Budapest, D. 38. *Historia Gymnas. Ungvariensis...* 1783. (in Latin).
- JTMRL b – JTMRL, I, 1. *Historia Collegii Homonna-Ungvariensis Soc. Jesu ad anno 1700 – 1773* (in Latin).
- Kádár, Zsófia, 2017. A jezsuita kollégium, mint intézmény fejlődése a XVII. század elejeig, *Helvétállás. A XII. Eötvös Konferencia Történeti Ülésének tanulmányai*. Szerk. László Gábor, Toronyi Alexandra, Budapest, Eötvös Collegium, 2012, 193–214. old. (in Hungarian).
- Khymynets ,V. V., Strichyk, P. P., Kachur, B. M., Talapkanych, M. I., 2009. *Osvita Zakarpattia* [Education of Transcarpathia].

- Monografia, Uzhhorod: «Karpaty»; Informatsiino-vydavnychi tsestr ZIPPO, 464 s. (in Ukrainian).
- Khymynets, V. V., Basarab, M. M., 2013. Istorii Uzhhorodskoi himnazii (1613 – 2013) [History of the Uzhgorod Gymnasium (1613 – 2013)]. Monografia, Uzhhorod: «Karpaty»; Informatsiino-vydavnychi tsestr ZIPPO, 272 s. (in Ukrainian).
- Kmet, V., Didukh, O., 2008. «Ratio Studiorum» v istorii yevropeiskoi ta ukrainiskoi osvity *Ratio Studiorum: Uklad studii Tovarystva Isusovoho. Systema yezuitskoi osvity* ["Ratio Studiorum" in the history of European and Ukrainian education Ratio Studiorum: Structure of the studio of the Society of Jesus. The system of Jesuit education] / per z lat. R.Paranko; per. z anh. A. Masliukh, Lviv: Svichado, s.7–31 (in Ukrainian).
- Knapp, Éva–Tüskés, Gábor, 1992. Vallásos társulatok Magyarországon a 17–18. Században, *Néprajzi Látóhatár* (1), 8–36. old. (in Hungarian).
- Konstytutsii Tovarystva Isusa ta yikh Dodatkovy normy, 2005. [Constitutions of the Society of Jesus and their Additional Regulations] / per. z anh. A.Masliukh, Lviv: Svichado, 532 s. (in Ukrainian).
- Mészáros, Károly, 1861. *Ungvár története a legrégebb időktől máig*, Pesten: Ráth Mór Könyvkereskedés, 114 old. (in Hungarian).
- MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, E152 Registrata, Collegium Ungvariense, fasc. 14. (in Latin).
- Mohl, Antal, 1898. *A Mária-Kongregáció története különös tekintettel hazánkra*, Győr, 1898, 310 old. (in Hungarian).
- Molnár, Antal, 2009. *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*, 286 old. (in Hungarian).
- Ratio Studiorum: Uklad studii Tovarystva Isusovoho. Systema yezuitskoi osvity, 2008. [Ratio Studiorum: Layout of the studio of the Society of Jesus. The Jesuit education system] / per z lat. R.Paranko; per. z anh. A. Masliukh, Lviv: Svichado, 252 s. (in Ukrainian).
- Shevchenko, Tetiana, 2005. Yezuitske shkylnytstvo na ukrainskykh zemliakh ostannoï chverti XVI – seređyny XVII st. [Jesuit schooling in the Ukrainian lands of the last quarter of the 16th century – the middle of the 18th century], Lviv: Svichado, 340 s. (in Ukrainian).
- Shevchenko, Tetiana, 2000. Vykladachi Lutskoho yezuitskoho kolehiumu. 1608 – 1648 [Teachers of the Lutsk Jesuit Collegium. 1608–1648], *Kyivska starovyna*, 6, s. 42–57 (in Ukrainian).
- Sieriakov, Serhii, 2012. *Povsiakdenne zhyttia yezuitskykh shkil Ukrainy. Povsiakdennia rannomodernoi Ukrainy*. Istorychni studii v 2-kh tomakh. [Everyday life of Jesuit schools in Ukraine. Povsiakdennia early modern Ukraine. Historical studies in 2 volumes], t. 1: Praktyky, kazusy ta devyatsii povsiakdennia / Hol. red. V. Smolii, K.: Instytut istorii Ukrainy, s. 99–140 (in Ukrainian).
- Sieriakov, Serhii, 2016. Sacrum i profanum u zhytti yezuitskykh shkil na skhodi Polskoi provintsii Tovarystva Isusa u druhii polovyni XVII st. [Sacrum and profanum in the life of Jesuit schools in the east of the Polish province of the Society of Jesus in the second half of the 18th century]. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1786-serhii-sieriakov-sacrum-i-profanum-u-zhytti-iezuitskykh-shkil-na-skhodi-polskoi-provintsii-tovarystva-isusa-u-druhii-polovyni-xvii-st> (ostannii perehliad 15.04.2024) (in Ukrainian).
- Szarka, Anna, 1994. *Az ungvári jezsuíta kollégium és a munkácsi püspökség könyvgyűjteménye*, Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó, 31 old. (in Hungarian).
- Thaly, Kálmán, 1873. II. Rákóczi Ferenc kora a gr. Csákyak Szepes vármegye és a b. Palocsay-család levéltárában, *Századok*, 100–120. old. (in Hungarian).
- Tsymbal, O., 2015. Etos Tovarystva Isusa: moralni i fizychni yakosti istynnoho khrystianyna. [Ethos of the Society of Jesus: moral and physical qualities of a true Christian], *Praktychna filozofia*, №1 (№55), s. 143–150 (in Ukrainian).
- Uzhhorodska himnazia. Istorii, materialy, spohady*, 2001. [Uzhgorod Gymnasium. History, materials, memories] / Ker. red. kol. P. Chuchka, Uzhhorod: «Poliprant», 2001, 269 s. (in Ukrainian).
- Velics, L., S. J., 1913. *Vázlatok a magyar jezsuíták múltjából* (1610 – 1690), Budapest, 162 old. (in Hungarian).
- Veress, E. A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, *Erdélyi múzeum*, 23. 169–193, 249–263, 319–320, 342–386 (in Hungarian).
- Weiser, Fridericus, 1882. *Litterae autenticae exhibentes originem scholarum Hungariae*, I. Coloczae, 450 old. (in Latin).
- Zubanych, Laslov, 2021. *Suspilno-politychnyi rozvytok dvorianskykh rodyn Pivnichno-Skhidnoi Uhorshchyny u 1526 – 1657 rr.* [Socio-political development of noble families of North-Eastern Hungary in 1526 – 1657], Uzhhorod, 296 s. (in Ukrainian).

Oksana Ferkov

Candidate of History, Docent; Docent of the Department of the Archaeology, Ethnology and Cultural Studies, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

HUMANISTIC PRINCIPLES OF SCHOOLING BASED ON THE EXAMPLE OF ACTIVITIES OF THE HUMENNE-UZHGOROD JESUIT COLLEGE (1613 – 1773)

Jesuit educational institutions were famous in European countries for more than a century and a half. Education was not among the priority tasks of the Society of Jesus, created in 1534. About a decade had passed before the first colleges began emerging and transforming into humanistic educational institutions. The successful combination of the tradition of humanistic education of the Renaissance-Reformation era and the tasks of Catholic renewal of the post-Trident period guaranteed Jesuit institutions successful activity for a long time. In the article, the author tries to outline the main stages of the establishment and activity of the Humenne-Ungvar Jesuit collegium in the context of the activity of the Society of Jesus on the northeastern outskirts of Hungary in the 17th and 18th centuries. It is indicated that schools were an effective tool in the rivalry between different denominations, particularly among Protestants and Catholics. In the early modern times, educational institutions headed by the church (Catholic, Protestant, Jesuit) had a clear humanistic direction and were guided by the principle of enlightened piety. And this can be seen in the educational activities of the Humenne-Ungvar Jesuit College. The Humenne-Ungvar College of the Society of Jesus was a typical institution of humanistic education (studia humanitatis). The establishment of the college had its own political, religious, and moral tasks. Slowing down the pace of the Reformation in the northeastern outskirts of Hungary, the Catholic Church,

through the Jesuits, and thanks to the patronage of the Drugets, spread education, knowledge, culture, and more. The universal model of Jesuit schools provided European education in the northeastern counties of Hungary. The social openness and religious tolerance of the Jesuit schools opened doors for the education of children with different statuses and confessions of the region. 1773, the Pope dissolved the Jesuit order, and educational institutions were reorganized. The Uzhhorod College was transformed into a gymnasium, which continued the educational traditions of Jesuit schooling in the region.

Keywords: *the Society of Jesus, Jesuits, humanistic education, Humenne, Ungvar, Drugets, Jesuit college.*

ЕТНОС І КОНФЕСІЙНИЙ ДІАЛОГ ПЕРІОДУ ФОРМУВАННЯ НІМЕЦЬКОЇ НАЦІЇ

Євгеній Бевзюк

доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: evbevzuk@gmail.com

Researcher ID: Res G-1062-2019

<https://orcid.org/0000-0003-0191-7905>

В умовах активізації національних процесів актуалізувався інтерес інтелектуальної спільноти до феномену діалогу етносів із титульними націями. Історія найменш чисельного слов'янського народу – лужицьких сербів – приклад того, як етнічність та релігійна конфесійна специфіка тісно переплелися в період модерну. При цьому ідентичність лужицьких обцин, хоч і залишалася вагомим контекстом процесу їх відродження, вони не фрондували, а продовжували бути інкорпорованими в національний процес, який мав місце в Німеччині у першій половині XIX ст. Метою публікації є дослідити позитив конфесійного діалогу (протестанти, католики) в контексті феномену етнічного збереження реліктового лужицького етносу. Автори відзначають практичну сторону виникнення духовного конформізму між різними релігійними лужицькими громадами, що також не завадило процесу подальшого відродження лужичан. Отже, конформізм між представниками різних конфесійних еліт та світськими інтелектуалами зменшував загрозу остаточного розчинення лужицької ідентичності в німецькому середовищі. Для лужичан релігія стала важливим маркером, що відрізняла спільноти одна від одної, а з часом почала виконувати навіть нерелігійні функції. При цьому слід визнати: конфесійне протистояння хоча і мало практичну сторону, але в той самий час не заклало традиції антагонізму між носіями двох типів етноконфесійної свідомості. Конфронтація двох християнських течій на практиці не виключила можливість культурного діалогу між обцинами різних лужицьких регіонів, а в окремих випадках еліта різних конфесій навіть спільно сприяла культурній емансипації етносу.

Ключові слова: націоналізм, етнос, релігія, нація, мова, традиція, релігійний конфлікт, етнічний конфлікт, ідентичність, конфесії, етнічність, релігійний фактор, Німеччина, слов'яни, ідеологія, закон, право.

Постановка проблеми. Сучасні глобальні трансформації призвели до нової кризи ідентичності для різних соціальних груп. Втім, необхідно визнати, що така ситуація не є новою в європейській історії. В період масштабного переходу від традиційного до індустріального суспільства схожі ситуації вже мали місце. Соціально-економічні зміни, зміни основ соціокультурних укладів, релігійно-світоглядні трансформації ставали тлом для конфліктних ситуацій між молодими націями та малими етнічними спільнотами. В моменти таких історичних викликів перед народами поставали та, на жаль, знову постають питання: хто ми, в чому наша духовно-культурна відмінність і ким ми себе відчуваємо.

Перед схожими викликами в період XVIII – XIX ст. опинилися лужицькі серби – найменш чисельний слов'янський народ. З нашого боку було б амбіційно повністю поширювати досвід цього реліктового етносу на зміст європейських духовно-етнічних традицій, але історико-політичні тренди та практична сторона масштабних політичних процесів формуються індивідуумами, перевіряються на малих соціумах, а потім переносяться на практику великих соціальних груп. Тому минуле лужицьких сербів – це своєрідний полігон для німецької, а може і європейської національної практики, яка сьогодні дозволила достатньо збалансовано оминати гостри кути міжнаціональних та міжетнічних протиріч.

Метою роботи було бажання показати відносно безконфліктність взаємодії різних типів етнічної лояльності. Історично склалося так, що лужицькі серби були в конфесійному плані розколоті на

протестантську та лютеранську конфесії. При цьому сусідство етнічного з релігійним в Лужице не завжди супроводжується протиріччями та конфліктами. Відповідно для розуміння позитивного аспекту участі релігії у становленні та розвитку етнічної ідентифікації та самоідентифікації ми звертаємося до прикладів минулого, у нашому випадку – до процесу етнічної емансипації лужичан періоду модерну.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження історіографії періоду активного націєтворення європейських народів, як нам здається, є досить складним науковим процесом. І таке твердження має пояснення: історіографія періоду націєтворення європейських народів достатньо різноманітна і представлена низкою фундаментальних досліджень. Численні дискусії з проблеми нації, етносів, їх появи та класифікації продовжують мати місце з опорою на масштабні теоретичні напрацювання, які запропоновані Е. Хобсбаумом, Е. Смітом, Б. Андерсоном, Е. Геллнером та іншими інтелектуалами. При цьому лужицькі серби як об'єкт наукового інтересу у вітчизняній історіографії представлені досить фрагментарно, що має цілком логічне пояснення. Доля сорокатицяного народу сьогодні – це сюжет комфортного співіснування малого народу, вмонтованого в комфорт німецької демократії. Немає конфлікту немає інтересу. Суспільство цікавлять віддалені війни, насильство, масова культура та споживання.

Відповідно будь-яка наша спроба проаналізувати науково-публіцистичний масив літератури, присвяченої проблемі, скоріш за все, перетвориться на спробу

втиснути у традиційну історіографічну схему весь наявний матеріал, що не є предметом нашого інтересу.

Отже, найбільший інтерес для теми нашої роботи становлять праці, які присвячені проблемі духовного транзиту етносів та їх зв'язку із релігією як світоглядною системою. Так, у працях низки вітчизняних дослідників [Войналович, Єленський, Кирюшко, Кочан, Рубльова, 2012; Майборода, 2017; Данилець, 2018; Котигоренко, Калакура, Ковач, Коцур, Кочан, Ляшенко, Ніколаєць, Новородовський, Панчук, 2020] ми можемо відстежити аспекти формування етноконфесійної спільності та прослідкувати, як особливості віровчення тісно переплітаються з культурною етнічною специфікою народу.

Інша категорія дослідників [Войналович, Кочан, 2018; Майборода, 2018; Danilets, 2018] розкриває тему того, як етнічні властивості стали складовими елементами релігійного культу та набули характеру етнічних ознак. Такий підхід дозволив продемонструвати, що процес «націоналізації» релігії у Німеччині супроводжувався збереженням частки традиційних релігійних локально-регіональних специфік.

Виклад основного матеріалу. Зазначимо, що лужицьке становлення модерної ідентичності із його концепцією емансипації етнічної свідомості варто трактувати як процес, тісно пов'язаний із німецьким Просвітництвом, Романтизмом та християнством. Останнє ми розглядаємо як сукупність систем культури, систем переконань та світоглядів, які пов'язують людство з духовністю та моральними цінностями. Для лужицьких сербів християнства стало умовою як етнічного збереження, так і фактором інтродукції до німецького національного середовища. Фактично релігія та лужицька етнічна своєрідність, періоду масштабного становлення великих європейських, були тісно пов'язані, а релігійна ідентичність стала важливою та невід'ємною частиною етнічної приналежності.

З огляду на зазначене, з нашого боку справедливим буде наголосити на лінгвоцентричному чиннику лужицького пробудження, зміст якого становив науково-релігійний фундамент. Споконвіку серби були об'єднані релігійним, традиційно селянським культом та етнічною дрібнолокальною свідомістю. Остання відрізняла їх від німців, але не виходила за рамки місцевих традицій і релігії. Релігійність серболужичан була даниною їх історичній долі. Не в останню чергу вона підтримувалася устроєм традиційного селянського побуту. Навіть сучасні німецькі дослідники, визнають релігійність ментальною рисою сербського соціуму та частиною світоглядних переконань, на яких вибудовується позитивна етнічність лужичан.

Для підтвердження наших слів наведемо вислів польського правника, одного з інтелектуальних натхненників серболужицького пробудження В. Богуславського. Останній стверджував: «жоден серболужицький район, в якому постійно відбувалися проповіді народною мовою, не онімечився», що не можемо сказати про ті райони, в яких відсутність проповідей «рідною мовою» призводила до «втрати

почуття народності, що ставало причиною їх онімечення» [Bogusławski, 1861, s. 241]. Таким чином, у період активізації лужицького руху за власне етнічне збереження духовна практика обох християнських конфесій здійснювала помітний вплив на процес лужицького етнічного пробудження. Відповідно, реформаторська, раннепросвітницька, а потім і просвітницька активність лужицьких теологів і вчителів створювала певні умови для ідеологізації лужицького етнозберігаючого руху.

Цілоком логічно як щодо змісту історії, так і з огляду на специфіку процесу становлення лужицької модерної ідентичності цього нечисленного народу, що одним з джерел їх емансипації стало християнство в цілому і такі його конкретні вчення, як католицизм та протестантизм. Показово, що тема християнізації лужицьких сербів, їх окатоличення як сучасниками, так і науковцями-славістами XIX ст. оцінювалася неоднозначно. Для конкретизації світоглядного бачення цієї проблеми, на нашу думку, варто звернутися до інтелектуальної спадщини чеського національного ідеолога В. Ганки. Так, Ганка в листі до таємного радника А. Стороженка із прикрістю напише, що, на жаль, православні «промені так і не дійшли до слов'янських племен, а з німецькими єпископами прийшло тільки рабське хрещення» [ІР НБ НАН, ф. VIII, шифр 2550, арк. 5].

Наведене судження чеського інтелектуала варто розглядати не як переконання науковця-одинака, а, на нашу думку, як певний світоглядний алгоритм, у зміст якого закладений суб'єктивний підхід до оцінки етнозберігаючої парадигми слов'ян. Ганка – прихильник ідеї, згідно з якою процес окатоличення, безумовно, був не тільки насильницькою дією, але й, по суті, професійною працею католицьких німецьких священників, спрямованою на послаблення ідентичності слов'янського населення на теренах Священної Римської імперії. Схожу критично-негативну оцінку процесу окатоличення слов'ян містять праці доктора богослов'я з університету в Галле В. Г. Бейера (1801 – 1881). Останній з приводу цього історичного факту писав: «одночасно християнізація слов'ян супроводжувалася появою ворожих для них військ, з цього часу християнство стало для них рівнозначним поняттю «рабство» [Heigmann, 1986, s. 286]. Наведене судження дозволяє нам припустити, що навіть окремі німецькі дослідники погоджувалися з тим фактом, що проблему лужицької ідентичності неможливо відділити від багатовікового впливу етноконфесійного фактора на процес збереження слов'янської етнічності.

У цілому не заперечуючи право Ганки та Бейера мати власну думку, все ж вважаємо, що необхідно навести дещо інший погляд на процес християнізації західних слов'ян. Для цього звернемося до наукової спадщини одного із яскравих культурних представників слов'янського відродження – Я. А. Смолера. Останній розцінює християнізацію і наступну появу писемного «Малого катехізису» Лютера як певний рубіж, на якому поєдналися ранні ідейні уявлення про етнокультурну самотність із ранньою духовною етнозберігаючою практикою. Безпосередньо інтелектуал вважає, що факт сприйняття християнства і вихід «першої сербської книги» позитивно змінили систему

«світосприйняття сербського народу» [Smolef, 1864, s. 24]. Думку Смолера пізніше розділили мандрівники-дослідники А. Кайсаров і О. Тургенев. Протягом десятиліть їх особисті польові спостереження були джерелом і системою методологічних суджень для багатьох науковців-сорабістів. Зміст «Записок» Тургенєва дозволяє стверджувати: у становленні нижньо-лужицької та верхньолужицької писемності роль «культурного трампліну» виконали переклади Біблії та інших богослужбових текстів лужицькими діалектами. Безпосередньо в листі до батьків 29 травня 1804 р. Тургенєв писав: «Ми придбали собі Біблію й деякі інші вендські книги. І надалі ми будемо намагатися збирати Біблії на всіх інших лужицьких діалектах» [Истрин, 1915, с. 52].

Таким чином, можна дещо підсумувати, вихідна модель збереження лужицької ідентичності була взята з Біблії. Можна припустити, що без християнської інтерпретації та імплементації цієї моделі в практику етнозбереження, лужицький етнос ніколи б не існував у тому вигляді, в якому він до цього часу існує. В той самий час, саме християнство як «вища» форма релігії стала виправданням подальшого домінування німецької національної практики в епоху модерну.

Світоглядну позицію згаданих вище інтелектуалів підтримував І. І. Срезневський. Славист справу сербського етнозбереження пов'язує із практикою поширення християнства у лужицькому середовищі з сусідніх слов'янських – чеських земель. На користь подібного твердження, на думку Срезневського, свідчили численні чеські рукописи та стародруки, які зберігалися в лужицьких родинах та передавалися як духовний спадок предків. До речі, схожу думку в різні часи висловлювали у своїх листах і працях П. Й. Шафарик [ВРФТ НАН, ф. 99. (О. М. Бодяньський), спр. 87, арк. 21] та О. Пипін [Пыпин, Спасович, 1881, с. 1071]. Срезневський припустив, що спочатку ідеї християнства проповідувалися у лужичан церковною старо-слов'янською або старою чеською мовами. Звідси висновок дослідника: «Чеське нарідчя, ймовірно, досить довго панувало, і це, можливо, стало головною причиною неуваги сербів-лужичан до своєї рідної мови» [Срезневский, 1985, s. 197–198].

Таким чином, наукова гіпотеза Срезневського про чеський вектор християнізації серболужичан містить певний критицизм стосовно ранньої практики чеського культурно-духовного впливу на лужичан. Але, як здається, з історичної долі лужичан, з процесу їх Реформації та пробудження неможливо вилучити етнозберігаючий позитив чеського соціуму.

З іншого боку, не викликає заперечень той факт, що регулярні зв'язки католицької сербської громади з Чехією, Польщею зміцнювали позиції католицької церкви в окремих лужицьких районах. До речі, католицька церква для послаблення впливу протестантства в Лужиці свідомо дозволяла здійснення церковних обрядів рідною для лужицьких слов'ян мовою. Таке ставлення з боку католицького кліру до етносу стало причиною парадоксу. Католицька меншість «в Лужицькій землі, – напише О. Гільфердінг після своєї зустрічі в 1855 р. зі Смолером, – залишилося у своїй мізерності, приблизно 10 тис. сербів-католиків», але на практиці виявилось,

що вони менш схильні до германізації, ніж протестанти [Гильфердинг, 1868, с. 22]. На переконання чеського етнографа Л. Куби, а він неодноразово мандрував та вивчав цей західний слов'янський народ, до кінця XIX ст. «у малій католицькій області фактично з давніх часів не було онімечене жодне село, чого не можна сказати про протестантів. Одна з причин цього, – вважає етнограф, – криється в тому, що протестантизм презентує себе і сприймається як німецька національна релігія і тим самим готує основу для загальної германізації» [Kuba, 1925, s. 71].

На практиці католики продовжували розширяти започатковану ще слухачами Празької серболужицької семінарії традицію вивчення семінаристами серболужицької мови. Багато років інтелектуальною базою для католицьких ідеологів лужицького походження продовжував залишатися Лейпцігський університет. Його випускником був один з активних діячів етнозберігаючого лужицького руху 30-х – 40-х рр. XIX ст. Г. Зейлер (1804 – 1872).

Таким чином, попри притаманний представникам католицької конфесії традиційний консерватизм в порівнянні із сербськими ідеологами протестантського віросповідання, серболужицькі католики, демонстрували більшу толерантність відносно мовної ідеології в змісті процесу становлення лужицької модерної ідентичності.

Необхідно визнати, що конфесійні відмінності все ж утворювали у лужицькому соціумі складні відцентрові тенденції. Розподіл сербів на протестантів і католиків вплинув на процес формування єдиної лужицької мови. Протягом XVIII – початку XIX ст. стараннями релігійних представників формувалися зразки верхньолужицької та нижньолужицької писемних мов.

Таким чином, конфесійна конкуренція на жаль «законсервувала» наявне у лужичан діалектичне розмаїття. Це стало певним, гальмівним чинником для появи у слов'янському соціумі єдиного мовно-культурного знаменника в змісті парадигми емансипації серболужичан.

На практиці релігійні інтелектуали з конфесійних інтересів «погоджували» діалектне розмаїття лужицької мови до змісту своїх конфесій. При цьому варто згадати мовно-інтелектуальні проекти Ю. Г. Светлика, М. Н. Шимона, Ю. Й. Шимона, Я. Б. Фабріціуса. Такий стан дозволив Смолеру критично констатувати: «сміхотворна різниця євангельської та католицької орфографій на жаль гальмує уявлення про наші власні духовні досягнення» [Schmaler, 1841, s. 4–6]. Його світоглядні переконання поділяв інший діяч пробудження – М. Горнік.

Цілком логічно, що влада Пруссії та Саксонії обережно та індиферентно ставилася до релігійно-духовного інтелектуального проекту становлення лужицької модерної ідентичності, що також має своє пояснення. Наприклад, окремі лужицькі священники вважали лужицьку мову емансипацію непотрібною і шкідливою справою. Так, у 1826 р. священник Рихтар (народився у лужицькому селі Сорно, що розташовувалося поблизу містечка Зенфтенберг) на сторінках герлицького «Нового лужицького журналу»

висловився проти збереження такої важливої етнічної ознаки лужичан, як рідна мова, тому що «лужицька мова вже сьогодні позбавляє державу своєї внутрішньої єдності» [Richter, 1826, s. 305].

До речі, представники лютеранського кліру в серболужицькому християнському середовищі, досить часто проявляли ініціативу з організації процесу мовно-культурної асиміляції лужичан. Для прикладу слід згадати про дискусію, що виникла навколо суперечки між двома групами протестантських священиків, так званих «ригористів» і «модераторів». Згідно з їх переконаннями, лужицька мова зрештою як рудимент у змісті масштабних модернізаційних завдань німецької нації може бути вилучена як зі шкіл, так і з церковної служби. Щоправда, в плані обрання подальшої тактики своїх дій «ригористи» вважали політику прискорення адміністративної заборони на публічне використання серболужицьких мов виправданою дією влади.

В той самий час «партія протестантських модераторів» дотримувалася ідеї поступових обмежень як мовних ініціатив, так і патріотично-пропагандистських науково-організаційних заходів, що дозволяло уникнути міжетнічних конфліктів і «безболісно» сприяти мовній деетнізації лужичан. До речі, з огляду на наведений вище матеріал, варто вкотре підкреслити, що протестантські священики, на відміну від католицьких, частіше йшли на поступки влади в плані захисту національних інтересів лужичан.

При цьому, безумовно, було б помилкою до ідеологів партій «ригористів» і «модераторів» включати всіх, без винятку, представників протестантського духовенства. Подібне оціночне судження представляє лютеран виключно, як прихильників асиміляційного тренду в змісті державної політики Саксонії. В той самий час між лютеранами існувала партія прихильників збереження лужицької специфіки.

Для прикладу, нижньолужицький протестантський священик Я. З. Б. Шіндлер (1758 – 1841) продовжував дотримуватися ідеї підтримки лужицького пробудження на тлі мовної ідеології. Тому він друкує «Малий німецько-сербсько-російсько-польський словник». Далі, гадаємо, що цілком правомірним буде пов'язати закріплення нової якості процесу становлення лужицької модерної ідентичності із суспільно-політичною позицією лютеранського священика Г. Любенського (1790 – 1840). Пізніше О. Погодін, Срезневський надали священику авторство становлення нової політичної якості лужицького етнозберігаючого руху і назвали його творцем «ідеї народності». Відповідно, лужицька мовна ідеологія як ідея незначної частини соціуму, трансформувалась у зразки світської, загальнодоступної інформації, поступово ставала масовим політичним феноменом. Варто додати, що праці Любенського стали важливим чинником у змісті лужицького руху не стільки з причини їх популярності в середовищі таких науковців-славістів, як Й. Добровський, В. Ганк, Ф. Челаковський, П. Й. Шафарик, Л. Штур, скільки з причини появи широкого інтересу до них та їх доступності для сербської релігійної та світської інтелігенції.

Певна світоглядна невизначеність в плані ставлення до майбутньої долі слов'ян, має своє пояснення. Реформація в Саксонії, це ідеологія національного доцентрового руху в змісті процесу формування єдиної німецької нації. Тому цілком логічно, що в умовах зростаючої міжнаціональної конкуренції діячі сербського етнозберігаючого руху були змушені робити вибір між соціальним комфортом і політичними репресіями. Відповідно, активно-патріотична частина делікатно намагалася визначити важелі для просування ідейного алгоритму подальшого розширення практики закріплення лужицької модерної ідентичності. Тому, створюючи свою парадигму етнозберігаючого руху на фундаменті ідеї «обережного протесту» у своїх відносинах з німецькою домінуючою владою, лужицькі ідеологи мимоволі втягнулися у дискусію відносно сутності й доцільності подальшого збереження мовної ідеології в змісті етнозберігаючої програми.

Таким чином, в середині XIX ст. створився певний інтелектуальний та духовний фундамент закріплення лужицької модерної ідентичності. Останній являв собою симбіоз німецької та західноєвропейської культури які впливали на формат етнозберігаючої парадигми лужицького етносу. В той самий час, світоглядний фундамент лужицького патріотизму лежав в площині поєднання релігійно-науково чинника з ідеєю народної емансипації.

Для підтвердження нашої думки наведемо статистичний матеріал із практики підготовки кадрів церковних служителів в Лужицьких областях Німеччини. Так, якщо до 20-х рр. XIX ст. серболужицьке духовенство переважно формувалося з родин церковних служителів, то вже через чверть століття кількість вихідців з вищезгаданих родин зменшується. В той самий час майже у вісім разів збільшується кількість священнослужителів, які належали до селянських родин [Kunze, 1978, s. 144]. Наведені статистичні дані свідчать не тільки на користь процесу соціальної лібералізації в сербському соціумі, але підтверджують як факт соціальної статусності церковних посад, так і динаміку кількісного зростання інтелектуальної частини діячів серболужицького пробудження внаслідок збільшення чисельності духовників.

Фактично до початку XX ст. серболужицькі науково-інтелектуальні зразки у своєму основному масиві створювалися теологами. Навіть найвідоміші народні класики, представники третього покоління лужицьких етнодіячів, були теологами. Так, Я. Барт-Чишинський і М. Андрічкій – католицькі священики, Г. Зейлер був протестантським пастором, а Смолер почав свою кар'єру народного лідера в 1836 р. з навчання в університеті на факультеті богослов'я у м. Бреслау. Як нам здається, майже незмінний статус етнічної еліти, його незначне розширення за рахунок селян, вихідців із середовища дрібних виробників, теологів, відповідно неповна соціальна структура соціуму в умовах активності німецького національного руху ставали головною причиною «дрейфу» серболужицького етнозберігаючого руху в бік обережності та консерватизму.

В таких умовах, процес побудови будителями

концепції мовного пробудження, а, відповідно, й етнозберігаючої парадигми не міг спиратися виключно на етно-духовний потенціал, а тим більше – на антагонізми між німецьким реформаторством та лужицькою локальною етнозберігаючою ідеєю. Відповідно, доцільність мовної парадигми в змісті лужицької етнозберігаючої практики, релігійну терпимості та політичну обережність у змісті філософії власного збереження, безперечно, слід розглядати, як реалістичну і навіть дещо амбіційну програму етнічного збереження.

Прагматична, схвальна позиція протестантів Саксонії до процесу асиміляції слов'ян в 30-х – 40-х рр. XIX ст. зазнала певної політичної кореляції. Під тиском процесу загальноєвропейської активності і, в тому числі, в умовах зростаючого етнозберігаючого серболужицького руху, намітилися обережні політичні поступки з боку уряду відносно визнання окремих лужицьких етнозберігаючих ідей.

Так, у жовтні 1834 р. на розгляд депутатів першої палати був представлений проект саксонського міністра Д. Мюлера, у якому пропонувалося розглянути можливість дозволити «в школах із дітьми вендської національності вивчати лужицьку мову». Але особливої уваги заслуговує висновок, який прозвучав з вуст королівського міністра. Його можна вважати прикладом появи в німецькому соціумі ідеї нової громадянської та національної ідентичності. Самі ідеї безпосередньо виникали в екзистенційних умовах національно-політичної активності 30-х рр. XIX ст., що стало причиною формування в суспільстві свідомості нового типу, де поряд співіснували символи свободи й національна ідея та ідея етнічної рівності. Саме тому королівський міністр, приймаючи об'єктивність нової суспільно-політичної ситуації, озвучує фундаментальний висновок, в якому говорить, що: «мова кожного народу – це його свята власність і кожний народ має своє законне право на її збереження» [Stellungnahme, 1977, s. 170].

Таким чином, саксонська лютеранська влада під тиском поширення ідей свободи та нації дозволила вести навчання, читання Закону Божого серболужицькою мовою й оформила це юридично у 28-му параграфі закону про школу [Geschichte der Sorben, 1984, B. 2, s. 88]. Можна констатувати, що до середини 30-х рр. XIX ст. мовна ідеологема, яка лежала в змісті етнозберігаючої парадигми лужицького соціуму, отримала свою часткову реалізацію в освітній сфері Саксонського королівства.

Необхідно підкреслити, що у змісті формування процесу становлення лужицької модерної ідентичності особливе місце посіло Просвітництво. Воно, вважає київський історик-славист А. І. Степович, справило винятково позитивний вплив «на чорногорців, словаків, кашубів, лужичан та словенців» [ІР НБ НАН України, ф.8, шифр 2550, арк. 1]. Додаємо: Просвітництво в Лужицькому регіоні продовжувало розвиватися передусім в традиціях позитивного ставлення до ідейних аспектів релігійно-духовної емансипації. Відповідно, соціально-економічні ідеї з їх активною ідеологією, а тим більше радикальні протестні форми критики паївного суспільного ладу в змісті лужицької етнозберігаючої парадигми періоду

Просвітництва, продовжували займати другорядне місце. В той самий час в природі специфіки ідеологеми серболужицького пробудження, як би це парадоксально не звучало, лежить німецько-лужицький симбіоз. Таким чином, без значного перебільшення можемо стверджувати, що серболужицьке пробудження було і плодом «німецького духу» та Просвітництва.

Отже, фактом домінування німецького в Просвітництві можна також пояснити своєрідне тяжіння лужицьких інтелектуалів до практики використання німецьких соціальних ідей, німецької мови у якості фундамента для своїх наукових робіт. Тому не випадково, що А. Френцель (1656 – 1740) для написання своїх наукових робіт використовував німецьку або латинську мову. На підтвердження цього достатньо згадати його багатотомну працю «Про походження лужицької мови».

Необхідно також враховувати, що зростаюча активність німецьких просвітиків, подальше формування німецької славістики (К. Г. Антон, Й. Г. Шлецер, А. Л. Шлецер, Й. К. Аделунг, Ю. А. Ремер), а потім і відповідна поява та поширення німецької національної ідеї ставали причинами для розширення німецькомовної інтелектуальної продукції в лужицькому середовищі. Для прикладу, з 1768 р. в Герлице почав виходити німецький «Лужицький журнал» (Neues Lausitzisches Magazin), в якому роль фундаторів видання та основну редакційну політику виконували та визначали німці.

Загалом співвідношення німецької наукової «якості й кількості» у змісті початку лужицької духовної модернізації буде завжди дискусійною темою. У цьому зв'язку цілком справедливо постає запитання: чи може, наприклад, науковий доробок Й. Г. Ріхтера (1703 – 1765) бути символом лужицького пробудження? Питання виникає з огляду на те, що Ріхтер зі змісту мовно-культурної парадигми етнічного розвитку самим фактом використання німецької мови як основної мови своїх інтелектуальних проєктів фактично викреслив із процесу серболужицького пробудження основний його аспект – лінгвоцентричність.

Втім, як нам здається, історико-публіцистичні праці Й. Г. Ріхтера варто вважати сполучною ланкою між мовно-ідеологічною концепцією етнічної емансипації та практичним аспектом становлення лужицької модерної ідентичності. На нашу думку, переважно мовно-культурна парадигма етнічного розвитку лужицької ідеології поступово пристосувалася до контексту лужицько-німецького діалогу. Звідси цілком обґрунтованим є обрання Ріхтером німецької мови для написання своїх праць. Такий формат видань дозволяв презентувати лужицький народ і його історію німецькому соціуму. Перша німецькомовна книга науковця «Збори деяких повідомлень про місто Котбус у Нижній Лужиці й про прилеглі до нього території» [Mětník, Frido, 1982, s. 78] була опублікована в 1730 р. Але наступна німецькомовна праця Й. Г. Ріхтера «Історичне повідомлення про Рампіце на Одері» має і досі форму актуального наукового дослідження, тому що вона базувалася на принципі історичних аналогій і на

порівняльному методі. Стієке бажання нижньо-лужицького дослідника дотримуватися судження про індивідуальне минуле лужицького народу в поєднанні із німецькомовним викладом фактичного матеріалу варто розглядати у якості інтелектуальної дії, метою якої був як захист, так і презентація сербської народності в оточуючому німецькому середовищі.

Таким чином, з другої половини XVIII ст. система світоглядних переконань переважної частини лужицьких духовно-релігійних діячів продовжувала формуватися на тлі мовно-лінгвістичної концепції етнічного збереження та розвитку серболужицького соціуму. В той самий час, завдячуючи творчій діяльності другого покоління лужицьких діячів – А. Френцеля, Й. Г. Ріхтера, Г. Б. Шераха – сербська етнозберігаюча програма починає поступово збагачуватися етноісторичними сюжетами. Безумовно, для лужицьких сербів їх рання історія поки ще не стала фактором становлення нової колективної ідентичності. На відміну від чеських, словацьких будителів (Г. Добнера, Ф. Прохазкі, А. Фойгта, І. Борна, Ф. Пельцеля, В. Гайка, А. Бернолака, Й. І. Байзи, Ю. Палковича, Ю. Рібая, Я. Грдлічка, Б. Табліца) з їх практикою міфологізації своїх етноісторичних сюжетів, для серболужицьких ідеологів такий підхід не міг бути обраний у якості можливої складової частини етнопробуджувальної концепції. Все ж занадто малою, з точки зору історичного проміжку, була власна етноадміністративна історія лужичан. Хоча деякі спроби досліджувати своє історичне минуле у контексті релігійної історії лужицького народу, як ми вище відзначали, А. Френцель, Й. Г. Ріхтер, Г. Б. Шерах все ж намагалися робити.

З огляду на сказане вище, цілком в руслі ідеології німецького Просвітництва та боротьби лужичан за власне етнічне збереження, виникала низка ранньопросвітницьких товариств. При цьому, процес етнічної емансипації лужичан, його імплементація у товариствах на лужицьких землях, як би це парадоксально не звучало, була значною мірою справою теологів. Не випадково, що саме члени «Сербського проповідницького товариства» (Wendisches Predigerkolloquium) переклали та видали у 1728 р. верхньолужицькою мовою Біблію, чим, на переконання відомого діяча сербського пробудження М. Горніка, створили міцну основу для кодифікації верхньолужицької літературної мови [Hórník, Michał, 1894, s. 61–62].

Позитивними моментами в діяльності товариства в 60-х рр. XVIII ст. стало рішення надавати статус члена організації німецьким вченим-лінгвістам та видавати верхньолужицькою мовою газету – «Ліпські новини та узагальнення» («Lipske nowizny a wšitkizny») та перший в історії етносу журнал «Місячник для повчання і розради» («Mesačne písmo k rozwišćenju a wokřewjeńju») 1790 р. На початку XIX ст. товариство втрачає свої провідні позиції у змісті серболужицького пробудження, а тому з ініціативи німецьких членів організації у 1809 р. воно було перейменовано в «Лужицьке проповідницьке товариство».

Наприкінці XVIII ст. завдання емансипації лужицької масової свідомості перебрало на себе «Верхньолужицьке наукове товариство» (Oberlau-

sitzische Gesellschaft der Wissenschaften). У різні роки членами інтелектуально-просвітницького об'єднання були К. Г. Антон (1751 – 1818), Я. Б. Фрицо (1747 – 1819), Генрих фон Бюнау (1750 – 1817), Я. Горчанський (1722 – 1799). Това-риство було засноване в 1779 р. у Герлице за участі відомого німецького славіста, лужицького мецената і патріота К. Г. Антона. Після знайомства з останнім О. Тургенев в листі від 29 травня 1804 р. захоплено написав із Праги до батьків: «він збагатив мої знання та відкрив для нас нові джерела про слов'ян» [Путешествие А. И. Тургенева и А. С. Кайсарова, 1915, с. 14–16]. Безпосередньо про значний інтелектуальний потенціал німецько-сербського славіста свідчить ціла низка його праць різноманітної тематики, між ними й історія тамплієрів, «Історія німецької нації» та тритомна «Історія німецького сільського господарства з найдавніших часів і до кінця п'ятнадцятого віку». Безпосереднім внеском К. Г. Антона у справу становлення славістики зокрема і конкретно процесу становлення лужицької модерної ідентичності стала його двотомна праця «Початковий досвід вивчення походження, звичаїв, традицій, поглядів і знань стародавніх слов'ян». Фактично це перша спроба описати політичний устрій полабсько-лужицьких племен у часи раннього середньовіччя. Цю працю пізніше використав Гердер. До того ж варто зазначити, що К. Г. Антон розпочав дослідження теми походження і ранньої історії слов'янських народів майже на півстоліття раніше, ніж відомий чесько-словацький будитель П. Й. Шафарик із його «Історією слов'янської мови та літератури».

Іншим відомим членом «Верхньолужицького наукового товариства» був Я. Горчанський. Надаючи оцінку його внеску у справу формування ідеологемі сербської ідентичності, варто відзначити, що він не тільки використав духовно-естетичні досягнення своїх попередників, солідаризувався зі світоглядними переконаннями Лейбніца про рівність всіх народів, а фактично переніс згаданий вище принцип на лужицький соціум. Озвучені мотиви Я. Горчанський представив у 1782 р. у невеличкій за обсягом книзі «Роздуми верхньолужицького серба про долю свого народу». Безпосередньо автор книги констатує: «вендський народ, який проживає у Верхній Лужиці, на жаль, не має можливості зберегти свої духовні традиції». Далі автор книги закликає уряд докласти максимальних зусиль до збереження цього «невеличкого народу» [Hortzschansky, Johann, 1782, s. 5–6].

Через рік в журналі «Провінційні відомості» («Lausitzer Provinzial-Blätter») Я. Горчанський намагається продовжити розставляти ідеологічні акценти у темі збереження та емансипації лужицької культури. В статті «Про характер та звичаї лужицького народу» він пов'язує перспективу збереження «підкореного народу, якого примусили прийняти мову своїх завойовників», із практикою дотримання принципу «людської рівності, а вона надана людині богом» та побудови суспільства на домінанті «розуму» [Hortzschansky, Johann, s. 5–7]. Такі висловлювання надають нам можливість говорити не тільки про подальшу підтримку мови та культури лужицького

народу, але й про намагання легітимізувати на правовій основі саму програму етнічного збереження та розвитку в німецькомовному соціумі. До того ж вельми актуально до часу, в переддень революційних потрясінь прозвучать критичні зауваження Я. Горчанського відносно «рабського стану» людей, «бідність» та «терпимість» яких, на думку невідомого автора, не сприяють гармонізації відносин в суспільстві [Hortzschansky, Johann, 1782, s. 15–19]. Варто визнати, що така постановка питання як утворювала атмосферу появи в серболужицькому соціумі ідей духовно-культурної емансипації, так і формувала позитивні уявлення в народі про громадянську ідентичність у лужичан.

Загалом мовні амбіції членів лужицьких просвітницьких установ варто розглядати у якості продовження інтелектуально-конфесійного проєкту в змісті становлення лужицької модерної ідентичності. При цьому потенціал широкої освітньої перспективи в змісті самого проєкту його творцями братами Шимонами, Г. З. Шерахом, Г. Б. Шерахом, Ю. Менем, Я. Горчанським, К. Г. Антоном особливо не брався до уваги, а, відповідно, і не дуже стимулювався. Лєвова частка видань була релігійного спрямування, а періодика була дорогою і малотиражною. Так, верхньолужицькі «Провінційні відомості» мали лише шість випусків, «Щомісячник для повчання і розради» (К. Б. Шерах) вийшов лише один раз, газета «Ліпські новини та узагальнення» вийшла у двох номерах. Їх долю розділила верхньолужицька газета «Лужицький оповідач і кур'єр», нечисленні примірники якої періоду 1809–1812 рр. досі зберігаються в архіві Сербського інституту. Однак з погляду забезпечення перспективи самого лінгвоцентричного проєкту та враховуючи стійкі спроби запустити його в практику суспільної лужицької емансипації, появу періодичних видань варто вважати позитивним явищем.

Тому майже не випадково, що реакцією влади на появу «Щомісячника для повчання і розради» стала його заборона. Фактично майже до XIX ст. лужичани більше не здійснювали спроб видавати газети або журнали рідною мовою. При цьому члени Верхньолужицького герлицького наукового товариства продовжували до 1808 р. регулярно випускати журнал німецькою мовою.

Цей факт свідчив про наявність упередженості офіційної влади навіть до спроб лужицьких консервативних ідеологів розширити кількість сербських духовно-культурних видань. Таким чином, наведений фактаж переконливо демонструє, що визначення серболужицької літературної мови у якості головного атрибуту збереження народу, а також фактора етнічної консолідації визнавався не тільки лужицькими патріотами. Офіційна влада критично сприймала процес поглиблення лужицької ідентифікації. При цьому відмінність між позицією патріотів і німецьких бюрократів полягала в несхожості оцінки наслідків цього процесу. Перші розглядали мову як джерело збереження народу, другі ж як джерело можливої міжетнічної конфронтації.

Нова якість серболужицького пробудження представлена діями третього покоління ідеологів – Я. А. Смолером, Д. Глованом, Я. Любушем, П. Боллом,

Я. Б. Дейкою. Варто відзначити, що для етнодіячів третьої хвилі в змісті сербської етнозберігаючої програми мова припинила бути виключно рафінованим науковим об'єктом або прикладною складовою конфесійного інтересу. Мовний чинник, а точніше інтродукція мови до інформаційного середовища, бажання будителів надати засобу міжетнічного спілкування світської форми, а звідси й політизація мовної ідеологемі сербського пробудження, вважають В. Голдендах, Г. Мінов, Р. Марті, поступово починають робити мовне питання елементом ліберальної ідеї. З цього приводу, відзначаючи наявність початку якісної зміни сербської духовно-світоглядної сфери, а звідси й практики поширення етнозберігаючої ідеї в серболужицькому середовищі, Я. Смолер справедливо констатував: «якщо не рахувати граматики Матея і Зейлера та словників Светлика, у нас раніше неможливо знайти майже нічого, крім релігійних книг, а це недостатньо сприяло підтримці духовних сил нашого народу» [Smolef, 1864, s. 24–25]. З таким висновком варто погодитися.

Не в останню чергу становленню лужицької модерної ідентичності сприяв процес швидкої політизації ідеї німецької нації. До того ж необхідно мати на увазі результати Французької революції. Остання створила атмосферу для ідеологізації та розростання загальнонімецького національного руху, а його зміст неможливо уявити без ідеї громадянської свободи, остання ж поступово проникала в усі куточки Німеччини. Це навіть стало підставою для російського мандрівника О. І. Тургенева констатувати: «лужичани почали користуватися рівними правами з німецькими жителями». Безумовно, такий тургеневський висновок можна до якоїсь міри віднести до його певної теоретичної необізнаності відносно змісту теми забезпечення і захисту прав етнічних меншин. У цьому зв'язку з нашого боку справедливо додати, що проблема правового забезпечення співіснування національної більшості з етнічною меншістю поки що знаходилася на стадії своєї теоретичної розробки. Можливо, саме тому російський мандрівник в іншому місці щоденника всупереч своєму твердженню про «рівність прав» напише: «Венди ненавидять саксонців, своїх переможців, які намагаються відняти у них останнє – їх мову» [Путешествие А. И. Тургенева и А. С. Кайсарова, 1915, с. 14–15]. Але в цілому ми можемо припустити, що існував достатньо високий ступінь інкорпорації лужицького соціуму до політичного і соціокультурного німецького середовища. В нашому твердженні ми спираємося на матеріали фондів ЦДІАК України. В них містяться комплекти документів щодо перебування вчених з України на стажуваннях чи у наукових відрядженнях за кордоном, в т.ч. у слов'янських країнах та Німеччині. Так метою перебування В. Я. Яроцького в Пруссії, згідно з документом, було ознайомлення із лужицькою мовою та літературою. Історик-медієвіст Ф. Я. Фортинський в Геттінгенському університеті займався ранньою історією західного слов'янства та за результатами дослідження у 1877 р. захистив дисертацію «Приморські вендські міста і їх вплив на утворення Ганзейського союзу» [ЦДІАК України,

ф. 707, (Управлене попечителя Киевского ученого округа). оп. 39, спр. 19, арк. 27–30]. В наявних джерелах досить чітко прослідковується думка дослідників про існування досить тісної багатовікової економічної та культурної близькості західних слов'ян із німецькими народами.

Відповідно, необхідно говорити про безумовне проникнення ідей нової суспільно-політичної й інтелектуальної якості від німецького соціуму на лужицькі землі. Мовна ідеологема сербського пробудження припиняє бути виключною складовою просвітницького процесу або міжконфесійного діалогу.

Висновки. З огляду на наведене слід визнати, що взаємозв'язок таких понять, як релігія і прикладна сторона збереження малих європейських етносів сьогодні сприймається як цілком логічна практика європейського цивілізаційного розвитку. Втім, сьогодні вона стала предметом науково-теоретичних рефлексій. Однією з причин такої академічної ситуації є переконання, згідно з яким доля малих європейських етносів періоду закріплення «принципу національності» було другорядним, непомітним явищем у масштабному процесі формування національних держав.

Проте подальше зростання етнічності та ідея європейського мультикультуралізму зумовили необхідність переосмислити та додатково дослідити витоки та причини збереження малих народів Європи. Найважчий матеріал дозволяє стверджувати, існування низки малих етнічних своєрідностей – це результат як переходу від традиційного до індустріального суспільства, так і процесу релігійних рефлексій. Попри масштабну секуляризацию духовних явищ, релігія (система норм і цінностей) залишала вікно можливості етнічного самозбереження для малих народів періоду політичного націоналізму великих спільнот. При цьому в досліджуваному випадку роль релігії можна інтерпретувати як можливий інструмент для подолання конфронтаційних протиріч. Остання дозволяла використовувати традиційну обрядову

практику задля поглиблення комунікації у межах сільських громад.

Віками процес становлення лужицької модерної ідентичності масова свідомість лужичан були об'єктом прискіпливого конфесійного інтересу з боку католиків і лютеран. Протягом багатьох століть на лужицький народ поволи, але масштабно і цілеспрямовано здійснювалася релігійно-психокультурна експансія з боку духовних еліт. Остання репродукувала появу у сербів етнорегіональних і локально-містечкових ідентичностей. При цьому слід визнати: конфесійне протистояння хоча і мало практичну сторону, але в той самий час не заклало традиції антагонізму між носіями двох типів етноконфесійної свідомості. Конфронтація двох християнських течій на практиці не виключила культурного діалогу між общинами різних лужицьких регіонів, а в окремих випадках еліта різних конфесій навіть спільно сприяла культурній емансипації етносу.

Подальша «Весна народів» та процес становлення єдиної німецької нації створили умови для подолання дрібнолокального патріотизму, а головне – скерували політичні інстинкти етнічних інтелектуалів у напрямі активізації їх творчих зусиль на подолання локальної фрагментарності шляхом модернізації етнопарадигми.

Серболужицька етнозберігаюча модель – продукт епохи модерну, в політичному житті якої відбувалася секуляризація та знижувалася роль релігії. В той самий час етнозберігаюча парадигма лужичан отримала від християнства багато змістових можливостей. Означимо їх. Це передусім здатність об'єднувати групи людей на ґрунті єдиної ідеології, вміння співпрацювати із політико-бюрократичною елітою титульної нації, комунікувати із представниками різних духовних клівів заради справи збереження рідної мови та етнічної своєрідності. У результаті релігійні конфесії лужицького народу (лютеранська, католицька) не фрондували процес формування єдиної німецької нації, а навіть стали союзниками для німців, що дозволило юридично закріпити свою етнічну ідентичність у новій національній державі.

Список використаних джерел

- Бобровский, М., 1825. Краткая записка из путешествия по Верхней Лужице, *Вестник Европы*, № 4, с. 252–264.
- Войналович, В., Єленський, В., Кирюшко, М., Кочан, Н., Рубльова, Н., 2012. *Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України*, Київ, 272 с.
- Войналович, В., Кочан, Н., 2018. *Релігійний чинник етнополітичних процесів у Галичині: повоєнна радянська доба і сучасність*, Київ, 408 с.
- ВРФТ НАН – Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури НАН України, ф. 99, (О. М. Бодяньський), спр. 87, арк. 21–22, Šafárik P. J. – Vodianskomu O. List. 20. 01. 1840.
- Гильфердинг, А., 1868. *Народное возрождение сербов-лужичан в Саксонии*, Санкт-Петербург, т. 2, с. 19–52.
- Данилець, Ю., 2018. Мадяризація, латинізація та економічні фактори як причини відновлення православ'я в Австро-Угорщині на поч. ХХ ст., *Biblia a współczesność*, Teologiczne, kanoniczne, socjalne i społeczne przesłanie Biblii dla współczesności. III. rocznik, Krynica, с. 145–161.
- Истрин, В., 1915. *Путешествие А. И. Тургенева и А. С. Кайсарова по славянским землям в 1804 году*, Петроград, 116 с.
- ІР НБ НАН України – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф.8, шифр 2550, 6 арк., Hanka V. – Storozenko O. List. 04/16. 07. 1847 г., Praha.
- ІР НБ НАН України, ф. 53. (Архів Данилова), арк. 5–7. Письмо. 18.02.1835. О. Бодяньський – М. Максимовичу.
- ІР НБ НАН України, ф.179, (Степович Ф.І.), од. зб. 13. 1 арк. Степович А. І., А. Л. Погодін. «Славянський мир», 1915.
- Кондрашов, Н., 1956. *Осип Максимович Бодяньский*, Москва, 87 с.
- Котигоренко, В., Калакура, О., Ковач, Л., Коцур, В., Кочан, Н., Ляшенко, О., Ніколасць, Ю., Новородовський, В., Панчук, М., 2020. *Національні меншини України в політичних процесах ХХ – ХХІ століть: стан і проблеми дослідження*, Київ, 624 с.
- Майборода, О., 2017. *Етнічність у міжнародній системі*, Київ, 448 с.
- Майборода, О., 2018. *Національна єдність у конкурентному суспільстві: аналітична доповідь*, Київ, 288 с.
- Михальченко, М., 2016. *Великий цивілізаційний вибух на межі ХХ – ХХІ століть*, Київ, 504 с.

- Путешествие А. И. Тургенева и А. С. Кайсарова по славянским землям в 1804 году* / под ред. В. М. Истрина, 1915, Петроград: Типогр. Императ. Акад. Наук, 116 с.
- Пыпин, А., Спасович, В., 1881. *История славянских литератур*, Санкт-Петербург, т. 2, 1130 с.
- Срезневский, И., 1985. Исторический очерк серболужицкой литературы, *Létopis*, т. а, с. 32, zw. 2, s. 19–210.
- ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 707, (Управлене попечителя Киевского ученого округа), оп. 39, спр. 19, арк. 27–30.
- Bogusławski, Wilhelm Józef, 1861. *Rys dziejów serbo-lużickich*, Petersburg, 352 s. URL: <http://polona.pl/preview/24800f23-1909-4823-a61c-865453cc96f5>. (візит 27.03.2024).
- Danilets, J., 2018. Persecution for the faith Ruthenians in Austria-Hungary Before World War (100th Anniversary of the Second Marmarosh-Sighet Trial (1913 – 1914), *Rusin Studies. An Abstracts Journal*, № 1, с. 17–19.
- Geschichte der Sorben. Von 1789 bis 1917, 1974. / *Šolta J, Zwahr H. Gesamtdarstellung bearb. durch ein Autorenkoll. Gesamted. J. Šolta*, Bautzen: Domowina-Verlag, Bd. 2, 328 s.
- Herrmann, Joachim, 1986. *Welt der Slawen: Geschichte – Gesellschaft – Kulutr*, Leipzig, 332 s.
- Hórnik, Michał, 1894. Cyła biblija serbska a jeje nowy wydank, *Časopis Mačicy Serbskeje*, s. 61–65. URL: https://www.serbski-institut.de/mat/dnlarchiv/cms_1894_183.pdf. (візит 27.03.2024).
- Hortzschansky Johann, 1782. *Gedanken eines Oberlausitzer Wenden über das Schicksal seiner*, Nation Anno, 38 s. URL: <https://digitale.bibliothek.uni-halle.de/vd18/content/pageview/2542872> (візит 27.03.2024).
- Jordan, Jan Petr, 1841. *Grammatik der wendisch-serbischen Sprache in der Oberlausitz*, Prag: Ehrlich 204 s. URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10589065?page=.1>. (візит 27.03.2024).
- Kuba, Ludvík, 1925. *Čtení o Lužici, cesty z roků 1886 – 1923: 60 barvotiskových příloh, 5 perokreseb, 4 hudební příklady a původní mapka*, Praha, 223 s.
- Kunze, P., 1978. *Die preussische Sorbenpolitik 1815 – 1847: Studie zur Nationalitätenpolitik im Übergang vom Feudalismus zum Kapitalismus*, Bautzen: Domowina-Verlag, 187 s.
- Mětník, Frido, 1982. *Chrestomatija dolnoserbskego pismowstwa: wot zachopjenka aŋ na cas kněstwa faŋizma w Němskej*. Bautzen: Domowina-Verlag, 460 s.
- Richter, Johann Christian, 1826. Die wendische Sprache in bezug auf Staat, Kirche und Volksbildung, *Neues Lausitzisches Magazin*, Bd. 5, s. 305–316.
- Schmalzer, Johann Ernst, 1841. *Mały Sserb, aby, Serske a njemske rosmlowenja*, Budyšin: Wellersche Buchhandlung, 163 s.
- URL: https://books.google.com.ua/books?id=IMkGAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_atb&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false. (візит 27.03.2024).
- Smolef, J., 1864. Премѣненя сербскеје рече вот. 13 до 16 лѣтстотка, *Lužičan*, № 5, s. 8–76.
- Staatsministers, D., 1977. Müller über die Anwendung der sorbischen Sprache im Unterrichts. 10 Oktober 1834, *Die sorbische nationale Bewegung in der Sächsischen Oberlausitz. 1830 – 1848/49*, Bautzen, s. 170.

References

- Bobrovskij, M., 1825. Kratkaya zapiska iz puteshestviya po Verhnej Luzhice [A short note from a trip to Upper Lusatia], *Vestnik Evropy*, № 4, s. 252–264. (in Russian).
- Bogusławski, Wilhelm Józef, 1861. *Rys dziejów serbo-lużickich*, Petersburg, 352 s. URL: <http://polona.pl/preview/24800f23-1909-4823-a61c-865453cc96f5>. (vizyt 27.03.2024). (in Polish).
- CDIAK Ukrayini, f.707, (Upravlene popечителя Kievskogo uchenogo okruga). op. 39, spr. 19, арк. 27–30.
- Danilec, Yu., 2018. Madyarizaciya, latinizaciya ta ekonomichni faktori yak prichini vidnovlennya pravoslav'ya v Avstro-Ugorshini na poch. XX st. [Magyarization, Latinization and economic factors as reasons for the restoration of Orthodoxy in Austria-Hungary at the beginning of 20th century], *Biblia a wspolczesnosc*. Teologiczne, kanoniczne, socjalne i społeczne przesłanie Biblii dla współczesności. III. rocznik, Krynica, s. 145–161. (in Ukrainian).
- Danilets, J., 2018. Persecution for the faith Ruthenians in Austria-Hungary Before World War (100th Anniversary of the Second Marmarosh-Sighet Trial (1913 – 1914), *Rusin Studies. An Abstracts Journal*, № 1, s. 17–19. (in English).
- Geschichte der Sorben. Von 1789 bis 1917, 1974. / *Šolta J, Zwahr H. Gesamtdarstellung bearb. durch ein Autorenkoll. Gesamted. J. Šolta*, Bautzen: Domowina-Verlag, Bd. 2, 328 s. (in German).
- Gilferding, A., 1868. *Narodnoe vrozozhdenie serbov-luzhichan v Saksonii* [Popular revival of Lusatian Serbs in Saxony], Sankt-Peterburg, t. 2, s. 19–52. (in Russian).
- Herrmann, Joachim, 1986. *Welt der Slawen: Geschichte – Gesellschaft – Kulutr*, Leipzig, 332 s. (in German).
- Hórnik, Michał, 1894. Cyła biblija serbska a jeje nowy wydank, *Časopis Mačicy Serbskeje*, s. 61–65. URL: https://www.serbski-institut.de/mat/dnlarchiv/cms_1894_183.pdf. (vizyt 27.03.2024) (in Sorbisch).
- Hortzschansky Johann, 1782. *Gedanken eines Oberlausitzer Wenden über das Schicksal seiner*, Nation Anno, 38 s. URL: <https://digitale.bibliothek.uni-halle.de/vd18/content/pageview/2542872> (vizyt 27.03.2024) (in German).
- IR NB NAN Ukrayini, f. 179, (Stepovich F. I.), od. zb. 13 ,1 ark. Stepovich A. I., A. L. Pogodin. Slavianskii mir, 1915.
- IR NB NAN Ukrayini, f. 53. (Arhiv Danilova), ark. 5–7. Pismo. 18.02.1835. O. Bodyanskij – M. Maksimovichu.
- IR NB NAN Ukrayini, f. VIII, shifr 2550, 6 ark., Hanka V. – Storozhenko O. List. 04/16. 07. 1847 r., Praha.
- Istrin, V., 1915. *Puteshestvie A.I. Turgeneva i A. S. Kajsarova po slavyanskim zemlyam v 1804 godu* [Travel A.I. Turgenev and A.S. Kaisarov on the Slavic lands in 1804], Petrograd, 116 s. (in Russian).
- Jordan, Jan Petr, 1841. *Grammatik der wendisch-serbischen Sprache in der Oberlausitz*, Prag: Ehrlich, 204 s. URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10589065?page=.1>. (vizyt 27.03.2024) (in German).
- Kondrashov, N., 1956. *Osip Maksimovich Bodyanskij* [Osip Maksimovich Bodyansky], Moskva, 87 s. (in Russian).
- Kotigorenko, V., Kalakura, O., Kovach, L., Kocur, V., Kochan, N., Lyashenko, O., Nikolayec, Yu., Novorodovskij, V., Panchuk, M., 2020. *Nacionalni menshini Ukrayini v politichnih procesah XX – XXI stolit: stan i problemi doslidzhennya* [National minorities of Ukraine in the political processes of the 20th - 21st centuries: state and problems of research], Kyiv, 624 s. (in Ukrainian).
- Kuba, Ludvík, 1925. *Čtení o Lužici, cesty z roků 1886 – 1923: 60 barvotiskových příloh, 5 perokreseb, 4 hudební příklady a původní mapka*, Praha, 223 s. (in Czech).
- Kunze, P., 1978. *Die preussische Sorbenpolitik 1815 – 1847: Studie zur Nationalitätenpolitik im Übergang vom Feudalismus zum*

- Kapitalismus*, Bautzen: Domowina-Verlag, 187 s. (in German).
- Majboroda, O., 2017. *Etnichnist u mizhnarodnij sistemi* [Ethnicity in the international system], Kyiv, 448 s. (in Ukrainian).
- Majboroda, O., 2018. *Nacionalna yednist u konkurentnomu suspilstvi: analitichna dopovid* [National unity in a competitive society: an analytical report], Kyiv, 288 s. (in Ukrainian).
- Mětńk, Frido, 1982. *Chrestomatija dolnoserbского pismowstwa: wot zachopjenka aŋ na cas kněstwa faŋizma w Němskej*. Bautzen: Domowina-Verlag, 460 s. (in Polish).
- Mihalchenko, M., 2016. *Velikij civilizacijnij vibuh na mezhi XX – XXI stolit* [The great explosion of civilization at the turn of the century], Kyiv, 504 s. (in Ukrainian).
- Puteshestvie A. I. Turgenewa i A. S. Kajsarova po slavyanskim zemlyam v 1804 godu [Travel of A. I. Turgenew and A. S. Kaisarov through the Slavic lands in 1804] / pod red. V. M. Istrina, 1915, Petrograd: Tipogr. Imperat. Akad. Nauk, 116 s. (in Russian).
- Pypin, A., Spasovich, V., 1881. *Istoriya slavyanskij literatur* [History of Slavic literatures], Sankt-Peterburg, t. 2. 1130 s. (in Russian).
- Richter, Johann Christian, 1826. *Die wendische Sprache in bezug auf Staat, Kirche und Volksbildung*, *Neues Lausitzisches Magazin*, bd. 5, s. 305–316. (in German).
- Schmaler, Johann Ernst, 1841. *Maty Sserb, aby, Serske a njemske rosmlowenja*, Budyšin: Wellersche Buchhandlung, 163 s.
- URL:
https://books.google.com.ua/books?id=IMkGAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_atb&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false. (vizyt 27.03.2024). (in Polish).
- Smolef, J., 1864. Přeměňjenja serbskeje ryče wot. 13 do 16 lětstotka, *Lužičan*, № 5, s. 8–76. (in Czech).
- Sreznevskij, I., 1885. *Istoricheskij ocherk serboluzhickoj literature* [Historical sketch of Serbian Lusatian literature], *Lětopis*, r. a, c. 32, zw. 2, s. 19–210. (in Russian).
- Staatsministers, D., 1977. Müller über die Anwendung der sorbischen Sprache im Unterricht. 10 Oktober 1834, *Die sorbische nationale Bewegung in der Sächsischen Oberlausitz. 1830 – 1848/49*, Bautzen, s. 170. (in German).
- Vojnalovich, V., Kochan, N., 2018. *Religijnij chinnik etnopolitichnih procesiv u Galichini: povoyenna radyanska doba i suchasnist* [The religious factor of ethno-political processes in Galicia: the post-war Soviet era and modern times], Kyiv, 408 s. (in Ukrainian).
- Vojnalovich, V., Yelenskij, V., Kiryushko, M., Kochan, N., Rublova, N., 2012. *Religijnij chinnik u procesah naciye ta derzhavotvorennya: dosvid suchasnoyi Ukrayini* [The religious factor in the processes of nation- and state-building: the experience of modern Ukraine], Kyiv, 272 s. (in Ukrainian).
- VRFT NAN. f. 99. (O. M. Bodyanskij), spr. 87, ark. 21–22, Safarik P. J. – Bodianskomu O. List. 20.01.1840.

Evgen Bevzyuk

dr hab., Professor of the Department of International Studies and Suspension Communities, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

ETHNOSIS AND RELIGIOUS DIALOGUE DURING THE FORMATION OF THE GERMAN NATION

In the conditions of intensification of national processes, the interest of the intellectual community in the phenomenon of dialogue between ethnic groups and titular nations became more urgent. The history of the smallest Slavic nation, the Lusatian Serbs, is an example of how ethnicity and religious confessional specificity were closely intertwined in the modern period. At the same time, although the identity of the Lusatian communities remained important for the content of the process of their revival, they did not fronde but continued to be incorporated into the national process that took place in Germany in the first half of the 19th century. The purpose of the publication is to investigate the positives of confessional dialogue (Protestants, Catholics) in the context of a unique case of ethnic preservation of the relic Lusatian ethnos. Summarizing, the author notes the practical side of the emergence of spiritual conformity between various religious Lusatian communities, which also did not hinder the process of further revival of the Lusatians. Thus, conformism between representatives of various religious elites and secular intellectuals reduced the threat of the final dissolution of Lusatian identity in the German environment. For Lusatians, religion became an important marker that distinguished communities from each other and, over time, began to perform even non-religious functions. At the same time, it should be recognized that the confessional confrontation, although it had a practical side, at the same time, did not establish a tradition of antagonism between the bearers of two types of ethnic-confessional consciousness. The confrontation of the two Christian currents in practice did not exclude the cultural dialogue between the communities of different Lusatian regions, and in some cases, the elite of different confessions even jointly contributed to the cultural emancipation of the ethnos.

Keywords: nationalism, ethnos, religion, nation, language, tradition, religious conflict, ethnic conflict, identity, confessions, ethnicity, religious factor, Germany, Slavs, ideology, law.

ПРОТИСТОЯННЯ ПОГЛЯДІВ НА МАЙБУТНЄ УГОРЩИНИ МІЖ ФЕРЕНЦОМ ДЕЯКОМ І ЛАЙОШЕМ КОШУТОМ У ПЕРІОД ПРИЙНЯТТЯ ДУАЛІСТИЧНОЇ УГОДИ (1865 – 1867 РР.)

Іван Мандрик

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та суспільних дисциплін Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II, Берегово
E-mail: ivan.mandryk@uzhnu.edu.ua

Кожний народ пишається своїми національними поведірцями, зберігає пам'ять про них. Не є винятком й угорці, які народили одного з найкращих своїх синів, що очолив національно-визвольну війну 1848 – 1849 рр., значною мірою сприяв народженню їх як нації. Ім'я цьому угорцеві – Лайош Кошут. Знаходячись тривалий час під управлінням Габсбурзької династії, угорський народ, який ще з часів середньовіччя мав значні державницькі традиції, опинився під загрозою асиміляції. І лише подвижницька діяльність таких національних вождів, як І. Сечені, Ш. Петефі, Л. Кошут, Ф. Деяк та інших уберегли угорців від такої участі. Найбільш чітко проявилася їх діяльність у період революції та національно-визвольної війни 1848 – 1849 рр. Однак й після поразки лідерам довелося працювати над вирішенням національних проблем Угорщини та її народів. У 60-х рр. XIX ст. погляди на політичне майбутнє колишніх однодумців розійшлися діаметрально. Це стосується й усього спектру діяльності Ференца Деяка і Лайоша Кошута. Останній упродовж усього свого тривалого життя (1802 – 1894 рр.), проживаючи в еміграції, продовжував закликаати усіх угорців до здійснення основної мети – відновлення власної незалежної держави, повністю відокремленої від Австрійської імперії. Протилежну позицію зайняв лідер конституціоналістів, голова ліберальної партії Ф. Деяк. Враховуючи усі внутрішні та зовнішні обставини, він та його численні однодумці обрали шлях компромісу з династією та Австрією, виступив за відновлення конституційних прав Угорщини чисто мирними засобами. Найбільш виразно проявилися політичні розбіжності обидвох національних лідерів у період підготовки та укладення дуалістичної австро-угорської угоди, котра й визначила на наступне півстоліття державну систему не тільки історичної Угорщини, але й усієї Габсбурзької імперії. Серед діючих політиків саме Л. Кошут зрозумів кінцевий трагізм такого компромісного вибору угорців, котрий міг принести тимчасові тактичні результати, але не міг забезпечити стратегічні національні інтереси.

Ключові слова: Угорщина, незалежність, Лайош Кошут, Ференц Деяк, дуалізм, нація, реальна політика, історичні традиції, конституційні права.

Постановка проблеми. Австро-угорська угода від 1867 р. стала тим рубежем у політичній діяльності Л. Кошута, що визначила пріоритетний напрямок його діяльності за тривалі роки еміграції. Він все своє життя присвятив боротьбі проти Австрії, його дії тісно перетиналися з подіями в самій Угорщині. Л. Кошут постійно аналізує політичне становище, підтримує зв'язки з прибічниками ідеї незалежності батьківщини. Дуалістична система, підготовлена та укладена Ф. Деяком, особливо у перші роки, викликала незадоволення у середовищі різних прошарків угорського суспільства. В цих умовах заклики Л. Кошута, котрий оголосив дуалізм несумісним з ідеєю угорської незалежності, знаходили широкий відгук. Його прибічники у 1868 р. організували політичне об'єднання під назвою «Партія 1848 року», яка у наступні десятиліття діяла в Угорщині під назвою «Партія незалежності».

Від своїх однодумців Л. Кошут вимагав гнучкості, але сам ніколи не міняв свої політичні принципи, особливо стосовно вимоги повної національної самостійності. Він неодноразово підкреслював, що ніколи не стане австро-угорцем, навіть якщо цього вимагатимуть інтереси боротьби за незалежність. Натомість Ф. Деяк виступав за конституційне зміцнення двосторонніх зв'язків з Австрією та династією, за проведення різноманітних ліберальних

реформ. Такий курс досить швидко приніс позитивні результати, бо значною мірою стабілізував внутрішню політичну ситуацію в Угорщині. Однак залишалися невирішеними такі проблеми, як аграрна, національна та інші.

Аналіз останніх досліджень. Головним джерелом при вивченні питання про позицію Ф. Деяка стосовно політичних та конституційних змін в Габсбурзькій імперії є його публічні виступи, статті, відкриті листи, опубліковані у зібраних творах [Deák Ferencz munkái, 1906; Deák Ferencz beszédei, 1897]. Саме вони дозволяють прослідкувати еволюцію поглядів Ф. Деяка на підготовку та прийняття дуалістичної угоди, його конкретні аргументи на ті чи інші її складові. Опубліковані праці висвітлюють сам хід подій, їх сприйняття й оцінку тією людиною, яка найбільше дотична до важливих конституційних змін.

Праці Л. Кошута свідчать про зайняту ним з самого початку безкомпромісну позицію стосовно примирення з Габсбургами, вважаючи, що вона назавжди позбавить Угорщину державної незалежності [Kossuth Lajos válogatott munkái, év nélkül; Kossuth, 1882, II kötet; Kossuth, 1882, III kötet; Kossuth Lajos iratai, 1895; Kossuth Lajos iratai, 1900].

Діяльність великого політичного діяча у післяреволюційний період продовжує привертати увагу сучасних угорських дослідників. Стосовно його

заперечення будь-якого компромісу з Австрією, більшість схилиються до того, що на середину 60-х років XIX ст. Ф. Деяк, як політик-реаліст, який ніколи не відривався від життя, врахував усі внутрішні, зовнішні, історичні, навіть психологічні чинники. Про угоду 1867 р. угорські історики кінця XX – початку XXI ст. дотримуються тієї думки, що вона була вимушеним компромісом або найбільше оптимальним політичним рішенням у тих конкретних умовах [Kovács, 1977, old. 126]. З іншого боку, Л. Кошут став заручником нереальних мрій та політики великих держав, тому не бажав йти навіть на тимчасові компроміси. Сучасні дослідники підкреслюють, що у 1867 р. Угорщина не мала кращого вибору, ніж примирення з Габсбургами, тому угода стала вигідною для обидвох договірних сторін. З погляду реальності тактично вірно діяв Ф. Деяк, але у стратегічному плані у 1918 р. історія підтвердила правоту Л. Кошута про безперспективність дуалістичної угоди.

Мета статті: розкрити причини, перебіг й наслідки політичного конфлікту 1865 – 1867 рр. між Л. Кошутом і Ф. Деяком стосовно розробки та обставин прийняття австро-угорської угоди. Дослідження передбачає необхідність проаналізувати політичну ситуацію у монархії, особливо Угорщині, приведення аргументів «за» і «проти» з боку обидвох сторін. Так чи інакше, у 1867 р. угорці досягнули максимуму можливого, практично поновили свої історичні державні права на землях Корони Святого Стефана. Угода 1867 р. поділила угорців на два протилежні табори, котрі у дуалістичну епоху визнали увесь спектр гострих політичних протистоянь.

Автор намагається донести до українського читача, що уроки угорського досвіду показують усю складність державотворення, до якого необхідно підходити вкрай виважено. Навіть такі великі діячі епохи, як Л. Кошут, Ф. Деяк, Й. Етвеш, Д. Ондраші та інші припускалися помилок, приймали хибні рішення, не могли передбачити перебіг усіх реалій міжнародних та внутрішніх процесів.

Виклад основного матеріалу. У серпні 1849 р. Л. Кошут залишив батьківщину і решту життя – понад 40 років – прожив у вигнанні. Але ніколи не примирився з поразкою у справі відновлення повної державної незалежності Угорщини. Керівник угорської революції Л. Кошут після її поразки, опинившись в еміграції, попри різноманітну діяльність, завжди пам'ятав про головне – плани на продовження боротьби за національну незалежність своєї країни. Однак опираючись на угорський історичний досвід, її успішне завершення він пов'язував з допомогою іноземних урядів. Починати таку боротьбу без надійних союзників Л. Кошут вважав авантюрою, самогубством. Він використовує різноманітні можливості для організації протистояння Австрії, про долю країни проводить перемовини з багатьма політичними діячами Європи та США. Однак ці зустрічі, у тому числі з французьким імператором Наполеоном III, суперечить революційному минулому Л. Кошута, котрого партнери намагаються використати у своїх політичних інтересах. Могутня Великобританія впродовж усього XIX ст. у своїх геополітичних розрахунках зацікавлена в існуванні

сильної Австрії, як противаги на континенті іншим державам.

З іншого боку, на початок 60-х років XIX ст. звужуються внутрішні та зовнішні можливості для відновлення боротьби проти Австрії, тому в самій Угорщині посилюється тенденція до компромісної конституційної угоди з Габсбурзькою династією. Тут перепліталися і страх перед новою революцією, і побоювання втратити свої землі та привілеї, і тверезий розрахунок врівноважених політиків, і намагання утвердити свою перевагу над національними меншинами, і вигоди від приналежності до великої держави, і страх перед новою російською загрозою. Так, один з найбільш відомих політичних та культурних діячів тієї епохи Йозеф Етвеш заявляв, що Угорщина має бути зацікавлена не у ліквідації, а у зміцненні монархії. У його публікаціях були сформовані такі принципи: Австрія визнає незалежність Угорщини, яка своєю чергою, признає Габсбурзьку династію законним спадкоємцем угорського престолу [Gonda, 1960, old. 27]. Оцінюючи позицію цих сил, царський посол у Відні писав, що вони «... у достатній мірі схильні пожертвувати лібералізмом», щоб «знайти шлях до угоди» [АВПРИ, ф. Канцелярия МИД, оп. 469, 1866, д. 218, л. 330].

Л. Кошут уважно слідкував за всіма подіями на батьківщині, тому з самого початку підкреслював, що підписання будь-якої угоди лише сприятиме зміцненню Австрійської імперії, а не досягненню справжньої самостійності угорської держави [Kossuth, 1882, III kötet, old. 740]. До такої позиції спонукав він і своїх прибічників як в Угорщині, так і за її межами.

1864 р. пройшов досить спокійно, якщо можна вживати тут це слово стосовно ситуації в Австрійській імперії. Досить стабільною здавалася ситуація і в Угорщині, де позаду залишилися політичні перипетії 1859 – 1861 рр., гучні судові процеси проти змовників, бурхлива реакція на польське повстання 1863 р. Спостерігалася деяка апатія і з боку політиків. Проголошення радикальних поглядів пішло на спад. Лідера конституціоналістів Ф. Деяка навіть звинувачували у співпраці з консерваторами. Так, його прибічник Й. Етвеш дорікає йому «приреченням на абсолютну бездіяльність» у справі батьківщини [Kossuth Lajos iratai, 1895, V kötet, old. 290].

З іншого боку, ліберальна громадськість Австрії дедалі активніше почала критикувати невдалу централізаторську політику канцлера Шмерлінга. У рейхсраті все частіше лунали заклики про необхідність примирення з угорцями, а першим кроком до цього вважали чим швидше відновлення діяльності Державних зборів Угорщини [A kiegyenlítés okmánytáras története, 1867, old. 79].

Дійсно, після парламентських виборів 1865 р. центром політичного життя стали Державні Збори, більшість депутатів яких склали прибічники Ф. Деяка. З іншого боку, з ініціативи імператора Франца Йосифа починається зондування настроїв вездучих угорських політиків. У грудні 1864 р. його довірена особа – барон Аугус зустрівся з Ф. Деяком, котрий запевнив його, що угорці визнають наявність спільних справ з імперією. Сторони домовилися про початок переговорів у майбутньому [Somogyi, 1981,

224. old.]. Після успішної першої зустрічі, на початку квітня 1865 р. відбулася й друга, після якої барон Аугус запевняв імператора про «відданість» та «лояльність» Ф. Деяка, який єдиною основою для ведення переговорів вважає лише Прагматичну секцію [Somogyi, 1981, old. 185]. Практично з цього часу і розпочинається кропітка і напружена робота обидвох сторін стосовно конституційного реформування імперії. Усі ініціатори були оптимістично налаштовані на майбутнє.

Справжній прорив у справі зближення позицій сторін настав після появи на другий день Пасхи, тобто 16 квітня 1865 р., на шпальтах газети «Пешті Нопло», анонімної статті, але всі зрозуміли, що йдеться про авторство самого Ф. Деяка. Тут лідер угорських конституціоналістів досить чітко виклав свою програму, яка базувалася на принципах підтримки «історичного права» угорського народу. По-друге, було сказано, що повне мирне примирення сторін має базуватися на «обопільній довірі». По-третє, з боку угорця не ставилася під сумнів важливість «стабільного існування імперії, що не бажаємо підпорядковувати жодній іншій меті». Угорщина буде завжди усіма законними засобами підтримувати стабільність імперії, узгоджувати свої права з конституційністю цислейтанських земель, тобто австрійських. Нарешті, Ф. Деяк висловлював впевненість, що обидві частини імперії «уживуться під спільним монархом, при спільній обороні» [Deák Ferencz munkáiból, 1906, old. 116]. Саме це останнє положення озвученої програми мало для віденського двору визначальне значення.

Появу «пасхальної статті» вітав і сам імператор, здогадуючись про авторство Ф. Деяка, сподіваючись, що угорці цим самим покінчили з політикою «пасивного протистояння», незворотно стали на шлях примирення [Deák Ferencz munkáiból, 1906, old. 117]. Своїм виступом угорський лідер дав ще один чіткий посил Відню: мова йде не про примирення з урядом Шмерлінга, а безпосередньо з Габсбурзькою династією. Й. Етвеш також вітав «пасхальну статтю», яка, нарешті, пробудила угорців від апатії та бездіяльності [Schlett, 1987, old. 211–212].

Із публікацією «пасхальної статті», яку різні сторони оцінювали зі свого підходу, Ф. Деяк насправді спочатку хотів тільки відчутти реакцію громадськості на ці пропозиції. Власне він визнавав лише відновлення з монархією Габсбургів персональної унії та спільної військової оборони, але більше нічого конкретного не пропонував. Редактор газети «Пешті Нопло» Жігмонд Кемень запевняв, що Ф. Деяк, перед тим, як поставити конкретні вимоги Відню, хотів відчутти позицію нації, щоб могли спокійно відкинути такі пропозиції, що зіпсувало б його репутацію, як «вождя нації». З цього видно, наскільки гнучким політиком-тактиком виявився Ф. Деяк [Schlett, 1987, old. 217]. З політичних, національних, історичних причин угорські ліберальні політики були зацікавлені у примиренні з династією та Австрією. Ф. Деяк робить дивний висновок, що монархи завжди «сумлінно виступали проти декретів та указів, спрямованих проти угорської конституції, чим воскрешали до себе довір'я та надію» [Deák Ferencz munkáiból, 1906, old. 112].

Це було явним перебільшенням, до того ж свідомим, що впливало з тактичних міркувань угорця, який робив перший крок до примирення, тому в очах громадськості він намагався реабілітувати Габсбургів, зокрема й самого імператора Франца Йосифа. Отже, спочатку Ф. Деяк захищає природні права угорської нації на державність, засуджує порушення її конституційних прав, а потім ставить у заслугу монархам поступове відновлення справедливості.

У Відні ініціатива угорського лідера знайшла сприятливий відгук, де також «подули свіжі вітри» політичних змін. Засилля бюрократії, централізаторська політика канцлера Шмерлінга були малоефективними, що бачив і Франц Йосиф й австрійські ліберальні кола, що засідали у рейсраті. На початку 1865 р. імператор дав розпорядження про відновлення з 1 липня цивільної адміністрації в Угорщині [A Kiegyenlítés okmánytáras története, 1867, old. 100]. Хоча Відень й почав підтримувати деякі вимоги угорців, але до конституційної перебудови імперії залишилося ще багато незгоджених питань, нерозв'язаних проблем.

У той час, коли у 1865 р. розпочалися переговори, а позиція до компромісу стала перемагати над радикальним вирішенням угорського питання, у середовищі зарубіжної еміграції склалася критична ситуація. Спостерігається конфронтація з одного боку Л. Кошута, з іншого – Д. Клапки, Д. Комаромі, Т. Чаки. Ця група звинувачувала Л. Кошута у «диктаторстві», бо своєю негнучкою поведінкою приносить угорській справі більше шкоди, ніж користі [Lukács, 1984, old. 304–305].

Цей розкол в лавах еміграції показав, наскільки звузилися можливості вирішення «угорського питання» збройним шляхом на чолі з «вождем Кошутом», за допомогою зовнішньої сили, перш за все, італійської. Після смерті К. Кавура, нове керівництво Італії для досягнення своїх цілей обрало більш вичікувальну тактику. І якраз Д. Клапка був тією людиною, на яку можна було опиратися італійській політиці, замість «ідеаліста Кошута».

В самій Угорщині ініціативу Ф. Деяка підтримувала значна частина громадськості, оскільки він враховував чинні реалії, пропонував досяжні умови «примирення» з Габсбургами. Люди стомилися від невизначеності, протистояння, відчували необхідність прийняття компромісного рішення. Економічні труднощі сприяли такій підтримці й в середовищі середнього дворянства. Отже, суспільство жило в атмосфері очікування змін, про що все з більшим нетерпінням заявляли різні політики. Зволікання, вичікувальна тактика могли привести до втрати політичної ініціативи, тим більше, що зберігалось побоювання протилежних дій з боку Л. Кошута та його прибічників.

У травні 1865 р. Ф. Деяк у серії статей більш детально оприлюднив свою позицію стосовно «спільних справ», тим самим конкретизував угорські бажання. На його погляд, організація оборони має дві сторони – мирну і військову, тому зовнішня політика і збройні сили мають бути спільними, якими можна керувати лише з єдиного центру. Фінансування

спільних видатків також потрібно об'єднати. Разом з тим законодавство має входити до виключної компетенції Державних зборів. Ф. Деяк чітко підкреслив, що угорці у жодному разі не підтримують існування будь-якого центрального представницького органу, але на паритетній основі угорський та австрійський парламенти можуть обирати «делегації, які у злагоді між собою і з короною, у спільних справах дійдуть до порозуміння» [Országos Levéltár, VM Elnöki Irtatok, K-148-1878, old. 265]. Отже, угорська позиція досить чітко викристалізувалася, що мало позитивне значення. Це були ще дещо схематичні положення, але вони містили всі головні складові майбутньої угоди. Заслуга в цьому належала угорській стороні на чолі з Ф. Деяком.

Важливим кроком монарха назустріч угорській стороні стали укази від 17 вересня 1865 р. про проведення на основі виборчого закону 1848 р. виборів до Державних зборів. Отже, перші кроки до зближення позицій були зроблені. Саме парламентські вибори Ф. Деяк вважав пробою сил, бо вони мали засвідчити позицію ширшого загалу людей, давали шанс угорській нації зробити правильний вибір [Deák Ferencz munkáiból, 1906, old. 123]. Інша справа, що вибори не могли бути по-справжньому демократичними, оскільки правом голосу користувалося дуже мале число дорослого населення. Правда, про це лідер конституціоналістів не згадував. Приміром, у Собранецькому виборчому окрузі Ужанського комітату право голосу мали 1247 чол., які усього 947 голосами обрали депутата Державних зборів [ДАЗО, ф. 4, оп. 12, спр. 1122, арк. 2].

Вибори до парламенту пройшли у досить спокійній атмосфері та принесли перемогу ліберальній партії Ф. Деяка, чії прибічники одержали 180 мандатів. 23 листопада 1865 р. виборці центрального району Пешту з великою перевагою обрали самого Ф. Деяка депутатом вищого законодавчого органу. При врученні мандату він запевнив слухачів, що докладе усі зусилля заради припинення страждань співвітчизників, але зробить це не ризикуючи майбутнім батьківщини. Добре, що виборці не вимагають наперед звіту про ті засоби, які «вважаю за найкращі на шляху до мети» [Deák Ferencz munkáiból, 1906, old. 123]. Видно, що ведучий політик не проявляв самовпевненість, діяв виважено. Тим більше, що далеко не все залежало від нього. У парламенті основний водорозділ між депутатами пролягав не довкола питання, чи потрібна угода з Австрією, чи ні, а довкола характеру і рамок такої угоди. Виняток становила невелика група крайньолівих депутатів, прибічників Л. Кошута, які виступали за повну державну незалежність Угорщини.

У першій половині 1865 р. перемовини велися не надто активно, оскільки угорська сторона була поглинута складними внутрішніми проблемами, у тому числі конституційними, а Відень цілком сковували напружені відносини з Прусією, підготовка до військового конфлікту з нею. У червні 1866 р. австро-пруська війна таки розпочалася, тому всілякі переговори припинилися. 26 червня було оголошено про відтермінування засідання Державних Зборів [АВПРИ, ф. Канцелярія МИД, оп. 469, 1866, д. 220,

л. 40]. Ф. Деяк погодився на припинення засідань, бо не хотів викликати найменшу підозру в імператора та австрійських партнерів у своїй нелояльності, у намаганні скористатися наявними труднощами. Мало того, угорці вирішили підтримати уряд у війні. Цим самим ставало очевидним, що Угорщина залишалася важливою опорою Габсбурзької імперії. У парламентській промові Ф. Деяк висловив впевненість, що відразу після переможного завершення війни імператор основну увагу зверне на внутрішні проблеми своїх держав [Pesti Napló, 1866, június, 27]. Головне полягало в тому, що деякісти й надалі виступали за загальноімперські інтереси, робили це не з тактичних міркувань, а з вірою у правомірність такої політики.

Відразу після швидкої поразки імперії деякісти навіть побоювалися, що й Австрія може бути приєднана до Німецького союзу, а до Угорщини повернеться кошутівська еміграція [Diószegi, 1970, № 2].

Такий розвиток подій міг різко змінити внутрішньополітичну ситуацію, але непередбачуваних поворотів не сталося. У 1865 – 1866 рр. Ф. Деяк продовжував побоюватися появи нових випадкових обставин, які не залежали від Угорщини, тому могли зупинити відновлення їх державності. Можна сказати, що його намагання розв'язати проблеми в рамках Габсбурзької імперії не натикалися на енергійну протидію більшості угорців. Провідні політичні сили керувалися чисто практичними міркуваннями, підходили до реалій виважено, хоча не нехтували й суто національними традиціями. Навпаки, їм відводилася велика роль. Більшість угорців були переконані у необхідності збереження цілісності Габсбурзької імперії як єдиної противаги загрози з боку національних меншин і Росії. Для австрійських німців поразка під Садовою також стала поворотним моментом. Провідні сили Відня зараз шукали опори в угорцях, щоб з їх допомогою не допустити федерального устрою, думали про необхідність врятувати імперію від можливого розпаду.

Важкі й виснажливі переговори між договірними сторонами на рубежі 1866 – 1867 рр. прискорилися і, нарешті, 15 лютого 1867 р. під головуванням Франца Йосифа у Відні відбулося перше засідання відповідального уряду Угорщини. Персональний склад міністрів і прем'єр-міністра Д. Ондраші затвердив король. А рескриптом від 17 лютого 1867 р. Франц Йосиф офіційно оголосив про відновлення конституції Угорщини та призначення її окремого уряду. В об'ємному документі монарх високо оцінював історичні заслуги угорців, які в періоди загрози «завжди з непохитною відданістю поспішали на захист трону і монархії» [Deák Ferencz beszédei, 1897, old. 332].

Отже, Ф. Деяк зумів об'єднати довкола ідей державності, історичного права широкий загал політичних сил, що посилювало національну єдність угорців, але викликало значну протидію національних меншин. Зовнішні умови також сприяли дуалістичній угоді. Проти кардинальних політичних змін виступила лише частина консерваторів, але особливо активно – прибічники повної державної незалежності, які

групувалися довкола ідей та імені Л. Кошута. Однак ці сили опинилися у меншості, тому не зуміли вплинути на об'єктивний хід подій.

Л. Кошут з самого початку уважно слідкував за всіма перипетіями підготовки компромісу з Габсбургами, неодноразово підкреслював, що такий крок сприятиме лише зміцненню Австрійської імперії, а не досягненню справжньої самостійності угорської держави [Kossuth, 1882, III kötet, 740. old.]. Він засуджував усіх тих політиків, котрі бажали пов'язати долю Угорщини з причетним на смерть, на його думку, двором Габсбургів. У перегляді конституційних законів 1848 р. Л. Кошут бачив загибель національної незалежності, неможливість пристосуватися до вимог європейської політики. Він звертав увагу на те, що угода не може попередити розпад імперії, лише продовжує її існування, але в очах світової громадськості Угорщина стане співучасницею австрійських злочинів у пригнобленні сусідніх народів [Magyarország története, 1975, old. 127]. Політика Австрії завжди спрямована проти будь-яких намагань до свободи. Л. Кошут пророкував, що великодержавна політика має привести до зникнення імперії, тому в разі угоди угорський народ буде битися не на боці пригноблених народів [Kossuth Lajos iratai, 1900, old. 339; 331–350]. Попри всі зусилля угорського вигнання, спрямовані проти дуалістичної угоди, на початку 1867 р. вона стала реальністю.

У самій Угорщині не було яких-небудь вагомих політичних сил, здатних протистояти дуалістичній угоді. Вплив партії Ф. Деяка ще більше посилювався завдяки приєднанню до її платформи популярних осіб еміграції, колишніх сподвижників Л. Кошута, які покинули його задовго до 1867 р. – Ф. Пульскі, Д. Клапка, І. Тюрр [Galántai, 1985, old. 57–58]. Л. Кошут переконався, що його боротьба за повну незалежність Угорщини, якій присвятив усе своє життя, марна. Але він не міг мовчати, й навіть в останній момент звернувся до народу. Після тривалого коливання, за порадою прибічників, 26 травня 1867 р. у газеті «Модьор Уйшаг» був видрукований його відкритий лист до Ф. Деяка, що одержав назву «Лист Касандри» (Касандра – легендарна вішунка зі старогрецької міфології).

Л. Кошут, ніби й в дружньому тоні, але притягує Ф. Деяка до політичної відповідальності, нагадує йому про єдину позицію у 1848 р., коли разом вимагали забезпечення свободи Угорщини, у тому числі у фінансовій та військовій справах. Але у вересні 1848 р. Ф. Деяк відійшов від активного політичного життя, встав у ряди тих, хто відмовився від активного опору Габсбургам. Чужа велика держава і зрада привели націю до поразки, героїчну боротьбу якої спостерігав увесь світ. Хоча війна за незалежність була програна, угорська нація ніколи не виключала себе з-поміж суверенних держав, тому злочинно самостійно відмовитися від цього права зараз [Kossuth Lajos iratai, 1900, old. 14].

Л. Кошут нагадує, що його не задовольняла позиція Ф. Деяка і в 1861 р., коли той на словах ще відстоював дотримання історичних прав, за що нація визнала його своїм проводирем. Зараз насправді він відмовився від цих основ і став на слизький ґрунт відмови від

конституційних прав. Найбільшою помилкою Л. Кошут вважає відмову від самостійної армії, наявність спільного військового бюджету. При таких умовах влада Державних Зборів та уряду зводиться до рівня не більше ніж комітатських зборів. Л. Кошут вважає помилкою на вічні часи добровільно відмовлятися від тих історичних прав, якими угорці не поступилися у 1848 р., не зробив таке Ф. Деяк у 1861 р., коли Австрія була сильнішою, ніж після військової поразки при Садовій [Kossuth Lajos iratai, 1900, old. 14].

На погляд автора відкритого листа, Ф. Деяк відмовляється від найбільш значущих державних прав угорців, робить їх заручниками тієї політики, що викличе ворожість сусідів. Л. Кошут попереджував, що угода унеможливить задовільне розв'язання національного питання у самій Угорщині, гальмує примирення з Хорватією [Kosáry, 1990, old. 392]. Він пророкував: якщо Угорщина не стане на шлях примирення з сусідніми народами, не відновить національне рівноправ'я у самій країні, в один момент її політика ввійде у суперечність з прагненнями до незалежності Чехії, Румунії, Сербії, тоді може настати національна катастрофа, бо буде порушена її територіальна цілісність. Як відомо, після 1918 р. його передбачення збулися. Він вважає, що дуалістичний компроміс суперечить головному напрямку європейського розвитку, тому являє собою цілковиту загрозу для Угорщини. Л. Кошут так і пише: «Я бачу у цьому факті смерть нації» [Magyarország története a 19 században, 2006, old. 466]. Батьківщині необхідні конституційні гарантії – на це вказує історичний досвід минулого чверть століття, тому запропонований шлях не відповідає життєвим інтересам державності Угорщини. Л. Кошут закликає Ф. Деяка до глибоких роздумів над наслідками, спонукає не прирікати батьківщину на такі жертви, які позбавлять її навіть надії на майбутнє. Закінчується лист словами: «Знаю, що роль Касандри невдячна. Але Ти подумай, що Касандра мала правду» [Magyarország története a 19 században, 2006, old. 466].

«Лист Касандри» був розрахований на те, що, наче вибух бомби, приголомшить громадськість і цим самим навечно роз'єднає угорську націю і габсбурзький трон, тобто призведе до зриву дуалістичного процесу [Мандрик, 1997, с. 171]. Цього не сталося, хоча відкритий виступ Л. Кошута опублікувало багато столичних та місцевих опозиційних газет, був виданий у вигляді окремої брошури. Вартість примірника – 10 крейцарів. Було продано понад 50 тисяч примірників [Kossuth Lajos iratai, 1900, old. 7]. Дійсно, десятки й сотні тисяч людей читали його лист. Л. Кошут знову опинився в центрі угорського політичного життя, але він запізнився у тому, щоб в останню хвилину змінити настрої більшості угорців, які вже стомилися від політичної нестабільності. Запити й сподівання більшості людей поміялися. Об'єктивні умови не сприяли відновленню боротьби за незалежність, навіть продовженню пасивного опору. Еліта натоді хотіла не відірватися, а в конституційних межах залишатися в межах монархії, яка єдина могла захистити їх від вимог національних меншин та тиску з боку таких великих держав, як

об'єднана Німеччина і царська Росія.

Л. Кошут однозначно вважав: доля батьківщини знову опинилася під загрозою, тому продовжував закликати до боротьби з Австрією. Він не хотів примиритися з тим фактом, що укладення дуалістичної угоди стало останнім, заключним етапом демократичних перетворень, політичним компромісом верхів, а великі європейські держави мало цікавилися долею угорського та інших народів монархії. Після 1867 р. угорське питання взагалі зникло з порядку денного європейської політики, бо великі держави і надалі вважали Австрію стабілізуючою силою у Центральній і Південно-Східній Європі. Розпад імперії, притому насильницьким шляхом, завоювання самостійності її народами не відповідали їхнім інтересам [Мандрик, 1997, с. 171].

Ф. Деяк не відповів на відкритий лист Л. Кошута, оскільки він, на його погляд, мав не особистий, а публічний посил. «Коли б лист мав дружній характер, – писав Ф. Деяк, – а Л. Кошут написав його тільки з тією метою, щоб викласти свою позицію, переконати мене у своїй правоті і нерéalності моїх поглядів..., тоді повага до нього і пам'ять про нашу колишню дружбу дали б привід для написання листа-відповіді, бо доброзичлива критика завжди заслуговує на увагу, навіть, якщо вона і необґрунтована» [Danyi, 1941, old. 85].

Гострий виступ Л. Кошута проти дій Ф. Деяка став поворотним моментом і в настроях австрійської громадськості, яка після цього реально відчула загрозу для існування імперії, тому схилилася до угоди. На це не розраховував і сам Л. Кошут. Д. Ондраші з цього приводу заявив: «Бажано, щоб абсурдні, дурні листи Л. Кошута широко розповсюджувалися» [Wertheimer, 1910, old. 360]. Подібної ж думки дотримувався і Франц Йосиф, який, зважаючи на австрійський опір, у розмові з М. Лоняї підкреслив, що лист Л. Кошута з'явився у найбільш слушний момент [Deák Ferencz beszédei, 1897, old. 98].

Останню спробу зірвати процес угоди з Габсбургами прибічники Л. Кошута здійснили 4 червня 1867 р., коли ініціювали зупинення колонізаційної процедури, оскільки ані державний суверенітет, ані самостійна незалежна конституція, на їхню думку, не відновлені, оскільки у листі про зречення від трону попередній король Фердинанд навіть не згадував Угорщину. Таку пропозицію, як і всі попередні, парламентська більшість відхилила. У

боротьбі проти укладеної угоди прибічники повної незалежності використали не лише парламент, але й інші легальні засоби. З квітня 1867 р. з'явилася щоденна газета «Модьор Уйшаг», редактором якої став Ласло Бесермені. Орган опозиції швидко й сміливо реагував на різноманітні події, й газета здобула популярності у читачів, мала дві тисячі передплатників [Galambos, 1995, old. 199].

Висновки. Перші наслідки угоди – призначення відповідального угорського уряду, введення конституційних форм правління, проголошення свободи преси і зборів привели до пожвавлення суспільного життя. Відбувається поляризація політичних сил, виникають нові політичні партії, зароджуються різні соціальні рухи, масовий характер прийняла організація різноманітних гуртків та союзів. Невдовзі, однак, стало очевидним, що значна частина угорської громадськості і надалі вважає Л. Кошута своїм національним лідером. Пам'ять про визвольну війну 1848 – 1849 рр. була ще надто живою у середовищі простого народу.

Сам Л. Кошут до кінця свого тривалого життя так і не примирився з дуалістичною системою, був переконаний, що Угорщина позбавлена можливості впливати на прийняття найважливіших рішень внутрішнього та зовнішнього життя. Все ж слід підкреслити, що при цьому він перебільшував рівень залежності Угорщини, бо її правлячі кола одержали самостійність не тільки у питаннях внутрішньої політики, але впливали і на формування зовнішньополітичного курсу всієї монархії.

Не відповідали дійсності твердження, що у народній пам'яті імена Лайоша Кошута і Ференца Деяка стояли поряд. Правдою є те, що дії Ф. Деяка також не викликали масового осуду, тим більше прокляття. Після появи його головного дітища – дуалістичної угоди, настала така бажана політична стабільність, економічне зростання, запанували конституційні засади державного управління. Зріс його авторитет серед громадськості, але народної любові не було. Інга справа – Л. Кошут, який мав ще й ореол мученика, вигнання.

На одній з центральних ліній будапештського метро знаходиться станція і площа імені Ф. Деяка, а наступна – зустрічає пасажирів під іменем Л. Кошута. Так плін часу, складні історичні перипетії ХХ ст. знову зблизили ці дві визначні постаті угорської дійсності ХІХ ст.

Список використаних джерел

- A kiegyenlítés okmánytáras története*, 1867. Első füzet, Pest: Lauffer Vilmos, 354 old.
 Danyi, K., 1941. *Kossuth és Deák-párt hírlapi vitája 1867-ben*, Kolozsvár, 85 old.
Deák Ferencz beszédei, 1897. IV kötet: 1866 – 1867, Szerkesztő Kónyi Manó, Bp.: Franklin-Társulat, 548 old.
Deák Ferencz munkáiból, 1906. II kötet. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Wlassics Gyula, Budapest: Franklin-Társulat, 358 old.
 Diószegi, István, 1970. A Deák-párt és a német egység, *Századok*, № 2.
 Galambos, Sándor, 1995. A kiegyezés ellenes (Böszörményi László harca eszményeiért), *Szabolcs-Szatmár-Beregi levéltári évkönyv*, XI. Nyiragyháza, old. 195–203.
 Galántai, József, 1985. *A Habsburg-monarchia alkonya*, Bp.: Akadémiai Kiadó, 383 old.
 Gonda, Imre, 1960. Bismarck és az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés, *Értekezések a történeti tudományok köréből*, Bp.: Akadémiai Kiadó, Új sorozat (16), 169 old.
 Kosáry, Domokos, 2001. *Újjáépítés és polgárosodás, 1711 – 1867*, Bp.: Holnap Kiadó, 368 old.
 Kossuth, Lajos, 1882. *Emlékeim az emigrációból*, III kötet, Bp.: Athenaeum, 740 old.
Kossuth Lajos iratai, 1895. V kötet, Szerk. Helfy Ignác, Budapest: Athenaeum, 500 old.

- Kossuth Lajos iratai*, 1900. VIII kötet, Bp.: Athenaeum, 550 old.
 Kossuth Lajos válogatott munkái, év nélkül. Összegyűjtötte Kossuth Ferencz, Budapest: Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) Cs. és Kir. Udv. Könyvkereskedés, 424 old.
 Kovács, Endre, 1977. *Szemben a történelemmel*, Bp.: Magvető, 554 old.
 Lukács, Lajos, 1984. *Magyar politikai emigráció, 1849 – 1867*, Bp.: Kossuth könyvkiadó, 378 old.
Magyarország története, 1975. IV kötet, Bp.: Tankönyvkiadó, 663 old.
Magyarország története a 19 században, 2006. Szöveggyűjtemény, Bp.: Orizis kiadó, 902 old.
 Országos Levéltár (OL, Budapest), BM Elnöki Iratok, K-148-1878, 265 old.
 Pesti Napló, 1866. június, 27.
 Schlett, István, 1987. *Eötvös József*, Budapest: Gondolat, 297 old.
 Somogyi, Éva, 1981. *Abszolutizmus és kiegyezés, 1849 – 1867*, Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 224 old.
 Wertheimer, Ede, 1910. *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*, I kötet, Bp.: Akadémiai kiadása, 782 old.
 Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), ф. Канцелярия МИД, оп. 469 (1866), д. 218, л. 330.
 АВПРИ, ф. Канцелярия МИД, оп. 469 (1866), д. 220, л. 40.
 Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. 4, оп. 12, спр. 1122.
 Мандрик, І. О., 1997. *Проблеми відновлення державності Угорщини на першому етапі дуалізму (1867 – 1890 роки)*, Ужгород: Патент, 199 с.

References

- A kiegyenlítés okmánytáras története*, 1867. Első füzet, Pest: Lauffer Vilmos, 354 old. (in Hungarian).
 Danyi, K., 1941. *Kossuth és Deák-párt hírlapi vitája 1867-ben*, Kolozsvár, 85 old. (in Hungarian).
Deák Ferencz beszédei, 1897. IV kötet: 1866 – 1867, Szerkesztí Kónyi Manó, Bp.: Franklin-Társulat, 548 old. (in Hungarian).
Deák Ferencz munkáiból, 1906. II kötet. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Wlassics Gyula, Budapest: Franklin-Társulat, 358 old. (in Hungarian).
 Diószegi, István, 1970. A Deák-párt és a német egység, *Századok*, № 2 (in Hungarian).
 Galambos, Sándor, 1995. A kiegyezés ellenes (Böszörményi László harca eszményeiért), *Szabolcs-Szatmár-Beregi levéltári évkönyv*, XI. Nyiragyháza, old. 195–203. (in Hungarian).
 Galántai, József, 1985. *A Habsburg-monarchia alkonya*, Bp.: Akadémiai Kiadó, 383 old. (in Hungarian).
 Gonda, Imre, 1960. Bismarck és az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés, *Értekezések a történeti tudományok köréből*, Bp.: Akadémiai Kiadó, Új sorozat (16), 169 old. (in Hungarian).
 Kosáry, Domokos, 2001. *Újjáépítés és polgárosodás, 1711 – 1867*, Bp.: Holnap Kiadó, 368 old. (in Hungarian).
 Kossuth, Lajos, 1882. *Emlékeim az emigrációból*, III kötet, Bp.: Athenaeum, 740 old. (in Hungarian).
Kossuth Lajos iratai, 1895. V kötet, Szerk. Helfy Ignác, Budapest: Athenaeum, 500 old. (in Hungarian).
Kossuth Lajos iratai, 1900. VIII kötet, Bp.: Athenaeum, 550 old. (in Hungarian).
 Kossuth Lajos válogatott munkái, év nélkül. Összegyűjtötte Kossuth Ferencz, Budapest: Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) Cs. és Kir. Udv. Könyvkereskedés, 424 old. (in Hungarian).
 Kovács, Endre, 1977. *Szemben a történelemmel*, Bp.: Magvető, 554 old. (in Hungarian).
 Lukács, Lajos, 1984. *Magyar politikai emigráció, 1849 – 1867*, Bp.: Kossuth könyvkiadó, 378 old. (in Hungarian).
Magyarország története, 1975. IV kötet, Bp.: Tankönyvkiadó, 663 old. (in Hungarian).
Magyarország története a 19 században, 2006. Szöveggyűjtemény, Bp.: Orizis kiadó, 902 old. (in Hungarian).
 Országos Levéltár (OL, Budapest), BM Elnöki Iratok, K-148-1878, 265 old. (in Hungarian).
 Pesti Napló. 1866. június, 27. (in Hungarian).
 Schlett, István, 1987. *Eötvös József*, Budapest: Gondolat, 297 old. (in Hungarian).
 Somogyi, Éva, 1981. *Abszolutizmus és kiegyezés, 1849 – 1867*, Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 224 old. (in Hungarian).
 Wertheimer, Ede, 1910. *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*, I kötet, Bp.: Akadémiai kiadása, 782 old. (in Hungarian).
 Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), фонд Канцелярия МИД, [Archive of Foreign Policy of the Russian Empire, Office of the Ministry of Foreign Affairs], оп. 469 (1866), д. 218, л. 330. (in Russian).
 АВПРИ, ф. Канцелярия МИД, оп. 469 (1866), д. 220, л. 40. (in Russian).
 Derzhavnyy arkhiv Zakarpats'koyi oblasti (DAZO), f. 4, op. 12, spr. 1122. (in Ukrainian).
 Mandryk, I. O., 1997. *Problemy vidnovlennya derzhavnosti Uhorshchyny na pershomu etapi dualizmu (1867 – 1890 roky)* [Problems of restoration of Hungarian statehood at the first stage of dualism (1867 – 1890)], Uzhhorod: Patent, 199 s. (in Ukrainian).

Ivan Mandryk

Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History and Social Sciences of the Transcarpathian Hungarian Institute named after Ferenc Rákóczi II, Berehovo

THE CONTROVERSY OF VIEWS ON THE FUTURE OF HUNGARY BETWEEN FERENC DEÁK AND LAJOS KOSSUTH DURING THE ADOPTION OF THE DUALISTIC AGREEMENT (1865 – 1867)

Every nation is proud of its national leaders, preserves the memory on them. The Hungarians are no exception, and they gave birth to one of their best sons, who led the national liberation war of 1848 – 1849 and greatly contributed to the birth of their nation. The name of this Hungarian is Lajos Kossuth. Being under the rule of the Habsburg dynasty for a long time, the Hungarian people, who had significant traditions of statesmanship since the Middle Ages, found themselves under the threat of assimilation. Only the ascetic activity of such national leaders as I Szecheny, S. Petőfi, L. Kossuth, F. Deák and others saved Hungarians from such participation. Their activity was most clearly manifested during the revolution and the national liberation war of 1848 – 1849. However, even after the defeat, the

leaders had to work on solving the national problems of Hungary and its peoples. In the 60s of the XIX century the views on the political future of former like-minded people diverged diametrically. This applies to the entire spectrum of activities of Ferenc Deák and Lajos Kossuth. The latter, throughout his long life (1802 – 1894), while living in exile, continued to call on all Hungarians to realize the main goal – the restoration of their own independent state, completely separated from the Austrian Empire. The opposite position was taken by the leader of the constitutionalists, the head of the liberal party, F. Deák. Taking into account all internal and external circumstances, he and his numerous like-minded people chose the path of compromise with the dynasty and Austria and advocated the restoration of Hungary's constitutional rights through purely peaceful means. The political differences between the two national leaders were most clearly manifested during the preparation and conclusion of the dualistic Austro-Hungarian agreement, which determined the state system not only of historical Hungary but also of the entire Habsburg Empire for the next half-century. Among active politicians, it was L. Kossuth who understood the final tragedy of such a compromise choice by the Hungarians, which could bring temporary tactical results but could not ensure strategic national interests.

Keywords: Hungary, independence, Lajos Kossuth, Ferenc Deák, dualism, nation, real politics, historical traditions, constitutional rights.

PROGRAMMATIC DOCUMENTS OF THE CZECHOSLOVAK SOCIALIST PARTY FROM 1948 TO 1989

Pavel Marek

Doctor of Philosophy and Pedagogy; Professor; Professor Emeritus, Department of History, Faculty of Arts,
Palacký University, Czech Republic, Olomouc

Email: pavel.marek@upol.cz

Scopus Author ID: 35178301400

<http://orcid.org/0000-0001-7578-0783>

In the present study, we seek to analyse the Czechoslovak Socialist Party's programmatic documents during the era of the "building of a socialist society" in Czechoslovakia (1948 – 1989). The party emerged from the ruins of the long-standing Czechoslovak National Socialist Party in the aftermath of the February 1948 communist coup. As a new political party, it distanced itself from the programmatic principles of its predecessor, which had pursued a vision of establishing national socialism as a product of the reformist efforts of people committed, in essence, to the idea of a welfare state built on national traditions, espousing the ideas of humanism, democracy, and human freedom, while spurning the concept of Marxism-Leninism and the replication of the Soviet model of socialism and communism. Thus, one of its foremost priorities after its constitution was to devise its own programme. In the early years of its existence, it subscribed to the Czech Socialist Party's 1918 programme, but this makeshift solution was replaced in short order by a series of declarations in which it aligned itself with the programmatic goals of the Communist Party of Czechoslovakia. In 1949, it adopted its rules of organisation, in the introduction of which it inserted tenets about its core programmatic focus, which, understandably, did not reflect the full breadth of its interests and opinions on issues of political, economic, social, cultural, and other aspects of life. Nevertheless, for years the party portrayed this introduction as a fundamental and representative statement standing in for a standard party manifesto, stemming from the fact that, after the Ninth Congress of the Communist Party of Czechoslovakia in 1949, which defined the "general line for the building of a socialist society in Czechoslovakia", and which the Czechoslovak Socialist Party adopted as a guide for its own policy and activities, the drafting of a programme for Czechoslovak Socialists became pointless, perhaps undesirable. All the way through to 1989, the Czechoslovak Socialist Party had no standard congress-adopted programme of its own. In the thawing of the political situation in 1968 that created a window of opportunity for change, an outline of a programme emerged that was heavily influenced by the contemporary climate seeking to construct a democratic model of socialism ("socialism with a human face"), but this was nothing more than a passing phase quickly suppressed by the Warsaw Pact invasion of Czechoslovakia and the subsequent era of "normalisation". In the 1970s and 1980s, Kučera's leadership of the party attempted to counter national-socialist ideology and the tendency for the party to declare itself non-Marxist by adopting the ideology of scientific socialism as a blueprint for the party's approach to building a socialist society. Yet, at the same time, it proclaimed scientific socialism a doctrine that was not binding on party members and permitted them to lean towards a different ideological outlook. It was not until further political upheaval in 1989 that the party had a chance to formulate a standard programme. The leadership, however, recommitted itself to a vision of socialism, which, even in its reworked guise, no longer had the power to resonate with the public and, after many vicissitudes, the party ended up a marginal component of the Czech political system that coalesced after 1989.

Keywords: programme, political parties, political system, Czechoslovak Socialist Party, Communist Party of Czechoslovakia, socialism.

Formulation of the issue. The political upheaval in Czechoslovakia in February 1948, which ushered in the "dictatorship of the proletariat", wrought sweeping changes in the country that were far beyond the comprehension of most of society. Certainly, many signs were already evident in the immediate wake of the Second World War, when the communists succeeded in pushing through a string of policies that would upend the democratic traditions of the first Czechoslovak Republic, but there was still a great deal of faith that their vision would be stopped in its tracks by free elections. Post-war society rode a left-wing wave, largely caught up in the euphoria of having gained freedom through liberation from Nazism and fascism, and in illusions rooted in a failure to properly consider the international situation, as most people could not fathom the tides that would lead to the emergence of a bipolar world order, with few supporting

the idea of building a socialist society.

When the coup came in February 1948, it also profoundly upset the structure of the country's political system, predicated on the concept of the National Front as a grouping of all forces that had pledged to work together to rebuild post-war civil society. The collaboration between equally balanced political parties as the constituent elements of political life gave way to the dictatorship of a single party, which relegated the political parties that had survived the "purge" of spring 1945 to the role of "shadow entities", formally existing but in reality, politically impotent.

Study objectives. In the period immediately following February 1948, only four political parties were active in the Czech lands: besides the ruling Communist Party of Czechoslovakia, there was the left-leaning Czechoslovak Social Democratic Party, which the Communists rapidly

absorbed even before 1948 was at an end, the middle-ground Czechoslovak People's Party, to which Catholic-oriented voters gravitated, and the Czechoslovak Socialist Party (hereafter abbreviated to CSP). This study, following a discussion on the CSP's formation [Marek], aims to analyse its programmatic documents from 1948 to 1989 and to sketch its programmatic and political workings in the period when real socialism was being built until the subsequent political upheaval in 1989, which marked the beginning of Czech society's return to the values of European democracy.

Analysis of sources and literature. This study's subject of interest has yet to be explored comprehensively. Various studies dealing with the history of the CSP have only glossed over the programmatic aspects. To date, Luděk Kapitola [Kapitola, 1984] has ventured furthest into the questions of the party's programme in a book devoted to the history of this entity. His is a treatise that is wholly sympathetic to his perspective as a Marxist and pro-Communist functionary of the Socialist Party and a former member of the Communist Party of Czechoslovakia. For us, this work is useful in the overall way it deals with the party's history, making it a source of factographic information and an aid to navigating party documents. Authors of studies discussing the party's history in 1968/9 comment on the CSP's 1968 programme [Pernes, 1999; Petera, pp. 285–288]; its anomalies and its departure from the standard ideological line threaded through all party documents make it impossible to overlook. Otherwise, however, this study relies on archival and printed documents. Archival records are stored in two collections of the National Archives in Prague: The Czechoslovak National Social Party Archive and the Emanuel Šlechta collection. Printed documents take the form of the party's two main periodicals, *Svobodné slovo* ("Free Word") and *Socialistický směr* ("Socialist Direction"). Other sources of information important for our subject of study are the printed minutes of national conferences, anthologies of documents, and publications of speeches by party officials, which are listed in the bibliographic index at the end of the study.

Research results. Upon the founding of the party in 1948, its leadership subscribed to the 1918 programme of the Czech Socialist Party,¹ that is, to a reformist vision of Czech socialism. It was radical and rejected Marxism. Economics-wise, it called for private ownership of means of production to be abolished and for the capitalist model of production to be transformed or replaced by a socialist one. It espoused the progressive traditions of the Czech past. It stressed the importance of ethics, nurture and education for the life of society, and the need for broad cultivation of the cultural domain. And, while acknowledging the significance of religion for human life, it vigorously advocated the secularisation of society and

the separation of church and state [Program Československé strany socialistické přijatý na 8. valném sjezdu dne 30., 31. března a 1. dubna 1918; NA, f. E. Šlechta, sig. 40-30-2, kart. 30 – Syllabus z přednášek Dr. A. Neumana, 1949; Socialismus stavíme nejvýše, 1949, p. 1; Harna, 1998, p. 32, 77–78; Harna, 1978, pp. 32–76].

However, the rhetorical option of the National Socialist programme dating from the dusk of the First World War was not asserted by the CSP for long. This was doubtless an improvisation, a way out of a crisis at a time the party leadership had to focus on existential problems and there was not yet time for deeper reflection. Nevertheless, the party elite did recognise the programmatic void. The proclamation made by the Czechoslovak Socialist Party's Central Action Committee on 20 April 1948, issued on the occasion of the forced merger of the Czechoslovak Social Democratic Party with the Communist Party of Czechoslovakia [Nedvěd, pp. 65–81; Vošahlíková, p. 121–123; Hrubec, Bárta (eds.), p. 74; Pernes, 2006, p. 33], has been described as the first statement of the party's programmatic direction, albeit in a heavily reduced – though succinct – form. It is couched in three points: 1) We want to work closely with the Communist Party in order to make the whole nation a "*conscious community of working people in the cities and countryside*". This collaboration will play out not only in the political arena, but also in the cultural and intellectual spheres. 2) Our goal is to build socialism in our country, because in socialism we see the fulfilment of national ideals and a guarantee of the happiness and wellbeing of broad sections of the people. Socialism, as a classless society of equals, will enable the nation's creative forces to flourish, and is a guarantee of enduring prosperity and peace among nations. 3) We want to join the family of Slavic nations, which, under the guidance of the Soviet Union, share our goal of building socialism, the ideal and aspiration of all workers [Politickou shodou k jednotě národa, p. 2; Kapitola, 1984, p. 22].

Notwithstanding the fact that this was an impromptu exercise in improvisation that, for the time being, lacked a link between the party and the National Front (NF),² and that the articulation of its relationship to the Communist Party conveyed an expectation that soon devolved into total subservience, the proclamation declares three constants that can be found in various iterations in all other contemporary official party documents, speeches by party officials, and political declarations at all levels up to 1989.

The idea of initiating preparatory work aimed at drafting a party programme first appeared in the minutes of a meeting of the inner circle of the CSP leadership held on 3 January 1949 [NA, f. E. Šlechta, sig. 40-30-2, k. 30–zápis schůze užšího předsednictva]. After this date, however, there is no evidence of work directed at the production of the programme. Nor does party documentation offer an

¹ In 1897, in response to the internationalism of the Social Democrats, the Czech National Socialist Party was founded. It was renamed the Czech Socialist Party in 1918. At the Brno party congress in 1926, the party again changed its name, this time to the Czechoslovak National Socialist Party, which it then retained *de facto* (during the Nazi occupation of Czechoslovakia in 1939–1945, it temporarily ceased its activities and its membership was dissolved into the National Labour Party and the National Unity Party) until 1948.

² Party chairman Emanuel Šlechta expressed this relationship succinctly, for example, at a meeting of regional secretaries and party deputies on 5

October 1951 in Prague, saying: We are a component of the National Front. The directives of the NF are the directives of the Communist Party, as the leading component of the NF. The NF spreads them to its other components and we adopt them. "I, as party chairman, go to the NF Central Action Committee for advice on what to do and what they think, to seek advice and also assistance, but ultimately I have to take that responsibility myself and not say – they told me to do it." The fact of the matter is that the CSP, at least in the 1950s and up to the mid-1960s, was indeed limited and controlled by the NF.

explanation for this. We are therefore reduced to speculation.

In January, parallel to the initiative to draft a programme, the party leadership ordered the redrafting and publication of another key party document, the new rules of organisation [Organisační řád, 1949a]. An analysis of the situation within the party reveals that the party apparatus took on both tasks at the time, but evidently believed the priority was to deal with the party's organisational structure. This conclusion is based on the fact that, throughout 1948, beyond the CSP's inner circle of leadership, its organisational network was made up solely of members of the party's action committees (at regional, district and local level), i.e. its membership comprised only unelected functionaries who had been receptive to the February coup and the country's new political and economic direction. The fact that, on 14 February 1949, the party had a total of 3,027 members in 485 action committees [NA, f. E. Šlechta, sig. 40-30-2, k. 30 – zpráva generálního tajemníka], was alarming when contrasted with the more than half-a-million-strong membership base of the National Socialists prior to February 1948 [Kocian, p. 1147], so everyone felt that it was imperative to start recruiting new members.

This explains the logic behind prioritising the drafting of organisational rules at the expense of the programme. At the same time, however, the party leadership very quickly woke up to the fact that the process of recruiting new members, which included vetting the ideological profile of each applicant, could not proceed without an examination of candidates' views and knowledge, and would stall if they were unable to endorse the party's programmatic direction [NA, f. E. Šlechta, sig. 40-30-2, k. 30 – nábor členů a ustavování místních organizací]. This prompted the decision by the people around chairman Šlechta to include an ideological introduction in the first edition of the party's rules of organisation, issued in June 1949. That introduction defined the CSP's programme objectives clearly and unambiguously. In terms of substance, it offered nothing fundamentally different from the April 1948 proclamation. Although it simply refined and elaborated on the three principles mentioned above [Organisační řád ČSS, 1949a, p. 1–2; Kapitola, 1980, p. 30; NA, f. E. Šlechta, sig. 40-30-2, k. 30–Organisační řád], in practice this document, written by party chairman Emanuel Šlechta (1895 – 1960) [Pernes, 2005] and supplemented by party officials, served as a substitute for the party programme for many years. Extant archival documents show that the ideological introduction to the rules of organisation was regarded as a programmatic document even by the party elite [Jíše, p. 3]. Its role as programme is also evidenced by the fact that this introduction, slightly modified in style, can be found in all subsequent editions of the rules of organisation,¹ although over time its value diminished as the party adopted other ideological materials.²

¹ Party historian Luděk Kapitola describes the introduction as “*an ideological and programmatic document of extraordinary importance*”. It articulates the CSP's programmatic principles, its position on socialism and the building of the Czechoslovak Socialist Republic, and its foreign-policy leanings.

² In the first half of 1950, the tenets expressed in the ideological introduction were fleshed out in seven separate articles in *Svobodné slovo*:

On the face of it, the absence of a party programme was undeniably an anomaly. We do not know whether this was a conscious decision made by the party's praesidium, or its leaders, following an analysis of the organisation's position and its anticipated role in the heavily reduced post-revolutionary political system of the NF [Krejčí, p. 165; Vodička; Cabada, pp. 69–71; Broklová, p. 78–85], or whether it was the follow-through of a recommendation made by the Communist Party, which would have amounted to an order for the CSP in this period. In any event, it is safe to say that sometime in the late 1940s or early 1950s the party leadership abandoned the idea of devising its own comprehensive programme and instead declared that it had decided to contribute to the general line for the building of a socialist society in Czechoslovakia, as defined by the Ninth Congress of the Communist Party of Czechoslovakia [Pernes, 2008, p. 35–36; Felcman, pp. 166–186; Kaplan, 1966; Protokol]. The party's top echelons also persisted in accepting other resolutions and conclusions issued by congresses of the Communist Party, and by meetings of the Central Committee of the Communist Party, as well as government declarations. The CSP thus fully aligned itself with the programme of the Communist Party of Czechoslovakia. It is not until the 1970s that we find, in the reports of top politicians and in the minutes of meetings of the party apparatus, hints (rather than declarations) that the party would pick out and pursue only those aspects of the Communist Party's resolutions that coincided with CSP policy, which it would then adapt on its own terms. Even so, in the second half of the 1980s the party leadership's documents still state: our programme is the programme of the Communist Party and the NF. In practice, the party's elite convened meetings of its supreme bodies (national party conferences) so that they would take place immediately after the Communist Party's congresses and Central Committee meetings.

The CSP declared that its priority mission and the purpose of its existence was to contribute to the building of a socialist society in Czechoslovakia – under the leadership of the Communist Party of the Czechoslovakia, under the aegis of the Communist Party of the Soviet Union, and within the NF. It hailed socialism as the crowning achievement of the revolutionary, democratic, and humanist traditions of the Czechs and Slovaks. In socialism, it saw a shining example of the equitable ordering of society. It extolled socialism's purported ability to put true democracy into practice and to create a new kind of person guided by socialist morality. Socialism, in the CSP's eyes, was the sole guarantor of state and national security for the two peoples of Czechoslovakia. That security was to be supplied by the Soviet Union. The CSP contended that its relationship with the Soviet Union was a consequence of its grasp and adoption of the ideas of scientific socialism as the most progressive philosophy of the day [Proč jsme socialisty, pp. 9–17].

There was a radical shift in terms of the formulation of

“Patriotism and socialism” (5 March); “The people's democracy” (12 March); “The legacy of the Hussite revolution” (26 March); “The party programme of 1918” (2 April); “The National Front” (23 April); “Socialism – the socialist order” (18 June); “Eternal alliance with the Soviet Union” (16 July).

a CSP programme in 1968. Changes in the leadership of the Communist Party of Czechoslovakia and its “post-January policy” had profound effects on the whole of society [Benčík, Domaňský, Hájek, Kural; Mencl, pp. 21–232; Pithart]. From the Socialist Party’s perspective, the “suffocating embrace” of the Communist Party and the NF had loosened a little. The new people at the top of the CSP took advantage of the change in circumstances and after 20 years of existence, under pressure from the membership base, the organisation finally started to draw up its own party programme.¹ These efforts, if we look ahead, soon degenerated into nothing more than an aberration, a digression from the perennial position held towards the programme by the party’s leaders.

Preparations for the programme began in April 1968 [Ze schůze předsednictva ÚV ČSS, 1968, p. 1] in response to the fact that a certain section of the party’s membership base was expressing dissatisfaction with the position, policies and trends pursued by the CSP since its inception. These members also noted the absence of a party programme. They wanted change. This prompted the party leadership to draw up a paper entitled *Outline of the CSP’s Ideological Principles* [Nástin ideových zásad Čs. strany socialistické, 1968a, pp. 1–8; Nástin ideových zásad ČSS, 1968b, p. 3; Pecka, Belda, Hoppe (eds.), pp. 120–126; Löbl, 2012, pp. 721–726, 302–303] and to call on party officials to initiate discussions on this paper within their respective organisations. The goal was to harvest feedback and other input for the preparation of the party programme. The document was to be approved at the national party conference scheduled for the autumn of 1968. These efforts did in fact succeed in provoking a debate both within the party organisations and in the party press [O náplni programu naší strany, 1968, p. 3; Co chce městský výbor naší strany v Praze, p. 4], and confirmed that the draft ideological guidelines on the table enjoyed considerable support within the party. Ultimately, however, the party programme could not be finalised because the preparatory work was disrupted by the August invasion of the country by the Warsaw Pact states [Benčík, pp. 235–288; Valenta] and the national party conference was not held. In the autumn and winter of 1968, the CSP leadership did not resume the preparations for the programme, and after Husák took to the helm of the Communist Party of Czechoslovakia and the policy of “normalisation” was rolled out in 1969 [Bárta, Felcman, Belda, Mencl; Otáhal; Kudrna], the CSP Central Committee, under pressure from the Communists, distanced itself from the *Outline of the CSP’s Ideological Principles* and declared it an invalid document.

What new changes are introduced by the *Outline of the CSP’s Ideological Principles*? In the very beginning, after years of virtual silence, it points out that the CSP is a non-Marxist socialist party. It proceeds from the observation

that, so far, the results of efforts to build a socialist society have been disappointing: socialist democracy is dysfunctional, there is no viable model of a socialist economy, and society is in a protracted moral crisis. While the authors² of the *Outline* did not ignore the three basic programmatic pillars of the CSP described above, they nonetheless revised them considerably. 1) The relationship between the CSP and the Communist Party was fundamentally transformed. The authors of the paper underlined their conviction that the Communists should be not superior or privileged, but an equal partner to other political parties. This is why the tenet about the Communist Party’s leading role in society is almost heretically absent from the document. 2) The programme dared not deny the existence of the NF, but demanded that it operate as a pluralist political system. 3) The Soviet Union was viewed as a global superpower and the guarantor of Czechoslovak national security. The paper recommended forging closer relations with those European countries which, like Czechoslovakia, were progressing towards socialism, but it also attached equal importance to the need to bring the East and West closer together and to foster cooperation with advanced capitalist countries with a view to achieving broad European economic integration.

The *Outline* dedicated most of its content to the issue of building a socialist society. The document’s authors urged the Communist Party to acknowledge the right of other political parties to have their own ideas about the form that should be taken by socialism and about how to get there. They asked for socialism to be built domestically, the “Czechoslovak way”, taking into account local conditions, customs and traditions. In doing so, they set themselves against the Soviet model of socialism. The ideal was democratic socialism.

In the economic sphere, the programme called for the monopoly of state ownership of the means of production to be counterbalanced by other types of ownership, especially cooperative ownership. Production, too, must be defined by plurality and competition. The current task, they wrote, is to promote conditions for the development of private entrepreneurship based on people’s own work in crafts, retail, services and agriculture.

From the point of view of the CSP’s programme, the *Outline of Ideological Principles* also tackled the issues of culture, education and science for the first time. In the cultural realm, it distanced itself from censorship. It noted deficits in environmental care. It considered the administrative management of science and education and their lack of interaction with practical life to be an unwelcome trend. Tenets geared towards state social and health policy are also integral to the *Outline of the CSP’s Ideological Principles*.

The window of opportunity to draft a standard programme for the CSP that appeared in the period post

¹ If we leave aside the timid emancipationist impulses associated with the post-1956 internal party crisis, which were severely punished by the Communist Party in 1959–1960 before resurfacing in the mid-1980s in the years of Soviet perestroika and glasnost, and the activities of certain branches of the party in 1989, the efforts of the “pro-Dubček forces” within the CSP in 1968 to draft their own party programme can be interpreted as an important attempt to bend the rigid principle of total subordination to the programme and policies of the Communist Party of Czechoslovakia, as advocated by the party leadership under both Šlechta and Neuman.

² According to Karel Löbl’s recollections, the main authors of the *Outline of Ideological Principles* were Jiří Pavlis (1931–?), the editor-in-chief of *Svobodné slovo*, and Karel Dobeš (1922–2002), the editor of Melantrich’s book publishing department. Communist Party members – Zdeněk Mlynář (1930–1997) and Jiří Hermach (1912–2011) among them – were also invited to contribute, and reportedly wanted a priority to be given to the inclusion of the tenet of the Communist Party’s leading role in society.

January 1968 closed as a result of political events in the country after the suppression of the “Prague Spring”. The overly tight restrictions set by the Communist “normalisers” did not leave much hope for the programme’s future. The fact of the matter is that the normalisation era – which placed an increased emphasis on the ideological sphere of societal life and sought the causes of the “crisis period” [Poučení], among other things, in the undervaluation, laxity or formality of ideological work and education in the spirit of Marxism-Leninism, and in ideological diversion and the spread of revisionist tendencies [Politická výchova, 1972, p. 9–10] – created a convenient space within the CSP for its leaders to resolve the problem of its ideological profile. They appear to have regarded the declaration of the party’s non-Marxist profile as an anachronism and a burden at this time. We noted above that, within the party, this tenet had intentionally been kept out of the spotlight over the years. The 1968 *Outline of Ideological Principles* violated this taboo by declaring the tenet in the document’s very preamble.

Normalisation leaders initiated the innovative ideological “reconstruction” that took place within the CSP in two separate stages in the 1970s by updating the ideological principles established at the beginning of the 1950s. They were redefined in June 1969, shortly after Gustáv Husák (1913 – 1991) [Kaplan, 1989, pp. 116–148; Mlynář, pp. 237–248] assumed the leadership of the Communist Party of Czechoslovakia [Shrnutí činnosti, p. 97]. A meeting of the CSP’s Central Committee [Základní cíl strany: práce pro vlast, p. 1, 4; Závěry z 20. června 1969–východisko pro práci ČSS. Zpráva předsednictva ÚV, 1969, pp. 6–8] defined five principles that would guide the party henceforth: 1. All efforts within the party will be devoted to building a socialist society. 2. The CSP is solidly anchored in the NF. 3. The party recognises the Communist Party’s leading role in society and wants to contribute to the building of a new social order as its helper. 4. We want to foster socialist democracy in accordance with the current needs of society. 5. The country’s orientation towards the Soviet Union and the countries of the socialist community has our full support [Usnesení ÚV ČSS, 1969a, p. 1–2; Usnesení ÚV ČSS, 1969b, p. 6–8; Houška, p. 41–42; Kapitola, 1984, pp. 67–68]. The party leadership affirmed the sincerity of these intentions first in September by agreeing to the Moscow Protocol of August 1968 [Politická výchova, 1972, p. 10; Kapitola, 1984, p. 63] and a month later by reversing all the positions adopted by the CSP’s bodies after the invasion of the country by Warsaw Pact troops [Závěry ze zasedání ÚV ČSS 24. října 1969, pp. 1–4; Tvůrčí prací v Národní frontě pro šťastnou budoucnost, pp. 5–14; Kapitola, 1984, p. 68].

The broader party base’s reception of these actions by the leadership might be described as confused and largely unresponsive. In response, the party elite around chairman Bohuslav Kučera (1923–2006) [NA, f. AČSNS, k. 523, 524, 525–B. Kučera] resorted to a sweeping campaign of persuasion, though they were not above repression either. “Recalcitrant” members were expelled from the party.

Coercion and the threat of losing one’s job (practised throughout society at the instigation of the Communist Party) and party membership proved effective [Kaplan, 1993, p. 74–75]. The resistance, quite tenacious in certain organisations, was formally broken by the party leadership. The validity of the ideological principles was reaffirmed by a meeting of the CSP Central Committee in February 1971 [Kapitola, 1984, p. 71].

While the articulation of these CSP’s ideological principles essentially parroted the norms that the party had been pursuing and implementing since its inception, but now in a different stage of societal development, the aim of the second stage of its “ideological reconstruction” was to redefine itself in relation to Marxism and thus also to find a solution to a dilemma that had long been “smouldering beneath the surface” of the party, thanks in part to the still-vivid presence of the ideology of national socialism among the section of the membership base that had joined the party in the late 1940s. It was Šlechta who, at a meeting of the CSP’s broader praesidium on 27 April 1950 [Šlechta, 1950, pp. 329–339], had first declared the theory of scientific socialism, i.e. the teachings of Karl Marx and Friedrich Engels [Socialism], to be the doctrine that “will guide our steps in the building of socialism” [Socialismus–socialistický řád, p. 3; NA, f. E. Šlechta, sig. 40-30-6, k. 30–Zpráva o činnosti ČSS za měsíc červen a červenec 1950].

In July 1950, the praesidium of the CSP Central Committee decided to organise six months of compulsory ideological training. The objective was to apprise the party’s entire membership base of the principles of scientific socialism in the period from November 1950 to April 1951. The praesidium issued instructions for lectures to be prepared and for special publications for the training of lecturers to be issued. *Svobodné slovo* and *Socialistický směr* ran an agitation campaign in support of the party leadership’s plans [Věděním k tvořivé práci a socialismu, p. 1]. However, a later assessment by Luděk Kapitola (1922 – 2002)¹ indicated that Šlechta’s initiative fell flat and that the party’s members were not yet ready to embrace Marxism [Kapitola, 1984, p. 32]. Kapitola’s account is not entirely accurate, since documents from both the Extraordinary National Party Conference held in 1960² and the Fourth National Conference held in 1963 required members to further their knowledge of the principles of scientific socialism, and stated that party political education should also be directed towards this goal [Zpráva Ústředního výboru ČSS, 1963, pp. 20, 25, 45; Kapitola, 1984, p. 45, 48].

A major milestone on the road to the official adoption of Marxism by the CSP was the approval of a resolution of the Sixth National Party Conference from February 1972 [NA, f. AČSNS, k. 601 – usnesení, 1972; 30 let ČSS, p. 81–84; Kapitola, 1984, p. 76]. This document initiated a process that lasted several years (1972–1978), during which the party definitively adopted scientific socialism as an ideology pointing the CSP’s path to building a socialist order. The party’s record of history interpreted the

¹ One of the most prominent figures within the CSP’s apparatus in the 1950s, editor-in-chief of *Svobodné slovo* from 1959 to 1968. Czechoslovak ambassador to Argentina from 1969 to 1975, Czech National Council deputy from 1976 to 1981, deputy of the People’s Chamber of the Federal Assembly from 1981 to 1990. Long-serving

member of the praesidium of the CSP Central Committee. Recorded in the files of the StB (State Security Service).

² In 1960, the Melantrich publishing house published *Co je vědecký socialismus* (“What Scientific Socialism Is”) by its functionary and later editor-in-chief Jiří Pavlis.

significance of the Sixth National Conference in this matter as the dawn of a new, qualitatively different phase in the party's teaching, accentuating the importance of scientific socialism for the discovery of the objective laws of the socialist revolution and the daily practice of party life (the establishment of a two-year, and subsequently, three-year distance learning course in scientific socialism at the party's central political school) [Politická výchova, 1972, p. 11; Kapitola, 1984, p. 80]; come the following Seventh National Conference National Party Conference in January 1977 [NA, f. AČSNS, k. 602A – Zpráva ÚV ČSS, 1977; Kapitola, 1984, p. 32, 88], it was openly declaring scientific socialism as “its guiding principle and focus” [Kapitola, 1980, p. 28; NA, f. AČSNS, k. 602A – Zpráva ÚV ČSS, 1977; Kapitola, 1980, p. 28].

The process of adopting Marxism as the CSP's ideological guide was crowned by two other documents, which also articulated the CSP leadership's position on the policy of the normalisation regime and on the results of the construction of socialism in the Czechoslovak Socialist Republic. The first of these, chronologically, was a speech by party chairman Bohuslav Kučera at a meeting of the CSP Central Committee held on 2 November 1977 to mark the 60th anniversary of the October Revolution in Russia, in which his reasoning for the alliance with the Soviet Union relied on the theory of scientific socialism [Kapitola, 1984, p. 97]. A few weeks later, at a meeting of the CSP Central Committee on 1 February 1978, Kučera said the theory of scientific socialism was the basis for the party's current credo contained in the answer to the question: why are we socialists? [Proč jsme socialisty; Kapitola, 1984, p. 103] He gave a seven-point summary: 1. Socialism is the culmination of Czech national traditions evolving from the Middle Ages to the present day. It is the pinnacle of our aspirations and the pinnacle of national endeavour [Kapitola, 1984, p. 100]. 2. Only socialism has allowed true patriotism to flourish. Thanks to socialism, our country has blossomed. [Kapitola, 1984, p. 97] We are patriots and we want to do the nation good by building socialism. 3. We are believers in humanism. Socialism has eradicated the exploitation of man by man and has enabled man to develop his personality in every way. 4. Socialism embodies the principles of equality, freedom and democracy. 5. Socialism forms people of the utmost moral values. 6. Socialism guarantees our national freedom and has brought true freedom to the Czechs and Slovaks. 7. Only socialism can secure a world free of war.

Kapitola, the party's ideologist, considered the documents adopted by the party between 1972 and 1978 as the formation of the CSP's ideological programme [Kapitola, 1984, p. 103, 104]. They created distance from the ideology of national socialism. These documents, especially Kučera's two speeches, were also viewed as the baseline for the party's future ideological programme at the CSP's Eighth National Conference held in 1982 [NA, f. AČSNS, k. 603B – Přehled činnosti ČSS od 7. celostátní konference, p. 6; Za socialistickou vlast, za socialistického člověka, za život v míru, p. 8–9; NA, f. AČSNS, k. 603A – Přehled činnosti ČSS od 8. do 9. konference, p. 8], which

stated that conditions were ripe for the collective compilation of ideological principles and deferred this task to the Ninth National Conference scheduled for 1987 [NA, f. AČSNS, k. 603A – Zpráva ÚV 9. celostátní konference ČSS].

The acceptance of Marxism as a guide to building socialism and its ideological programme was accompanied by a certain dissociation from the ideology of Marxism-Leninism and the declarations that the CSP was not and could not be a Marxist party [Kapitola, 1984, pp. 108; Kapitola, 1980, p. 31]. Kapitola, as the mouthpiece of the Czechoslovak Socialists, justified his claims as follows: There can only be one revolutionary party in a socialist society. Only a political party which is the party of the working class, its vanguard, and which represents and purposefully defends their socio-political interests, can be a truly Marxist-Leninist party. Its mission is to lead the working class. A party becomes such an organisation by its formation, its composition, its class struggles, its position in society, the principles of its organisation and activities, and its ideology, which is Marxist-Leninist doctrine in all its totality. Our party is not and – given its composition, development and position in our political system – cannot be such a party [Kapitola, 1980, p. 31]. We have accepted Marxism, i.e. only a part of the Marxist-Leninist doctrine, and we do not require our members to accept Marxism-Leninism in its entirety [Löbl, 2012, p. 387]. Our party allows its members the freedom to take different worldviews of reality. Nevertheless, it does not surrender the right to explain Marxism-Leninism in its entirety and completeness to its members, for it is precisely knowledge of the Marxist-Leninist doctrine, an understanding of the essential contexts and laws of societal development, that is the best way to understand the substance of domestic and world events, the way to deepen and permanently consolidate socialist convictions, which would then be projected into the stances and actions of worthy members of the socialist party [Kapitola, 1984, p. 108].

The Ninth National Party Conference held in 1987 brought to an end attempts to draft at least an ideological programme for the CSP. According to party vice-chairman Karel Löbl (1925 – 2021),¹ the party's praesidium took up one of the proposals of the plenary session of the congress and revisited issues related to ideological principles in the light of stimuli stemming from Soviet perestroika and glasnost [NA, f. AČSNS, k. 603A – Náměty pro ústřední orgány]. It concluded that the CSP's programmatic direction was inconsistent with the needs of societal development and decided to draw up a new Draft of the Party's Programmatic and Ideological Principles with a view to submitting them to the delegates that would be attending the Tenth National Party Congress in 1992 [Löbl, 2012, p. 599]. The document was outlined in the summer of 1989, but subsequent political developments in the country prevented it from progressing beyond a sketch. In December 1989, it was replaced by the Draft Programme of the Czechoslovak Socialist Party, which was submitted to the congress merging the party with the exiled National Socialist Party, held on 16–17 March 1990 [Fic, pp. 80–

¹ An expert in the field of metallurgy. He was a prominent figure within the CSP, especially during the normalisation era, when he was the party's vice-chairman. Deputy of the Czech National Council and the Chamber of Nations of the Federal Assembly from 1969 to 1971, deputy of the

People's Chamber from 1971 to 1990. Minister of the Government of the Czech Socialist Republic from 1969 to 1989. StB agent, author of extensive memoirs on his political and professional career.

82], for debate.

To sum up the issue, the Czechoslovak Socialist Party did not have a formal programme of its own, approved by the party's congress or bodies, until 1989. A first detailed draft, comparable in structure and content to similar documents of other standard political parties, was not, as we have mentioned, published until December 1989. The document was thus written in a radically different political climate from the one in which the party existed and worked during the years covered by the "building of a socialist society". Therefore, it is irrelevant to our analysis of the party's programmatic direction. Let's just say that at the end of 1989 the CSP subscribed to the ideas and principles of patriotism, humanism, democracy, progress, national traditions, political pluralism and a modern socialism corresponding to the needs of society on the brink of the third millennium. Its authors continued to regard socialism as the ideal of an equitable society that broadly satisfies the spiritual and material needs of citizens and the nation. They viewed it as an unfinished journey of exploration and discovery that had not yet yielded the results rightfully expected for society [Návrh programu Československé strany socialistické, 1989, p. 1]. Some of the tenets of this document subsequently appeared in the party's June 1990 election manifesto, entitled A Chance for the Competent. However, the election results proved that the manifesto lacked the potential to appeal to the targeted section of the electorate. The party was not represented in any of the three assemblies (the Czech National Council, the People's

Chamber, and the Chamber of Nations of the Federal Assembly); in each case, it garnered around 200,000 votes, i.e. slightly more than 2.5% of all votes cast, and consistently ranked eighth among all parties vying for voters' favour [URL: <https://www.volby.cz/> - cit. 31. 12. 2023; Šedo, p. 1455].

Research conclusions. Issues surrounding the Czechoslovak Socialist Party's programme are only a fragment of the rich history of Czech national socialism, the ideological and organisational roots of which stretch back to the second half of the 19th century. Ideologically, it was a response to the socialist doctrines emerging in modern industrial society; organisationally, its bearer was a political party of national workers that defined itself as opposed to international social democracy and was founded in 1897 as a product of the political polarisation of Czech society. The founding of the CSP in 1948 can be seen as a break with the leftist, pro-Communist wing of the Czechoslovak National Socialist Party and the vast majority of its membership base. It is no accident that radical voices in Czech history label its leaders as traitors, quislings and collaborators. They broke up a workable, mainstream and influential political party and ran a marginal shadow organisation that found its *raison d'être* in being an obsequious servant to the Communist Party. In our opinion, our analysis of the CSP's programmatic documents from 1948 to 1989 provides convincing proof of its lack of political dependence and its full responsibility for one of modern Czech history's darkest chapters.

References

- Bárta, M., Felcman, O., Belda, J., Mencl, V., 1993. *Československo roku 1968, 2. Počátky normalizace*, Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 134 s.
- Benčík, A., 1990. 21. august 1968. Benčík, A., Domaňský, J., Hájek, J., Kural, V., Mencl, V., *Osem mesiacov Pražskej jari. 21. august 1968*, Martin: Osveta, s. 235–288.
- Benčík, A., Domaňský, J., Hájek, J., Kural, V., Mencl, V., 1990. *Osem mesiacov Pražskej jari. 21. august 1968*, Martin: Osveta, 293 s.
- Broklová, E., 2005. Politický systém v Československu 1945 – 1948. Kokošková, Z., Kocian, J., Kokoška, S. (eds.). *Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody*, Praha: Národní archiv a ÚSD AV ČR, 419 s.
- Co chce městský výbor naší strany v Praze, 1968, *Svobodné slovo*, r. 24, č. 102, 12. dubna, s. 4.
- Felcman, O. et al., 1986. *K dějinám socialistického Československa*, Praha: Svoboda, 559 s.
- Fic, V. M., 2002. *Československá strana národně sociální v exilu. Nástin vývoje její organizační struktury a strategie boje za demokracii ve vlasti: 23. únor 1948 – 18. březen 1990*, Brno: Prius, 143 s.
- Harna, J., 1978. *Kritika ideologie a programu českého národního socialismu*, Praha: Academia, 131 s.
- Harna, J., 1998. *Politické programy českého národního socialismu 1897 – 1948*, Praha: Historický ústav Akademie věd České republiky, 291 s.
- Houška, V., 1980. Vedoucí úloha dělnické třídy a její revoluční strany. *Ideje, které vyznáváme*, Praha: ČSS, s. 40–42.
- Hrubec, M., Bárta, M. (eds.), 2006. *Dějiny českého a československého sociálnědemokratického hnutí*, Brno: Doplněk, 192 s.
- Jíše, K., 1950. Na cestě k pravdě, *Svobodné slovo*, r. 6, č. 165, 16. července, s. 1, 3.
- Kapitola, L., 1984. *Tricet pět let Československé strany socialistické. Zamyšlení nad vznikem, posláním a činností strany*, Praha: Československá strana socialistická, 139 s.
- Kapitola, L., 1980. *Vědecký socialismus a Československá strana socialistická. Ideje, které vyznáváme*, Praha: Československá strana socialistická, s. 27–31.
- Kaplan, K., 1989. *Mocní a bezmocní*, Toronto: Sixty-Eight Publisher Corp., s. 116–148.
- Kaplan, K., 1993. *Sociální souvislosti krizí komunistického režimu 1954 – 1957 a 1968 – 1975*. Studie, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 98 s.
- Kaplan, K., 1966. *Utváření generální linie výstavby socialismu v Československu. (Od Února do IX. sjezdu KSČ)*, Praha: Academia, 295 s.
- Kocian, J., 2005. Československá strana národně socialistická. Malíř, J., Marek, P. a kol. *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861 – 2004. 2. Období 1938 – 2004*, Brno: Doplněk, s. 1143–1163.
- Krejčí, O., 1994. *Kniha o volbách*, Praha: Victoria Publishing, s. 165–172.
- Lenin, V. I., 1949. *K. Marx - B. Engels: Tři zdroje a tři součásti marxismu*. 2. vyd. Praha: Svoboda, 64 s. Malá knihovna marxismu-leninismu, sv. 5.
- Löbl, K., 2012. *Naděje a omyly. Vzpomínky na onu dobu*, Praha: Academia, 748 s.
- Marek, P., 2023. *The Establishment of the Czechoslovak Socialist Party in 1948*, Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History, Issue. 2 (49), s. 78–87. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(49\).2023.290496](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(49).2023.290496)

- Mlynář, Z., 1990. *Mráz přichází z Kremlo*, Praha: Mladá fronta, 283 s.
- NA, f. AČSNS, k. 603B – Přehled činnosti ČSS od 7. celostátní konference, 1982.
- NA, f. AČSNS, k. 603A – Přehled činnosti ČSS od 8. do 9. konference, 1987.
- NA, f. AČSNS, k. 601 – Usnesení 6. celostátní konference ČSS, 1972.
- NA, f. AČSNS, k. 602A – Zpráva ÚV ČSS, 1977.
- NA, f. AČSNS, k. 603A – Zpráva ÚV 9. celostátní konferenci ČSS, 1982.
- NA, f. E. Šlechta, sig. 40-30-2, k. 30 – Nábor členů a ustavování místních organizací, 22. 6. 1949.
- NA, f. E. Šlechta, sig. 40-30-2, k. 30 – Organizační řád, 1949.
- NA, f. E. Šlechta, sig. 40-30-3, k. 30 – Stenografický zápis z pracovní porady krajských a obvodních tajemníků, 5. 10. 1951 v Praze.
- NA, f. E. Šlechta, sig. 40-30-2, k. 30 – Syllabus z přednášek Dr. A. Neumanna, únor 1949.
- NA, f. E. Šlechta, sig. 40-30-2, k. 30 – Zápis schůze užšího předsednictva, 3. 1. 1949.
- NA, f. E. Šlechta, sig. 40-30-2, k. 30 – Zpráva generálního tajemníka, b. d.
- NA, f. E. Šlechta, sig. 40-30-6, k. 30 – Zpráva o činnosti ČSS za měsíc červen a červenec 1950, b. d.
- Nástin ideových zásad čs. strany socialistické, 1968a, *Socialistický směr*, r. 20, č. 9, příl., s. 1–8.
- Nástin ideových zásad ČSS, 1968b, *Svobodné slovo*, r. 24, č. 104, 14. dubna, s. 3.
- Naše strana se hlásí k zásadám vědeckého socialismu, 1950, *Svobodné slovo*, r. 6, č. 101, 29. dubna, s. 3–4.
- Návrh programu Československé strany socialistické, 1989, *Socialistický směr*, r. 41, č. 22, 15. prosince, s. 1.
- Nedvěd, J., 1968. *Cesta ke sloučení sociální demokracie s komunistickou stranou v roce 1948*, Praha: Academia, 93 s.
- Náplní programu naší strany, 1968, *Svobodné slovo*, r. 24, č. 102, 12. dubna, s. 3.
- Organizační řád ČSS, 1949a, *Socialistický směr*, r. 1, č. 7, 1. dubna, příl., s. 1–2.
- Organizační řád Československé strany socialistické, 1949b, Praha: vl. n., 41 s.
- Otáhal, M., 2002. *Normalizace 1969–1989. Příspěvek ke stavu bádání*, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 105 s.
- Pavlis, J., 1960. *Co je vědecký socialismus*, Praha: Svobodné slovo, 227 s.
- Pecka, J., Belda, J., Hoppe, J. (eds.), 1995. *Občanská společnost (1967–1970). Emancipační hnutí uvnitř Národní fronty 1967–1970*, Brno: Doplněk, 545 s.
- Pernes, J., 2008. *Krise komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*, Brno: CDK, 199 s.
- Pernes, J., 1999. *Od demokratického socialismu k demokracii. Nekomunistická socialistická opozice v Brně v letech 1968–1972*, Brno: Barrister a Principal, 215 s.
- Pernes, J., 2005. Případ Karla Löbla. Ministr vlády České socialistické republiky tajným spolupracovníkem StB, *Securitas Imperii*, r. 2015, č. 26 (1/2005), s. 64–82.
- Pernes, J., 2006. Vztahy ČSSD a KSČ v době třetí republiky. Fajmon, H., Balík, S., Hloušková, K. (eds.), *Dusivé objetí. Historické a politologické pohledy na spolupráci sociálních demokratů a komunistů*, Brno: CDK, s. 25–33.
- Petera, J., 2004. Československá strana socialistická a rok 1968. *Historie 2003. Celostátní studentská vědecká konference. Pardubice 4.–5. prosince 2003*, Pardubice: univerzita, s. 269–293.
- Pithart, P., 1990. *Osmášedesátý*, Praha: Rozmluvy, 314 s.
- Politická výchova, 1972. *Socialistický směr*, r. 24, zvl. číslo, 13.–15. ledna, s. 9–12.
- Politickou shodou k jednotě národa, 1948, *Svobodné slovo*, r. 4, č. 92, 20. dubna, s. 2.
- Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ. *Rezoluce o aktuálních otázkách jednoty strany schválená na plenárním zasedání ÚV KSČ v prosinci 1970*, 1971, Praha: Oddělení propagandy a agitace ÚV KSČ, 47 s.
- Proč jsme socialisty. *Ideová východiska a principy Československé strany socialistické. Z projevů B. Kučery na zasedáních ústředního výboru k 60. výročí VŘSR a 30. výročí února a založení ČSS*, 1981, Praha: Československá strana socialistická, 22 s.
- Program Československé strany socialistické přijatý na 8. valném sjezdu dne 30., 31. března a 1. dubna 1918, 1919, Praha: Ústřední výkonný výbor Československé strany socialistické, 30 s.
- Protokol IX. řádného sjezdu KSČ v Praze 25.–29. května 1949, 1949, Praha: ÚV KSČ, 575 s.
- Shrnutí činnosti od celostátní konference, zejména pak v krizových letech 1968–1969, 1978. *30 let ČSS v dokumentech*, Praha: ČSS, s. 85–99.
- Socialism. Encyclopedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/money/topic/socialism> (cit 14. 1. 2024).
- Socialismus–socialistický řád, 1950, *Svobodné slovo*, r. 6, č. 142, 18. června, s. 3.
- Socialismus stavíme nejvýše. Konference vedoucích činitelů ČSS, 1949, *Svobodné slovo*, r. 5, č. 13, 16. ledna, s. 1.
- Šedo, J., 2005. Česká strana národně sociální. Malíř, J., Marek, P. a kol. *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. 2. Období 1938–2004*, Brno: Doplněk, s. 1455–1462.
- Šlechta, E., 1950. Věrní Sovětskému svazu – věrní vědeckému socialismu, *Socialistický směr*, r. 2, č. 9, 1. května, s. 329–339.
- 30 let Československé strany socialistické v dokumentech*, 1978, Praha: ČSS, 115 s.
- Tvůrčí práci v Národní frontě pro šťastnou budoucnost, 1969, *Socialistický směr*, r. 20, č. 16–17, s. 5–14.
- Usnesení ÚV ČSS, 1969a, *Svobodné slovo*, r. 25, č. 145, 23. června, s. 1–2.
- Usnesení ÚV ČSS, 1969b, *Socialistický směr*, r. 20, č. 16–17, příl., s. 6–8.
- Valenta, J., 1991. *Sovětská intervence v Československu 1968*, Praha: Svoboda, 192 s.
- Vědění k tvořivé práci a socialismu, 1950, *Svobodné slovo*, r. 6, č. 165, 16. července, s. 1.
- Věrné přátelství se SSSR naším největším národním statkem. Vědecký socialismus je naším životním názorem, 1950, *Svobodné slovo*, r. 6, č. 100, 28. dubna, s. 1, 3–4.
- Vodička, K., Cabada, L., 2003. *Politický systém České republiky. Historie a současnost*, Praha: Portál, s. 45–102.
- Vošahlíková, P., 1985. *Československá sociální demokracie a Národní fronta*, Praha: Academia, 218 s.
- Za socialistickou vlast, za socialistického člověka, za život v míru, 1982, *Socialistický směr*, r. 34, č. 2, 12. února, s. 7–22.
- Základní cíl strany: práce pro vlast, 1969, *Svobodné slovo*, r. 25, č. 144, 21. června, s. 1, 4.
- Závěry z 20. června 1969–východisko pro práci ČSS. Zpráva předsednictva ÚV, 1969, *Socialistický směr*, r. 20, č. 16–17, příl., s. 1–6.
- Závěry ze zasedání ÚV ČSS 24. října 1969, 1969, *Socialistický směr*, r. 20, č. 16–17, příl., s. 1–4.
- Ze schůze předsednictva ÚV ČSS, 1968, *Svobodné slovo*, r. 24, č. 103, 13. dubna, s. 1.
- Zpráva Ústředního výboru ČSS, 1963, *Socialistický směr*, r. 13, č. 3–4, 6. února, s. 20, 25, 45.

prof. PhDr. PaedDr. Павел Марек, Ph.D

почесний професор кафедри історії, філософський факультет, Університет Палацького в Оломоуці,
Чехія, Оломоуц

ПРОГРАМНІ ДОКУМЕНТИ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ 1948 – 1989 РР.

Предметом авторського інтересу в представленому дослідженні є аналіз програмних документів Чехословацької соціалістичної партії в роки т. зв. побудови соціалізму (1948 – 1989) у Чехословаччині. Партія виникла після лютневого комуністичного перевороту 1948 р. на руїнах традиційної Чехословацької націонал-соціалістичної партії. Нова політична партія дистанціювалася від програмних принципів своєї попередниці, яка дотримувалася ідеї побудови націонал-соціалізму, як результату реформаторських зусиль людей, що переслідують фактично ідею соціальної держави, заснованої на національних традиціях, ідеях гуманізму, демократії та свободи людини, відкидаючи концепцію марксизму-ленінізму та копіювання радянської моделі соціалізму і комунізму. Тому одним з головних завдань після заснування партії було створення власної програми. У ранній період свого існування вона приєдналася до програми Чеської соціалістичної партії від 1918 р., але дуже швидко замінила цю імпровізацію кількома деклараціями, в яких ідентифікувала себе з програмними цілями Комуністичної партії Чехословаччини. В 1949 р. вона ухвалила організаційний регламент і внесла до його вступної частини тези про свої основні програмні орієнтири, які, звичайно, не відображали всього спектру її інтересів і поглядів на питання політичного, економічного, соціального, культурного і т. ін. життя. Проте протягом багатьох років партія подавала цей вступ як основоположну і репрезентативну заяву, що заміняє стандартну партійну програму. Виявилось, що після IX з'їзду Комуністичної партії Чехословаччини 1949 р., який визначив т. зв. генеральну лінію побудови соціалізму в Чехословаччині, коли Чехословацька соціалістична партія прийняла її також як директиву для своєї політики та діяльності, створення програми для чехословацьких соціалістів було або непотрібним, або небажаним. Аж до 1989 р. Чехословацька соціалістична партія не мала власної стандартної програми, прийнятої з'їздом партії. Пом'якшення політичної ситуації у 1968 р. хоча і створило простір для змін, що відобразилося у появі основних положень програми, на яку сильно вплинула тогочасна атмосфера спроб створити демократичну модель соціалізму ("соціалізм з людським обличчям"), але це був лише епізод, швидко придушений вторгненням військ Варшавського договору в Чехословаччину та подальшою «нормалізацією». У 70-х і 80-х роках ХХ ст. партійне керівництво, очолюване Кучерою, спробувало подолати націонал-соціалістичну ідеологію та тенденції оголосити партію немарксистською, прийнявши ідеологію наукового соціалізму як настанову щодо підходу партії до побудови соціалізму. Але водночас науковий соціалізм проголошувався доктриною, яка не була обов'язковою для членів партії та дозволяла їм мати іншу ідеологічну орієнтацію. Лише наступний політичний переворот 1989 р. відкрив перед партією можливість розробити стандартну програму. Проте керівництво знову повернулося в ній до концепції соціалізму, яка, однак, навіть в оновленому вигляді вже не приваблювала громадськість, і після багатьох перипетій партія стала маргінальним складником чеської партійно-політичної системи, що сформувався після 1989 р.

Ключові слова: програма, політичні партії, партійно-політична система, Чехословацька соціалістична партія, Комуністична партія Чехословаччини, соціалізм.

ПІДГОТОВКА ТА УХВАЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЗАКОНУ ПРО ЧЕХОСЛОВАЦЬКУ ФЕДЕРАЦІЮ 1968 Р.

Ігор Шніцер

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри модерної історії України та зарубіжних країн, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: ihor.shnitsler@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 57208490333

Researcher ID: T-7796-2019

<http://orcid.org/0000-0003-4681-0263>

У статті висвітлено процес підготовки та ухвалення Конституційного закону про чехословацьку федерацію від 27 жовтня 1968 р., подано аналіз його змісту. Даний Закон став підсумком процесу федералізації Чехословаччини, який розпочався під час «Празької весни» 1968 р. й мав за мету перебудувати чесько-словацькі відносини згідно з принципом «рівний з рівним» та у такий спосіб вирішити словацьке питання в державі. Нижня хронологічна межа статті (вересень 1968 р.) продиктована початком політики «нормалізації», яка, за винятком процесу федералізації, характеризувалася поступовим згортанням демократичних перетворень в Чехословаччині першої половини 1968 р. Верхня хронологічна межа зумовлена прийняттям Національними зборами 27 жовтня 1968 р. Конституційного закону про чехословацьку федерацію. Методологічною основою пропонованої статті є принципи історизму та об'єктивності. Наукова новизна статті полягає в аналізі Конституційного закону 1968 р. через призму словацького питання в Чехословаччині. Конституційний закон 1968 р. став результатом компромісу, досягнутого представниками чеського і словацького народів. Згідно із Законом в основі федерації був добровільний союз рівноправних національних держав чехів і словаків, заснованих на праві народів на самовизначення. На ухвалення та розбудову чехословацької федерації вплинули внутрішні та зовнішні фактори. До внутрішніх факторів впливу автор відносить відсутність реформ в КПЧ та поступове відновлення тоталітарних методів контролю й управління суспільством. Зовнішній фактор полягав у збереженні впливу СРСР на внутрішньополітичні процеси в Чехословаччині. Як наслідок, федералізація без істинної демократизації залишилася в Чехословаччині фактично порожньою формою без будь-якого змісту. Окремі положення Конституційного закону 1968 р. так і не були реалізовані до перемоги «оксамитової революції» 1989 р. Це дає підстави стверджувати, що Чехословацька Соціалістична Республіка не набула ознак федерації, а Словацька Республіка – атрибутів суб'єкта соціалістичної федерації. На думку автора, Конституційний закон про федерацію 1968 р. не вирішив словацького питання в Чехословаччині, а лише на деякий час зняв його гостроту. Словаки згідно з природним правом на самовизначення зберігали за собою право на створення власної національної держави.

Ключові слова: Чехословацька соціалістична республіка, словацьке питання, політика «нормалізації», Г. Гусак, федерація, Конституційний закон про чехословацьку федерацію.

Постановка проблеми. Демократизація суспільно-політичного життя в Чехословаччині під час «Празької весни» 1968 р. вкотре поставила на порядок денний в державі питання про необхідність реформування чесько-словацьких відносин згідно з принципом «рівний з рівним». Найкращим варіантом врегулювання державно-правових чесько-словацьких відносин влада та суспільство навесні 1968 р. вважали перебудову Чехословацької соціалістичної республіки (ЧССР) на федеративних засадах. Результатом процесу федералізації першої половини 1968 р. стала готовність празької влади реформувати ЧССР на основі добровільного союзу двох рівноправних народів та «рівно-державних» частин – Чеської соціалістичної республіки та Словацької соціалістичної республіки [Шніцер, 2023а, с. 103]. Процес федералізації Чехословаччини було призупинено у серпні 1968 р. через військову інтервенцію країн-членів Організації Варшавського Договору (далі – ОВД) на чолі з СРСР з метою придушення «Празької весни». За підсумком радянсько-чехословацьких переговорів у серпні

1968 р. офіційна Москва в обмін на лояльність словацьких комуністів підтримала процес федералізації ЧССР. Відтак на початку осені 1968 р. він продовжився та характеризувався домінуванням словацької сторони [Шніцер, 2023b, с. 92].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Знанням і авторитетним фахівцем з історії чехословацької федерації був словацький дослідник Й. Жаткуляк [Žatkuliak, 2011]. Окремі аспекти процесу федералізації Чехословаччини в 1968 р. вивчали чеські історики Я. Ріхлік [Rychlík, 2015] та М. Махачек [Macháček, 2017]. В українській історіографії проблеми федералізації в Чехословаччині досліджували Є. Пугач [Пугач, 2013], І. Вовканич [Вовканич, 2018] та І. Шніцер [Шніцер, 2023а, 2023b]. Конституційно-правовий розвиток Словаччини в складі Чехословаччини в 1960-х роках досліджували правники В. Лемак [Лемак, 2001] та В. Копча [Копча, 2015].

Метою статті є висвітлити процес підготовки та ухвалення Конституційного закону про чехословацьку федерацію від 27 жовтня 1968 р., аналіз його змісту.

Даний Закон був результатом процесу федералізації Чехословаччини, який розпочався під час «Празької весни» 1968 р. та мав на меті реформувати чесько-словацькі державно-правові відносини згідно з принципом «рівний з рівним».

Виклад основного матеріалу. Військова інтервенція країн ОВД в Чехословаччину в серпні 1968 р. привела до поступового згорання демократичних реформ «Празької весни» та формування основ політики «нормалізації». Проте за мовчазної згоди Москви та за активної участі представників словацької влади процес федералізації ЧССР продовжився й зосередився на підготовці відповідного Конституційного закону. Важливу роль у процесі федералізації Чехословаччини відіграв Густав Гусак. Він був палким прибічником федерації ще з часів завершення Другої світової війни, а на рубежі 40–50-х років ХХ ст. навіть був звинувачений у «буржуазному націоналізмі» через надання переваги словацьким національним інтересам над класовими [Шніцер, 2021, с. 139]. У 1951 р. Г. Гусак був заарештований та певний час перебував у в'язниці без вироку суду. Тільки в 1954 р. суд засудив його на довічне позбавлення волі. Проте в травні 1960 р. завдяки амністії Г. Гусак був звільнений, а в 1963 р. з нього були зняті звинувачення в «буржуазному націоналізмі» та повернуто партійний квиток. Він зумів повернутися до активного політичного життя під час «Празької весни» 1968 р. та взяв активну участь у процесі федералізації Чехословаччини. Серед іншого це дозволило йому очолити Комуністичну партію Словацької Республіки (КПС) та здобути велику популярність серед словаків. На думку чеського історика М. Махачека, якби не наполеглива робота Г. Гусака в 1968 р., то чехословацької федерації, скоріш за все, не було б [Macháček, 2017, s. 378–387]. Схожі оцінки діяльності Г. Гусака в 1968 р. можна знайти й в інших дослідників. Недарма у сучасній чеській історіографії його називають «батьком федерації».

Процес федералізації Чехословаччини був поновлений на початку вересня 1968 р. Перше робоче засідання Президії Чеської національної ради (ЧНР) після серпневої інтервенції військ країн ОВД відбулося 4 вересня 1968 р. За участі голови ЧНР Ч. Цісаржа на ньому було обговорено проєкт Конституційного закону про чехословацьку федерацію. 5 вересня 1968 р. у Братиславі відбулася нарада представників ЧНР та Словацької національної ради (СНР) з питань підготовки закону про федерацію. Голови ЧНР Ч. Цісарж та СНР О. Клокоч в ході зустрічі погодилися з тим, що федералізація ЧССР після серпневих подій 1968 р. не втратила своєї актуальності, а тому доцільно продовжити роботу з підготовки узгодженого проєкту закону про чехословацьку федерацію [Jičínský, 1984, s. 48].

5 вересня ЦК КПС схвалив принципи федеративного устрою ЧССР та звернувся до комісії експертів із закликом пришвидшити роботу з підготовки проєкту закону про федерацію, який мав бути схвалений Національними зборами до 28 жовтня 1968 р. Наступного дня «Проєкт принципів федеративного устрою Чехословаччини», підготовлений ще 7 серпня 1968 р. експертною

урядовою комісією [Návrch zásad federativního uspořádání ČSSR], розглянула СНР. Відзначимо, що на засіданні СНР були присутні делегації Національних Зборів та ЧНР на чолі з Ч. Цісаржем. Це свідчило про доволі узгоджену роботу представників влади над проєктом майбутньої федерації.

СНР розглянула власний «Проєкт Конституційного закону про чехословацьку федерацію», який передбачав розбудову федеративного устрою, заснованого на народному принципі, соціалістичній демократії, синтезі двох народних господарств, двопалатному парламенті та загальнодемократичному принципі паритетності, що базується на принципі рівноправності та рівності обох держав.

6 вересня 1968 р. голова уряду ЧССР О. Черник повідомив президії ЦК КПЧ, що в інтересах консолідації держави «уряд вжив заходів, спрямованих на відновлення роботи з підготовки проєкту державно-правового врегулювання відносин між чехами та словаками» [Rychlík, 2015, s. 510]. Проте цей процес ускладнювався тим, що більшість чеських політиків вважали федералізацію невіддільною складовою демократизації ЧССР. На їх думку, федерація без належної демократизації політичної системи була неспроможна ліквідувати причини наявних проблем у чесько-словацьких відносинах. Зважаючи на це, чеські комуністи-реформатори домагалися скликання з'їзду Комуністичної партії чеських земель (далі КПЧЗ) та нового XIV з'їзду КПЧ з надією на продовження демократичних перетворень «Празької весни». Свої дії вони пояснювали тим, що тільки з'їзди КПЧЗ та новий XIV з'їзд КПЧ можуть офіційно схвалити курс на утворення чехословацької федерації. Планувалося, що робота з'їзду КПЧЗ розпочнеться 14 жовтня, а у випадку необхідності навіть раніше [Rychlík, 2015, s. 511].

На відміну від чехів, словацькі політики розглядали процес федералізації як політичне визнання та конституційно-правове утвердження рівності словацької нації в державі та доказ демократичності ЧССР. Словацькі політики розуміли, що СРСР найближчим часом не дозволить проведення з'їзду КПЧЗ чи нового IV з'їзду КПЧ, а тому не бажали ставити процес федералізації ЧССР в залежність від них. Недарма Г. Гусак у своєму листі до О. Дубчека від 12 вересня 1968 р. наголошував, що надзвичайний з'їзд КПС підтримав федералізацію Чехословаччини, а ЦК КПС на своєму засіданні 5 вересня «схвалив принципи федеративного устрою згідно з політичними директивами від 13 серпня 1968 р. та звернувся до ЦК КПЧЗ з клопотанням, щоб ЦК замість з'їзду обговорив принципи федеративного устрою на своєму найближчому засіданні» [Rychlík, 2015, s. 511].

Президія ЦК КПЧ розглянула звернення словацької сторони на своєму засіданні 17 вересня 1968 р. Показово, що чеські комуністи використали його для того, щоб заручитися підтримкою словацьких колег у питанні проведення з'їзду КПЧЗ та водночас звернули увагу на суперечливі положення в проєкті закону про федерацію. Словацькі комуністи у відповідь розкритикували ЧНР за кволу підтримку процесу федералізації та наголосили на «непередбачуваних політичних наслідках», якщо проєкт федерації не буде

підтриманий ЦК КПЧ. У підсумку ЦК КПЧ підтримала пропозицію словацьких комуністів про прийняття Національними зборами Конституційного закону про чехословацьку федерацію до 28 жовтня 1968 р. Уряду ЧССР, ЧНР, СНР та Президії Національних зборів доручалося найближчим часом узгодити остаточний текст закону про федерацію ЧССР з подальшим його оприлюдненням для всенародного обговорення [Žatkuliak, 2011, s. 48].

18 вересня 1968 р. ЧНР в цілому підтримала проект закону про федерацію, хоча й мала окремі застереження. Зокрема вона наполягала на розбудові такої моделі федерації, в якій федеральні органи влади матимуть великі повноваження. З цією метою ЧНР навіть виступала за обмеження власних повноважень на користь федеральних органів, розмежування повноважень народної палати та палати національностей Національних зборів, а якщо словаки будуть проти – за однопалатний парламент [Rychlík, 2015, s. 512].

Президія СНР прийняла пропозиції ЧНР до відома, але не підтримала. Річ у тім, що серед словацьких політиків були побоювання, що за умови розмежування повноважень народної палати та палати національностей Федеральних зборів, домінантною стане народна палата, в якій чехи завжди матимуть більшість. Аргументи СНР проти однопалатного парламенту зводились головним чином до того, що словаки в такому представницькому органі постійно будуть у меншості та не зможуть впливати на прийняття рішень [Rychlík, 2015, s. 512].

26 вересня 1968 р. комісія експертів репрезентувала свій варіант конституційного закону про чехословацьку федерацію. Проте СНР та ЧНР так і не змогли узгодити його текст. Спірні питання вони планували узгодити під час спільного засідання своїх президій у Празі 1 жовтня та у Брно 2–3 жовтня 1968 р. Проте їх перебіг засвідчив розбіжності чеської та словацької сторін у питаннях структури та повноважень майбутніх Федеральних зборів, процедури обрання палати національностей, назви держави тощо [Jičínský, 1984, s. 64]. У результаті переговори завершилися безрезультатно і ЧНР та СНР прийняли рішення передати проект закону про федерацію до Національних зборів для подальшого доопрацювання. 7 жовтня 1968 р. голови обох рад О. Клопоч та Ч. Цісар передали пропозиції рад голові Національних зборів Й. Сморковському.

Відзначимо, що на процес федералізації ЧССР восени 1968 р. мав вплив і зовнішній фактор. 3–4 жовтня 1968 р. делегація ЦК КПЧ у складі О. Дубчека, О. Черника та Г. Гусака провела у Москві переговори з керівництвом СРСР. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнев під час зустрічі висловив невдоволення перебігом «нормалізації». Згідно з ним «майже жоден... з пунктів (Московського протоколу) не реалізований, або реалізується з великим зусиллям» [Rok 1968 na Slovensku a v Československu, 2008, s. 227]. Також Л. Брежнев непокоївся відсутністю єдності в лавах КПЧ, в тому числі через плани окремих чеських політиків скликати новий XIV з'їзд КПЧ. Показово, що лідер СРСР не виступав проти федералізації Чехословаччини, оскільки, мовляв, «Ленін ці питання

вже ... теоретично обґрунтував» [Rok 1968 na Slovensku a v Československu, 2008, s. 227]. За підсумком жовтневих переговорів у Москві 1968 р. процес федералізації Чехословаччини вийшов на фінальну стадію.

8 жовтня 1968 р. за підсумком засідання Президії ЦК КПЧ було остаточно вирішено не прив'язувати голосування за закон про федералізацію ЧССР до проведення з'їзду КПЧЗ та XIV з'їзд КПЧ. Тоді ж комітетом парламенту вдалося знайти компроміс щодо спірних питань в законі про чехословацьку федерацію, а отже, його остаточний текст можна було виносити на розгляд депутатів.

17 жовтня 1968 р. був представлений урядовий проект закону про чехословацьку федерацію, який враховував позиції уряду, ЧНР та СНР [Rok 1968 na Slovensku a v Československu, 2008, s. 229]. Він був підтриманий ЧНР за підсумком засідань 23 і 24 жовтня 1968 р. При цьому вона наполягала на збереженні назви держави – Чехословацька соціалістична республіка. У резолюції ЧНР зазначалося, що якщо пропозиції СНР не збігатимуться з позицією уряду і ЧНР, остання наполягатиме на своєму проекті закону про федералізацію від 4 жовтня 1968 р. [Rychlík, 2015, s. 514].

27 жовтня 1968 р. Національні збори ЧССР обговорили та ухвалили Конституційний закон про чехословацьку федерацію. Голова СНР О. Клопоч з цієї нагоди заявив, що Конституційний закон про чехословацьку федерацію є результатом «спільних зусиль народу, виразом його волі з метою подальшого успішного розвитку чехословацької державності» [Rudé právo, 1968, s. 1]. Проте хоча атмосфера під час ухвалення Закону й була урочиста, досягнутий компроміс насправді не задовольняв жодну зі сторін. Так, Ч. Цісарж від імені ЧНР заявляв: «У чому ми розходилися (зі СНР), то це в шляхах та формах реалізації ідеї федерації, у забезпеченні безперебійної роботи нової системи державної влади та управління... Дискусії підтвердили, що бажання раціонально вирішити питання не завжди може відповідати вимогам складної системи гарантій повної рівноправності обох народів та їх республік» [Rychlík, 2015, s. 515].

Конституційний закон про чехословацьку федерацію був підписаний 30 жовтня 1968 р. у Братиславському граді президентом Л. Свободою, головою парламенту Й. Сморковським та головою уряду О. Черником. Текст закону був опублікований 4 листопада 1968 р. у Збірці законів за № 143 та вступав в дію з 1 січня 1969 р.

Для розуміння того, чи міг Конституційний закон № 143/1968 вирішити словацьке питання в ЧССР варто детально проаналізувати його зміст. Закон про чехословацьку федерацію складався з преамбули та 8 глав. У преамбулі наголошувалося на бажанні чеського і словацького народів «жити в спільній державі», але будувати відносини «на нових та більш справедливих засадах» [Ústavný zákon z 27. októbra 1968 o československej federácii]. Зважаючи на це, в особі своїх представників у ЧНР та СНР вони «домовилися про створення чехословацької федерації». У преамбулі до Закону зазначалося, що добровільне федеративне

державне об'єднання є «виявом права на самовизначення та рівноправність, а також найкращою гарантією нашого внутрішнього національного розвитку і захисту нашої національної ідентичності та суверенітету... всебічного розвитку і добробуту всіх громадян у спільній федеративній державі в дусі гуманітарних ідеалів соціалізму й пролетарського інтернаціоналізму та гарантування їм рівних демократичних прав і свобод незалежно від національності» [Ústavný zákon z 27. oktobra 1968 o československej federácii].

Згідно зі статтею 1 Закону № 143/1968 ЧССР проголошувалася «федеративною державою двох рівноправних братніх націй – чехів та словаків». Її основою був «добровільний союз рівноправних національних держав чеської та словацької націй, що базується на праві кожної з них на самовизначення» [Ústavný zákon z 27. oktobra 1968 o československej federácii]. Чехословацька федерація була виразом волі двох самобутніх суверенних націй – чехів і словаків – жити у спільній федеративній державі. Згідно п. 1 статті 1 Закону № 143/1968 ЧССР утворювали «Чеська соціалістична республіка та Словацька соціалістична республіка» [Ústavný zákon z 27. oktobra 1968 o československej federácii]. Обидві республіки мали у федеративній державі рівноправне становище.

У статті 2 Закону № 143/1968 зазначалося, що федеративна ЧССР побудована на засадах соціалістичної демократії. Державну владу в республіці трудовий народ здійснюватиме посередництвом Федеральних Зборів, ЧНР, СНР та національних комітетів. Окремо наголошувалося, що «політичні права громадян та гарантії їх здійснення на всій території Чехословацької соціалістичної республіки однакові» [Ústavný zákon z 27. oktobra 1968 o československej federácii].

Згідно з статтю 3 Конституційного закону № 143/1968 територію ЧССР «утворюють територія Чеської соціалістичної республіки та територія Словацької соціалістичної республіки» [Ústavný zákon z 27. oktobra 1968 o československej federácii]. Стаття 4 Закону № 143/1968 наголошувала, що економіка ЧССР зберігає єдність та розвивається на основі соціалістичної системи господарства, у співпраці Чеської та Словацької республік [Ústavný zákon z 27. oktobra 1968 o československej federácii].

Конституційний закон 1968 р. встановлював єдине чехословацьке громадянство. Кожен чехословацький громадянин був одночасно громадянином Чеської соціалістичної республіки (ЧСР) або Словацької соціалістичної республіки (ССР) та мав на всій території ЧССР «рівні права та рівні обов'язки» [Ústavný zákon z 27. oktobra 1968 o československej federácii]. Відзначимо, що згідно з п. 3 статті 5 Закону № 143/1968 нікого не можна було позбавити громадянства проти його волі. Стаття 6 встановлювала, що в ЧССР чеська та словацька мови є «рівноправними» [Ústavný zákon z 27. oktobra 1968 o československej federácii].

Конституційний закон № 143/1968 передбачав створення Федеральних зборів. Стаття 7 до їх компетенції відносила: зовнішню політику (укладання міжнародних договорів, представництво ЧССР у

міжнародних відносинах та прийняття рішень у питаннях війни та миру), оборону ЧССР, валюту, федеральні державні резерви, охорону федеральної конституційності [Ústavný zákon z 27. oktobra 1968 o československej federácii].

До спільного ведення ЧССР та обох республік згідно з Конституційним законом № 143/1968 належали: планування, фінанси, банківська справа, питання цін, зовнішні економічні відносини, промисловість, сільське господарство та питання харчування, транспорт, пошта та телезв'язок, розвиток науки й техніки та інвестиційна діяльність, праця, заробітна плата та соціальна політика [Ústavný zákon z 27. oktobra 1968 o československej federácii].

Згідно зі статтею 29 Конституційного закону № 143/1968 верховним органом державної влади та єдиним законодавчим органом влади ЧССР проголошувалися Федеральні Збори. Вони склалися з двох палат: народної палати та палати національностей. Народна палата складалася з 200 депутатів, які обиралися на чотири роки на всій території ЧССР прямим голосуванням (стаття 30 Закону № 143/1968) [Ústavný zákon z 27. oktobra 1968 o československej federácii]. Палата національностей складалася зі 150 депутатів, 75 з яких обиралися у ЧСР та 75 – у ССР (стаття 31 Закону № 143/1968) [Ústavný zákon z 27. oktobra 1968 o československej federácii].

До повноважень Федеральних Зборів згідно зі статтею 36 належали: Конституція ЧССР та інші закони, розгляд важливих питань внутрішньої та зовнішньої політики держави, державний бюджет федерації, вибори президента ЧССР, контроль за діяльністю уряду, створення федеральних міністерств. Федеральні Збори ухвалювали рішення про оголошення війни та наділялися правом укладати від імені держави міжнародні політичні та економічні договори [Ústavný zákon z 27. oktobra 1968 o československej federácii].

Специфікою чехословацької федерації згідно з Конституційним законом № 143/1968 був принцип заборони майоризації. Він полягав у тому, що обидві палати Федеральних зборів мали право приймати рішення тільки за присутності більш ніж половина її депутатів (стаття 40 Закону № 143/1968) [Ústavný zákon z 27. oktobra 1968 o československej federácii]. Для прийняття федеральної Конституції, Конституційного закону Федеральних Зборів, обрання президента ЧССР та для рішення про оголошення війни потрібна була згода 3/5 депутатів народної палати, а також згода 3/5 депутатів палати національностей, обраних у ЧСР, та 3/5 депутатів палати національностей, обраних у ССР (стаття 41 Закону № 143/1968) [Ústavný zákon z 27. oktobra 1968 o československej federácii]. Проста більшість чеської та словацької частин палати національностей була необхідною при прийнятті законів, що стосуються громадянства, національно-економічних планів, державного бюджету, економіки федерації, включаючи питання митної політики, заробітної плати, зовнішньоекономічних зв'язків та цінової політики, компетенції органів безпеки, утворення федеральних органів (за винятком міністерств і федеральних органів, коли була потрібна конституційна більшість). Заборона принципу

майоризації діяла також під час прийняття програмних заяв уряду та голосування про довіру уряду (стаття 42 Закону № 143/1968) [Ústavný zákon z 27. oktobra 1968 o československej federácii].

Згідно зі статтею 60 Закону № 143/1968 на чолі ЧССР перебував президент, якого обирали Федеральні Збори терміном на п'ять років. Стаття 61 до повноважень президента ЧССР відносила: представництво держави на міжнародній арені, скликання сесій Федеральних Зборів та їх розпуск, підписання законів Федеральних Зборів та законодавчих актів її Президії, призначення та відкликання голову та інших членів уряду ЧССР, право надання амністії. Президент проголошувався Верховним головнокомандувачем Збройних Сил та за рішенням Федеральних Зборів оголошував війну, якщо ЧССР зазнала напад або якщо потрібно виконати міжнародні договірні зобов'язання про спільну оборону від нападу [Ústavný zákon z 27. oktobra 1968 o československej federácii].

Стаття 66 Конституційного закону № 143/1968 вищим виконавчим органом державної влади ЧССР проголошувала уряд. Він складався з голови, заступників голови та міністрів. Уряд ЧССР був підзвітним федеральними Зборами, оскільки кожна з обох палат могла висловити йому недовіру (стаття 70 Закону № 143/1968) [Ústavný zákon z 27. oktobra 1968 o československej federácii]. Уряд забезпечував виконання завдань федерації у сфері оборони держави, зміцнення її безпеки, розвитку мирної зовнішньої політики, у сфері господарського будівництва та інших галузях, віднесених до ведення федерації. З цією метою уряд забезпечував виконання законів Федеральних Зборів, об'єднував діяльність федеральних міністерств та інших федеральних центральних органів, керує ними та контролює їх (стаття 76 Закону № 143/1968) [Ústavný zákon z 27. oktobra 1968 o československej federácii]. Відзначимо, що уряд ЧССР приймав рішення колегіально, зокрема з наступних питань: проекти законів Федеральних Зборів, урядові постанови, реалізація рішень уряду, важливі питання внутрішньої та зовнішньої політики, проекти державних планів розвитку народного господарства, державного бюджету та балансового звіту федерації, призначення посадових осіб у випадках, коли це встановлюється законом Федеральних Зборів тощо (стаття 77 Закону № 143/1968) [Ústavný zákon z 27. oktobra 1968 o československej federácii].

Суперечки між республіками та федерацією, власне як і питання конституційності окремих правових і скарг порушення прав, гарантованих Конституцією мав вирішувати федеральний конституційний суд. Згідно зі статтею 94 Закону № 143/1968 Конституційний Суд ЧССР мав складатися з 12 членів, з яких 8 – судді та 4 – резервні члени. Планувалося, що Конституційний Суд вирішуватиме справи у сенатах. При втраті будь-яким суддею Конституційного Суду суддівської функції резервний член ставав суддею до закінчення терміну повноважень Конституційного Суду (стаття 96 Закону № 143/1968). Чотири судді та два резервні члени обирали з громадян ЧСР, а чотири судді та два резервні члени – з громадян ССР.

Водночас обидві республіки мали мати власні конституційні суди (стаття 101 Закону № 143/1968) [Ústavný zákon z 27. oktobra 1968 o československej federácii].

Стаття 102 Закону № 143/1968 представниками національного верховенства й самобутності чеської та словацької націй й верховними органами державної влади у ЧСР проголошувала Чеську національну раду, а у ССР – Словацьку національну раду. ЧНР складалася з 200 депутатів, а СНР – зі 150 депутатів. Вони обиралися терміном на п'ять років (стаття 103 Закону № 143/1968 Закону) [Ústavný zákon z 27. oktobra 1968 o československej federácii].

Стаття 107 Закону № 143/1968 до повноважень національної ради відносила: постанови про конституційні та інші закони республіки та контроль за їх реалізацією органами республіки, надання згоди на укладання міжнародних договорів, для реалізації яких потрібен закон національної ради, розгляд важливих питань внутрішньої політики, затвердження державного бюджету республіки, вибори та відкликання голови національної ради та інших членів президії національної ради, розгляд програмної заяви уряду республіки та контроль за його діяльністю та за діяльністю його членів, а також розгляд питання про довіру уряду, вибори та відкликання членів Конституційного Суду республіки [Ústavný zákon z 27. oktobra 1968 o československej federácii].

Відзначимо, що національна рада наділялася правом скасувати постанову чи рішення уряду республіки або загальнообов'язкове правове розпорядження міністерства чи іншого центрального органу державної адміністрації республіки, якщо вони суперечать Конституції чи іншому закону національної ради (стаття 107 Закону № 143/1968) [Ústavný zákon z 27. oktobra 1968 o československej federácii].

Статті 124 – 139 Конституційного закону 1968 р. регламентували діяльність урядів ЧСР та ССР. Згідно зі статтею 125 Закону № 143/1968 уряд республіки складався з голови, заступників голови та міністрів. Уряд республіки був відповідальний перед національною радою, яка могла висловити йому недовіру (стаття 128 Закону № 143/1968) [Ústavný zákon z 27. oktobra 1968 o československej federácii]. Стаття 133 визначала, що уряд республіки приймає рішення колегіально, будучи правочинним вирішувати, якщо присутні більше половини його членів. Для дійсності рішення потрібна була згода більш ніж половини присутніх членів уряду. Уряду республіки належали всі урядові та виконавчі правомочності, що впливали із законодавчої компетенції національної ради (стаття 135 Закону № 143/1968) [Ústavný zákon z 27. oktobra 1968 o československej federácii]. Уряди республіки приймали рішення колегіально, зокрема: про проекти законів, про урядові постанови, про реалізацію програмної заяви уряду, про згоду з міжнародними договорами, реалізація яких віднесена до компетенції республіки, про проекти державного бюджету та балансового звіту республіки, про принципові господарські заходи для забезпечення економічної політики, про призначення посадових осіб у випадках, коли це встановлюється законом, щодо

інших питань, якщо це встановлюється законом національної ради (стаття 137 Закону № 143/1968) [Ústavný zákon z 27. októbra 1968 o československej federácii].

Стаття 140 Конституційного закону передбачала, що територію ЧСР утворює територія чеського краю, а територію ССР – територія Словаччини. Територіальний розподіл республік встановлювався законами національних рад. Згідно зі статтею 141 Закону № 143/1968 столицею ЧССР та місцем перебування її федеральних органів влади ставала Прага. Вона ж була столицею Чеської соціалістичної республіки. Столицею Словацької соціалістичної республіки та місцем перебування її органів влади ставала Братислава [Ústavný zákon z 27. októbra 1968 o československej federácii].

На думку правників, Конституційний закон про чехословацьку федерацію 1968 р. «став лише першим (хоча й основним) кроком до створення конституційної системи ЧССР як федеративної держави» [Лемак, Копча, 2010, с. 67]. На цей процес впливав зовнішній фактор у вигляді СРСР. Недарма федералізація Чехословаччини була складовою процесу «нормалізації», який розпочався після придушення «Празької весни» 1968 р. військами країн ОВД та характеризувався згортанням демократичних перетворень. Усунення від влади в Чехословаччині демократично налаштованих комуністів, поступове відновлення тоталітарних методів контролю й управління суспільством та наявна форма правління з самого початку ставили під сумнів успішну реалізацію норм Конституційного закону 143/1968 [Копча, 2015, с. 115]. Подальший розвиток ЧССР засвідчив той факт, що федералізація без істинної демократизації залишається порожньою формою без будь-якого змісту. Своєю чергою, демократизація без застосування принципів федералізації у вирішенні національного питання не може досягти мети. Обидва ці поняття були взаємопов'язані та доповнювали одне одного.

Як наслідок, окремі положення Конституційного закону 1968 р. так і не були реалізовані в ЧССР аж до перемоги «оксамитової революції» 1989 р. Це дало підстави фахівцям зробити висновок про те, «що навіть із формально-юридичної точки зору Чехословацька соціалістична республіка не набула ознак федерації, а її суб'єкти не набули конституційного оформлення навіть на рівні союзних республік СРСР» [Копча, 2015, с. 115]. Останнє, як справедливо відзначає В. Лемак, свідчило про те, що Словацька соціалістична республіка «не набула атрибутів суб'єкта соціалістичної федерації» [Лемак, 2010, с. 68].

Висновки. Конституційний закон про чехословацьку федерацію 1968 р. був результатом чесько-словацького компромісу та передбачав перебудову їх державно-правових відносин згідно з принципом «рівний з рівним». Нагадаємо, що в історії чехів і словаків це була не перша спроба побудови федеративної держави. Ще в 1944 р. учасники Словацького національного повстання виступали за відродження чехословацької держави на федеративних засадах. Шанс на її розбудову давала й Кошицька урядова програма 1945 р. Проте у повоєнній Чехословаччині, влада через систему трьох празьких угод офіційно відмовилася від ідеї федерації. Після лютогового державного перевороту 1948 р. комуністи до цієї ідеї не тільки не повернулися, але й розпочали репресії проти прибічників федерації, звинувативши їх у «буржуазному націоналізмі». Це поступово вело до наростання чесько-словацьких протиріч в ЧССР. Під час «Празької весни» 1968 р. влада і суспільство в Чехословаччині не тільки усвідомили необхідність перебудови держави на федеративних засадах згідно з принципом «рівний з рівним», але й розпочали активну роботу у цьому напрямку. Її логічним завершенням стало прийняття Конституційного закону про чехословацьку федерацію 27 жовтня 1968 р.

Як бачимо, празькій владі знадобилось понад двадцять років, щоб зрозуміти доречність та важливість ідеї федерації для чесько-словацьких відносин. Звісно, що за цей час у відносинах двох народів встигло накопичитися чимало проблем та взаємних образ, які нікуди не зникли після прийняття Конституційного закону про чехословацьку федерацію 1968 р. Вони продовжували негативно впливати на чесько-словацькі відносини, в тому числі й під час трансформаційних процесів 1989 – 1992 рр. Недарма відомий чеський поет та інтелектуал Л. Вацулик в 1990 р. писав, що «образи» словаків на чехів мають глибокі індивідуальні та соціально-психологічні корені [Vaculik, 1990, s. 1].

На нашу думку, говорити про те, що Конституційний закон про чехословацьку федерацію 1968 р. вирішив словацьке питання в ЧССР не можна. По-перше, він не наповнився реальним змістом. По-друге, Словацька республіка у 1970 – 1980-х роках так і не набула атрибутів суб'єкта соціалістичної федерації. Зважаючи на це, словаки користуючись своїм природним правом на самовизначення зберігали за собою право ставити на порядок денний питання про створення власної національної держави. Це взагалі ставило під сумнів можливість розв'язання словацького питання в рамках ЧССР.

Список використаних джерел

- Jičínský, Z., 1984. *Vznik České národní rady v době Pražského jara 1968 a její působení do podzimu 1969*, Köln: Index, 143 s.
- Macháček, M., 2017. *Gustáv Husák*, Praha: *Vyšehrad*, 631 s.
- Návrh zásad federativního uspořádání ČSSR*. Předkládá: G. Husak. 8. Srpna 1968. Počet listů: 26. URL: https://www.nacr.cz/wp-content/uploads/2021/11/labyrint-60-leta_Navrhzasad-federativnih-usporadani-CSSR.pdf. (дата візиту: 1.05.2024).
- Rok 1968 na Slovensku a v Československu*. / V. Bystrický a kol., Bratislava, 2008, 308 s.
- Rudé právo*, 1968, 31. října, s. 1.
- Rychlík, J., 2015. *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914 – 1992*, Praha: *Vyšehrad*, 688 s.
- Sikora, S. 2008. *Rok 1968 a politický vývoj na Slovensku*, Bratislava: Historický ústav SAV, 229 s.
- Ústavný zákon z 27. októbra 1968 o československej federácii. URL: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1968/143/> (дата візиту: 1.05.2024).

- Vaculik, L., 1990. Nase slovenská otazka, *Lidové noviny*, ročník 1, číslo 5, s. 1.
- Žatkuliak, J., 1993. Zápas o podobu česko-slovenskej federácie v rokoch 1968 – 1970, *Slovenská otázka v dejinách Česko-Slovenska (1945 – 1992)*. Zborník príspevkov z vedeckého kolokvia, ktoré sa konalo 20. októbra 1993, Bratislava: Historický ústav SAV, s. 57–65.
- Žatkuliak, J., 2011. *Realizácia a normalizačná revízia česko-slovenskej federácie (september 1968 – december 1970)*. Dokumenty, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 556 s.
- Вовканич, І., Шніцер, І., 2018. Словацьке національне питання в ЧССР напередодні «Празької весни» 1968 року, *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*, вип. 27, с. 55–69.
- Копча, В., 2015. Становлення конституційного розвитку Словаччини в складі ЧССР в XX ст., *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, вип. 32 (1), с. 112–116.
- Лемак, В., 2001. Конституційні основи «федералізації» ЧССР (до проблеми взаємовпливу політичного режиму і територіального устрою), *Регіональні студії*, вип. 1, с. 39–46.
- Лемак, В., Копча, В., 2010. Конституційний розвиток Словаччини у складі ЧССР в 60–80 роки XX ст.: політичні і правові аспекти, *Держава і право*, № 48, с. 62–68.
- Пугач, Є. П., 2013. Чехо-Словацька федерація як можливість встановлення рівних прав словаків і чехів в єдиній державі (спроба реалізації та її доля), *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія*, № 1087, вип. 47, с. 212–234.
- Шніцер, І., 2021. Судовий процес над словацькими «буржуазними націоналістами» в 1954 р., *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, вип. 1 (44), с. 135–141. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(44\).2021.232663](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(44).2021.232663)
- Шніцер, І., 2023а. Проблеми федералізації Чехословаччини в січні – серпні 1968 р., *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, вип. 1 (48), с. 99–105. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(48\).2023.280307](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(48).2023.280307)
- Шніцер, І., 2023б. Вплив словацького фактора на серпневі події 1968 р. в Чехословаччині, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, вип. 2 (49), с. 88–94. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(49\).2023.290510](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(49).2023.290510)

References

- Jičínský, Z., 1984. *Vznik České národní rady v době Pražského jara 1968 a její působení do podzimu 1969*, Köln: Index, 143 s. (in Czech).
- Macháček, M., 2017. *Gustáv Husák*, Praha: Vyšehrad, 631 s. (in Czech).
- Návrh zásad federativního uspořádání ČSSR*. Předkládá: G. Husak. 8. Srpna 1968. Počet listů: 26. URL: https://www.nacr.cz/wp-content/uploads/2021/11/labyrint-60-leta_Navrh-zasad-federativnih-usporadani-CSSR.pdf (vizyt 1.05.2024) (in Czech).
- Rok 1968 na Slovensku a v Československu*. / V. Bystrický a kol., Bratislava, 2008, 308 s. (in Slovak).
- Rudé právo*, 1968, 31. října, s. 1. (in Czech).
- Rychlík, J., 2015. *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914 – 1992*, Praha: Vyšehrad, 688 s. (in Czech).
- Ústavný zákon z 27. októbra 1968 o československej federácii. URL: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1968/143/> (vizyt 1.05.2024) (in Czech).
- Vaculik, L., 1990. Nase slovenská otazka, *Lidové noviny*, ročník 1, číslo 5, s. 1. (in Czech).
- Žatkuliak, J., 1993. Zápas o podobu česko-slovenskej federácie v rokoch 1968 – 1970, *Slovenská otázka v dejinách Česko-Slovenska (1945 – 1992)*. Zborník príspevkov z vedeckého kolokvia, ktoré sa konalo 20. októbra 1993, Bratislava: Historický ústav SAV, s. 57–65. (in Slovak).
- Žatkuliak, J., 2011. *Realizácia a normalizačná revízia česko-slovenskej federácie (september 1968 – december 1970)*. Dokumenty, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 556 s. (in Czech).
- Vovkanych, I., Shnitser, I., 2018. Slovatske natsionalne pytannia v ChSSR naperedodni «Prazkoi vesny» 1968 roku [The Slovak national issue in ČSSR on the eve of the «Prague Spring» of 1968], *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky*, vyp. 27, s. 55–69. (in Ukrainian).
- Kopcha, V., 2015. Stanovlenia konstytutsiinoho rozvytku Slovachchyny v skladi ChSSR v XX st. [The formation of the constitutional development of Slovakia as part of the CSSR in the 20th century], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Pravo*, vyp. 32(1), s. 112–116. (in Ukrainian).
- Lemak, V., 2001. Konstytutsiini osnovy «federalizatsii» ChSSR (do problemy vziaemovplyvu politychnoho rehymu i terytorialnoho ustroi) [Constitutional foundations of the «federalization» of the CSSR (to the problem of mutual influence of the political regime and the territorial system)], *Rehionalni studii*, vyp. 1, s. 39–46. (in Ukrainian).
- Lemak, V., Kopcha, V., 2010. Konstytutsiinyi rozvytok Slovachchyny u skladi ChSSR v 60-80 roky XX st.: politychni i pravovi aspekty [Constitutional development of Slovakia as part of the CSSR in the 1960s and 1980s: political and legal aspects], *Derzhava i pravo*, № 48, s. 62–68. (in Ukrainian).
- Puhach, Ye. P., 2013. Chekho-Slovatska federatsiia yak mozhlyvist vstanovlennia rivnykh prav slovaktiv i chekhiv v yedynii derzhavi (spoba realizatsii ta yii dolia) [Czechoslovak Federation as an Opportunity to Establish Equal Rights for Slovaks and Czechs in a Single State (attempt to implement and its fate)], *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii: Istoriia*, № 1087, vyp. 47, s. 212–234. (in Ukrainian).
- Shnitser, I., 2021. Sudovyi protses nad slovatskymy «burzhuznymy natsionalistamy» v 1954 r. [The Trial of Slovak «bourgeois nationalists» in 1954], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, vyp. 1 (44), s. 135–141. (in Ukrainian).
- Shnitser, I., 2023a. Problemy federalizatsii Chekhoslovachchyny v sichni – serpni 1968 r. [Problems of the federalization of Czechoslovakia in January – August 1968], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, vyp. 1 (48), s. 99–105. (in Ukrainian).
- Shnitser, I., 2023b. Vplyv slovatskoho faktora na serpnevi podii 1968 r. v Chekhoslovachchyni [Influence of the Slovak factor on the events of August 1968 in Czechoslovakia], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, vyp. 2 (49), s. 88–94. (in Ukrainian).

Ihor Shnitser

Candidate of History, Docent, Head of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

PREPARATION AND ADOPTION OF THE CONSTITUTIONAL LAW ON THE CZECHOSLOVAK FEDERATION OF 1968

The article highlights the process of preparation and adoption of the Constitutional Law on the Czechoslovak Federation of October 27, 1968, and provides an analysis of its content. This Law was the result of the process of federalization of Czechoslovakia, which began during the "Prague Spring" of 1968 and was intended to rebuild Czech-Slovak relations according to the principle of "equal to equal" and in this way to solve the Slovak question in the state. The lower chronological limit of the article (September 1968) is dictated by the beginning of the "normalization" policy, which, except for the federalization process, was characterized by the gradual collapse of democratic transformations in Czechoslovakia in the first half of 1968. The upper chronological limit is determined by the adoption of the Constitutional Law by the National Assembly on October 27, 1968, on the Czechoslovak Federation. The methodological basis of the proposed article is the principles of historicism and objectivity. The scientific novelty of the article lies in the analysis of the Constitutional Law of 1968 through the prism of the Slovak question in Czechoslovakia, which was formed after the refusal of the Prague authorities from the Košice government program of 1945. The Constitutional Law of 1968 was the result of a compromise reached by representatives of the Czech and Slovak peoples. According to the law, the basis of the federation was a voluntary union of equal national states of Czechs and Slovaks based on the right of self-determination. The development of the Czechoslovak Federation was influenced by internal and external factors. The author attributes the removal of democratically-minded communists from power in Czechoslovakia, the lack of reforms in the Communist Party of Ukraine, and the gradual restoration of totalitarian methods of control and management of society to the internal factors of influence. The external factor was the preservation of the influence of the USSR on internal political processes in Czechoslovakia. As a result, federalization without true democratization remained an empty form without any content in Czechoslovakia. Certain provisions of the Constitutional Law of 1968 were never implemented until the victory of the "Velvet Revolution" in 1989. This gives grounds for asserting that the Czechoslovak Socialist Republic did not acquire the characteristics of a federation, and the Slovak Republic acquired the attributes of a subject of a socialist federation. In the opinion of the author, the Constitutional Law on the Federation of 1968 did not solve the Slovak question in Czechoslovakia, but only for some time removed the acuteness of this problem in the state. According to the natural right of self-determination, the Slovaks retained the right to create their own national state.

Keywords: Czechoslovak Socialist Republic, Slovak question, «normalization» policy, G. Husak, federation, Constitutional Law on Federation.

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ СПІЛЬНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРИЧНОГО ТА СОЦІОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

Платон Соя

студент МП «Політологія», Національний університет «Києво-Могилянська академія, Київ

E-mail: platon.soia@ukma.edu.ua

<https://orcid.org/0009-0005-6761-540X>

Олександр Дем'янчук

доктор політичних наук, доцент,

в.о. декана факультету соціальних наук і соціальних технологій, професор кафедри міжнародних відносин, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ

E-mail: demyanchuk@ukma.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-1389-1714>

У цій статті досліджується інституційна природа трансформаційних процесів Спільної аграрної політики (далі – САП) ЄС: від виникнення цієї політики у 1957 р. по нинішній час. Основна увага в роботі приділяється взаємозалежності історичного та соціологічного інституціоналізму у контексті дослідження САП. Запропоновано власну методологію для відображення багатосторонніх аспектів трансформації САП, що дозволяє пояснити наведену взаємозалежність. Для ретельнішого прояснення позиції описано теоретичні засновки, на яких ґрунтується подальший аналіз трансформаційних процесів. Спочатку окреслено теоретичні рамки обраного інструментарію історичного інституціоналізму та прояснено основні поняття, що використовувалися у праці. Також схарактеризовано теоретичне підґрунтя соціологічного інституціоналізму, на якому базується аналіз ціннісного виміру. Переходячи у практичну площину, було поетапно проаналізовано ключові події, що призвели до трансформації цієї політики та збільшили залежність між двома підходами. За допомогою історичного інституціоналізму доведено, що дана політика не мала далекоглядних цілей, а створювалася лише для вирішення короткострокових цілей. Оскільки євроінтеграційний процес займає довгий часовий проміжок, то першопочаткові недоліки САП почали проявлятися у довгостроковій перспективі. Своєю чергою, недосконале інституційне середовище та різні групи інтересів не дозволяли швидко та ефективно виправити наявні проблеми, через що відбувалося поступове «закам'яніння» САП. Через певний період почали викристалізовуватися європейські цінності, які мали безпосередній вплив на подальше формування САП. Використання соціологічного інституціоналізму дозволило продемонструвати суттєвий вплив ціннісного виміру на трансформацію САП. Впровадження ціннісних аспектів наділило додатковою легітимністю «закам'янілу» політику у новому політичному середовищі, при цьому залишаючи ядро САП незмінним. САП продовжує залишатися проблемним питанням у європейській політиці. Останні події на українсько-польському кордоні є свідченням недосконалості САП, яка потребує подальших змін для задоволення не лише економічних, але й соціальних інтересів громадян ЄС.

Ключові слова: Спільна аграрна політика, Європейський Союз, трансформаційні процеси, історичний інституціоналізм, соціологічний інституціоналізм.

Постановка проблеми. САП є найстарішою публічною політикою Європейського Союзу. Вона зазнала багатьох трансформацій, однак питання реформ САП залишається актуальним і донині. Оскільки САП досить контрверсійна політика, то дебати навколо ефективності цієї політики не стихають. Україні як великій аграрній державі важливо розуміти всі тонкощі цієї політики.

Основним підходом до аналізу САП було обрано історичний та соціологічний інституціоналізм [Pollack, 2019; March and Olsen, 1998]. Цей вибір зумовлений тим, що САП з самого початку своєї реалізації викликала здивування серед дослідників і політиків багатьох країн своїм явно антиринковим спрямуванням [Wallace, Wallace and Pollack, 2015]. Якщо праці, які розглядають САП через лінзу історичного інституціоналізму існують, то праці, що розглядають САП через соціологічний інституціоналізм відсутні, отже ця стаття буде розвідкою щодо

можливостей застосування цього підходу для дослідження САП. Застосування одночасно двох інституційних підходів – історичного та соціологічного – дасть змогу повніше пояснити логіку розробки, впровадження і подальших вдосколень САП.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Численні публікації в Європі та Україні здебільшого присвячувалися опису стану й оцінці змін, що були впроваджені в цю політику [див., наприклад, Baldwin and Wyplosz, 2020; Fouilleux and Ansalon, 2016; Старікова, 2022]. Історичний інституціоналізм має широку популярність у дослідників САП, адже ця політика ідеально пасує під наявний інструментарій цього підходу. Водночас праці, які б досліджували САП в рамках соціологічного інституціоналізму, відсутні, що пояснюється домінуванням історичного інституціоналізму у науковій традиції дослідження САП. Однак все більше уваги приділяється ціннісному

виміру цієї політики, де історичний інституціоналізм має обмежені дослідницькі можливості. У спробах поєднати історичний шлях розвитку політики з ціннісним виміром варто відзначити декількох дослідників. Салазар-Ордоньеса та Перес-Алькала дослідили проблему легітимності САП у контексті соціального прийняття цієї політики [Salazar-Ordóñez and Pérez-Alcalá, 2012]. Даугб'єрг та Свінбанк намагалися проаналізувати ціннісний вимір, використовуючи історичний інституціоналізм [Daugbjerg and Swinbank, 2015]. Деміркол дослідила шлях реформування САП, наголошуючи на зміні ціннісної рамки впродовж трансформаційних процесів [Demirkol, 2022]. Однак жоден з науковців не ставив собі за мету поєднати історичний та соціологічний інституціоналізм у контексті дослідження САП.

Метою цього дослідження є доведення взаємозалежності історичного та соціологічного інституціоналізму для аналізу САП. Задля досягнення поставленої мети було визначено наступні **завдання**: прояснити теоретичне підґрунтя обраних інструментів, порівняти пояснення трансформаційного шляху САП з послідовним застосуванням підходів історичного та соціологічного інституціоналізму, продемонструвати взаємозалежність історичного та соціологічного інституціоналізму під час трансформаційних процесів.

Виклад основного матеріалу. Для початку наведемо використане нами в цій праці визначення історичного інституціоналізму: «Історичний інституціоналізм – це дослідницька традиція, яка вивчає, як тимчасові процеси та події впливають на оригінальну основу та трансформацію інститутів, що регулюють політичні та економічні відносини» [Fioretos et al., 2016, p. 3].

У нашому дослідженні під час перенесення теоретичних доробків на емпіричну базу будуть використані такі основні поняття.

- Залежність від шляху (path-dependency) – «... рішення на ранніх стадіях стимулюють суб'єктів зберігати інституційні та політичні рішення, успадковані з минулого, змінюючи все поступово, замість того, щоб починати з нуля зі створенням нових інститутів, навіть якщо отримані результати є явно неефективними» [Pollack, 2019, p. 5].

- Фіксація (lock-in) – «... набір інститутів ЄС стає вкоріненим і важко піддається змінам, навіть в умовах мінливого політичного середовища та змін у вподобаннях суб'єктів» [Pollack, 1996, p. 440]. Прикладом таких фіксацій постає пастка спільного рішення Шарпфа (joint-decision trap) – певний інститут або політика має тенденцію залишатися незмінною та негнучкою попри мінливе політичне середовище. Така тенденція, на думку автора, сформувалася через інтерговерменталізм та принцип одноголосного прийняття рішень [Scharpf, 1988, pp. 265–271]. Зараз рішення щодо САП приймаються **відносно** більшістю голосів, однак через чутливість питання, реальним видається блокування радикальних змін меншістю країн-членів, які є бенефіціарами САП. Також важливо пам'ятати, що додався новий актор у

процесі прийняття рішень стосовно САП – Європейський парламент. Для Пірсона [Pierson, 1996] такі фіксації проявлялися у пробілах (gaps) можливостей контролювати європейські інститути та політики. Автор визначає чотири причини пробілів: згода на політику, яка призводить до довгострокової втрати національного контролю в обмін на короткострокові електоральні результати; непередбачувані наслідки рішень, прийнятих у минулому; тимчасовість урядів і зміна їх пререференцій; актори пристосовуються до конкретних політик і зацікавлені у їхньому продовженні [Pierson, 1996, pp. 131–148; Pollack, 2019, p. 16].

Однією з проблем історичного інституціоналізму вважається його придатність для пояснення змін у тій чи іншій публічній політиці. Тому для пояснення змін використовується поняття критичних точок (critical junctures) – «моментів, коли відбуваються суттєві інституційні зміни, створюючи таким чином «точку біфуркації», з якої історичний розвиток рухається новим шляхом» [Hall and Taylor, 1996, p. 942]. Для підкріплення поняття критичної точки було обрано модель інституційних змін Авнера Грайфа і Девіда Лайгіна [Greif and Laitin, 2004]. Ці автори визначають інститути з двох позицій: ті, що підсилюють себе самі (self-reinforcing), та ті, що саботують себе (self-undermining). Сутність цієї моделі вдало описав Марк Поллак [Pollack, 2019, p. 7]: «Інститути, що підсилюють себе самі, з цієї точки зору, – це ті, що змінюють політичне середовище таким чином, щоб зробити інститут стабільнішим перед обличчям екзогенних ударів. Інститути, що саботують себе, – навпаки, змінюють середовище таким чином, що раніше стабільна інституційна рівновага підривається; ці інститути «можуть вирощувати насіння власної загибелі».

Соціологічний інституціоналізм, на думку С. Біллербек, «враховує потужний вплив соціального контексту на політичних акторів. Він зосереджується на соціально сконструйованій природі інституційних структур, правил і норм, і стверджує, що це інституційне середовище формує, обмежує і конститує ідентичності та цілі акторів у ньому» [Billerbeck, 2020, p. 3].

За основу в соціологічному інституціоналізмі взято поняття логіки відповідності: «У традиції логіки відповідності дії розглядаються як такі, що ґрунтуються на правилах. Вважається, що актори дотримуються правил, які пов'язують певні ідентичності з певними ситуаціями...». «Відповідність не обов'язково пов'язана з наслідками, але вона включає в себе когнітивні та етичні виміри, цілі та прагнення» [March and Olsen, 1998, p. 951]. Хол та Тейлор стверджують, що «... організації часто приймають нову інституційну практику не тому, що вона підвищує ефективність засобів і цілей організації, а тому, що вона підвищує соціальну легітимність організації або її учасників» [Hall and Taylor, 1996, p. 949].

У контексті застосування соціологічного інститу-

* Тут і далі цитати з англomовних джерел подані в перекладі авторів цієї статті – Авт.

ціоналізму візьмімо до уваги ціннісний вимір Європейського Союзу. Так, Вейманс пише: «Хоча захисники європейського проекту сьогодні часто зображують його як втілення (європейських) цінностей, таких як гідність, права людини та демократія, і припускають, що цей проект сягає своїм корінням захисту цих цінностей, побіжний погляд на реальні витюки ЄС дозволяє нам побачити, що ці цінності не були домінуючими на початку його існування, всупереч тому, в чому намагаються переконати нас деякі представники ЄС. Насправді у Паризькому договорі 1951 року про заснування Європейського об'єднання вугілля і сталі немає жодної згадки про «демократію» чи «права людини», так само як і в Римському договорі 1957 року про заснування Європейського економічного співтовариства» [Weymans, 2023, p. 98]. Трансформація цінностей ЄС із плином часу зазнала значної зміни. З початку інтеграційного процесу основою мала стати спільна європейська ідентичність, однак існувала проблема знаходження спільної детермінанти. Чим далі розширювався Європейський Союз, тим більше знаходилося розрізень між країнами-членами. Із закінченням Холодної війни почав набувати популярності новий термін – «європейські цінності». Вперше європейські цінності були закріплені у Маастрихтському договорі у 1992 р. «Цінності та принципи поступово стали новим мінімалістичним способом легітимізації нового Європейського Союзу та надання йому нового юридичного відчуття спільності. Це допомагає пояснити, чому «посилання на демократію і права людини були відсутні в установчих договорах Європейських Співтовариств, але все ж стали повсюдними в договорному праві Європейського Союзу з моменту його заснування в Маастрихті в 1992 році» і чому «ці принципи сьогодні вважаються основою того, що означає бути європейцем» [Weymans, 2023, p. 108]. Європейські цінності вперше чітко визначаються в Амстердамському договорі 1997 р., а у 2007 у Лісабонському договорі їх остаточно вписують у правове поле ЄС.

Щоб краще зрозуміти логіку впровадження і змін Спільної аграрної політики, поєднаймо підходи історичного та соціологічного інституціоналізму.

З історичної точки зору вперше цілі САП були визначені в Римській угоді [The treaty of Rome, 1957, p. 52]:

- підвищення продуктивності сільського господарства шляхом сприяння технічному прогресу та забезпечення раціонального розвитку сільськогосподарського виробництва та оптимального використання факторів виробництва, зокрема робочої сили;

- завдяки цьому забезпечення справедливого рівня життя для сільськогосподарської спільноти, зокрема шляхом збільшення індивідуальних доходів осіб, зайнятих у сільському господарстві;

- стабілізація ринків;

- забезпечення достатньої кількості продовольчих запасів;

- постачання їх до споживачів за прийнятними цінами.

Цілі залишилися незмінними до сьогоднішнього часу, однак конфігурація інструментарію для досягнення цих цілей зазнала суттєвих змін.

Повоєнні часи ще зберігали спогади про брак їжі, тому виникла необхідність збільшити продуктивність фермерського сектору, захистити європейське фермерство від зовнішнього ринку та досягнути автаркції у продовольчому аспекті. Всі цілі були досягнуті відносно швидко. Через технологічне та наукове вдосконалення способів ведення фермерства почалося вироблення надмірної кількості продовольчих товарів. Незабаром Європа перетворилася з імпортера в експортера більшості фермерських продуктів, що мало значний вплив на зовнішній ринок. Тепер всю їжу, що не була продана на внутрішньому ринку ЄС, доводилося виносити на зовнішній ринок по фіксованій або навіть зниженій ціні, що пробивало величезну діру в бюджеті. Демпінг від ЄС призвів до падіння світових цін та серйозно вдарив по бідним країнам, а також викликав роздратування в інших країн-експортерів, в особливості США [Baldwin and Wyplosz, 2020, pp. 215–216].

У 1980-х рр. почастішали розмови про органічне фермерство. Модернізація фермерства викликала негативне ставлення не лише через надмірну кількість їжі, але і через шкоду для довкілля та добробуту тварин. Адже справжня ефективність нових способів фермерства була в наступному: найбільші обсяги виробництва за найменших витрат, що призводило до монокультурності вирощення продуктів, а в результаті й до зменшення біорізноманіття. Тварини були лише інструментом вироблення максимальної кількості продукції. Якість води також страждала через нітрати та фосфати в хімічних добривах. Через індустріальне тваринництво виникали спалахи коров'ячого сказу, пташиного грипу, що викликало все більше невдоволення суспільства [Baldwin and Wyplosz, 2020, pp. 225–226; Salazar-Ordóñez and Pérez-Alcalá, 2012, pp. 50–51]. «Мільйон громадян ЄС підписали петицію 1991 року до Європейського парламенту із закликом надати тваринам новий статус у Римській угоді живих істот. Петиція спрацювала. Лісабонський договір включає захист тварин» [Baldwin and Wyplosz, 2020, p. 218]. Питання цінностей піднімалося все частіше.

Таким чином, САП була політикою, що саботувала саму себе (згідно з історичним інституціоналізмом вона послідовно руйнувала жорстку інституційну структуру цієї політики). Під час Уругвайського раунду, що тривав з 1986 по 1994 рік, США «засудили САП як систему, що дозволяє європейським фермерам уникати конкуренції з рештою світу, тим самим створюючи викривлення у торгівлі для виробників у третій країнах (або країнах, що не є членами ЄС)» [Fouilleux and Ansalon, 2016, p. 312]. Американці та їх партнери по перемовинах повідомили, що не будуть продовжувати перемовини, доки проблема не буде вирішена. Це було критичною точкою. Франція і Німеччина мали найбільші інтереси в успішному завершенні цих перемовин. Було лише одне рішення – радикальна реформа САП [Fouilleux and Ansalon, 2016, pp. 312–313].

У 1992 р. відбулася радикальна реформа САП. Було зменшено підтримку цін; щоб компенсувати фермерам

втрату доходів, було запроваджено індивідуальні прямі виплати. Реформа «посилила увагу до розвитку сільської місцевості та екологічних стандартів. Вона мала подвійну мету: обмежити сільськогосподарське виробництво та зробити фермерів охоронцями навколишнього середовища. Для фермерів були встановлені суворіші екологічні стандарти, але їм також була надана фінансова підтримка...» [Demirkol, 2022, p. 189]. Перехід від непрямой цінової підтримки до прямих виплат збільшив можливість відстежувати витрати на сільськогосподарське виробництво. Європейська асоціація фермерських спілок побоювалася, що відкритість прямих виплат зменшить публічну підтримку САП, і заявляла: «Немає впевненості, що платники податків Співтовариства погодяться нести фінансовий тягар на постійній і безперервній основі». Це було чітким свідченням того, що прямі виплати мають бути легітимізовані [Daugbjerg and Swinbank, 2015, p. 271]. Фермерські лобі відігравали та продовжують відігравати помітну роль у тому, щоб залишався статус-кво щодо виплат. У 2016 р. лише 20% ферм отримали 85% від усіх грошей. Головними бенефіціарами постають дуже заможні люди та компанії, наприклад, британська королівська родина та Nestle. Наявність консолідованої позиції та значних ресурсів робить фермерські лобі помітними гравцями, коли справа стосується реформ САП [Baldwin and Wyplosz, 2020, p. 221]. Соціологічні й фактологічні дослідження тих часів показали, що реакція на реформу 1992 р. була неоднозначною. «Наприклад, німецький фермерський союз заявив, що вона була "катастрофічною", а у Франції фермерський союз FNSEA вважав її економічною та політичною помилкою. Бельгійські та італійські фермерські спілки також були проти. Натомість британські, данські, голландські, ірландські, грецькі та іспанські фермерські спілки були в основному задоволені» [Daugbjerg and Swinbank, 2015, p. 273].

Реформа 2000 р. була пов'язана з майбутнім розширенням і конференцією міністрів COT у Сіетлі. У САП було введено поняття багатофункціональності. Тепер САП не прив'язувалася лише до виробництва – були додані й невиробничі аспекти: соціальний, територіальний, культурний та довкілля. Країни-члени могли застосовувати «cross-compliance» – «надання повного права на виплати у залежності від дотримання ряду екологічних вимог» [Daugbjerg and Swinbank, 2015, p. 272]. Важливим нововведенням стало створення другого стовпа (Second pillar) САП – розвитку сільської місцевості. «Реформа 2000 зробила перший крок до прив'язки прямих платежів до екологічних вимог як способу легітимізації підтримки сільського господарства» [Daugbjerg and Swinbank, 2015, p. 272].

Другою радикальною реформою САП вважається реформа 2003 р. Новою критичною точкою постав Дохійський раунд. Залишалася невизначеним, у якій скриньці інструментів COT будуть визначені виплати європейським фермерам. Угода COT про сільське господарство розрізняє підтримку, яка підлягає обмеженням (жовта скринька), частково відокремлену підтримку, яка не підлягає фінансовим обмеженням (синя скринька), та заходи підтримки, що не мають або

мають мінімальний вплив на торгівлю чи виробництво (зелена скринька). Перемовини дали чіткий сигнал, що ЄС не зможе зберегти свої виплати під синьою скринькою, що означало подальше відокремлення виплат від виробництва [Daugbjerg and Swinbank, 2015, pp. 272–273; Fouilleux and Ansalon, 2016, pp. 314–315]. «У межах ЄС ці прямі виплати більше не розглядалися як компенсаційні виплати; натомість вони стали невід'ємною частиною підтримки доходів САП» [Daugbjerg and Swinbank, 2015, p. 273]. «Метою реформи було врахувати тиск з боку міжнародних та внутрішніх торговельних інтересів, але зберегти незмінною суть САП як політики, що підтримує доходи фермерських господарств. Значну увагу було приділено уникненню перерозподілу підтримки в рамках базової схеми» [Daugbjerg and Swinbank, 2015, p. 273]. Для цього було введено новий інструмент в межах політики – Єдиний фермерський платіж (Single Farm Payment), який був повністю відокремлений від виробництва. Тепер гроші могли отримувати навіть ті фермери, які нічого не вирощували або не розводили тварин, але фермери були зобов'язані дотримуватися низки екологічних норм, норм щодо благополуччя тварин, безпечності харчових продуктів, а також утримання своїх земель у належному сільськогосподарському та екологічному стані. Обов'язковий «cross-compliance» допоміг надати легітимності прямим виплатам, відокремленим від виробництва. Також до інструментарію політики було додано модуляцію, яка дозволяла перенаправляти кошти з одного стовпа (підтримка ринку) в другий (підтримка розвитку сільської місцевості) [Daugbjerg and Swinbank, 2015, p. 273; Fouilleux and Ansalon, 2016, pp. 314–315]. Таким чином, було пройдено трансформаційний шлях від політики, що себе саботує, до політики, що підсилює себе сама.

Наступна реформа 2008 р. «Перевірка життєздатності» стосувалася переважно перегляду бюджетів та ефективності розподілення коштів. Було намагання ЄК значно збільшити надходження коштів у другий стовп САП. Однак Німеччина, яка після об'єднання володіла значною кількістю великих ферм, всіляко чинила тиск у Раді ЄС, а тому рівень ставки модуляції було знижено відносно першопочаткової пропозиції від ЄК. Продовжувалася тенденція переорієнтації САП на ринок, наприклад, було прибрано ідею set-aside (фермери, які вирощували орні культури, мали «відкладати» фіксовану частку своєї землі та не обробляти її), яка була рівноцінна квотам на продукцію з метою зменшення перевиробництва [Daugbjerg and Swinbank, 2015, p. 273; Fouilleux and Ansalon, 2016, p. 315].

Економічна криза та криза молочних продуктів у кінці 2000-х рр. призвели до занепокоєння орієнтацією САП на вільний ринок та до закликів щодо сильної САП. У 2010 р. ЄК розпочала публічні консультації щодо майбутнього САП, де була продемонстрована підтримка сильної САП з урахуванням двох стовпів, справедливого розподілення коштів та «зеленішої» САП [Daugbjerg and Swinbank, 2015, p. 274; Fouilleux and Ansalon, 2016, pp. 315–316]. «Міжнародні торговельні переговори були потужним рушієм реформування САП з 1992 по 2008 рік; але зараз цей

тиск зменшився. Навіть якщо Дохійський раунд буде завершено на основі плану 2008 р., ЄС вважає, що САП може без проблем вписатися в будь-які нові обмеження СОТ» [Daugbjerg and Swinbank, 2015, p. 274].

У реформі 2013 р. найважливішою зміною є прив'язка 30% прямих виплат до екологізації. «Збільшення екологізації прямих виплат мало на меті донести до громадськості, що САП існує для підтримки виробництва суспільних благ, і, таким чином, легітимізувати продовження підтримки фермерських господарств. Під час громадських консультацій зацікавлені організації, зокрема екологічні групи, та громадськість висловили рішучу підтримку більшій кількості екологічних заходів» [Daugbjerg and Swinbank, 2015, p. 275].

Реформа 2021 р. продовжує рух попередніх років щодо екологізації, розвитку сільської промисловості та зменшення соціальних диспропорцій. Основною новинкою реформи 2021 р. стало надання більшої автономності країнам-членам: кожна країна формує свою стратегію, поєднуючи фінансування задля підтримки доходів, розвитку сільської місцевості та необхідних ринкових заходів. На думку європейських дослідників, основні положення нового підходу, запропонованого ЄК, повністю відповідають загальній еволюції ЄС в цілому. Вони покладають більше відповідальності на країн-членів, більше уваги приділяють соціально привабливим цілям, таким як працевлаштування молоді, та результатам, що сприяють захисту довкілля [Baldwin and Wyplosz, 2020, p. 224].

Не можна не помітити нашарування САП як політики (policy layering). «Щодо нашарування політики, то "ядро" – це ідейний фундамент або парадигма, що лежить в основі політики, тоді як

"правила" і "структури" – це інструменти політики, що застосовуються, та їхні налаштування» [Daugbjerg and Swinbank, 2015, p. 268]. Старі інструменти відображали певний набір цілей, зосереджених на максимізації виробництва, тоді як нові інструменти призначені для забезпечення суспільних благ.

Висновки. Таким чином, на прикладі дослідження шляху і логіки розвитку Спільної аграрної політики Європейського Союзу можемо зробити висновок, що недостатньо звертатися до якогось одного підходу чи методу. Водночас використання неінституційного підходу до аналізу САП показує тісний взаємозв'язок історичного та соціологічного інституціоналізму. Першопочатковий шлях щодо підтримки фермерів через недалекоглядність майбутніх наслідків призвів до необхідності пошуку легітимації цієї підтримки через соціальні ціннісні моделі. Фермерські лобі, країни-бенефіціари та інституційна складність прийняття рішень всередині європейських інститутів стимулюють залежність від шляху та фіксованість цієї політики, але історичний інституціоналізм не розкриває причин і мотивів цих перетворень. Натомість трансформаційні процеси, що відбуваються на основі соціальних цінностей, значно легше пояснити з застосуванням соціологічного інституціоналізму.

Подальша перспектива дослідження може бути пов'язана з застосуванням інституціоналізму раціонального вибору, що дасть змогу чіткіше пояснити, а головне – спрогнозувати можливі подальші кроки у вдосконаленні Спільної аграрної політики ЄС. І це має велике значення з огляду на інтенсивні євро-інтеграційні процеси за участю України та Молдови, враховуючи розміри аграрного сектору цих країн і неминучі фінансові й ринкові проблеми після їх приєднання.

Список використаних джерел

- Baldwin, R., Wyplosz, C., 2020. *The Economics of European Integration*. 6th ed. London, United Kingdom: McGraw-Hill Education, pp. 205–231.
- Billerbeck, S., 2020. Sociological Institutionalism, in Oksamytna, K., Karlsrud, J. (eds.), *United Nations Peace Operations and International Relations Theory*. Manchester, United Kingdom: Manchester University Press United, pp. 91–110. <https://doi.org/10.7765/9781526148889.00010>.
- Fouilleux, E., Ansaloni, M., 2016. The common agricultural policy, in Cini, M., Borragán, N. (eds.), *European Union politics*. 5th ed. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press, pp. 308–323, URL: https://www.researchgate.net/publication/345716723_22_The_Common_Agricultural_Policy. (дата візиту: 25.04.2023).
- Daugbjerg, C., Swinbank, A., 2015. Three Decades of Policy Layering and Politically Sustainable Reform in the European Union's Agricultural Policy, *Governance*, Vol. 29, no. 2, pp. 265–280. <https://doi.org/10.1111/gove.12171>.
- Demirkol, E., 2022. Historical Development and Restructuring of CAP towards a Sustainable Agriculture, in *Research Anthology on Strategies for Achieving Agricultural Sustainability*. Hershey, PA: IGI Global, pp. 188–198. <https://doi.org/10.4018/978-1-6684-5352-0.ch011>.
- European Union, 1957. *Treaty Establishing the European Community (Consolidated Version)*, URL: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b39c0.html>. (дата візиту: 25.04.2023).
- Fioretos, K., Falleti, T., Sheingate, A., 2016. Historical Institutionalism in Political Science, *The Oxford Handbook of Historical Institutionalism*. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press, 2016, pp. 3.
- Greif, A., Laitin, D., 2004. A Theory of Endogenous Institutional Change, *American Political Science Review*, Vol. 98, no. 4, pp. 633–652. <https://doi.org/10.1017/s0003055404041395>.
- Hall, P., Taylor, R., 1996. Political Science and the Three New Institutionalisms, *Political Studies*, Vol. 44, no. 5, pp. 936–957. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.1996.tb00343.x>.
- March, J., Olsen, J., 1998. The Institutional Dynamics of International Political Orders, *International Organization*, Vol. 52, no. 4, pp. 943–969. <https://doi.org/10.1162/002081898550699>.
- Pierson, P., 1996. The Path to European Integration, *Comparative Political Studies*, Vol. 29, no. 2, pp. 123–163. <https://doi.org/10.1177/0010414096029002001>.
- Pollak, M., 1996. The New Institutionalism and EC Governance: The Promise and Limits of Institutional Analysis, *Governance*, Vol. 9, no. 4, pp. 429–458. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0491.1996.tb00251.x>.
- Pollack, M., 2019. Institutionalism and European Integration, in Wiener, A., Börzel, T., Risse, T. (eds.) *European Integration*

- Theory. Third edition. New York: Oxford University Press. URL: <https://ssrn.com/abstract=3212298>. (дата візиту: 25.04.2023).
- Salazar-Ordóñez, M., Pérez-Alcalá, G., 2012. Institutional Innovations in the Common Agricultural Policy: A Theoretical Approach Based on Legitimacy, *Research Topics in Agricultural and Applied Economics*, Vol. 3, pp. 47–56. <https://doi.org/10.2174/978160805263911203010047>.
- Scharpf, F., 1988. The Joint-decision Trap: Lessons from German Federalism and European Integration, *Public Administration*, Vol. 66, no. 3, pp. 239–278. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9299.1988.tb00694.x>.
- Wallace, H., Wallace, W., Pollack, M., 2015. *Policy Making in the European Union*. 7th ed., New York: Oxford University Press, 574 p.
- Weymans, W., 2023. A Critical History of the Use of ‘European Values, in Polak, R., Rohs, P. (eds.) *Values – Politics – Religion: The European Values Study*, pp. 95–123. https://doi.org/10.1007/978-3-031-31364-6_3.
- Аналітичний звіт, Старікова, Л., 2022. Спільна Аграрна Політика ЄС і Завдання України в Контексті Євроінтеграції, Київ: ГО «Аналітичний центр Аграрного союзу України», 32 с. URL: http://www.aau.org.ua/media/publications/1894/files/CAP_2023_02_10_12_36_02_818740.pdf. (дата візиту: 16.03.2024).

References

- Analitychnyi zvit, Starikova, L., 2022. Spilna Ahrarna Polityka YeS i Zavdannia Ukrainy v Konteksti Yevrointehratsii, Kyiv: HO «Analitychnyi tsentr Ahrarnoho soiuzu Ukrainy», 32 s. URL: http://www.aau.org.ua/media/publications/1894/files/CAP_2023_02_10_12_36_02_818740.pdf. (16.03.2024). (in Ukrainian).
- Baldwin, R., Wyplosz, C., 2020. *The Economics of European Integration*. 6th ed., London, United Kingdom: McGraw-Hill Education, pp. 205–231. (in English).
- Billerbeck, S., 2020. Sociological Institutionalism, in Oksamytna, K., Karlsrud, J. (eds.) *United Nations Peace Operations and International Relations Theory*. Manchester, United Kingdom: Manchester University Press United, pp. 91–110. <https://doi.org/10.7765/9781526148889.00010>. (in English).
- Fouilleux, E., Ansaloni, M., 2016. The common agricultural policy, in Cini, M., Borrágán, N. (eds.), *European Union politics*. 5th ed. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press, pp. 308–323, URL: https://www.researchgate.net/publication/345716723_22_The_Common_Agricultural_Policy. (25.04.2023). (in English).
- Daugbjerg, C., Swinbank, A., 2015. Three Decades of Policy Layering and Politically Sustainable Reform in the European Union’s Agricultural Policy. *Governance*, Vol. 29, no. 2, pp. 265–280. <https://doi.org/10.1111/gove.12171>. (in English).
- Demirkol, E., 2022. Historical Development and Restructuring of CAP towards a Sustainable Agriculture, in *Research Anthology on Strategies for Achieving Agricultural Sustainability*. Hershey, PA: IGI Global, pp. 188–198. <https://doi.org/10.4018/978-1-6684-5352-0.ch011>. (in English).
- European Union, 1957. *Treaty Establishing the European Community (Consolidated Version)*, URL: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b39c0.html>. (25.04.2023). (in English).
- Fioretos, K., Falletti, T., Sheingate, A., 2016. Historical Institutionalism in Political Science, in *The Oxford Handbook of Historical Institutionalism*, Oxford, United Kingdom: Oxford University Press, 2016, pp. 3. (in English).
- Greif, A., Laitin, D., 2004. A Theory of Endogenous Institutional Change, *American Political Science Review*, Vol. 98, no. 4, pp. 633–652. <https://doi.org/10.1017/s0003055404041395>. (in English).
- Hall, P., Taylor, R., 1996. Political Science and the Three New Institutionalisms, *Political Studies*, Vol. 44, no. 5, pp. 936–957. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.1996.tb00343.x>. (in English).
- March, J., Olsen, J., 1998. The Institutional Dynamics of International Political Orders. *International Organization*, Vol. 52, no. 4, pp. 943–969. <https://doi.org/10.1162/002081898550699>. (in English).
- Pierson, P., 1996. The Path to European Integration, *Comparative Political Studies*, Vol. 29, no. 2, pp. 123–163. <https://doi.org/10.1177/0010414096029002001>. (in English).
- Pollack, M., 1996. The New Institutionalism and EC Governance: The Promise and Limits of Institutional Analysis, *Governance*, Vol. 9, no. 4, pp. 429–458. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0491.1996.tb00251.x>. (in English).
- Pollack, M., 2019. Institutionalism and European Integration, in Wiener, A., Börzel, T., Risse, T. (eds.) *European Integration Theory*. Third edition, New York: Oxford University Press. URL: <https://ssrn.com/abstract=3212298>. (25.04.2023). (in English).
- Salazar-Ordóñez, M., Pérez-Alcalá, G., 2012. Institutional Innovations in the Common Agricultural Policy: A Theoretical Approach Based on Legitimacy, *Research Topics in Agricultural and Applied Economics*, Vol. 3, pp. 47–56. <https://doi.org/10.2174/978160805263911203010047>. (in English).
- Scharpf, F., 1988. The Joint-decision Trap: Lessons from German Federalism and European Integration, *Public Administration*, Vol. 66, no. 3, pp. 239–278. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9299.1988.tb00694.x>. (in English).
- Wallace, H., Wallace, W., Pollack, M., 2015. *Policy Making in the European Union*. 7th ed., New York: Oxford University Press, 574 p. (in English).
- Weymans, W., 2023. A Critical History of the Use of European Values, in Polak, R., Rohs, P. (eds.), *Values – Politics – Religion: The European Values Study*, pp. 95–123. https://doi.org/10.1007/978-3-031-31364-6_3. (in English).

Platon Soia

MA student, Political Science, National University of Kyiv-Mohyla Avademy, Kyiv

Oleksandr Demianchuk

Acting Dean of Social Sciences and Social Technologies, Professor of International Relations, National University of Kyiv-Mohyla Avademy, Kyiv

COMMON AGRICULTURAL POLICY TRANSFORMATIONAL PROCESSES IN THE HISTORICAL AND SOCIOLOGICAL INSTITUTIONALISM PERSPECTIVE

This article examines the institutional nature of the transformation processes of the EU's Common Agricultural Policy (CAP) from the inception of this policy in 1957 up to now. The paper focuses on the interdependence of historical and sociological institutionalism in the context of CAP research. The authors propose their own methodology to reflect the multifaceted aspects of CAP transformation, which allows them to explain the interdependence. For a more thorough explanation of the position, the theoretical foundations on which the further analysis of transformation processes is based are described. First, the theoretical framework of the chosen tools of historical institutionalism is outlined, and the main concepts used in the paper are clarified. It was also characterized as the theoretical ground of sociological institutionalism, on which the analysis of the value dimension is based. Moving to the practical plane, the key events that led to the transformation of this policy and increased the dependence between the two approaches were analyzed step by step. With the help of historical institutionalism, it is proven that this policy did not have far-reaching goals but was created only to address short-term objectives. Since the European integration process took a long time, the initial shortcomings of the CAP began to manifest themselves in the long run. In turn, the imperfect institutional environment and various interest groups did not allow for quick and effective correction of the existing problems, which led to the gradual "petrification" of the CAP. After a certain period, European values began to crystallize, which had a direct impact on the further formation of the CAP. The use of sociological institutionalism allowed us to demonstrate the significant impact of the value dimension on the transformation of the CAP. The use of value aspects provided additional legitimization to the "petrified" policy in the new political environment while leaving the core of the CAP unchanged. The CAP continues to be a problematic issue in European politics. The recent events on the Ukrainian-Polish border are evidence of the imperfection of the CAP, which requires further changes to meet not only the economic but also the social interests of EU citizens.

Keywords: *Common Agricultural Policy, European Union, transformation processes, historical institutionalism, sociological institutionalism.*

УДК: 327.5(477+470)+355.01:355.2+343.819.5
DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(50\).2024.305553](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(50).2024.305553)

СТРАТЕГІЇ ПРИМУСОВОЇ ВІЙСЬКОВОЇ МОБІЛІЗАЦІЇ В ІМПЕРСЬКІЙ ДОКТРИНІ РОСІЇ: СУЧАСНІСТЬ ТА ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Іван Черленяк

доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри бізнес-адміністрування, маркетингу та менеджменту,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: ivan.cherlenjak@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-6270-5549>

Наталія Радченко

докторка історичних наук, доцентка кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: nataliia.radchenko@uzhnu.edu.ua
Researcher ID: AAC-6450-2019
<https://orcid.org/0000-0002-8293-2359>

Мета статті дослідити причини та наслідки застосування примусової мобілізації на окупованих російськими властями територіях у сучасній російсько-українській війні як модернізації стратегій імперської експансії як Російської імперії, так і Радянського Союзу. Розглянуто досвід примусової мобілізації в республіках і автономних областях федерації, а також на території квазідержавних утворень Південної Осетії, Республіки Абхазія, Придністровської Молдавської Республіки, ЛНР і ДНР. Методи дослідження у статті добиралися відповідно до мети та опиралися на принцип історизму. Представлені вони загальнонауковим методом аналізу та історико-порівняльним методом. Наукова новизна дослідження полягає в аналізі питання примусової мобілізації поневолених Росією народів у вигляді із двох блоків, перший – стосовно мобілізації на території самої Федерації, другий – стосовно мобілізації у самопроголошених незваних республіках (фактично на окупованих в процесі гібридної або суто збройної війни території). Таким чином бачимо, РФ здійснює як внутрішню експансію-окупацію, так і зовнішню експансію та окупацію. Поєднання цих видів експансії – це практика використання «людського матеріалу» повністю або частково «окупованих» (підкорених) народів для завоювання інших. Тактикою примусової воєнної мобілізації Росія вирішує одразу кілька завдань: 1) «безоплатне» формування ресурсів власних збройних сил; 2) взаємне винищення поневолених народів внаслідок «зіткнення» один з одним на полі бою; 3) примус до участі у воєнних злочинах чи запламування населення участю у війні проти власного народу (для українців у лавах російських збройних сил), що гарантує подальшу фактично вимушену підтримку цими людьми політики Кремля; 4) для українців, яких змусили до участі у незаконних збройних формуваннях Росії це водночас стає «точкою неповернення» до нормального життя в Україні.

Ключові слова: російсько-українська війна, мобілізація, окупація, імперська політика територіальної експансії, Росія.

Постановка проблеми. Західний світ оцінюючи виклики політики та стратегій Москви після 1991 р. довгий час виходив з того міркування, що стратегічна мета Російської Федерації полягає суто у створенні й підтримці нестабільності на пострадянському просторі. Причому, вважали вони, мета формування таких вогнищ нестабільності проста: забезпечення довготривалого контролю правителів Москви над зовнішньою та внутрішньою політикою сусідніх держав, які відновили свою історично правомірну незалежність. Проте, як виявилось, метою Кремля від самого початку 90-х рр. було повне відновлення та розширення російської імперської держави. До 2014 р. реалізація цього завдання проводилася переважно приховано. Москва пішла шляхом створення «самоорганізованих» технологіями керованого хаосу проксі-конфліктів та маріонеткових квазідержавних утворень: Придністровської Молдавської Республіки, Республіки Абхазія, Південної Осетії. Відкрито Кремль почав діяти після приходу до влади В. Путіна, який неодноразово заявляв, що розпад Радянського

Союзу це найбільша геополітична катастрофа ХХ ст. Проте «колективний Захід» не сприйняв такі заяви у 2007 – 2013 рр. достатньо серйозно. Політичні лідери найбільш потужних в економічному плані країн Заходу Б. Обама та А. Меркель стримано відреагували навіть на гібридну військову агресію РФ проти України у 2014 р.

Повномасштабне вторгнення багатотисячної армії РФ, одна з колон якої дійшла до передмістя української столиці, змінило ставлення і політиків та електорату країн західного світу, і вітчизняних політиків та електорату до описаної вище проблеми. Разом з тим, «проблема розуміння» не обмежується фіксацією, та поясненням фактів та наслідків цієї злочинної політики Кремля. Важливим є аналіз цілей та методів підготовки та реалізації експансіоністської (загарбницької) політики Кремля як в у вимірі модерної історичної динаміки, так і у вимірі прогнозування майбутніх стратегій, інструментів, ресурсів та просторів експансії.

Інформаційна компанія на телеканалах та

препарованих владою Кремля соціальних мережах, під шаленим тиском якої живуть різні національності в Російській Федерації, працює на розпалювання ненависті між народами та на періодичне цькування представників певної національності.

На нашу думку, вона є запозиченням радянського та імперського досвіду. Нагадаємо, що історичні документи засвідчують що Російська імперія, а потім і Радянський Союз успішно використовували її для реалізації своєї завойовницької політики. Український народ уже неодноразово отримував «свою історичну частку» сумного досвіду від цих практик. Варто згадати використання українського козацтва для завоювання Кримського ханства (1768 – 1774) [Шпитальов, 2006], вимушені підступами імперії дії українських козацьких полків на Кавказі проти адигів, черкесів, кабардинців та інших корінних народів (1817 – 1864) [Білий, 2009, с. 179–221], участь українців у придушенні Празької весни 1968 р. [Шурхало, 2019], страшні втрати в Афганській війні (1978 – 1989) [Білоконь, 2001, с. 29–33].

Джерельна база дослідження формується з відкритих джерел інформації наявних на сьогодні: офіційних повідомлень Міністерства оборони України, нормативно-правових документів Російської Федерації, документів адміністрацій квазідержавних утворень, що знаходяться під військовим та поліцейським контролем Москви (Придністров'я (після 1992; Абхазія (після 2008); Південна Осетія (після 2008 р.); Крим (після 2014 р.); частково Луганська область (після 2022 р.); частково Донецька область (після 2022 р.); частково Запорізька область (після 2022 р.); Херсонська область (після 2022 р.), матеріалів ЗМІ та інтернет-ресурсів.

Метою роботи є вивчення такого аспекту московських стратегій територіальної експансії як практики використання примусової мобілізації підконтрольних російській владі народів у сучасній російсько-українській війні. Розглядається «модерний» досвід примусової мобілізації в республіках та автономних областях федерації, а також на території квазідержавних утворень Південної Осетії, Республіки Абхазія, Придністровської республіки, ЛНР, ДНР.

Аналіз питання примусової мобілізації поневолених Росією народів складається із двох блоків, перший – стосовно мобілізації на території самої Федерації, другий – стосовно мобілізації у самопроголошених невизнаних республіках (фактично на окупованих в процесі гібридної або суто збройної війни території).

Гіпотеза нашого дослідження: кремлівський комплекс заходів з мобілізації це не суто спроба розв'язати тактичні завдання – це стратегія та інструменти імперської політики: завоювання однієї нації за допомогою представників раніше поневолених народів, з одночасним завданням «природного» винищення останнього під час бойових дій і таким чином руйнування факторів потенційної спроби спротиву поневолених народів.

Аналіз історіографічної бази дослідження. Історія мобілізацій за сталінських часів, яка використовувалася владою як «своєрідна помста» українському населенню та одночасно «метод

боротьби режиму з повстанським рухом у Західній Україні» розглядається у статті В. Гриневича [Гриневич, 2005]. Як окремий предмет дослідження мобілізації вивчалися у російському науковому середовищі [Ісаєв, 2022]. Активно опрацьовувалася спадщина радянських військових теоретиків [Свечін, 2000, с. 355]. Під яким кутом проводилися дослідження російських істориків ілюструє цитата О. Ісаєва: «На питання «Як Червона армія зупинила Гітлера?» відповідей більше, ніж одна. Будь-які складні та масштабні процеси багатогранні та багатошарові. Однак першою відповіддю буде термін із праць теоретиків міжвоєнного періоду – «перманентна мобілізація». Цей термін найкраще описує прийняті радянським керівництвом рішення. На фронт кількома хвилями надходили нові дивізії та бригади» [Ісаєв, 2022, с. 415].

Оцінку мобілізаційним засобам і заходам Кремля періоду сучасної російсько-української війни надали переважно журналісти. До прикладу, доволі красномовною є назва статті О. Печія та І. Магуряка «Мобілізація з присмаком «нацизму» і початок кінця режиму: що чекає на народи Росії після «референдумів» [Печія, Магуряк, 2022].

Отже, у межах історичної науки досліджувана проблема практик примусової мобілізації російської влади чи царського, чи сталінського або ж сучасного періоду, не була належного висвітлена.

Мобілізаційним заходам в межах висвітлення більш широких тем військової історії, приділяли увагу вітчизняні дослідники М. Коваль, В. Король, Л. Рибченко та інші [Коваль, 1995, с. 78; Король, 2005, с. 16–34; Рибченко, 2009, с. 103–112]. Проте усі вище вказані праці розглядають кремлівські відкриті чи приховані мобілізації як комплекс заходів з переведення державної інфраструктури та військових сил країни для ведення війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Досвід ведення гібридної війни РФ проти сусідніх держав фактично починаючи з 1992 р. свідчить, що Кремль керуючись технологією керованого хаосу постійно намагається сфальсифікувати причини та наслідки своїх злочинних дій. Стратегію Кремля треба вчасно «побачити-зрозуміти-пояснити» релевантним політичним та електоральним акторам для формування прогнозу наслідків та адекватної й вчасної реакції на виклики створені стратегіями Москви.

До оголошення 21 вересня 2022 р. В. Путіним часткової мобілізації у по всій російській державі, джерелом комплектування тієї частини збройних сил Росії, які використовувалися в Україні від лютого 2022 р. були переважно так звані «контрактники» і сили Приватної військової компанії Вагнера. Не дивлячись на заявлену російською владою відмову від використання солдат строкової служби останні також були залучені до вторгнення. Від самого початку широкомасштабного вторгнення у скомплектованому війську вражала кількість залучених солдатів представників різних національних меншин РФ. Журналісти перші звернули увагу на дану особливість і спробували надати пояснення. Перші дослідження з цього приводу стосувалися насамперед складного соціально-економічного положення саме тих регіонів

звідки була особливо велика кількість «контрактників». Відсутність можливостей заробітку альтернативних до військової служби, економічно примушувала мешканців віддалених депресивних регіонів йти до армії РФ.

Найбільш яскравим прикладом колоніальної сутності РФ може слугувати становище Республіки Саха (Якутія) або ж Республіки Татарстан. Природничо-ресурсний потенціал першої є надзвичайно багатим і унікальним, друга республіка відома своїми нафтовими покладами. Проте наслідками експлуатації цих природно-сировинних багатств республіки користується федеральний бюджет, а не місцевий. Натомість корінні народи регіонів навіть не можуть навчати дітей рідною мовою. Це приводить до занепаду економічного та політичного і культурного життя. Проте, Москва і надалі робить потуги послабити політично навіть не оформлений супротив поневолених націй. Використовуючи радянський досвід підкорення народів за допомогою нищівних демографічних ударів (голодомор в Українській РСР та Казахській РСР), Москва що б послабити волю етносів та народностей до боротьби за свої природні основні права людини та особи використовує один із найрезультативніших демографічних ударів – війну.

Журналісти, громадські та політичні діячі неодноразово звертали увагу на той багатозначний факт, що переважна більшість військових частин, залучених до війни з Україною, походять із національних автономних округів чи республік: Башкортостан, Бурятія, Дагестан, Інгушетія, Татарстан, Тува, Чечня, Якутія, Чукотка тощо. Лише з кінця травня, військові невдачі та потреба відновлення військового контингенту змусили В. Путіна більше використовувати війська з Центрального федерального округу, а з вересня 2022 р. оголосити в країні часткову мобілізацію [Указ, 2022; Черленяк, 2022, с. 31].

З перших днів широкомасштабного вторгнення активну участь у боях в складі російських військ беруть чеченські військові формування. Вже 26 лютого 2022 р. Р. Кадиров заявив про введення в Україну чеченських збройних сил [Chechen, 2022]. Їх точна кількість не вказувалася, проте вже у травні Головне управління розвідки Міноборони України опублікувало поіменний список 2425 чоловік, відправлених із Чечні для участі у війні проти України [У військовому, 2022]. І тоді ж на інформаційних сайтах, зокрема чеченській правоохоронній асоціації «Вайфонд», почала з'являтися інформація про примусову мобілізацію місцевого населення [VAYFOND, 2022]. За кілька місяців, у червні, Р. Кадиров оголосив про створення 4 нових батальйонів лише з етнічних чеченців: «Північ-Ахмат», «Південь-Ахмат», «Захід-Ахмат» і «Схід-Ахмат» [TeH, 2022]. З 1 жовтня 2022 р. було оголошено про проведення мобілізації на території Чечні. Мобілізаційні заходи в Чечні відбувалися впродовж 2022 і 2023 років про що неодноразово повідомлялося на офіційній сторінці Генерального штабу ЗСУ [Оперативна, 2023].

Москва відправляє на війну в Україні не тільки

Збройні сили Російської Федерації, але армії невизнаних республік, як-то Південної Осетії. Ця невеличка маріонеткова держава була створена на окупованих нею територіях Грузії у 2008 р. Її адміністрація вже у березні 2022 р. змушена була відправити в Україну свій військовий контингент. Південно-осетинські солдати зовсім не розуміли мету їхнього перебування в Україні і влаштувавши бунт, повернулись додому [Одинцова, 2022].

Варто зауважити, що у Північній Осетії (суб'єкт Російської Федерації, входить до Північно-Кавказького федерального округу), від самого початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну у лютому 2022 р., активно формувалися спеціальні «іменні» військові загопи методами примусової, але так званої «добровільної» мобілізації на війну в Україну.

На основі кремлівської стратегії гібридної війни та керованого хаосу використовує В. Путін і мобілізаційні ресурси самопроголошеної Республіки Абхазія. Практично від самого початку у бойових діях проти Збройних сил України приймають участь абхазькі «добровольці» на чолі з Ахрой Авідзба. Після оголошення «часткової» (примусової) мобілізації 21 вересня абхазьке Міністерство оборони оголосило про те, що на її громадян ці заходи не стосуються. Іншої думки дотримувалися у Міністерстві оборони РФ. Цю думку озвучив заступник міністра М. Панков, зробивши заяву про те, що абхазьким громадянам прийшов час сплачувати борги [Мобілізація, 2022].

З метою комплектування своїх збройних сил РФ розпочала активну агітаційну роботу серед етнічних росіян – мешканців невизнаної Придністровської республіки. Їх чи то заохочують, чи то під моральним тиском примушують вступати до військової служби в «оперативної групи російських військ» на контрактній основі. Збройні сили Придністров'я поки що не беруть участь у військових діях в Україні. Його до цього інтенсивно агітують та «морально» готують. Проте населення Придністров'я усе ж зовсім не хоче йде служити в армію саме через страх і очікування «своєї черги» для відправлення на війну в Україну. Більше того, по завершенню строкової служби «придністровці» категорично відмовляються від контрактів. Відповідно, збільшилася кількість і випадків дезертирства.

Тож, простежується широке застосування напрацьованої багатоходової схеми «примусової мобілізації». В ретроспективі можна помітити схему та практику: 1) спочатку захоплюються території іншої держави та проголошується там маріонеткова проксі-держава; 2) на наступному кроці, розпочинаючи військові дії проти іншої країни, Російська Федерація вже змушує збройні сили підконтрольної маріонеткової держави приймати у них участь. Оголошується і забезпечується репресивними засобами воєнна мобілізація до окупаційного війська.

Практика обґрунтована і підкріплена радянським спадком тоталітарних політик «страшловання» народів між собою. Подібні стратегії та політики виправдовували себе для Москви досі майже завжди, і тому малоімовірною є відмова правителів Кремля від них у подальшому. Про це свідчать і оперативна

обстановка у всіх областях України де проходить сьогодні «нульова лінія» українського війська.

Ми можемо фіксувати масово свідчення очевидців, постраждалих та фотофакти, що на сучасному етапі російсько-української війни російські репресивно-каральні органи під страхом смерті та голоду змушують одну частину українців воювати проти іншої. Теоретично, успішно реалізована концепція захоплення Південної, Східної та Центральної України, могла б в разі військового успіху дозволити Кремлю використувувати місцевих мешканців у боях у подальшому при русі РФ на захід та південь. Захід – західноукраїнські регіони та Республіка Молдова у цьому випадку першочергові цілі. А за ними Польща, Румунія, Словаччина.

Свідчення цьому – аналіз аспектів хроніки історії російсько-української війни. У рамках даної праці ми не будемо аналізувати латентну фазу війни 2014 – 2021 рр., вона потребує окремого детального розгляду. Як точку відліку використаємо жовтень 2021 р., саме цією датою, в захоплених ЗСУ документах, зафіксовано підготовку до проведення мобілізаційних заходів на окупованих українських територіях. Вони свідчать, що восени 2021 р. розпочалися мобілізаційні заходи на території самопроголошених ЛНР та ДНР, росіяни почали складати списки жителів та друкувати військово-облікові квитки [Zoria, 2022].

За кілька днів до повномасштабного вторгнення Л. Пасічник та Д. Пушилін підписали «проксі-державні» укази про «добровільну» мобілізацію, також росіяни закрили виїзд з окупованих територій чоловікам віком від 18 до 55 років, вже на липень 2022 р. верхня межа вікового цензу була підвищена до 65 років [Стець, 2022]. Вчинені заходи свідчать, що «у Кремлі відразу планувалося використовувати українське населення окупованих областей як військову силу проти іншої частини українців. Протягом усього часу ведення військових дій Кремль безперестанно проводить практику створення регіональних батальйонів» [Черленяк, 2022, с. 29].

Після окупації частин територій Запорізької, Херсонської, Харківської Миколаївської областей російська влада одними з перших розпочинала не відновлювальні роботи об'єктів критичної інфраструктури чи розгортання надання медичної допомоги місцевому населенню, а налагоджувала мобілізаційні засоби. Про активне примусове вручення повісток повідомляли з Херсону, Маріуполя та багатьох інших тимчасово окупованих населених пунктів України [Кричковський, 2022].

Населення окупованих українських територій всіяко намагалося уникнути мобілізації, чоловіки змінювали місце проживання (або виїжджали за кордон), звільнялися з роботи, непоодинокими були випадки, коли чоловік не виходив з будівлі ні вдень, ні вночі [Примусова, 2022]. Пасивний спротив примусовій мобілізації й відсутність активної відсічі діям російської окупаційної влади мали наслідком практичне зникнення населення чоловічої статі з вулиць українських міст і сіл. До окремих і нечастих виступів проти незаконної мобілізації вдавалася лише жіноча частина населення окупованих територій.

Звернення жінок у 2022 р., в яких вони просили повернути чоловіків додому чи не забирати молодь на війну, не мали ніякого результату, тож протягом 2023 р. таких виступів більше не було. Одним з останніх став протест матерів випускників академії МВС ДНР імені Ф. Е. Дзержинського [Паскевич, 2022].

На підвищення результативності мобілізації активно працює пропаганда росіян, це: агітаційні ролики та програми на телебаченні й у соцмережах, художні фільми РФ («Солнцепек», «Ополченочка»), агітаційно-розважальні заходи в освітніх, спортивних та культурних закладах, білборди із гаслами «Все на захист родини!» або «Донбасс – наша земля!» тощо [Черленяк, 2022, с. 31; Коломієць, 2022].

Застосовуючи досвід агітаційно-пропагандистської роботи радянських часів, окупаційна влада вдалася до створення мережі дитячих організацій, на зразок, «Юнармія», «Молоді будівельники Херсонської області», «Молодь Херсона». Діяльність подібних гуртків керується Федеральним агентством зі справ молоді Російської Федерації. Їхня мета інтегрувати дітей та молодь до соціально-культурного простору Росії та відірвати їх від української громади. Для цього вони проводять пропагандистсько-агітаційні дитячо-юнацькі конкурси «Планета больших перемен», «Большая перемена», форуми «Путь Победы» [Коломієць, 2022]. «Об'єднує усі ці ініціативи дух активної мілітаристської та антиукраїнської пропаганди, яку у російських ЗМІ характеризують як «військово-патріотичне» виховання молоді» [Черленяк, 2022, с. 31].

Кількість мобілізованих осіб на окупованих українських територіях не повідомляється.

Після загарбницької анексії Криму, а невдовзі й насильницького створення маріонеткових квазідержав ЛНР та ДНР, частину населення цих українських регіонів було відразу примусово використано проти іншої частини українців, спровокувавши тим самим можливість пропагандистської презентації Кремлем цієї війни як «братовбивчої» війни між «частинами України». Пропаганда Кремля підступно та плано-мірно для усього цивілізованого світу «подавала» та нав'язувала свою агресію як «внутрішній український етнічний конфлікт». Причому російські політики відразу переконували, що це не війна, – це етнічний конфлікт між громадянами України, що був свідомо спровокований діями київської влади, яку очолюють «нацисти». Кремлем було сформовано ідеологічну платформу «виправдання законності» військової атаки на Україну під «брендом» «спеоперація по денацифікації та демілітаризації України».

Висновки. Таким чином бачимо, що РФ здійснює як внутрішню експансію-окупацію, так і зовнішню експансію та окупацію. Поєднання цих видів експансії – це практика використання «людського матеріалу» повністю або частково «окупованих» (підкорених) народів для завоювання інших. Тактикою примусової воєнної мобілізації Росія вирішує одразу кілька завдань: 1) «безоплатне» формування ресурсів власних збройних сил; 2) взаємне винищення поневолених народів внаслідок «зіткнення» один з одним на полі бою; 3) примус до участі у воєнних злочинах чи

заплямування населення участю у війні проти власного народу (для українців у лавах російських збройних сил), що гарантує подальшу фактично вимушену підтримку цими людьми політики Кремля; 4) для українців, яких змусили до участі у незаконних збройних формуваннях Росії це водночас стає «точкою неповернення» до нормального життя в Україні.

Одним із найбільш важливих інструментів імперської доктрини Кремля є створення ланцюжка живлення проксі-конфліктів та проксі-держав. В цьому ланцюжку живлення примусова мобілізація грає дуже важливу роль. Міжнародним законодавством такі дії визнано забороненими (ст. 51 IV Женевської Конвенції про захист цивільного населення під час війни (IV)). Проте, впродовж усіх років існування РФ політика використання частин однієї поневоленої нації для завоювання (поневолення) частин іншої ставала результативною складовою гібридно-військової стратегії росіян. Ця стратегія завжди є фазою політики управління проксі-конфліктами самим же кремлівським «центром».

Стратегії та методи, які використовує РФ на окупованих українських територіях і які є неодноразово задокументовані та засвідчені, є воєнними злочинами або злочинами проти людства. Це є пряме відродження і продовження практик радянської влади. Вони не обмежуються розглянутою примусовою мобілізацією, а охоплюють і низку інших: створення мережі концентраційно-фільтраційних

таборів, депортації, масові вбивства, мародерство.

Після 1991 р. політика західних держав щодо Росії була занадто довго «просякнута» вірою у можливість існування демократичних, дружніх до Заходу інститутів та носіїв влади в Росії. Критика Москви до 24 лютого 2022 р. західними урядами не надто заохочувалася, оскільки вона могла підірвати в електорату західних країн надію та віру в завершення етапу «холодної війни». У цьому зв'язку, і на проблему злочинної примусової мобілізації в регіонах РФ населенні малими народами, і на проблему злочинного примусу поневоленого місцевого населення штучно створених самопроголошених «народних республік» до участі у війнах Росії проти країн-сусідів уряди країн НАТО занадто довго закривали очі.

Відношення обивательських кіл електорату західних країн до «спецоперації» кремлівського вождя як свідчить досвід 2022 – 2023 рр. може різко змінюватися від нетерпимості до мовчазної згоди. Це засвідчили проросійські мітинги в європейських містах. Тому важливо вчасно доносити правдиву інформацію про мотиви та події модерної історії не тільки до громадян України, але і до громадян країн-партнерів. Важливим є не тільки поточне інформування, важливим є і пояснення особливостей історичної динаміки у фокусі змагання та боротьби стратегій та доктрин.

Список використаних джерел

- Chechen leader, a Putin ally, says his forces deployed to Ukraine, *Aljazeera*. 2022. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2022/2/26/putins-chechen-ally-says-forces-deployed-ukraine-to-back-russia> (дата візиту: 07.10.2023).
- Putin, V., 2007. «A Speech Delivered at the Munich Security Conference 2007». 43rd Munich Security Conference, 10/02/2007.
- Teh, Ch., 2022. Putin's Chechen warlord ally plans to bolster Russia's forces in Ukraine with 4 new battalions. *Insider*. URL: <https://www.businessinsider.com/ramzan-kadyrov-is-sending-battalions-to-ukraine-to-aid-putin-2022-6?r=US&IR=T> (дата візиту: 07.10.2023).
- Flynn, D., 2022. Conscripts sent to fight by pro-Russia Donbas get little training, old rifles, poor supplies. URL: <https://www.reuters.com/world/conscripts-sent-fight-by-pro-russia-donbas-get-little-training-old-rifles-poor-2022-04-04/> (дата візиту: 20.10.2022).
- VAYFOND, 2022. URL: <https://t.me/vayfond/2475> (дата візиту: 07.10.2023).
- Zoria, Yu., 2022. «LDNR» mobilization designed to sow panic, cover possible engagement of Russian regulars: Opinion. URL: <https://euromaidanpress.com/2022/02/20/ldnr-mobilization-designed-to-sow-panic-not-to-throw-locals-into-fighting-opinion/> (дата візиту: 21.10.2022).
- Білий, Д., 2009. *Українці Кубані в 1792–1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей*, Львів–Донецьк: Східний видавничий дім, 543 с.
- Білоконь, А., 2001. Афганська війна свідченням очевидця, *Наука. Освіта. Молодь*, Київ, с. 29–33.
- Гриневич, В., 2005. Військові мобілізації в Україні 1943 – 1944 років, *Дзеркало тижня*, 3–9 вересня. URL: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/viyskovyi_mobilizatsiyi_v_ukrayini_1943_1944_rokiv_vi_povinni_zmiti_vlasnoyu_krovyyu_provin_u_pered_batk.html (дата візиту: 21.10.2022).
- Гриневич, В. 1996. Радянські військові мобілізації в Україні, *Історія Українського війська (1917 – 1995)*, Львів, с. 370–395.
- Дугар-Де Понте, Р., 2022. Буряти та «русский мир»: «ганьбу цієї війни доведеться ділити порівну». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/viyna-rosiyi-proty-ukrayiny-buryaty/31865895.html> (дата візиту: 21.10.2022).
- Исаев, А., 2022. Анатомия «перманентной мобилизации» лета–осени 1941 года. *Георгиевские чтения. Сборник трудов по военной истории Отечества*. Вып. 2. с. 415–430.
- Коваль, М., 1995. *Україна: 1939 – 1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії*, Київ: Вища школа, 1995, 194 с.
- Коломієць, В., 2022. Окупанти на захоплених територіях намагаються залучити молодь до новостворених проросійських організацій – розвідка. URL: <https://hromadske.ua/posts/okupanti-na-zahopenih-teritoriyah-namagayutsya-zaluchiti-molod-dopovostvorenih-prorosijskih-organizacij-rozvidka> (дата візиту: 11.08.2022).
- Король, В., 2005. Визвольні бої Червоної армії на території України (1943 – 1944), *Український історичний журнал*, № 1, с. 16–34.
- Кричковський, О., 2022. В Херсоні росіяни проводять примусову мобілізацію місцевих чоловіків, не звертаючи уваги на стан їхнього здоров'я. URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/v-khersoni-rosijani-provodjat-primusovu-mobilizatsiju-mistsevikh-cholovikiv-ne-zvertajuchi-uvahi-na-stan-jikhnoho-zdorovja-ok-pivden.html> (дата візиту: 23.10.2022).

Мобілізація не кається Абхазії, воєнний договір виконується, 2022. URL: <https://eadaily.com/ru/news/2022/09/22/mobilizaciya-ne-kasaetsya-abhazii-voennyu-dogovor-ispolnyaetsya-minoborony> (дата візиту: 21.10.2022).

Одінцова, А., 2022. «Може стати іскрою». На Кавказі почало виявлятися невдоволення війною Путіна в Україні. URL: <https://nv.ua/ukr/world/countries/na-kavkazi-nezadovoleni-viynoyu-putina-v-ukrajini-ostanni-novini-50245419.html> (дата звернення 20.10.2022).

Оперативна інформація Генерального штабу ЗСУ станом на 06:00 25.02.2023 щодо російського вторгнення. 25.02.2023. URL: <https://www.facebook.com/GeneralStaff.ua/posts/pfbid0WHsQz1Z31Zyh6oyNSe95CdwyLrabYRTHMnFa7EmtG23cfLeDECSgWWduYD2LgJq71> (дата візиту: 07.10.2023).

Павлюк, О., 2022. Росія депортувала з України майже 1,2 мільйона людей – омбудсменка. URL: <https://susplne.media/237522-rosia-deportovala-z-ukraini-majze-12-miljona-ludej-ombudsmenka/> (дата візиту: 27.08.2022).

Паскевич, А., 2022. «Они же у вас не консерваторию закончили»: в Донецке матери пытались отбить от мобилизации сыновей – выпускников академии «МВД ДНР». URL: <https://war.obozrevatel.com/oni-zhe-u-vas-ne-konservatoriyu-zakonchili-v-donetske-materi-puyalis-otbit-ot-mobilizatsii-synovej-vyipusnikov-akademii-mvd-dnr-video.htm> (дата візиту: 03.09.2022).

Петровский, В., 1999. Проблемы розподілу Чорноморського флоту (погляд з заходу), *Культура народів Причорномор'я*, № 8, с. 79–82.

Печій, О., Магуряк, І., 2022 Мобілізація з «присмаком нацизму» і початок кінця режиму: що чекає росію після «референдумів». URL: https://24tv.ua/shho-chekae-rosiyu-pislya-psevodoreferendumiv-yak-tse-vpline_n2165150 (дата візиту: 21.10.2022).

Постижение военного искусства: Идеиное наследие А. Свечина, 2000, Москва: Рус. путь, 685 с.

Примусова мобілізація на Луганщині: росіяни полюють на чоловіків біля дитсадочків, 2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3552916-primusova-mobilizacia-na-lugansini-rosiani-poluut-na-colovikiv-biladitsadockiv.html> (дата візиту: 21.10.2022).

Рибченко, Л., 2009. Радянські військові мобілізації 1943 року (Київська область, Обухівський район), *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.*, вип. 12, с. 103–112.

Стець, А., 2022. Ватажок «ДНР» підписав указ про загальну мобілізацію населення. URL: https://zaxid.net/vatazhok_dnr_pidpisav_ukaz_pro_zagalnu_mobilizatsiyu_naseleण्या_n1536306 (дата візиту: 02.09.2022).

У військовому вторгненні в Україну брало участь близько 2,5 тисяч бойовиків з чеченської республіки. Головне управління розвідки МО України. URL: <https://t.me/DIUkraine/492> (дата візиту: 07.10.2023).

Указ «Об объявлении частичной мобилизации в Российской Федерации», 21.09.2022.

Черленяк, В., Радченко, Н., Черленяк, І., 2022. Окупаційні практики та злочини проти людяності кремлівської диктатури як загроза засадам сучасної європейської цивілізації, *Геополітика України: історія і сучасність*, вип. 2(29), с. 20–40. DOI: [https://doi.org/10.24144/2078-1431.2022.2\(29\).20-40](https://doi.org/10.24144/2078-1431.2022.2(29).20-40)

Шпитальов, Г., 2006. Лівобережне козацтво в російсько-турецькій війні 1768 – 1774 рр., *Записки історичного факультету*, вип. 17, Одеса, 2006, с. 133–139.

Шурхало, Д., 2019. Вторгнення до Чехословаччини і Україна. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/istorychna-svoboda-soviet-invasion-czechoslovakia-1968/29439570.html> (дата візиту: 28.10.2022).

References

Chechen leader, a Putin ally, says his forces deployed to Ukraine, 2022, *Aljazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2022/2/26/putins-chechen-ally-says-forces-deployed-ukraine-to-back-russia> (in English).

Putin, V., 2007. «A Speech Delivered at the Munich Security Conference 2007». 43rd Munich Security Conference (in English).

Teh, Ch., 2022. Putin's Chechen warlord ally plans to bolster Russia's forces in Ukraine with 4 new battalions. *Insider*. URL: <https://www.businessinsider.com/ramzan-kadyrov-is-sending-battalions-to-ukraine-to-aid-putin-2022-6?r=US&IR=T> (in English).

Flynn, D., 2022. *Conscripts sent to fight by pro-Russia Donbas get little training, old rifles, poor supplies*. URL: <https://www.reuters.com/world/conscripts-sent-fight-by-pro-russia-donbas-get-little-training-old-rifles-poor-2022-04-04/> (in English).

VAYFOND, 2022. URL: <https://t.me/vayfond/2475> (in Russian).

Zoria, Yu., 2022. «LDNR» mobilization designed to sow panic, cover possible engagement of Russian regulars: Opinion. URL: <https://euromaidanpress.com/2022/02/20/ldnr-mobilization-designed-to-sow-panic-not-to-throw-locals-into-fighting-opinion/> (in English).

Bilyi, D., 2009. *Ukrainci Kubani v 1792 – 1921 rokakh. Evoliutsiia sotsialnykh identychnosti* [Ukrainians of the Kuban in 1792 – 1921. Evolution of social identities], Lviv – Donetsk: Skhidnyi vydavnychy dim, 543 s. (in Ukrainian).

Bilokon, A., 2001. *Afhanska viina svidchenniam ochevydtsia* [The Afghan war is an eyewitness account]. *Nauka. Osvita. Molod*, Kyiv, s. 29–33. (in Ukrainian).

Hrynevych, V., 2005. *Viiskovi mobilizatsii v Ukraini 1943 – 1944 rokiv* [Military mobilizations in Ukraine in 1943 – 1944], *Dzherkalo tyzhnia*, 3–9 veres. (in Ukrainian).

Hrynevych, V., 1996. *Radianski viiskovi mobilizatsii v Ukraini* [Soviet military mobilization in Ukraine]. *Istoriia Ukrainskoho viiska (1917 – 1995)*, Lviv, s. 370–395. (in Ukrainian).

Duhar-De Ponte, R., 2022. Buriaty ta «russkyi myr»: «hanbu tsiiei viiny dovedetsia dilyty porivnu» [Buryati and «Russian peace»: «the shame of this war will have to be shared equally»]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/viyana-rosiyyi-proty-ukrayiny-buryaty/31865895.html> (in Russian).

Ysaev, A., 2022. *Anatomiya «permanentnoi mobylizatsyy» leta – oseny 1941 hoda* [Anatomy of the «permanent mobilization» of the summer – autumn of 1941], *Heorhyevskye chteniya. Sbornyk trudov po voennoi ystoriy Otechestva*, vup. 2, s. 415–430. (in Russian).

Koval, M., 1995. *Ukraina: 1939 – 1945. Malovidomi i neprochytani storinky istorii* [Ukraine: 1939 – 1945. Little-known and unread pages of history], Kyiv: Vyshcha shkola, 1995, 194 s. (in Ukrainian).

Kolomiets, V., 2022. *Okupanty na zakhopenykh terytoriiakh namahaiutsia zaluchyty molod do novostvorenykh prorsiiskykh orhanizatsii – rozvidka* [The occupiers in the captured territories are trying to attract young people to the newly created pro-Russian intelligence organizations]. URL: <https://hromadske.ua/posts/okupanti-na-zahopenih-teritoriyah-namagayutsya-zaluchiti-molod-donovostvorenih-prorsiiskih-organizacij-rozvidka> (in Ukrainian).

Korol, V., 2005. *Vyzvolni boi Chervonoii armii na terytorii Ukrainy (1943 – 1944 rr.)* [Liberation battles of the Red Army on the

territory of Ukraine (1943 – 1944)], *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 1, s. 16–34. (in Ukrainian).

Krychkovskiy, O., 2022. V Khersoni rosiiani provodiat prymusovu mobilizatsiiu mistsevykh cholovikiv, ne zvertaiuchy uvahy na stan yikhnoho zdorovia [In Kherson, the Russians carry out forced mobilization of local men, not paying attention to their health]. URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/v-khersoni-rosijani-provodjat-primusovu-mobilizatsiju-mistsevikh-cholovikiv-ne-zvertajuchi-uvahi-na-stan-jikhnoho-zdorovja-ok-pivden.html> (in Ukrainian).

Mobilizaciya ne kasaetsya Abhazii, voennyj dogovor ispolnyaetsya, 2022. [Mobilization does not concern Abkhazia, the military treaty is being implemented]. URL: <https://eadaily.com/ru/news/2022/09/22/mobilizaciya-ne-kasaetsya-abhazii-voennyj-dogovor-ispolnyaetsya-minoborony> (in Russian).

Odintsova, A., 2022. «Mozhe staty iskroi». Na Kavkazi pochalo vyjavliatsia nezdovolennia viinoiu Putina v Ukraini [«Could be a spark». Dissatisfaction with Putin's war in Ukraine began to show in the Caucasus]. URL: <https://nv.ua/ukr/world/countries/nakavkazi-nezadovoleni-vinyoyu-putina-v-ukrajini-ostanni-novini-50245419.html> (in Ukrainian).

Operativna informatsiia Heneralnogo shtabu ZSU stanom na 06.00 25.02.2023 shchodo rosiiskoho vtorhnennia, 2023. [Operational information of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine as of 06.00 on 02/25/2023 regarding the Russian invasion]. URL: <https://www.facebook.com/GeneralStaff.ua/posts/pfbid0WHsQz1Z31Zyh6oyNSe95CdwYrLabYRTHMnFa7EmtG23cfLeDEC5gWWduYD2LgJq7l> (in Ukrainian).

Pavliuk, O., 2022. Rosiia deportovala z Ukrainy maizhe 1,2 miliona liudei – ombudsmenka [Russia deported almost 1.2 million people from Ukraine – ombudsman]. URL: <https://suspilne.media/237522-rosia-deportovala-z-ukraini-majze-12-miliona-ludej-ombudsmenka/> (in Ukrainian).

Paskevych, A., 2022. «Ony zhe u vas ne konservatoriyu zakonchyly»: v Donetske matery pytaly otbyt ot mobylizatsii synovei – vyipusnykov akademyy «MVD DNR» [«They didn't graduate from your conservatory»: mothers in Donetsk tried to discourage their sons from mobilization – graduates of the Academy of the Ministry of Internal Affairs of the DPR]. URL: <https://war.obozrevatel.com/oni-zhe-u-vas-ne-konservatoriyu-zakonchili-v-donetske-materi-pytalis-otbit-ot-mobilizatsii-synovej-vyipusnykov-akademii-mvd-dnr-video.htm> (in Russian).

Pechii, O. & Mahuriak, I., 2022. Mobilizatsiia z «prysmakom natsyzmu» i pochatok kintsia rezhymu: shcho chekaie rosiu pislia «referendumiv» [Mobilization with a «flavor of Nazism» and the beginning of the end of the regime: what awaits Russia after the «referendums»]. URL: https://24tv.ua/shho-chekaye-rosiyu-pislya-psevdoreferendumiv-yak-tse-vpline_n2165150 (in Ukrainian).

Postyzhene voennoho yskusstva: Ydeinoe nasledye A. Svechyna [Comprehension of military art: The ideological legacy of A. Svechin], 2000, Moskva: Rus. put., 685 s. (in Russian).

Prymusova mobilizatsiia na Luhanshchyni: rosiiani poliuiut na cholovikiv bilia dytsadochkiv [Forced mobilization in Luhansk region: Russians hunt men near kindergartens], 2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3552916-primusova-mobilizaciya-na-lugansini-rosiani-poluut-na-colovikiv-bila-ditsadochkiv.html> (in Ukrainian).

Rybchenko, L., 2009. Radianski viiskovi mobilizatsii 1943 roku (Kyivska oblast, Obukhivskiy raion) [Soviet military mobilizations of 1943 (Kyiv region, Obukhiv district)], *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. st., vyp. 12*, s. 103–112 (in Ukrainian).

Stets, A., 2022. Vatazhok «DNR» pidpysav ukaz pro zahalnu mobilizatsiiu naselennia [The leader of the «DPR» signed a decree on the general mobilization of the population]. URL: https://zaxid.net/vatazhok_dnr_pidpisav_ukaz_pro_zagalnu_mobilizatsiyu_naselennia_n1536306 (in Ukrainian).

U viiskovomu vtorhneni v Ukrainu bralo uchast blyzko 2,5 tysiach boiovykiv z chechenskoj respubliky. Holovne upravlinnia rozvidky MO Ukrainy. [About 2,500 fighters from the Chechen Republic took part in the military invasion of Ukraine. Main Department of Intelligence of the Ministry of Defense of Ukraine], 2023. URL: <https://t.me/DIUkraine/492> (in Ukrainian).

Ukaz «Ob ob'yavlenii chastichnoj mobilizatsii v Rossijskoj Federacii» [Decree «On the announcement of partial mobilization in the Russian Federation»], 2022. (in Russian).

Cherleniak, V., Radchenko, N., Cherleniak, I., 2022. Okupatsiini praktyky ta zlochyny proty liudianosti kremliivskoi dyktatury yak zahroza zasadam suchasnoi yevropeiskoi tsyvilizatsii [Occupation practices and crimes against humanity of the Kremlin dictatorship as a threat to the foundations of modern European civilization], *Heopolytika Ukrainy: istoriia i suchasnist*, vyp. 2(29), s. 20–40. (in Ukrainian).

Shpytalov, H., 2006. Livoberezhne kozatstvo v rosiisko-turetskii viini 1768 – 1774 rr. [Left-bank Cossacks in the Russo-Turkish War of 1768 – 1774.4], *Zapysky istorychnoho fakultetu*, vyp. 17, Odesa, s. 133–139. (in Ukrainian).

Shurkhalo, D., 2019. Vtorhnennia do Chekhoslovachchyny i Ukraina [Invasion of Czechoslovakia and Ukraine]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/istorychna-svoboda-soviet-invasion-czechoslovakia-1968/29439570.html> (in Ukrainian).

Ivan Cherlenyak

PhD hab. (Public Administration), Professor of the Department of Business Administration, marketing and management, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Nataliia Radchenko

PhD hab. (History), Associate Professor of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

FORCED MOBILISATION STRATEGY IN THE IMPERIAL DOCTRINE OF RUSSIA: PRESENT AND HISTORICAL ASPECT

The purpose of the article is to investigate the causes and consequences of the use of forced mobilisation in the territories occupied by the Russian authorities in the current Russian-Ukrainian war as a modernisation of the imperial expansion strategies of both the Russian Empire and the Soviet Union. The author examines the experience of forced mobilisation in the republics and autonomous regions of the Federation, as well as in the quasi-state formations of South Ossetia, the Republic of Abkhazia, the Transnistria Moldavian Republic, the LPR and the DPR. The research methods in

the article were selected in accordance with the purpose and were based on the principle of historicism. They are presented by the general scientific method of analysis and the historical and comparative method. The scientific novelty of the study lies in the analysis of the issue of forced mobilisation of peoples enslaved by Russia in the form of two blocks, the first one – regarding mobilisation on the territory of the Federation itself, the second – regarding mobilisation in the self-proclaimed unrecognised republics (in fact, in the territories occupied in the course of a hybrid or purely armed war). As we can see, the Russian Federation is carrying out both internal expansion-occupation and external expansion and occupation. The combination of these types of expansion is the practice of using the «human material» of fully or partially «occupied» (conquered) peoples to conquer others. By using the tactic of forced military mobilisation, Russia solves several problems at once: 1) «free» formation of resources of its own armed forces; 2) mutual extermination of enslaved peoples as a result of «clashes» with each other on the field; 3) coercion to participate in war crimes or tarnishing the population by participating in a war against their people (for Ukrainians in the ranks of the Russian armed forces), which assure forced support of Kremlin policy by these people; 4) for Ukrainians who were forced to participate in illegal armed formations of Russia, this simultaneously becomes a «point of no return» to normal life in Ukraine.

Keywords: *Russian-Ukrainian war, mobilisation, occupation, imperial policy of territorial expansion, Russia.*

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 94(477.87):061.2

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(50\).2024.305627](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(50).2024.305627)

ЗАКАРПАТТЯ В НАУКОВИХ РОЗВІДКАХ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. Т. ШЕВЧЕНКА (КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.)

Неля Світлик

кандидат історичних наук, доцент кафедри Античності, Середньовіччя та історії України домодерної доби, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: nelja.svitlyk@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 57190390126

Researcher ID: R 1835-2019

<https://orcid.org/0000-0001-6377-5813>

У даній статті досліджується проблема місця і ролі Закарпаття в наукових дослідженнях Наукового товариства ім. Т. Шевченка, першої наукової інституції, що мала всеукраїнське значення. Метою статті є аналіз вивчення процесу становлення закарпатських студій в науковій роботі товариства, організації видавничої діяльності, налагодження книготоргівлі. Також простежується основна мета товариства при залученні карпато-україніки до наукової роботи. Зокрема, обґрунтовується думка про те, що в основі зародження дослідження Закарпаття членами НТШ лежало бажання перенесення на територію краю українофільських ідей. Наукове товариство ім. Т. Шевченка як інституція з виразною суспільно-політичною позицією дбала про збереження української народності в час, коли було неможливим її політичне оформлення. У статті аналізується яким чином ця настанова НТШ переносилася на закарпатський ґрунт. У статті з'ясовано особливості співпраці НТШ з закарпатськими вченими. Наголошується, що зміст цієї співпраці базувалася на налагодженні в першу чергу особистих контактів між членами НТШ і крайової інтелігенції. В основі вивчення лежать культурні й наукові взаємини між найбільш активними дослідниками Закарпаття, В. Гнатюком, І. Франком, С. Томашиївським та їх місцевими респондентами – Ю. Жатковичем, Ю. Ставровським, Г. Стрипським. На основі вивчення архівного матеріалу та приватного листування, встановленні основні засади взаємин та головні перешкоди на шляху залучення Закарпаття до спільної української ідентичності. У статті також викладаються погляди на важливість і можливості такої співпраці. Стаття також підводить деякі підсумки у проблемі місця Закарпаття у наукових розвідках НТШ та його громадсько-культурної роботи кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: наукове товариство, співпраця, особисті контакти, українська народність, взаємини.

Постановка проблеми. На тлі відзначення 150-ти літнього ювілею однієї з перших наукових інституцій України – Літературного, згодом Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка (далі НТШ), вітчизняна історіографія поповнюється науковими розвідками з проблеми функціонування та роботи цієї першої української Академії наук. НТШ відіграло вирішальну роль у формуванні вітчизняної науки на зламі ХІХ – ХХ ст., акумулювала в собі найкращі інтелектуальні кадри, які досягли значних результатів у вивченні багатьох дослідницьких сфер всіх куточків України. Серед кола наукових зацікавлень членів НТШ вагому роль також посідала й закарпатська проблематика.

Угорська Русь (найчастіше вживана назва краю в тогочасних публікаціях), в час заснування НТШ та найбільшої активізації його роботи, територіально належала як і Галичина до Австро-Угорської імперії, географічно була відділена лише Карпатами, але інтелектуально, політично та культурно була відрізана від інших українських земель, – як влучно висловився М. Драгоманов, – «більше ніж Австралія од Європи». Причини цього склалися історично. Століття мадяризації, відсутність достатньої кількості

навчальних закладів, друкованих видань, обмежений постійними заборонами потенціал місцевих інтелектуалів та тяжке соціально-економічне становище закарпатських русинів-українців, витворили те складне соціально-культурне середовище, яке так вразило М. Драгоманова та його наступників, що колись відвідували край.

Надії на покращення ситуації лежали в площині поглиблення культурної співпраці обабіч Карпат, що вилилася в активізацію особистих та інституційних взаємин між Закарпаттям і Галичиною в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Створення у Львові наукової установи у вигляді НТШ, не тільки пожвавило цю співпрацю, а й надало їй виразного наукового характеру, хоча й базувалося в основному на особистих ініціативах та наукових вподобаннях членів товариства. Важливим є також той факт, що саме через НТШ на Закарпаття почнуть проникати національні українофільські ідеї, що згодом вплинуть на формування ідентичності закарпатських русинів-українців. Автор ставить собі за мету дослідити, якою була ця співпраця, і яку роль вона відіграла для вивчення історії та культури Закарпаття, а також пробудження в краї національних почуттів. Місце

Закарпаття в наукових розвідках членів НТШ, на основі їх публікацій в друкованих виданнях товариства, розглянемо в даній статті.

Джерела та література. Проблема заснування, діяльності та ролі НТШ в культурному та суспільно-політичному житті українців вже неодноразово вивчалася дослідниками. Як наслідок, на сьогодні маємо достатню історіографічну базу присвячену цій науковій установі. Першими дослідниками, які аналізували роботу НТШ, були його дійсні члени, історик та педагог О. Барвінський [Барвінський, 1892], голова НТШ, історик М. Грушевський [Грушевський, 1900], етнограф В. Гнатюк [Гнатюк, 1923], літературознавець К. Студинський [Студинський, 1928]. Їх публікації є своєрідним способом підбити перші підсумки роботи товариства. В радянський час, після закриття товариства в Україні та початку емігрантської діяльності, дослідження його спадщини в основному проводиться закордоном. Зокрема слід згадати праці українського бібліографа, члена НТШ, В. Дорошенка [Дорошенко, 1951], американського історика, члена НТШ у США, Л. Винара [Винар, 1970], емігрантського дослідника Ю. Герича [Герич, 1973].

Значно зросте кількість публікацій про НТШ з нагоди святкування сторіччя заснування товариства та відновлення його діяльності в Україні. У контексті відомостей про НТШ в 90-х роках ХХ ст. слід згадати публікації голови НТШ О. Романів [Романів, 1990], істориків В. Кубійовича [Кубійович, 1991] та Я. Грицака [Грицак, 1991–1992], дослідників М. Алексієвця та В. Савенка [Алексієвць, Савенко, 1999]. Важливою сучасною науково-дослідною працею з історії заснування та діяльності НТШ є монографія О. Купчинського [Купчинський, 2013].

Окрему історіографічну базу складають публікації присвячені науковим виданням НТШ. В цьому контексті слід згадати наукові напрацювання Е. Гейдела [Гейдел, 2001], З. Зайцева [Зайцева, 2004]. Проте в згаданих працях майже не приділяється увага науковим розвідкам членів НТШ на Закарпатті. Заповнити ці пробіли своїми публікаціями намагалися О. Мазурок [Мазурок, 1992, 2014], Н. Світлик [Світлик, 2008]. Проте багато аспектів цієї проблеми досі залишаються не вивченими. Особливо це стосується вивчення матеріалів друкованих видань товариства, присвячених різним проблемам з історії та культури Закарпаття. Також досі не встановлено, яка була головна мета цієї співпраці, що переважало, чистий науковий інтерес, чи все-таки бажання долучити до спільного українського кореня і цей відлам українського народу. Пролити більше світла на цю сторону діяльності НТШ намагатимемось у даній публікації.

Виклад основного матеріалу. НТШ – найдавніше наукове товариство України, водночас інтелектуальний осередок, який мав не тільки наукове, а й суспільно-політичне значення. Заснування товариства відбулося з ініціативи наддніпрянських громадівців О. Кониського, М. Драгоманова, на кошти Є. Милорадович. Ідея заснування подібної інституції в Галичині виникла на тлі протистояння української інтелігенції російському царизму, мовних та цензурних заборон, що зводили нанівець діяльність громадівців в

Російській імперії. Більш сприятливі обставини в Австро-Угорській імперії, що давали можливість існування українських інституцій, стали причиною перенесення національних ідей на галицький ґрунт. На діяльність нового товариства ставилася важлива національна мета. Цю мету вдало окреслив свого часу багаторічний член НТШ, В. Кубійович, – «Товариство мусіло дати відсіч російським намаганням викреслити українську народність із карти Європи» [Кубійович, 1991, с. 15].

В діяльності товариства дослідники виділяють п'ять етапів [Романів, Грицак, 1990]. Перший етап (1873–1892) – це етап існування товариства як літературного, у який НТШ заявило про себе своєю видавничою діяльністю. Другий етап (1892–1913) – достоту найяскравіший етап діяльності товариства, коли НТШ перетворилося в наукову інституцію, що мала на меті розвивати українську науку у всіх її сферах. Новий статут товариства прийнятий з ініціативи О. Кониського та О. Барвінського в 1892 р., та доповнений статутом 1898 р., остаточно структурно витворили наукову інституцію європейського рівня.

В цей період НТШ активно розвивалося творячи українську науку. Серед значних досягнень даного етапу є підготовка і видавництво серійних і періодичних наукових видань, організація і наповнення музею та бібліотеки. В 1892 р. розпочнеться видавництво головного періодичного друкованого органу НТШ – Записок НТШ (далі ЗНТШ). Під час другого етапу діяльності НТШ, до 1913 р., вийшло друком загалом 114 томів «Записок» [Кушнір, 2019, с. 65]. Окрім «ЗНТШ» також виходили «Руська історична бібліотека» (1894–1904, 9 томів), «Жерела до історії України-Руси» (1895–1924, 11 томів), «Етнографічний збірник» (1895–1929, 40 томів), «Літературно-науковий вісник» (далі ЛНВ), (1898–1914, 66 томів) тощо. Ключовою постаттю товариства цього часу був його голова М. Грушевський (1897–1913). Поряд з ним активними діячами НТШ були І. Франко, В. Гнатюк, М. Павлик. Власне саме з цими особистостями та пов'язано становлення в товаристві закарпатських студій.

Метою діяльності товариства з моменту його заснування, було не тільки творити українську науку, а й стати потужним осередком збереження української народності та творення української ідентичності. Під час другого етапу роботи товариства ця настанова чітко проявляється. Враховуючи той факт, що всі члени НТШ, були також найбільш активними суспільно-політичними діячами національного відродження, його політичного етапу, цілком зрозумілою є діяльність інституції в цьому напрямку. Вважаємо, що цей аспект став одним із головних в процесі формування в НТШ закарпатських студій, з метою приєднання закарпатського відламу до спільного українського національного кореня.

Зауважимо, що питання культурного і національного зближення Галичини та Закарпаття постало ще в середині ХІХ ст., в часи Весни народів. Саме тоді відбулися активні спроби встановлення особистої співпраці між галицькою і закарпатською інтелігенцією. Та після кількох десятиліть поживлення відносин, вони були майже зведені нанівець новим

посиленням мадяризаційних заходів в краї в 70–80-х рр. Змінити ситуацію намагався відомий громадivecь М. Драгоманов, який відвідавши Закарпаття в 1875–1876 рр. дав собі Ганнібалову присягу «*щонебудь зробити для Угорської Русі*». Однак прямі політичні впливи з Галичини були ризикованими з огляду на протидію угорської влади. Більш ефективними здавалися активні культурні впливи для формування серед місцевого населення національної свідомості.

Ініціативи М. Драгоманова не зразу знайшли активних послідовників, адже для налагодження ефективної співпраці та дослідження краю необхідні були кошти. І тут знову активну роль відіграли наддніпрянці, а зокрема громадivecь Микола Ковалевський, який був переконаний в необхідності надання матеріальної допомоги для налагодження закарпатських студій. Після встановлення контактів з членами НТШ, зокрема І. Франком та М. Павликом, в 1895 р. М. Ковалевський заснував так званий «Угроруський фонд». Згодом на базі цього фонду склався «Комітет у справах угороруських», до якого увійшли в основному члени НТШ, зокрема І. Франко, В. Гнатюк, М. Павлик [Світлик, 2008, с. 173]. Метою створення фонду було залучення коштів для видавництва літератури, організації експедицій та наукових досліджень на Закарпатті, проведення культурних заходів, тобто, як зауважив І. Франко, – «*запомагання наукових студій над Угорською Руссю*» [Франко, 2008, с. 125].

Кошти до «Угроруського фонду» залучалися через особисті внески, меценатські ініціативи, акції збору коштів. Так, особисто М. Ковалевський пожертвував до фонду 200 корон. Члени комітету зібрані кошти розподіляють згідно з планом угро-руських досліджень. Інформацію про розподіл коштів знаходимо в приватному листуванні членів комітету та архівних фондах, зокрема фондї НТШ у Центральному державному історичному архіві у Львові [ЦДІА, ф. 309, оп. 1, спр. 20, арк. 3]. З матеріалів довідуємось, що, наприклад, частину коштів, 100 корон, надано члену НТШ, відомому етнографу В. Гнатюку для організації його етнографічних поїздок на Закарпаття. Ще 100 корон витрачено на друкування «Протесту» галичан проти мадяризації на Закарпатті, опублікованого в журналі «Жите і слово». Ще 40 корон з фонду витрачено на організацію поїздки творчих хорових колективів з Галичини до Угорської Русі, з метою організації концертів в Ужгороді. Зокрема, інформацію про ці концерти знаходимо в листах В. Гнатюка до Г. Стрипського [Відділ рукописів бібліотеки ім. В. Стефаніка, ф. 34. (Гнатюк), спр. 539, арк. 6].

Активний дослідник історії, етнографії та культури Закарпаття, член НТШ, В. Гнатюк, не раз окреслював завдання фонду у своїх публікаціях та листах. Відзначаючи його доцільність і значення для розвитку карпатознавчих студій, вчений наголошував на його корисність в справі національного відродження місцевого населення. Зокрема, на сторінках видання «Жите і слово», в статті «Угроруська мізерія», В. Гнатюк писав: «*...зложимо два інститути в котрих будуть могли безплатно або за маленькими*

доплатами проживати сини і дочки Угорських русинів, а рівночасно учацати до наших руських шкіл. Се може зробити такий перелом в житті Угорської Русі, якого доси не було; се може викликати цілковите відродженє угорських русинів. А задатки до такого можливого відродженя вже й тепер є. Русини Угорські видять свою біду, хотять їй зарадити, але не знають, як і за що братися. Ми повинні їм подати помічну руку. У нас зав'язався комітет для угор-руських справ. Чи не занявся б він складками про таку добру ціль. Рівночасно треба б заложити і то конечно якийсь фонд на популярні видавництва для Угорської Русі» [Гнатюк, 1897, с. 47].

Як бачимо, головною метою залучення коштів до угроруського фонду було їх використання для наукових досліджень краю, видання необхідної літератури та покращення освітніх умов для населення Закарпаття, з виразним українофільським спрямуванням. Зауважимо, що згаданий комітет у справах угроруських під егідою НТШ продовжував роботу і на початку ХХ ст. В той час його очолював В. Гнатюк. Зокрема, вчений займався питанням видавництва збірника статей про Угорську Русь, на основі зібраного матеріалу з дослідницьких експедицій членів НТШ і для цього хотів залучити кошти з фонду. Остання відома нам згадка про угроруський фонд за 1907 р., розміщена в листі І. Франка до М. Павлика.

Однак, навіть попри фінансове сприяння, наукова і суспільно-політична робота на Закарпатті в основному базуватиметься на особистих ініціативах та наукових вподобаннях членів НТШ. Серед найбільш активних дослідників виділяються чотири особистості, що були піонерами для українознавства взагалі й стали півонерами карпатознавства. Це – письменник і літературознавець І. Франко, етнограф В. Гнатюк, діалектолог і природознавець І. Верхратський та історик С. Томашівський. Всі вони були членами НТШ, публікували свої дослідження на сторінках друкованих видань товариства.

Безумовно найвагомішу роль у встановленні в НТШ закарпатських студій відіграв вже згадуваний етнограф В. Гнатюк, більша частина наукової роботи якого була покладена саме на вивчення етнографічних особливостей угорських русинів і підкреслення їх культурної та етнічної єдності з галицькими русинами. Він є автором значної кількості ґрунтовних праць про Закарпаття. Досить згадати його 6 томів «Етнографічних матеріалів з Угорської Русі», які є цінним джерелом для дослідження проблем з карпатоукраїніки й досі не втратили своєї актуальності. А статті, замітки, рецензії вченого на сторінках друкованих видань НТШ та інша публіцистика, не тільки розкривали соціально-економічне і культурне становище русинів Закарпаття, а й містили конкретні ідеї для його покращення. Цьому ж сприяла й активна особиста співпраця В. Гнатюка з місцевою інтелігенцією, Ю. Ставровським, Ю. Жатковичем, Г. Стрипським.

Саме на В. Гнатюка була покладена важлива місія, вивчити можливості для співпраці, встановити необхідні контакти. Після заложення угроруського фонду В. Гнатюк організує протягом 1895–1896 рр. три поїздки на Закарпаття, одночасно проводячи

власні дослідження і налагоджуючи взаємини з місцевою інтелігенцією. Зауважимо, що організація цих поїздок мала певні труднощі через відсутність усталених особистих зв'язків з місцевим населенням. Про цю обставину згадував і сам В. Гнатюк, - *«Хотів я взяти з собою в путь кое-какие рекомендації и какое однако було мое удивленіе, когда я убядился, что с Угорської Русью никто не поддерживает никаких отношений и потому никто не может мне ничем помочь. Этот факт сильно меня поразил, тим більше, что я знал, что до 1867 г. т. е. до введенія австро-угорского дуализма, було іначе и отношения между галицькими и угорськими украинцами були постоянні»* [Гнатюк, відділ рукописів бібліотеки ім. В. Стефаніка, ф. 2641, арк. 4].

Ці слова В. Гнатюка були не випадковими, оскільки дійсно наприкінці ХІХ ст. культурна співпраця обабіч Карпат була зведена майже нанівець. Цей період для Закарпаття позначився відходом духовної верстви від народних позицій, її мадяризацією, ліквідацією більш ніж скромних національних установ, психологічним занепадом національних сил і виходом на поверхню життя нового типу закарпатця з ментальністю новоспеченого угорського патріота-приймака. Стимулювати процес національного відродження можна було тільки шляхом пізнання народної культури. А для цього треба було наблизити еліту суспільства до народних низів, орієнтуючись на галицький зразок національного відродження.

Наукова і культурна діяльність НТШ в справі збереження і відродження народності в цьому відношенні була дуже показовою. До того ж, саме культурні заходи НТШ могли розраховувати на дещо більший успіх, ніж прямі політичні впливи з Галичини. Вони, по-перше, могли викликати гостру реакцію Будапешта, а по-друге, безумовно, не мали б сильного відгуку з боку місцевої інтелігенції та малограмотного закарпатського селянина. Разом з тим організовані НТШ заходи мали колосальне значення, адже етнографічні дослідження в товаристві автоматично піднімали проблему існування окремої української культурної нації з усіма відповідними атрибутами: мовою, територією, ментальністю, звичаєвістю, матеріальною та духовною складовою, історією державності.

Для втілення задуманого членам НТШ необхідно було відновити особисті контакти з закарпатською освіченою когортою населення, зокрема знайти вчених, які б хотіли протидіяти мадяризації та рятуватися від повної загрози денационалізації й тиску угорського шовінізму. Подорожуючи селами Закарпаття В. Гнатюк особисто ознайомився з місцевою соціо-культурною ситуацією, разом з тим торує шлях для нових досліджень та налагодження культурних взаємин обабіч Карпат. Під час своїх подорожей дослідник робить невтішні висновки та відразу зауважив, що головними перешкодами на шляху активізації особистої та наукової співпраці закарпатських діячів з галицькими колегами буде збереження в краї сильних москвофільських позицій, що поряд з активною мадяризацією, робило майже неможливим національне пробудження.

Свої враження про закарпатську інтелігенцію після

здійснених подорожей, В. Гнатюк описує так, - *«...зато пришлось констатировать, что вся тамошня интеллигенция, къ которой можно причислить священников, учителей, дяковъ... совершенно денационалізована, въ противоположность къ народу; что эта интеллигенция не имеет ни какого національного сознания, что говоритъ въ семи исключительно на мадярськом языке»* [Відділ рукописів бібліотеки ім. В. Стефаніка, ф. 34, оп. 41, спр. 2641 (Гнатюк), арк. 4].

Але водночас вчений зауважує, що познайомився з деякими закарпатськими діячами з якими необхідно встановити співпрацю і які могли б, за підтримки галичан, сприяти культурному і національному розвитку краю, - *«Правда я нашель и несколько исключений, людей действительно умныхъ и интелегентных, так же отчужденныхъ отъ насъ, благодаря специальнымъ угорскимъ отношениямъ и мадярському воспитанию. Къ сожалению ихъ было так мало, что при ихъ помощи нельзя было сделать ничего больше серйозного»* [Відділ рукописів бібліотеки ім. В. Стефаніка, ф. 34, оп. 41, спр. 2641 (Гнатюк), арк. 5].

Найміцніші особисті контакти В. Гнатюк встановив з Ю. Жатковичем, Ю. Ставровським та Г. Стрипським. З приватного листування між ними довідуємось, що основний зміст співпраці базувався на зборі джерельного матеріалу з історії та етнографії Закарпаття, поширення друкованих видань, залучення наукових публікацій згаданих діячів до галицьких видань. Саме через В. Гнатюка, ці закарпатські вчені долучалися фактично до наукової роботи НТШ, чи як Г. Стрипський, були його членами та публікували свої дослідження на сторінках друкованих видань НТШ. Так, В. Гнатюк приєднав до співпраці з НТШ закарпатського священника Ю. Жатковича. Зокрема, В. Гнатюк 4 березня 1896 р. виголосив доповідь на засіданні товариства у Львові, у якій ознайомив членів товариства з діяльністю Ю. Жатковича та запропонував друкувати його праці в ЗНТШ. Як наслідок, згодом коштом НТШ були надруковані «Етнографічні замітки з Угорської Русі», автором яких був Ю. Жаткович.

Попри встановлені особисті контакти, каменем протиріч між членами НТШ і закарпатською інтелігенцією довгий час було мовне питання, зокрема вкорінене в культурі краю москвофільська орієнтація. І хоча в цілому русини Закарпаття позитивно ставилися до налагодження співпраці з галичанами, і з НТШ зокрема, мовне питання залишалося дискусійним. Оскільки НТШ як наукова установа виступала на чітких українофільських національних позиціях, москвофільські ідеї на Закарпатті гальмували культурне і наукове зближення, і часто ставали приводом до відкидання пропонованих заходів галичан. Так, один з вже згадуваних респондентів В. Гнатюка на Закарпатті, Ю. Ставровський в одному з листів писав, - *«Мы бедные угро-русские радуемся, что наши Галицкия братья по крови и вере занимаются нами и поддерживаютъ в насъ еще русский дух. Но на ту деятельность, которую развиваетъ Ваша, такъ названная украинофильская партия, мы Угро-русские смотримъ не совсем симпатично»* [Відділ рукописів

бібліотеки ім. В. Стефаніка, ф. 34, оп. 41, спр. 2641 (Гнатюк), арк. 9].

Ще один активний член НТШ та один з лідерів суспільно-політичного життя в Галичині, М. Павлик теж був заангажований в закарпатську проблематику. Втілюючи в життя ідеї М. Драгоманова про встановлення тісних культурних зв'язків з угорськими русинами, вчений так само головною перешкодою вважав мадярофільство та русофільство місцевої інтелігенції. Зокрема у своєму листі до редакції ужгородської газети «Карпат» М. Павлик закликає повернутися до народної культури, рідної мови місцевого населення, і лише за таких умов стане можливою більш тісна співпраця і допомога від галичан, – «Даремне Ви сподіваєтесь якої-небудь підмоги від кого-небудь із русинів: угорських, галицьких, і російських, бо навіть львівське «Слово» і газети, прихильні російському деспотизму не схотять підперти тих, що хочуть усіх русинів угорських зробити слугами мадярського начальства» [ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 157, арк. 45].

Проте М. Павлик закликає все-таки до активізації співпраці НТШ із Закарпаттям, висловлюючи надію, що вдасться когось із місцевих діячів долучити до українофільської діяльності, – «А тим часом між угорсько-руськими патріотами і іншими русинами знайдуться напевне люди, котрі почують потребу нової, живішої угорсько-руської газети, котра би боронила інтереси угорсько-руського мужицтва і відвернуть молодіж від служби «господам-мадярам» для служби «рабам-мужикам»...» [ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 157, арк. 48].

Таким місцевим діячем стане літературознавець і фольклорист Г. Стрипський, якого вже згадуваний В. Гнатюк назве «світлим духом Угорської Русі». Зокрема, В. Гнатюк писав: «Що до літературної мови він був довгий час майже самотнім між угорськими українцями, який тримався чистої української орієнтації» [Гнатюк, 1897, с. 88]. З Володимиром Гнатюком Г. Стрипського зв'язувала довголітня дружба. Позналились вони в 1897 р. за посередництва Ю. Жатковича і ця зустріч для Г. Стрипського, майже повністю змадяризованого «рутена», була вирішальною в плані дальшої національної орієнтації. Тоді ж Г. Стрипський вступив на філософський факультет Львівського університету, де потрапив в середовище знаних українських інтелектуалів, слухав лекції М. Грушевського, О. Колеси. Знайомиться Г. Стрипський і з іншими членами НТШ, які цікавилися дослідженням Закарпаття, зокрема, О. Роздольським, І. Верхратським, С. Томашівським.

Початок особистої співпраці Г. Стрипського з членами НТШ, дасть змогу останньому активізувати свою культурну і наукову роботу в краї. Завдяки організаційським здібностям вченого на Закарпаття з Галичини почали їздити групи студентів, учнів і навіть співочі хори. У співпраці з В. Гнатюком ведеться робота над створенням музею, та на жаль ця ідея так і не була втілена в життя. Сам Г. Стрипський надзвичайно цінував свою співпрацю з НТШ і ті можливості, які вона давала. У своїх публікаціях неодноразово згадував це, «В том часе на нашу

Подкарпатску Русь звернули увагу и наши найблизши брата, галицькі Русини або Українці. До них належать: Володимир Гнатюк, Иван Верхратскій, Иван Франко, Стефан Томашівський, Иларіон Свенцицький... Они своими працями заинтересовали целый світ в том часі, коли наши люде под утиском маляр мусили мовчати, и чась коли маляри святковали тисячолітній ювілей пановання над другими народами, запротестовали за нас перед целой Європой лиш галицькі Українці» [Стрипський, 1916, с. 180].

Г. Стрипський є автором численних праць, які публікувалися як на Закарпатті, так і в Галичині. Особливо плідною була його співпраця з НТШ. Багато своїх публікацій він публікує на сторінках ЗНТШ і ЛНВ. До того ж вчений брав безпосередню участь у поширенні серед місцевої інтелігенції книг, які НТШ надсилало на Закарпаття, про що не раз згадує у своїх листах до В. Гнатюка. А в листі від 24 жовтня 1908 р. Г. Стрипський повідомляє В. Гнатюка, що редакція угорської газети «Szazadok» доручила йому робити короткі виписки з усіх томів Записок НТШ для угорської бібліографії, тому він просить Володимира Михайловича надіслати йому 19 томів Записок, яких йому не вистачало [Відділ рукописів бібліотеки ім. В. Стефаніка, ф. 34, спр. 539, арк. 24].

4 березня 1914 р. Г. Стрипського односторонньо прийнято дійсним членом історико-філологічної секції НТШ, про що вчений згадує у своєму листі до В. Гнатюка та висловлює подяку В. Гнатюку і С. Томашівському, що сприяли його обранню [Відділ рукописів бібліотеки ім. В. Стефаніка, ф. 34, спр. 539, арк. 27]. Також, завдяки В. Гнатюку Г. Стрипський був одним із трьох молодих вчених, що отримав стипендію від НТШ для дослідження закарпатського письменства (інші дві дістали С. Томашівський та М. Кордуба). Г. Стрипський був першим дійсним членом НТШ із Закарпаття. Другим дійсним членом НТШ із когорти закарпатської інтелігенції став уже по першій світовій війні відомий закарпатський вчений В. Гаджега, якого згодом було наділено статусом почесного члена НТШ.

Як бачимо, одна з головних заслуг у формуванні співпраці між НТШ і закарпатськими вченими належала В. Гнатюку. Саме він налагодив стабільні контакти з представниками місцевої інтелігенції, займався детальним вивченням етнографії краю, мовних та історичних традицій, опублікував значну кількість джерельного матеріалу та опікувався діяльністю Угро-руського фонду. У своїх працях дослідник обґрунтовано довів наукову надуманість і політичну спекулятивність тверджень закарпатських москвофілів про якусь етнокультурну відмежованість закарпатців від галицьких українців. Так, з цього приводу В. Гнатюк писав: «Що вода пливе там до Дунаю, що інший вітер віє то правда, але щоби Угорська Русь мала бути іншим краєм від нашої галицько-київської Русі, щоби тамошні люди інші від наших були, то я ніяк не міг доглянути» [Цит. за Тиводар, 1995, с. 40].

Головним завданням НТШ в справі дослідження Закарпаття В. Гнатюк вважав відродження народної мови, прищеплення розуміння місцевому населенню про спільність говірок закарпатських русинів з галицькими. Так, у статті «В справі літературної мови

підкарпатських русинів» В. Гнатюк писав: *«Я говорив до них не інакше, як літературною українською мовою, а проте вони мене дуже добре розуміли... Мав я з собою також твори українських письменників (Т. Шевченка, С. Руданського, І. Франка, О. Федьковича), відчитував їм і вони розуміли, котрі були письменні, самі читали і просили не раз дати їм сяку або таку книжечку. По повероті, зі Львова вислав я не раз туди українські книжки»* [Гнатюк, 1981, с. 245–246].

Окрім власних публікацій із закарпатської тематики, В. Гнатюк на сторінках видань НТШ публікував значну кількість рецензій на карпатознавчі публікації інших дослідників. У своїх рецензіях вчений завжди порушував проблему культурного занепаду краю та окреслював ідеї як покращити ситуацію. Так, у своїй рецензії на працю «Угро-руские народние співанки», М. Врабеля за 1902 р., дослідник відзначає культурне пожвавлення в Закарпатті на зламі століть. Причиною цього пожвавлення вчений вважає поглиблення вивчення місцевої народної культури, залучення живої народної мови і поступовий відхід від москвофільства: *«Нове століття почалось на Угорській Русі децю крацими видами на майбутнє, ніж минуле століття. Якщо XIX століття, бодай друга його половина, перейшло для угорських русинів майже в гіпнотичнім сні, зневір'ї на крацу долю, песимізм та звертанні очей до східного месії, який мав прийти їх визволити з-під дотеперішнього ярма і утворити окремих для них рай, то XX століття вказує на зворот до лішого, невеличкий вправді, але все зворот»* [Гнатюк, 1901, с. 35].

У рецензії на працю іншого дослідника, В. Францева – «Обзор важнейших изучений Угорської Руси», вчений вкотре висловлюється щодо мовної проблеми на Закарпатті. При тім дослідник не тільки констатує мовні проблеми, а й називає причини тяжкого культурного та економічного становища закарпатських русинів. Зокрема В. Гнатюк відносить до них урядову політику угорської влади, а також безініціативність місцевої інтелігенції та фактично антинародну позицію вищого духовенства. В. Гнатюк стверджує, що, – *«Угорську Русь може спасти цілковитий поворот до чистої народної мови»*, та що спроба русифікувати письменство Закарпаття лише сприяє мадяризації [Гнатюк, 1902, с. 39].

Вчений до останнього вірив і вболівав за утвердження на Закарпатті української ідентичності. Уже в часи міжвоєнного періоду, коли між Галичиною і Закарпаттям утверджалися нові державні кордони, В. Гнатюк вкотре підкреслює національну єдність всіх українців, в тому числі й закарпатських, – *«Розвиток національно-культурного життя в Україні не може залишитися без впливу та ті етнографічні українські землі, що залишилися в інших державах... Ніякі граничні стовпи і ніякі заборони не придадуться тут ні нащо, бо ідеї не сплять на них. Ніякими експериментами не дасться також перемінити підкарпатських русинів, отже українців, на москалів»* [Гнатюк, 1981, с. 244].

Про значний інтерес до закарпатської проблематики серед членів НТШ свідчить і той факт, що на засіданнях товариства часто обговорювалися питання

про покращення культурної та національної ситуації в краї, заслуховувалися доповіді В. Гнатюка про пророблену роботу. Окрім В. Гнатюка над закарпатською проблематикою працювали й інші члени НТШ. Глибоко цікавився літературою краю І. Франко, дбали про вивчення історії М. Грушевський та С. Томашівський, проводили свої дослідження С. Петрушевич та І. Верхратський. Головна заслуга І. Франка полягала в публікації знайдених на території краю рукописів. Частиною знайшов В. Гнатюк, частину надсилали місцеві діячі. Так, велику кількість джерел зібрав для вченого Ю. Жаткович. Публікуючи ці стародруки, І. Франко залучав їх до спільної української літературної спадщини.

І. Петрушевич, відомий вчений, економіст, який довгий час співпрацював з НТШ і публікував свої статті на сторінках ЛНВ, також цікавився різними проблемами з карпатоукраїніки. Зокрема він є автором досить ґрунтовної статті «Вражіння з Угорської Русі», яка була вміщена на сторінках ЛНВ за 1899 р. У цій статті дослідник подає характеристику різних сторін життя з Угорської Русі. Захоплюючись природною красою краю, щирістю простолюду, вчений водночас дуже критично оцінює місцеву інтелігенцію, – *«Географічні, економічні і політичні відносини витворили на Угорщині інтелігенцію без душі, без суспільно-національних ідеалів. Вийшовши з люду бідного і темного, розбитого з давен-давна на дрібні діалектичні групи, вона не мала змоги заспокоїти сама своїх духовних потреб і витворити оригінальну культуру... Проти напору мадярського елемента вона могла у своїй нужді ставити, що найбільше відрубність обряду. Коли до того додати з одного боку до крайності темне москвофільство одної частини, а мадяризаційні змагання більшості з другого, можна уявити собі менше-більше той кромішній хаос, отсю духовну нікчемність і порожнечу, в якій нидіє Угорська Русь... В мові, в письмі, в руках, неледві в голосі і ході знати нужду пропащого народу»* [Петрушевич, 1899, с. 54].

Разом з тим І. Петрушевич зауважує, що однією з основних причин зміцнення москвофільства на Закарпатті, була й та, що тут досить пізно дізналися про український рух у Галичині та сприйняли його як пропольський. Вину цього він покладає на недостатню заангажованість галицьких суспільно-політичних діячів в питанні долучення краю до спільного національного кореня. Дослідник вважає, що угороруській інтелігенції необхідно взяти єдиний курс до національного розвитку, а не ділитися на групи, тим паче, що шанси до культурного пробудження залишаються, – *«Коли угро-руська інтелігенція на очі всеж таки не рушається то се ще не доказ загального занепаду живих сил того відлому українсько-руського народу... Інтелігенція живе житєм неповним і штучним, а однак з неї рекрутується чимало здатних людей... Духовий рух не то що не упадає, а протівно збільшається... Видко, щоє уже ворушиться серед наших братів за Бескидом. Тільки біда в тім, що в Угро-русинів нема доси того духового ферменту, котрий, як Мойсеєва палиця зі скали, добуває з грудей завмерлого народу сьвіжі пориви, запал і піднімає його на ноги»* [Петрушевич, 1899, с. 60]. І плекати цей

«духовний фермент», як вважає вчений, мають саме галичани, що перебували в децю кращому становищі.

Цінні розвідки з приводу мови русинів Закарпаття на сторінках ЗНТШ помістив мовознавець І. Верхратський. Він був одним з перших дослідників закарпатських говорів і застосовував у їх дослідженні новітню діалектологічну методологію. Наслідком його роботи та обстеження на місці була студія «Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів». У цій праці подано аналіз говірок із багатьма зразками у формі оповідань, загадок, приповідок та пісень. В статті також підкреслюється мовна спорідненість між закарпатцями та галичанами. Зокрема, І. Верхратський зазначає: «Много слів щиро руських затрачених вже в інших областях нашої отчини уціліло на Русі Угорській, тож словня угорско-руска не в однім згляді повинна збагатити словню літературного українського язика» [Верхратський, 1899, с. 4].

Винятково сумлінним дослідником Закарпаття був і член НТШ С. Томашівський, який, як історик, був тонким аналітиком статистики та церковно-етнічних відносин на Закарпатті. Вчений і досі залишається найбільшим авторитетом в дослідженні словацько-української етнічності та мовної межі, перехідних говірок та ідентичності на межі ХІХ – ХХ ст. На сторінках Записок НТШ С. Томашівський помістив декілька розвідок про Закарпаття, які містили важливі етнографічні та статистичні відомості.

Так, важливу джерельну інформацію містить стаття С. Томашівського – «Угорські Русини в світлі малярської урядової статистики», присвячена аналізу угорських переписів населення. У даній статті дослідник, порівнюючи наслідки двох переписів з 1890 і 1900 років, вивчає проблеми етнічної асиміляції, мовних і релігійних меж на Закарпатті тощо. У передмові С. Томашівський звертається до проблеми дослідження історії Закарпаття. Автор вказує на позитивні зрушення, але радить прискіпливо і критично ставитись до виданої літератури. Зокрема, С. Томашівський пише: «Література про Угорських Русинів вже доволі велика; що раз появляються нові розвідки, і то не від самих русинів, а й від чужих, але дуже часто дотеперішні дослідники опиралися до тепер на двох жерелах: на урядовій статистиці й духовних шематизмах обох руських єпархій» [Томашівський, 1903, с. 2].

Для дослідження карпатської народності, її етнографічного коріння і національних ознак, вчений радить залучати більше джерел. За словами С. Томашівського, не варто спиратися при дослідженні виключно на угорську урядову статистику, яка є в більшості сфальсифікованою. Не дуже інформативними вчений вважає і духовні джерела, які в плані етнографічних досліджень варто використовувати тільки як другорядне джерело, адже вони фактично не відрізняють населення по народності, а лише за вірою. Тому вчений вважає, що, – «...доконче треба взятись до докладного наукового оброблення Угорської Русі, з боку етнографічного й історичного» [Томашівський, 1903, с. 2].

Невеличкими причинками брали участь в карпато-українських дослідженнях ще такі вчені – члени НТШ: О. Колесса («Причинки до історії угорсько-руської

мови і літератури») [Колесса, 1900], І. Кревецький, М. Кордуба, М. Возняк (студія про закарпатського вченого-енциклопедиста П. Лодія) [Возняк, 1913] та інші. Варто також зазначити, що на сторінках Записок НТШ йшло широке обговорення усіх важливих публікацій з карпато-україніки, зокрема, історико-культурних праць українських, російських вчених – Ф. Аристова, А. Будиловича, В. Францева, І. Філевича, А. Петрова; німецькомовних праць Реймунда Кайндля та норвезького діалектолога Олафа Броха. Так само публікувались рецензії на закарпатські видання.

З початком Першої світової війни зацікавлення членами НТШ закарпатською проблематикою знизиться. По-перше, війна витворить цілком нову соціокультурну дійсність і винесе на порядок денний нові виклики та загрози українському національному та культурному життю. По-друге, причиною буде і конфлікт всередині самого НТШ, що призведе у зміну керівництва, зокрема в 1913 р. М. Грушевський залишить посаду голови НТШ. Причиною конфліктів були різні політичні інтереси членів НТШ напередодні війни та суперечки навколо питання структури самого товариства, існування його як виключно наукової установи чи як громадсько-політичної організації. Зміна керівництва НТШ розпочне новий – третій етап діяльності товариства, і вплине на формування відмінних наукових інтересів серед його членів, що потребує окремого дослідження.

Висновки. Отже, Наукове товариство ім. Т. Шевченка та його члени відіграли вагомий роль у зміцненні наукових та особистих взаємин між Галичиною і Закарпаттям, пошавили карпатознавчі дослідження. Особливо інтенсивною ця співпраця була наприкінці ХІХ на початку ХХ ст., тобто за часів другого етапу діяльності НТШ (1892 – 1913 рр.). Завдяки цілеспрямованій роботі членів товариства відбулося становлення карпатознавчих студій в НТШ. Дослідження, які проводилися на Закарпатті сприяли культурному зближенню з іншими українськими землями, а в подальшій перспективі пробудженню національної свідомості та формуванню української ідентичності. Члени НТШ ціле направлено переносили на закарпатський ґрунт українофільські ідеї. Шляхом їх поширення було обрано інтенсивні дослідження, прищеплення ідей культурної спорідненості для розуміння національної єдності. Зауважимо, що така тактика принесла в майбутньому свої плоди. Прямі політичні впливи з Галичини, через протидію угорської влади, були майже не можливі на Закарпатті. А от наукова і культурна робота більш імовірно могла вплинути на свідомість закарпатських русинів-українців. Робота членів НТШ вже стає помітною на початку ХХ ст., коли й серед когорти місцевої закарпатської інтелігенції проростають міцні паростки національних почуттів.

Найбільшу роль в активізації карпатознавчих досліджень відіграли такі члени НТШ, як В. Гнатюк, І. Франко, С. Томашівський, І. Петрушевич, І. Верхратський. Цікавився історією та культурою Закарпаття і багаторічний голова НТШ М. Грушевський. З-поміж закарпатської інтелігенції в досліджуваній період найбільш активно співпрацювали з НТШ Ю. Жаткович та Г. Стрипський. Матеріали із Закарпаття, результати

досліджень публікувалися на сторінках періодики НТШ, особливо таких видань як ЗНТШ і ЛНВ. Це ще більше популяризувало закарпатську дійсність, вносячи її в загальноукраїнський контекст. Врешті, саме члени НТШ зробили якісно новий крок в поглибленні як культурних, так і етнонаціональних взаємозв'язків між Закарпаттям і Галичиною.

Зауважимо, що Наукове товариство ім. Т. Шевченка і в міжвоєнному періоді при ослабленій діяльності, також продовжувало включати у свою роботу й видавничі плани карпатоукраїніку. Так, активно в цьому напрямку працюватиме К. Студинський. Однак інтенсивність співпраці суттєво знизиться. На це вплинули різні причини, і насамперед

криза в самому НТШ, що призведе до зменшення його наукової ролі. Важливою причиною цього був ще й новий політичний кордон між Закарпаттям і Галичиною. Але була й позитивна причина. На Закарпатті вже постали власні культурні й наукові інституції та видання, у яких співпрацювали й деякі галичани. До прикладу, два галицькі емігранти, що у міжвоєнний період плідно працювали на Закарпатті як гімназійні педагоги і відіграли важливу роль в культурному та політичному житті краю – діалектолог Іван Панькевич та літературознавець і письменник Володимир Бірчак – також були дійсними членами НТШ. Однак ця проблема потребує окремого дослідження.

Список використаних джерел

- Алексієвцев, М., Савенко, В., 1999. *Роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.)*, Тернопіль, 188 с.
- Барвінський, О., 1892. Про заснування і дотеперішній розвиток товариства ім. Шевченка у Львові, *Записки НТШ*, т. 1, с. 209–212.
- Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки НАН України ім. В. Стефаника, ф. 34, оп. 41, спр. 2641 (Гнатюк В. М. Один із діячів Угорської Русі: Юлій Ставровскій), на 30 арк.
- Верхратський, І. 1899. Знадоба для пізнання угорсько-руських поговорів, *ЗНТШ*, т. 27, кн. 1, с. 1–276.
- Відділ рукописів Львівської бібліотеки НАН України ім. В. Стефаника, ф. 34, (Гнатюк), спр. 539, (Стрипський Г. Листи до Гнатюка В. М. (1897 – 1918), на 37 арк.
- Винар, Л., 1970. *Михайло Грушевський і Наукове товариство імені Тараса Шевченка: 1892 – 1930*, Мюнхен: Дніпрова хвиля, 111 с.
- Возняк, М., 1913. До характеристики Петра Лодія, *ЗНТШ*, т. 113, с. 150–175.
- Герич, Ю., 1973. Статути Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, *Український історик*, № 1–2, с. 43–64.
- Гийдел, Е., 2001. Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, *Карпатика*, вип. 1, с. 323–333.
- Гнатюк, В., 1981. В справі літературної мови підкарпатських русинів. Передрук, *ЗНТШ*, т. 201: *Вибрані статті про народну творчість*, Нью-Йорк, с. 241–247.
- Гнатюк, В., 1923. *Наукове товариство імені Шевченка. З нагоди 50-ліття його заснування (1873 – 1923)*, Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 15 с.
- Гнатюк, В. *Один из деятелей Угорской Руси: Юлій Ставровскій (как я занялся Угорской Русью. Моя переписка с Ю. Ставровским. Його характеристика)*, Рукопис, рукописний відділ бібліотеки ім. В. Стефаника, ф. 2641, на 28 арк.
- Гнатюк, В., 1901. Рецензія на: Вратель М. Угро-русские народные спеванки, *ЗНТШ*, т. 45, кн. 1, бібліографія, с. 35–39.
- Гнатюк, В., 1902. Рецензія на: Францев В. Обзор важнейших изучений Угорской Руси, *ЗНТШ*, т. 45, кн. 1, бібліографія, с. 39–46.
- Гнатюк, В., 1897. Світлий дух на Угорській Русі, *Буковина*, № 87, с. 87–88.
- Гнатюк, В., 1897. Угроська мізерія, *Житє і слово*, т. 6, кн. 1, с. 46–62.
- Грицак, Я., 1991 – 1992. Конфлікт 1913 року в НТШ: причини і причинки, *Український історик*, № 110–115, с. 319–332.
- Грушевський, М., 1900. *Хроніка наукового товариства імені Шевченка*, Львів, 116 с.
- Дорошенко, В., 1951. *Огнище української науки – Наукове Товариство ім. Шевченка*, Нью-Йорк, 116 с.
- Зайцева, З. І., 2004. Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892 – 1914 рр.), *Український історичний журнал*, № 2, с. 104–112.
- Колесса, О., 1900. Причинки до історії угорсько-руської мови й літератури, *ЗНТШ*, т. 35–36, кн. 3–4, с. 6–98.
- Кубійович, В., 1991. *Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка*, Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 53 с.
- Купчинський, О., 2013. *Наукове товариство ім. Шевченка: дослідження, матеріали*, ред. кол.: С. Гелей, І. Гирич, У. Єдлінська та ін, Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 492 с.
- Мазурок, О., 1992. Роль Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у вивченні історії Закарпаття, *Карпатика. Актуальні проблеми історії і культури Закарпаття*, вип. 1, с. 106–134.
- Мазурок, О. С., Мандрик, І. О., 2014. Угорський історик про М. Грушевського та НТШ у Львові, *Науковий вісник Ужгородського університету*, серія: історія, вип. 2 (33), с. 127–138.
- Петрушевич, І., 1899. Вражіння з Угорської Русі, *Літературно-науковий вісник*, т. 5, кн. 1, с. 52–61.
- Романів, О., Грицак, Я., 1990. НТШ: Етапи діяльності, *Вісник Академії наук УРСР*, № 3, с. 69–76.
- Світлик, Н., 2008. Записки Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка як джерело вивчення наукових контактів Закарпаття і Галичини, *Науковий вісник Ужгородського університету, серія: історія*, вип. 21, с. 172–179.
- Стрипський, Г., 1916. З старшої письменності Угорської Русі. Привіт Іванови Франкови в сорокалітє його письменської праці, 1874 – 1914, *Літературно-науковий збірник*, Львів, с. 179–195.
- Студинський, К., 1928. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові (1873 – 1928), *ЗНТШ*, т. 150, Львів, с. 9–18.
- Тиводар, М., 1995. Видатний народознавець, *Закарпаття: народознавчі роздуми*, Ужгород: «Карпати», 205 с.
- Томашівський, С., 1903. Угорські Русини в світлі мадярської урядової статистики, *ЗНТШ*, т. 56, с. 1–116.
- Франко, І. Я., 2008. Зібрання творів у 51 т, ред. кол.: Є. П. Кирилюк (голова) та інші, т. 50, К.: Наукова думка, 323 с.
- Центральний державний історичний архів у Львові (далі ЦДА), ф. 309, НШТ, оп. 1, спр. 20, арк. 3; оп. 1, спр. 28, на 15 арк.; оп. 1, спр. 42, на 55 арк.
- ЦДА України у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 157, арк. 43–48.

References

- Aleksiiivets, M., Savenko, V., 1999. *Rol Naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka v ukrainskomu natsionalnomu vidrozhenni (druga polovyna XIX – pochatok XX st.)* [The role of the Scientific Society named after T. Shevchenko in the Ukrainian national revival (second half of the 19th – beginning of the 20th century)], Ternopil, 188 s. (in Ukrainian).
- Barvinskyi, O., 1892. Pro zasnuvannia i doteperishnii rozvytok tovarystva im. Shevchenka u Lvovi [About the foundation and development of the company named after Shevchenko in Lviv], *Zapysky NTSh*, t. 1, s. 209–212 (in Ukrainian).
- Viddil rukopysiv Lvivskoi naukovoï biblioteky NAN Ukrainy im. V. Stefanyka, f. 34, op. 41, spr. 2641 (Hnatiuk V. M. Odyn yz deiatelei Uhorskoï Rusy: Yulii Stavrovskii), na 30 ark. (in Ukrainian).
- Verkhratskyi, I. 1899. Znadoby dlia piznannia uhorsko-ruskykh pohovoriv [Tools for learning Hungarian-Russian colloquialisms], *ZNTSh*, t. 27, kn. 1, s. 1–276 (in Ukrainian).
- Viddil rukopysiv Lvivskoi biblioteky NAN Ukrainy im. V. Stefanyka, f. 34. (Hnatiuk), spr. 539. (Strypskyi H. Lysty do Hnatiuka V. M. (1897 – 1918), na 37 ark. (in Ukrainian).
- Vynar, L., 1970. *Mykhailo Hrushevskiy i Naukove tovarystvo imeni Tarasa Shevchenka: 1892 – 1930* [Mykhailo Hrushevskiy and the Taras Shevchenko Scientific Society: 1892 – 1930], Miunkhen: Dniprova khvyliya. 111 s. (in Ukrainian).
- Vozniak, M., 1913. Do kharakterystyky Petra Lodiia [To the characteristics of Peter Lodyi], *ZNTSh*, t. 113, s. 150–175 (in Ukrainian).
- Herych, Yu., 1973. Statuty Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka u Lvovi [Statutes of the Scientific Society named after Shevchenko in Lviv], *Ukrainskyi istoryk*, № 1–2, s. 43–64 (in Ukrainian).
- Hyidel, E., 2001. Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. H. Shevchenka [Notes of the Scientific Society named after T. G. Shevchenko], *Karpatyka*, vyp. 1, s. 323–333 (in Ukrainian).
- Hnatiuk, V., 1981. V spravi literaturnoi movy pidkarpatskykh rusyniv. Peredruk [In the case of the literary language of the Subcarpathian Ruthenians], *ZNTSh*, t. 201: Vybrani statii pro narodnu tvorchiu, Niu-York, s. 241–247 (in Ukrainian).
- Hnatiuk, V., 1923. *Naukove tovarystvo imeny Shevchenka. Z nahody 50-littia yoho zasnovannia (1873 – 1923)* [Shevchenko Scientific Society. On the occasion of the 50th anniversary of its foundation], Lviv: Naukove tovarystvo imeny Shevchenka, 15 s. (in Ukrainian).
- Hnatiuk, V. *Odyn yz deiatelei Uhorskoï Rusy: Yulii Stavrovskii (kak ya zaniatsia Uhorskoï Rusiu. Moia perepyska s Yu. Stavrovskym. Yoho kharakterystyka)* [One of the figures of Ugric Rus: Yuliy Stavrovsky (how I got involved in Ugric Rus. My correspondence with Yu. Stavrovsky. His characteristics)]. Rukopys. Rukopysnyi viddil biblioteky im. V. Stefanyka, f. 2641, na 28 ark. (in Ukrainian).
- Hnatiuk, V., 1901. Retsenziia na: Vrabel M. Uhro-russkye narodnye spevanky [Review of: Vrabel M. Ugric-Russian folk songs], *ZNTSh*, t. 45, kn. 1, Bibliografiia, s. 35–39 (in Ukrainian).
- Hnatiuk, V., 1902. Retsenziia na: Frantsev V. Obzor vazhneishykh yzuchenii Uhorskoï Rusy [Review of: Frantsev V. Review of the most important studies of Ugric Rus], *ZNTSh*, t. 45, kn. 1, Bibliografiia, s. 39–46 (in Ukrainian).
- Hnatiuk, V., 1897. Svitlyi dukh na Uhorskii Rusi [A bright spirit in Hungarian Rus], *Bukovyna*, № 87, s. 87–88 (in Ukrainian).
- Hnatiuk, V., 1897. Uhoruska mizeriia. [Ugra-Russian misery], *Zhytie i slovo*, t. 6, kn. 1, s. 46–62 (in Ukrainian).
- Hrytsak, Ya., 1991 – 1992. Konflikt 1913 roku v NTSh: prychny i prychnyky [The conflict of 1913 in the NTSh: causes and reasons], *Ukrainskyi istoryk*, № 110–115, s. 319–332 (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, M., 1900. *Khronika naukovoho tovarystva imeni Shevchenka* [Chronicle of the Shevchenko Scientific Society], Lviv, 116 s. (in Ukrainian).
- Doroshenko, V., 1951. *Ohnyshche ukrainskoï nauky - Naukove Tovarystvo im. Shevchenka* [The focus of Ukrainian science is the Scientific Society named after Shevchenko], Niu-York, 116 s. (in Ukrainian).
- Zaitseva, Z. I., 2004. Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. H. Shevchenka: zapochatkuvannia ta shliakh do akademichnoho standartu (1892 – 1914 pp.) [Notes of the Scientific Society named after T. G. Shevchenko: the beginning and the way to the academic standard (1892 – 1914 pp.)], *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 2, s. 104–112 (in Ukrainian).
- Kolessa, O., 1900. Prychnyky do istorii uhorsko-ruskoï movy y literatury [Reasons for the history of the Hungarian-Russian language and literature], *ZNTSh*, t. 35–36, kn. 3–4, s. 6–98 (in Ukrainian).
- Kubiiiovych, V., 1991. *Narys istorii Naukovoho tovarystva im. Shevchenka* [Essay on the history of the Scientific Society named after Shevchenko], Lviv: Naukove tovarystvo imeni Shevchenka, 53 s. (in Ukrainian).
- Kupchynskiy, O., 2013. *Naukove tovarystvo im. Shevchenka: doslidzhennia, materialy* [Scientific Society named after Shevchenko: research, materials], Red. kol.: S. Helei, I. Hyrych, U. Yedlinska ta in., Lviv: Naukove tovarystvo im. Shevchenka, 492 s. (in Ukrainian).
- Mazurok, O., 1992. Rol Naukovoho tovarystva im. T. H. Shevchenka u vyvchenni istorii Zakarpattia [The role of the Scientific Society named after T. G. Shevchenko in the study of the history of Transcarpathia], *Karpatyka*, Aktualni problemy istorii i kultury Zakarpattia, vyp. 1, s. 106–134 (in Ukrainian).
- Mazurok, O., Mandryk, I., 2014. Uhorskyi istoryk pro M. Hrushevskoho ta NTSh u Lvovi [Hungarian historian about M. Hrushevskiy and the National Academy of Sciences in Lviv], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, vyp. 2 (33), s. 127–138 (in Ukrainian).
- Petrushevych, I., 1899. Vrazhinnia z Uhorskoï Rusy [Impressions from Hungarian Rus], *Literaturno-naukovyi visnyk*, t. 5, kn. 1, s. 52–61 (in Ukrainian).
- Romaniv, O., Hrytsak, Ya., 1990. NTSh: Etapy diialnosti [NTSH: Stages of activity], *Visnyk Akademii nauk URSSR*, № 3, s. 69–76 (in Ukrainian).
- Svitlyk, N., 2008. Zapysky Naukovoho tovarystva imeni T. H. Shevchenka yak dzherelo vyvchennia naukovykh kontaktiv Zakarpattia i Halychyny [Notes of the Scientific Society named after T. G. Shevchenko as a source for the study of scientific contacts between Transcarpathia and Galicia], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, vyp. 21, s. 172–179 (in Ukrainian).
- Strypskyi, H., 1916. Z starshoi pysmennosti Uhorskoï Rusi. Pryvit Ivanovy Frankovy v sorokalitie yoho pysmenskoï pratsi. 1874 – 1914 [From the older literature of Hungarian Rus. Greetings to Ivanova Frankova on the fortieth anniversary of his writing], *Literaturno-naukovyi zbirnyk*, Lviv, s. 179–195 (in Ukrainian).
- Studynskiy, K., 1928. Naukove Tovarystvo im. Shevchenka u Lvovi (1873 – 1928) [Scientific Society named after Shevchenko in Lviv (1873 – 1928)], *Zapysky NTSh*, t. 150, Lviv, s. 9–18 (in Ukrainian).
- Tyvodar, M., 1995. *Vydatnyi narodoznavec. Zakarpattia: narodoznavchi rozdumy* [An outstanding ethnologist. Transcarpathia:

ethnographic reflections], Uzhhorod: «Karpaty», 205 s. (in Ukrainian).

Tomashivskiy, S., 1903. Uhorski Rusyny v svitli madiarskoi uriadovoi statystyky [Hungarian Ruthenians in the light of Hungarian government statistics], *ZNTSh*, t. 56, s. 1–116 (in Ukrainian).

Franko, I., 2008. *Zibrannia tvoriv u 51 t.* [Collection of works in 51 volumes]. Red. Kol.: Ye. P. Kyryliuk (holova) ta inshi. t. 50, K.: Naukova dumka, 323 s. (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv u Lvovi (dali TsDIA), f. 309, NShT. op. 1, spr. 20, ark. 3; op. 1, spr. 28, ark. 15; op.1, spr. 42, na 55 ark. (in Ukrainian).

TsDIA Ukrainy u Lvovi, f. 663, op. 1, spr. 157, ark. 43–48 (in Ukrainian).

Nelia Svitlyk

Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of Antiquity, the Middle Ages and the history of pre-modern Ukraine, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

TRANSCARPATHIA IN THE SCIENTIFIC EXPLORATIONS OF THE SCIENTIFIC SOCIETY NAMED AFTER TARAS SHEVCHENKO (END OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

This article examines the problem of the location and role of Transcarpathia in the scientific research of the Scientific Society named after Taras Shevchenko, the first scientific institution of all-Ukrainian importance. The purpose of the article is to analyze the process of formation of Transcarpathian studies in the scientific work of the society, the organization of publishing activities, and the establishment of the book trade. The society's primary goal in involving Carpatho-Ukrainians in scientific work is also traced. The belief that the idea of transferring Ukrainophile views to the region's territory lay at the heart of the study of Transcarpathia by members of the National Academy of Sciences. Scientific Society, named after Taras Shevchenko, as an institution with a distinct Ukrainian position, took care of preserving the Ukrainian nation at a time when it was impossible to shape it politically. The article analyzes how this instruction of the NTSh was transferred to Transcarpathian soil. The article clarifies the peculiarities of the cooperation of the National Technical University with Transcarpathian scientists. It is emphasized that the content of this cooperation was based on establishing, first of all, personal contacts between members of the NTSh and the regional intelligentsia. The study is based on the cultural and scientific relations between the most active researchers of Transcarpathia, V. Hnatyuk, I. Franko, S. Tomashivskiy and their local respondents - Y. Zhatkovich, Y. Stavrovskiy, G. Stripskiy. Based on the study of archival material and private correspondence, the main principles of relations and the main obstacles to the involvement of Transcarpathia in the common Ukrainian identity were established. The article also presents views on the importance and possibilities of such cooperation. The article also summarizes some conclusions on the issue of Transcarpathia's place in the scientific research of the National Academy of Sciences and its social and cultural work.

Keywords: Scientific society, cooperation, personal contacts, Ukrainian nationality, relations.

АНАЛІЗ АРХІВНО-КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ ВАСИЛЯ ФЕДАКА

Василь Міщанин

доктор історичних наук, професор, професор кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: vasyl.mistchanyn@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 56031499200

Researcher ID: AAY-5123-2021

<https://orcid.org/0000-0002-1705-0333>

Ростислав Балашов

аспірант факультету історії та міжнародних відносин,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: rostyslav.balashov@uzhnu.edu.ua

У статті аналізується архівно-кримінальна справа Василя Федака. Василь Федак проживав на Закарпатті за свій вік відчув на собі політику і порядки багатьох держав і режимів. Народився він 1911 р. в Австро-Угорщині. Освіту, від початкової до вищої, здобував у Чехословаччині. Тут же проходив військову службу, отримавши військове звання лейтенанта. У цей час сферою його інтересів стає спорт і спортивна журналістика. В період Карпатської України (1938 – 1939 рр.) В. Федак переїжджає до Хуста, де веде спортивну рубрику в урядовій газеті «Нова Свобода». У часи угорської окупації працює вчителем у селі Сокирниця. Згодом його як офіцера мобілізують до угорської армії. З приходом радянських військ Василя Федака обирають секретарем народного комітету у с. Сокирниця, делегатом Першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України. У травні 1945 р. призначають головою Комітету у справах фізкультури та спорту при Народній Раді Закарпатської України. Тут він активно долучається до розбудови спорту у краї. Не цілий рік відпрацював керівником фізкультури та спорту в умовах Закарпатської області (створена у січні 1946 р.). У грудні 1946 р. його звільнили із керівної посади, а у жовтні 1948 р. заарештовували органи МДБ. У таборах пробув 7 років, 1 місяць і 7 днів. Важко складалася кар'єра після повернення. Ледве вдалося влаштуватися на роботу тренером, згодом інструктором з фізкультури. Помер В. Федак в незалежній Україні – 25 жовтня 1991 р. По собі залишив працю свого життя – монографію «Закарпаття у спортивному вимірі», яка вийшла по смерті, у 1994 р. Досліджуючи кримінальну справу ми спробували розібратися у її організації, проведенні, роботі слідчого (слідчих), допитів свідків, проведенні очних ставок тощо. Все це має значення, адже слідство тривало всього трохи більше ніж два місяці (з 12 жовтня до 9 грудня 1948 р.). Документи слідчого відділу у справі нараховують 205 аркушів. Ще 32 аркуші – матеріали прокурорської та судової частини, 40 аркушів про перегляд справи у 1951 – 1955 рр. та 8 аркушів документів з матеріалами, які стосуються реабілітації В. Федака 1991 – 1992 рр. В. Федака було засуджено на 25 років ув'язнення. Його оголосили резидентом угорської контррозвідки, «вихованні молоді в фашистському дусі», участь у боях проти Червоної армії та виступах проти возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. У 1954 р. термін скоротили до 10 років. Наприкінці листопада 1955 р. звільнено з-під варті. Реабілітовано 20 лютого 1992 р. з сухим формулюванням, що на Федака Василя Васильовича поширюється ст. 1 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р.

Ключові слова: кримінальна справа, Народний секретаріат (Міністерство) Державної Безпеки, слідчий, допит, прокуратура, УРСР, Василь Федак, спорт, реабілітація.

Постановка проблеми. Повернення чесного імені незаконно засуджених радянською владою стало одним із завдань української влади початку незалежності України. За словами Р. Подкура: «Правовим підґрунтям діяльності науково-документальної серії «Реабілітовані історією» став Закон УРСР від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» [Подкур, 2012]. Окремою Постановою Президії АН підготовка цієї багатотомної серії книг була визначена одним із пріоритетних напрямів дослідження національної історії. На сайті Інституту історії України НАН України поміщено 136 книг цієї серії. Серед них 2 томи стосуються Закарпатської області. Та й сьогодні процес реабілітації не завершено. Нині в Україні цими

питаннями займається Національна комісія з реабілітації та в областях – регіональні комісії з реабілітації [Наказ, 2018]. Маємо і конкретні результати роботи регіональної комісії в Закарпатській області [Міщанин, 2022]. Але зрозуміло, що найбільше з питань реабілітації зроблено дослідниками на початку 1990-х рр.

Аналіз досліджень. Вивчаючи розвиток фізкультури та спорту на Закарпатті неможливо обійтися без дослідження відомого на Закарпатті спортсмена, педагога, тренера, громадського та спортивного діяча (адміністратора), журналіста та фотокореспондента Василя Федака. Мова йде про ґрунтовну працю «Закарпаття в спортивному вимірі» [Федак, 1994]. Видання вийшло у світ у часи

незалежності України (у 1994 р.), а сам автор плодів своєї праці не побачив покинувши цей світ 25 жовтня 1991 р. Помер В. Федак не доживши до своєї реабілітації, яка відбулася 20 лютого 1992 р. Припускаємо, що В. Федак прочитав одну з перших публікацій спрямованих на повернення його чесного імені спортсмена і громадянина. Мова йде про публікацію М. Бабидорича у газеті «Закарпатська правда», яка вийшла 31 серпня 1991 р. [Бабидорич, 1991].

В 1990 – 2000-х рр. з'являються й інші публікації в періодичній пресі [Кушнірук, 1992; Довганич, 1995; Довганич, 2001; Сенько, 2003], календарях [Гавацко, 1993; Довганич, 2001а; Токар, 2001] та альманахах [Довганич, Ребрик, 2007], історико-краєзнавчих статтях та нарисах [Довганич, 1995а] про постать В. Федака.

Укладачі книги «Реабілітовані історією» також приділили увагу В. Федаку. У першому томі маємо загальні короткі відомості про засудженого В. Федака [Реабілітовані історією, 2003, с. 118, 696]. Ширше представлено цю постать у другому томі. Тут, зокрема, О. Довганич помістив свій нарис «Літописець закарпатського спорту Федак Василь Васильович» [Реабілітовані історією, 2004, с. 550–554]. Також оприлюднено один документ з кримінальної справи В. Федака – «Скарга засудженого В. В. Федака» від 4 березня 1954 р. Маємо і кілька публікацій в інтернетівській мережі. Вони мають за мету відновити пам'ять і популяризувати постать спортсмена і журналіста В. Федака [Ребрик, 2013; Джахман, 2021; Горват, 2022].

У 2021 р. київське видавництво «Арт Економі» репринтним способом видрукувало більшість сторінок із кримінальної справи В. Федака. Завдячуємо це укладачам В. Баняс та В. Павловець [На Голгофу й назад, 2021]. Тираж видання доволі швидко розійшовся, що свідчить про цікавість дослідників до цієї теми.

Постановка цілей. Завданням нашого дослідження ставимо проаналізувати архівно-кримінальну справу В. Федака: її оформлення і зберігання в архівах, кількісні характеристики; форсовану роботу слідчих від постанови на арешт до передачі в справу в суд; хід суду і судовий вирок; умови оскарження вироку й рішення прокуратури 1948 – 1949 рр.; розгляд справи прокуратурою 1951 – 1955 р.; перегляд справи в 1992 р.

Виклад основного матеріалу. Народився Василь Федак в Ужгороді 15 вересня 1911 р. Тоді Закарпаття входило до складу Австро-Угорщини. Вчився спочатку у початковій школі, а з 1921 р. – в Ужгородській гімназії. У цей час край увійшов до Чехословаччини. З дитячих років займався і цікавився футболом. Тут добився певних успіхів. Його команда СК «Русь» двічі ставала чемпіоном Словаччини (1933 р. та 1936 р.).

З 1930 р. Василь Федак – студент філософського факультету Празького університету. У 1932 р. через матеріальну скруту покинув навчання і влаштувався працювати вчителем у народну школу с. Нижнє Солотвино Ужгородського округу. У 1933 – 1934 рр. перебував на дійсній службі в чехословацькій армії в

Празі. Тут він закінчив 6-місячну військову школу офіцера запасу. Після демобілізації продовжив працювати вчителем у селах Сторожниця, Велика Добронь на Ужгородщині [Ребрик, 2013].

У періодичних виданнях 1930 – 1940-их рр. постійно з'являлися матеріали Василя Федака на спортивну тематику. Друкується в журналах «Пчёлка», «Учительський голос», газетах «Свобода», «Нова Свобода», «Карпатська правда», «Наш путь», «Українське слово», «Земля і воля», «Неділя», «Русское слово», «Русская правда», «Русский народный голос», «Kárpáti híradó» та ін.» [Джахман, 2021]. Підсумки спортивного життя в краї за доби Чехословаччини та подальші перспективи розвитку спорту В. Федак представив у ювілейному збірнику «Підкарпатська Русь» за 1936 рік. Тут надруковано його статтю «17 лѣтъ спортивной жизни на Подк. Руси» [Федак, 1936 а]. У цьому ж році виходить його монографія «Организація футболу» [Федак, 1936].

У 1938 р. Василя Федака знову призивають до чехословацької армії. Це ймовірно пов'язано із загостренням міжнародної ситуації. В середині лютого 1939 р., у період Карпатської України, В. Федак залишивши родину в Доманинцях, переїжджає до Хуста. Тут він веде спортивну рубрику в газеті «Нова Свобода». У часи угорської окупації працює вчителем у селі Сокирниця. Але і на Хустщині В. Федак не залишався поза спортом. Керував спортивною секцією клубу «Русь», який тоді одержав назву УСК–Хуст (Український спортивний клуб – Хуст). У 1943 р. Василя Федака як офіцера мобілізували до угорської армії. У травні 1944 р. у складі 24 стрілецької дивізії він опиняється на фронті. Його підрозділ дислокувався в м. Стрий. В перших боях дивізія була розбита, а В. Федак отримав поранення. Перебував в шпиталях Дебрецена, Нодьварода і Ужгорода. У другій декаді жовтня 1944 р. поїхав не у військову частину, а до Сокирниці, де переховувався до визволення села від угорських військ [Реабілітовані, 2004, с. 551].

З приходом радянських військ на Закарпатті починається створення нових органів влади. 2 листопада 1944 р. Василя Федака обирають секретарем народного комітету у с. Сокирниця. Від Сокирницького народного комітету його делегували на Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України, на якому приймалось рішення про «ввоз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною». У квітні 1945 р. В. Федака призначають інспектором по фізичній культурі та спорту при уповноваженому Народної Ради у справах освіти, а 25 травня 1945 р. головою новоствореного Комітету у справах фізкультури та спорту при Народній Раді Закарпатської України [ДАЗО, ф. Р-1211, оп. 2. спр. 4, арк. 4]. Тут він починає розбудову спорту за новими, радянськими стандартами, але відмовляється вступити до комуністичної партії. У грудні 1946 р. Василя Федака звільняють з посади [Джахман, 2021].

Із січня 1947 р. очолював ужгородську футбольну команду майстрів другої ліги «Спартак», яка у повоєнні роки стала чемпіоном України. Ще кілька місяців працював молодшим редактором Ужгородської філії видавництва «Радянська школа» [Реабілітовані, 2004, с. 551].

За словами сучасників, «12 жовтня 1948 р. до редакції видавництва зайшли три енкаведисти й «попросили» Василя Федака пройти з ними на кілька хвилин. Ці хвилини згодом були продовжені до 25 років ув'язнення» [Джахман, 2021].

Поглянемо на окремі моменти та кількісні характеристики досліджуваної справи. Отож, кримінальна справа № 2081 по звинуваченню Федака Василя Васильовича за статтею 54-4 Карного кодексу УРСР почата 12 жовтня 1948 р. і закінчена 9 грудня 1948 р. Матеріали помістилися в один том. У ризний час у справі вказується різна частина аркушів. На 1 липня 1954 р. – 267 аркушів, з 1992 р. – 285, сьогодні справа містить 287 аркушів.

Справа зберігалася у різних архівах – управління КДБ в Закарпатській області, Державного архіву Закарпатської області, Архіву управління СБУ в Закарпатській області. Періодично в справі ставилися відмітки: «Дело взято на тематический учет». Контроль справи від 28 травня 1955 р. каталогізував її як розділ 2, тема 18. Обумовлювалось, що справа підлягає зберіганню в основному фонді. Наступний контроль справи присвоїв їй інший номер теми: № 2 (29.03.1958). У 1962 р. справу обліковано. Контролі здійснювалися і в наступні роки. Так, наприклад, тематичний контроль від 19 травня 1980 р. вказував, що справу В. Федака віднесено до розділу Р-2 за темою: «Предательство и пособн. оккупационным властям и иноразведке». Тематичний контроль від 8 жовтня 1985 р. відносив справу до розділів II, IV, V, до зашифрованих тем 43-В, 44-Д, 86, 116-В.

Після прийняття Закону України від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» Президія Верховної Ради України (постанова від 6 квітня 1992 р.) та Кабінет міністрів України (постанова від 11 вересня 1992 р.) підтримали пропозицію академічних установ, спілок і товариств про випуск багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Відповідно до цих постанов, архівно-слідчі кримінальні справи про репресованих громадян Закарпатської області післявоєнного періоду були передані з архіву Управління СБУ в Закарпатській області до Державного архіву Закарпатської області. Зберігаючись у ДАЗО, архівно-кримінальна справа В. Федака отримує каталогізацію цього архіву. Її віднесено до фонду 2558, опис 12, справа 13. До фонду 2558 були включені кримінальні справи на реабілітованих громадян області всіх категорій (засуджених за т. зв. антирадянську, антиколгоспну пропаганду, український буржуазний націоналізм, участь в діяльності уряду Карпатської України та Карпатської Січі, підпільній антирадянській організації ОУН (Закарпатській крайовій організації ОУН) та антирадянських молодіжних організаціях) [Вегеш, Гиря, 2021, с. 361].

Кримінальна справа № 2081 складається з кількох умовних блоків: документи підготовлені слідчим

слідчого відділу УМДБ Закарпатської області лейтенантом Волковим (205 сторінок); прокурорська частина (32 сторінки); документи з перегляду справи 1951 – 1955 рр. (40 сторінок); матеріали, які стосуються реабілітації В. Федака 1991 – 1992 рр. (8 сторінок); засвідчувальний лист та опис справи (2 сторінки).

Починається справа збереженням характерних для того часу формальностей. До них віднесемо: список обвинувачених, які проходять по слід відділу (по справі проходив один В. Федак); постанова на арешт; постанова про обрання запобіжного заходу; ордер на арешт № 1601; анкета заарештованого; протокол обшуку; квитанція № 1441; опис майна на яке накладено арешт; розписка.

8 жовтня 1948 р. заступник начальника 2 відділу УМДБ по Закарпатській області майор Фурманчук підготував постанову на арешт Василя Федака. Її погоджено з начальником слідчого відділу підполковником Аксьоновим. Цього ж дня її завізував тимчасово виконувач обов'язків начальника УМДБ по Закарпатській області полковник Бойко, а 11 жовтня – прокурор Закарпатської області (підпис нерозбірливий). Звинувачення стосувалися того, що нібито В. Федак «в період Вітчизняної війни Радянського союзу з фашистською Німеччиною, служив в угорській армії у званні ст. лейтенанта, брав участь в боях з Радянською армією; будучи директором школи в с. Сокирниця, Хустського округу, він являвся комендантом «Левенте»*, виховував молодь в профашистському дусі, піддавав побиттю учнів у «Левенте»». Інше звинувачення стосувалося, що В. Федак був завербований як агент угорської розвідки «Камельгаріто-Осталь», «поширював листівки та літературу провокаційного характеру в угоду угорським окупантам», за що отримував гроші. Ще одне звинувачення стосувалося того, що нібито в 1945 р. В. Федак проводив «велику антирадянську роботу, направлену проти возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною» [АУ СБУ ЗО, ф. 7, оп. 1, спр. 5959-С, арк. 2–2 зв.].

У постанові на арешт і анкеті арештованого довідуємося окремі біографічні дані В. Федака. Окремі з них ми вказали вище. Зупинимось на деяких невідповідностях, уточненнях. Зокрема, у графі місце роботи в постанові вказується «перекладач» у «видавництві «Радянська школа» в Ужгороді» [АУ СБУ ЗО, арк. 3], а в анкеті – «молодший редактор» [АУ СБУ ЗО, арк. 5]. Та для слідчих це не становило якогось вагомого значення. Більше значила графа «партійність». Тут стояла позначка «б/п». Освіту вказано як «початкова вища». Участь у «вітчизняній війні» – записано, що не брав. Про перебування на окупованій території вказується, що з 1939 по 1945 рік працював вчителем у с. Сокирниця [АУ СБУ ЗО, арк. 5]. З відомостей про сімейний стан довідуємося, що батько Василя помер ще у 1914 р. Мати та брат проживали в с. Доманинці на Ужгородщині. Василь з

* Організація «Левенте» (староугорською означає – герой, лицар) – юнацька, спочатку громадська, а згодом – воєнізована організація в Угорському королівстві. Заснована в 1921 р., декларувала за мету фізичний розвиток і здоров'я молоді. Існувала до вступу радянських військ до Угорщини. У 1939 р. з членство в організації законодавчо

закріплено для юнаків у віці від 12 до 21 року. За членство в Левенте багатьох учасників було засуджено трибуналами, визнано винними в антирадянській діяльності та відправлено до концтаборів.

дружиною Еланкою народили й виховували 5 дітей – Василь, Степан, Марія, Катерина, Єва [АУ СБУ ЗО, арк. 5 зв.].

У протоколі обшуку, який тривав з 15 години до 17 години 20 хвилин, вказано на вилучені предмети: паспорт, військовий і профспілковий квитки, друкарська машинка «Унтервуд» з російським шрифтом (вказано, що несправна), «різних книг «Просвіти» 8 шт.», «різних паперів на угорській мові в 2 зшивках і 2 папках» – на 270 аркушах [АУ СБУ ЗО, арк. 7]. Вказана література не була долучена до справи. На що маємо акт від 2 грудня 1948 р., складений молодшим лейтенантом Слесаренко разом з перекладачем. У документі вказано, що «вказана література ніякого відношення до справи Федак не має, а тому вона знищена шляхом спалення» [АУ СБУ ЗО, арк. 7а].

На все майно В. Федака за адресою проживання в м. Ужгород, вул. Павловича № 16 було накладено арешт. Опис арештованого майна провели співробітники Управління МДБ Закарпатської області майор Строганов та молодший лейтенант Козарь [АУ СБУ ЗО, арк. 9].

Далі у справі підшито перший протокол допиту В. Федака (від 13.10.1948) [АУ СБУ ЗО, арк. 11–12]. Він стосувався уточнення слідчим слідчого відділу лейтенантом Волковим окремих питань біографії заарештованого.

Після цього йде постанова про прийняття справи до провадження та початку попереднього слідства (20.10.1948), далі – постанова про пред'явлення звинувачення (22.10.1948). У цих документах слідчий слідчого відділу УМДБ Закарпатської області лейтенант Пацула, узгодивши з начальником 4 відділення слідствідділу УМБД Закарпатської області капітаном Єрьомічевим, виніс статтю звинувачення – 54-4 КК УРСР [АУ СБУ ЗО, арк. 12а–13].

Ця стаття застосовувалась: «За допомогу будь-яким способом тій частині міжнародної буржуазії, яка, не визнаючи рівноправності комуністичної системи, що приходить на зміну капіталістичній системі, прагне її повалити, а також тим суспільним групам і організаціям, що є під впливом цієї буржуазії або безпосередньо організовані нею, здійснити ворожу проти Союзу РСР діяльність...». Стаття передбачала позбавлення волі на строк не менше трьох років з конфіскацією всього або частини майна, а при «обтяжуючих обставинах аж до вищого заходу соціальної оборони – розстрілу або оголошення ворогом трудящих з конфіскацією майна і з позбавленням громадянства союзної республіки і тим самим громадянства Союзу РСР і вигнанням за межі Союзу РСР назавжди» [КК УРСР, 1945, с. 25].

У ніч з 22 на 23 жовтня 1948 р. проведено другий допит арештованого, що тривав з 23 години до 01 години 55 хвилин. Його проводив молодший лейтенант Пацула, висунувши підозрюваному звинувачення за статтею 54-4. Василь Федак визнав роботу інструктором в «Левенте» (і факт побиття ним одного з учасників цієї організації, та службу в угорській армії. В інших пунктах звинувачення винним себе не визнав [АУ СБУ ЗО, арк. 14–14 зв.]. На допиті 23 жовтня (тривав з 11:20 до 15:30) слідчий

уточнював питання про службу в угорській армії. В. Федак відповідав, що у червні 1940 р. у Хусті був призваний на курси військової перепідготовки, на яких він пробув до 10 вересня 1940 р. Далі проживав у Сокирниці, де працював спочатку вчителем, а згодом директором початкової школи. У січні 1941 р. йому, як лейтенанту чехословацької армії, присвоєно військове звання молодшого лейтенанта [АУ СБУ ЗО, арк. 15]. У липні 1943 р. військовою комендатурою м. Хуст В. Федака призначено на військову службу, яку проходив командиром робочої роти 108/50. Служба тривала недовго, всього 10–15 днів. Потім його переводять до Хуста, де відбувалося комплектування нової робочої роти. Вона складалася в основному з євреїв. По комплектації роту перевели до Угорщини, де вона займалася будівництвом аеродрому. Там пробули 3 місяці, після цього роту перевели до Хуста, а В. Федак отримав відпустку [АУ СБУ ЗО, арк. 16]. Невдовзі роту розформували, а Василь знову влаштовується на роботу вчителем початкової школи в Сокирниці. За його твердженням, пізніше він дізнався, що угорська «політична поліція» навіть проводила слідство, стосовно того «як офіцер угорської армії допустив гуманне відношення до осіб єврейської національності під час будівництва аеродрому» [АУ СБУ ЗО, арк. 17 зв.]. Приблизно 18–20 січня 1944 р. знову отримує повістку з вимогою з'явитися в 12 піхотний полк у м. Ньїрбатор (Угорщина). Тут його приписали до 3 батальйону командиром стрілецького взводу. 15 березня 1944 р. у складі 24 дивізії виїхав з м. Ньїрбатор до Сваляви. Далі мали тримати оборону поблизу Волівця на колишньому угорсько-польському кордоні, на випадок прориву фронту радянськими військами. За два дні їх перевели до Стрия. 25 квітня 1944 р. в районі с. Юзефівка поблизу Станіслава (Івано-Франківська) відбувся перший бій. У ньому угорська дивізія була розгромлена. 11 травня 1944 р. В. Федак отримує поранення в праву руку. Його направляють спочатку в м. Надвірна, а згодом санітарним потягом відвозять до м. Дебрецен [АУ СБУ ЗО, арк. 18–18 зв.]. З Дебрецени направляється на лікування в м. Нодьварод (Румунія), де перебував до 18–20 червня 1944 р. Після цього його переведено на лікування до військового шпиталю в м. Ужгород. Тут перебував до 11 жовтня 1944 р. Зі шпиталю в Ужгороді отримав «короткотермінову відпустку» і переїхав до своєї сім'ї в Сокирницю. За 10 днів в село зайшли війська Червоної армії [АУ СБУ ЗО, арк. 20–20 зв.].

Допит 27 жовтня 1948 р. (тривав з 13:15 до 16:05) стосувався «трудова діяльність». Тут маємо факти про «радянську» біографію В. Федака. На допиті він сказав, що до квітня 1945 р. працював вчителем у с. Сокирниця Хустського округу. З квітня – на посаді «інструктора фізкультури при ОблНО в Ужгороді». Наступні 19 місяців керував Комітетом у справах фізкультури та спорту при НРЗУ (з січня 1946 р. обласного комітету). Протягом січня 1947 р. по лютий 1948 р. працював «начальником команди майстрів 2-ї групи СРСР «Спартак» в Ужгороді». З лютого 1948 р. до дня арешту працював молодшим редактором філії видавництва «Радянська школа» в Ужгороді [АУ СБУ ЗО, арк. 23–23 зв.].

У постанові про прийняття справи до провадження

від 1 листопада 1948 р. В. Федаку залишили звинувачення за статтею 54-4 з аргументацією, що він «являється пособником угорсько-фашистських властей» [АУ СБУ ЗО, арк. 25].

Наступний допит 30 жовтня 1948 р. (тривав з 11 до 16 години) стосувався політичної діяльності. Зокрема, лейтенант Волков висував звинувачення В. Федаку в членстві «в одній із фашистських чехословацьких політичних партій» [АУ СБУ ЗО, арк. 26 зв.]. Уточнював інформацію слідчий і про діяльність у період угорської окупації, контакти з керівництвом греко-католицької церкви – єпископом Олександром Стойкою та, особливо, каноніком Олександром Ільницьким, умовами та метою переходу угорсько-чехословацького кордону, що фактично склався після Віденського арбітражу [АУ СБУ ЗО, арк. 28, 31–33]. Слідчий звинувачував арештованого в тому, що нібито О. Ільницький «являючись агентом угорської контррозвідки» давав В. Федаку «спецзавдання» [АУ СБУ ЗО, арк. 34–34 зв.].

Предметом допиту 1 листопада 1948 р. (тривав з 10:30 до 17:00) також стало відношення до угорських контррозвідувальних органів. Слідчий Волков морально тиснув на заарештованого: «Слідство попереджує Вас, що Ви заперечуючи не полегшуєте свою провину, а ще більше обтяжуєте. Перед Вами тільки один-єдиний вихід із становища, що склалося, це дати на слідстві правдиві показання» [АУ СБУ ЗО, арк. 37–37 зв.]. На що В. Федак відповів, що ознайомлений з показами О. Ільницького, але не підтверджує їх. Ще одне питання стосувалося належності підозрюваного до «Карпатської Січі, або Українського Національного Об'єднання (УНО) в період «правительства» Волошина» [АУ СБУ ЗО, арк. 38 зв.], що підозрюваний заперечував. Та слідчий не відступав: «Яку ж Ви націоналістичну діяльність проводили в період «правительства» Волошина?». На це послідувала відповідь: «Працюючи вчителем в селі Сокирниця, Хустського округу я зі школярами вивчав український націоналістичний гімн, а також викладав учням націоналістичні ідеї, які стосувалися «Самостійної України», а також трактував учням, що творчість українських поетів Тараса Шевченка та Івана Франка була спрямована на те, щоб всю Україну об'єднати і зробити її самостійною державою» [АУ СБУ ЗО, арк. 39–39 зв.]. Питання стосувалися й мети організації В. Федаком Карпато-українського фізкультурного союзу в Хусті [АУ СБУ ЗО, арк. 40–41].

1 листопада 1948 р. відбувся ще один допит підозрюваного. Лейтенант Волков його проводив з 21 години 30 хвилин до півночі. Тепер його цікавив період роботи В. Федака в с. Сокирниця Хустського округу, уточнювалась деяка інформація про контакти з О. Ільницьким тощо [АУ СБУ ЗО, арк. 42–46 зв.].

6 листопада 1946 р. – з 10 години 20 хвилин до 16 години тривав черговий допит. Слідчого цікавило перебування в політичних партіях, зв'язки з угорською жандармерією. Особливо цікавило Волкова робота В. Федака інструктором в організації «Левенте». У протоколі допиту ним виділено відповідь на запитання: «на курсах «Левенте» я працював протягом двох років, з кінця 1940 по 1943 рік» [АУ СБУ ЗО,

арк. 48]. Слідчий питав про факти побиття В. Федаком членів «Левенте», примушення їх до спілкування угорською мовою. В черговий раз уточнялась інформація про службу в угорській армії, участь у боях проти Червоної армії, умови отримання поранення і лікування, заняття «після визволення Закарпаття».

15 листопада 1948 р. слідчий Волков проводив допит з 13 години 35 хвилин до 17 години. Його цікавили контакти заарештованого з Адальбертом Шандором, греко-католицьким священником Олександром Бачинським та його стосунки з Франтішеком Гала, колишнім міністром пошти та телеграфу, членом чехословацької урядової делегації Франтішека Немеца та чехословацьким міністром Яном Шрамеком. Слідчому був відомий факт зустрічі В. Федака з Ф. Гала наприкінці 1944 р. у Хусті. Слідчий тиснув на заарештованого: «Чому Ви замовчуєте, що Гала пізніше став ворогом демократичної Чехословаччини та був арештований та засуджений?», «Вам було відомо, що в період існування буржуазної Чехословаччини, якою вона була до 1938 р., Гала був одним з керівників реакційної клерикальної, так званої Народної партії Чехословаччини. Чому Ви це приховуєте?». Слід відзначити, що арештований тримався стійко, заперечуючи належність до цієї партії та відкидаючи покази А. Шандора [АУ СБУ ЗО, арк. 63–63 зв.].

20 листопада 1948 р. з 12 години 15 хвилин до 16 години 40 хвилин Волков на допиті продовжив вивчати стосунки арештованого з Ф. Гала, контакти з Чехословацькою урядовою делегацією тощо. [АУ СБУ ЗО, арк. 66–72].

На допиті 2 грудня 1948 р., який тривав з 10 години 40 хвилин до 17 години 20 хвилин, слідчого цікавили умови придбання арештованого майна, звідки арештований дізнався про смерть колишнього заступника голови спортивного клубу «Русь» Августина Лакатоша, заарештованого в 1947 р. за участь в «угорській профашистській партії «Нілош керестеш» («Схрещені стріли»), очолюваної Ференцем Салаші. На цьому допиті слідчому вдалося «вибити» визнання В. Федаком факту співпраці з угорською контррозвідкою, аргументуючи це тим, що слідство володіє достатньою інформацією про це [АУ СБУ ЗО, арк. 77 зв.]. Слідчий у протоколі виділив підкресленням слова допитуваного: «В процесі розмови Ільницький Олександр запропонував мені працювати на користь Угорщини, конкретно запропонував мені здійснювати нелегальні переходи на територію контрольовану в той час чехословацькими властями, і переносити туди газети та листівки урядового змісту, поширювати їх серед населення». Можемо припустити, що свідчення у прямому розумінні вибивалися. Аргументом цьому може служити чорнильна ляпка на рукописній сторінці протоколу, ймовірно від сльози арештованого, коли він її підписував. Проте В. Федак відзначив, що літературу від О. Ільницького, взяв, але не виконав цього завдання, спаливши її в печі [АУ СБУ ЗО, арк. 79–80 зв.]. О. Ільницькому доповів, що виконав завдання і розказав «про діяльність «правительства» Волошина в місті Хусті, про політичні настрої та про умови життя населення» [АУ СБУ ЗО, арк. 81 зв.].

Допит 8 грудня 1948 р. проходив з 20 години 20 хвилин до 23 години 15 хвилин. Перше питання слідчого звучало: «Слідство має у своєму розпорядженні, що Ви, проживаючи в селі Сокирниця Хустського округу, в період угорської окупації проводили агітацію, спрямовану на те, щоб мешканці села відрікались від православної віри та приймали греко-католицьку віру» [АУ СБУ ЗО, арк. 85]. На що арештований відповів, що робив він це за вказівкою начальника угорського окружного уряду Василя Андрєвича.

Окремим блоком можемо виділити допити свідків. Першим таким у справі поміщено копію допиту Василя Садварія, 1927 р.н., проведеного оперуповноваженим Хустського окрвідділу НКДБ молодшим лейтенантом Артикуленко ще 2 лютого 1946 р. У справі містяться два варіанти протоколу – рукописний оригінал і машинописна копія [АУ СБУ ЗО, арк. 89–92]. Цей допит, очевидно, став основою для відкриття справи на В. Федака.

Наступні протоколи допиту свідків – жителів с. Сокирниця Хустського округу. 3 вересня 1948 р. Івана Баняса, 1894 р.н. [АУ СБУ ЗО, арк. 93–94], Олексія Монича, 1891 р.н. [АУ СБУ ЗО, арк. 95–96] та Василя Копанського, 1892 р.н. [АУ СБУ ЗО, арк. 97–98] провів капітан Тузінов. 19 вересня 1948 р. В. Копанського повторно допитував вже майор Сорокін [АУ СБУ ЗО, арк. 99–100 зв.]. В цей же день Сорокін проводить допит ще одного свідка – жителя Сокирниці Івана Ороса, 1922 р.н. [АУ СБУ ЗО, арк. 102–105 зв.]. У справі підшито два протоколи допиту – рукописний і машинописний варіанти.

20 вересня 1948 р. до справи залучають нового свідка – Василя Сабадоша, 1923 р.н., мешканця с. Сокирниця. Допит проводив майор Сорокін (у справі підшито 2 протоколи – рукописний і машинописна копія [АУ СБУ ЗО, арк. 108–110]).

22 листопада 1948 р. відбувся третій допит В. Копанського [АУ СБУ ЗО, арк. 95–100]. Тепер з ним «працював» лейтенант Волков. Він же провів і другий допит І. Ороса [АУ СБУ ЗО, арк. 106–107].

6 жовтня 1948 р. майор Фурманчук допитав Адальберта Шандора, 1916 р.н. [АУ СБУ ЗО, арк. 111–126]. На цей час колишній працівник Ужгородського фанерно-меблевого комбінату А. Шандор знаходився під арештом і перебував під вартою у внутрішній в'язниці УМДБ. Також маємо у справі 2 протоколи (рукописний оригінал і машинописна копія).

У листопаді до справи долучають нових свідків. 24 листопада 1948 р. капітан Волков допитує мешканця Сокирниці Василя Баняса [АУ СБУ ЗО, арк. 127–132]. 26 листопада 1948 р. проведено три допити: жителя Ужгорода, начальника команди «Спартак» Федора Куруцу [АУ СБУ ЗО, арк. 133–138], літературного редактора видавництва «Радянська школа» в Ужгороді Мілана Мудрицького [АУ СБУ ЗО, арк. 139–141 зв.] та редактора цього ж видавництва Емануїла Хром'яка [АУ СБУ ЗО, арк. 142–144]. Наступного дня Волков допитав ужгородського перукаря Лазаря Гелетера [АУ СБУ ЗО, арк. 145–147 зв.].

6 грудня 1948 р. капітан Волков окремо допитує вчителів Сокирницької школи Йосипа Пилипа [АУ СБУ ЗО, арк. 77 зв.], Ольгу Монич [АУ СБУ ЗО,

арк. 152–154 зв.] та Єлизавету Федорко [АУ СБУ ЗО, арк. 155–157 зв.]. Цього ж дня допитано бухгалтера колгоспу в с. Сокирниця Василя Фантича [АУ СБУ ЗО, арк. 158–161 зв.] та голову сільради Миколу Соляка [АУ СБУ ЗО, арк. 162–164]. 8 грудня 1948 р. – домогосподарку, ужгородку, дружину В. Федака – Еланку Федак [АУ СБУ ЗО, арк. 165–168].

До справи долучено виписки з протоколу допиту звинуваченого Олександра Ільницького від 20 грудня 1945 р., який спільно проводили в Києві заступник начальника відділу слідчої частини НКДБ Клименко та помічник прокурора УРСР по слідчих справах Утіна. Друга виписка – виписка з протоколу допиту О. Ільницького за наступний день, який проводив Клименко [АУ СБУ ЗО, арк. 169–172].

На допитах свідків слідчі випитували про «зрадницьку діяльність» В. Федака, уточнювали його контакти. Названі на допитах імена пізніше фігурують у справі як чергові свідки. Зокрема, В. Садварій вказав на факт побиття його В. Федаком, але уточнив, що йому нічого невідомо про факти «зрадницької діяльності» [АУ СБУ ЗО, арк. 91]. Та все ж слідчим вдалося отримати необхідну інформацію: «являвся ворогом росіян, був проугорськи налаштований [АУ СБУ ЗО, арк. 94], «восени 1945 р. із с. Сокирниця виїхав на місце проживання в м. Ужгород, боячись відповідальності перед органами Радянської влади за співпрацю і допомогу угорським окупантам» [АУ СБУ ЗО, арк. 95], «був членом «Левенте»» [АУ СБУ ЗО, арк. 98], «встановлював на селі угорські порядки» [АУ СБУ ЗО, арк. 99], силою заставляв приймати «греко-католицьку віру» [АУ СБУ ЗО, арк. 101 зв.], «виховував молодь в дусі відданість угорським окупаційним властям» [АУ СБУ ЗО, арк. 102], «брав участь у розграбуванні єврейського майна» [АУ СБУ ЗО, арк. 103], «сприяв тому, щоб в Закарпатті не була встановлена Радянська влада..., щоб Закарпатська Україна належала Чехословаччині» [АУ СБУ ЗО, арк. 112].

А. Шандора випитували про стосунки В. Федака з Ф. Гала та Я. Шрамеком. На арешт Ф. Гала нібито В. Федак відреагував: «Хоч Гала й у в'язниці, але хай подумає над тим листом, якого я йому направив у свій час з Бачинським». На уточнення, яку антирадянську діяльність проводив В. Федак, свідок доповнив: «завжди проводив наклепи на Радянський Союз і вихваляв Англію та Америку». Також А. Шандор заявив, що нібито в розмові з ним, яка відбулася в середині березня 1948 р., В. Федак висловився: «Бувши озлобленим на радянську владу і комуністів, Федак... з приводу самовбивства міністра іноземних справ Чехословаччини – Масарика, заявив так: «Винуватці вбивства міністра Чехословаччини є комуністи, тому, що вони здійснили вбивство Масарика за вказівкою Радянського Союзу»». В. Федак відчував, що незабаром органи МДБ можуть арештувати і його: «...Є справи за які органи МДБ можуть арештувати й мене, а якщо в них на даний час і немає цих справ, то вони їх знайдуть...» [АУ СБУ ЗО, арк. 125–125 зв.].

У справі зберігаються і протоколи очних ставок з В. Федаком. 22 листопада 1948 р. протягом однієї доби були проведені очні ставки з А. Шандором (тривала з

10:15 до 17:00), з В. Копанським (з 19:00 до 21:00), В. Сабадошем (з 21:00 до 21:40) та І. Оросом (з 21:40 до 23:30).

На очній ставці з А. Шандором, яку проводили слідчий слідчого відділу УМБД ЗО лейтенант Волков та заступник прокурора Закарпатської області молодший радник юстиції Кондратьєв, першим питанням стало: «Розкажіть, що Вам відомо про антирадянську діяльність В. Федака» [АУ СБУ ЗО, арк. 173]. Свідок відповів, що В. Федак: «вороже ставився до Радянського Союзу і прагнув того, щоб Закарпаття не возз'єдналося з Українською РСР». Підставою до цього стало прохання передати листа Ф. Галі від імені «інтелігенції Закарпатської України». Суть листа, за його словами зводилася до того, щоб Підкарпатська Русь не була возз'єднана з УРСР, а залишилася у складі Чехословаччини [АУ СБУ ЗО, арк. 175-175 зв.]. В. Федак заперечив зміст цього листа, вказавши, що просив Ф. Гала про допомогу в демобілізації з армії жителя Сокирниць І. Баняса. Заперечував В. Федак і висловлювання стосовно вбивства чехословацького міністра, як і слова про можливий арешт [АУ СБУ ЗО, арк. 179–180 зв., 184 зв.].

На очній ставці з В. Копанським, яку проводив Волков одноосібно, прояснялось питання про контакти В. Федака з жандармерією, роботу в «Левенте», «грабіж єврейського майна», агітацію «за прийняття греко-католицької віри». В. Федак звинувачення свідка заперечував [АУ СБУ ЗО, арк. 188 зв.].

На очній ставці з В. Сабадошем уточнювався факт побиття В. Федаком як інструктором у «Левенте» Михайла Ковача. На що арештований відповів, що він мав 1–2 випадки побиття за «непокору на заняттях» [АУ СБУ ЗО, арк. 190].

Питання «антирадянської діяльності» в с. Сокирниця стало предметом очної ставки з І. Оросом. До неї свідок відніс факт побиття членів «Левенте», прізвища яких не зміг назвати, та відвідання приміщення сільської жандармерії [АУ СБУ ЗО, арк. 193–193 зв.]. Відвідання жандармерії В. Федак пояснював «службовими справами».

Характеристика від 6 грудня 1948 р. видана Сокирницькою сільрадою на В. Федака не містила явної антирадянщини. Хоча все ж окремі тези слідчому вдалося в неї вкласти, зокрема що «під час вчительської служби працював інструктором по навчанню «Левенте», готовив кадри для угорсько-фашистської армії», примушував православних до переходу в греко-католицьку віру. Останнє речення характеристики, на нашу думку, нівелює ці звинувачення: «Після визволення Закарпаття Червоною Армією Федак був обраний секретарем с/ради с. Сокирниця, де проживав до квітня 1945 року» [АУ СБУ ЗО, арк. 195].

9 грудня 1948 р. В. Федак ознайомився з матеріалами справи. Про це свідчить «Протокол пред'яви слідства» за підписом слідчого Волкова та помічника прокурора Закарпатської області молодшого радника юстиції Нечепоренко. В цей же день Волков підготував «обвинувальний висновок», «узгодивши» його із начальником слідчого відділу підполковником Аксьоновим. Наступного дня

начальник Управління МДБ Закарпатської області полковник Чарнецький завізував «обвинувальний висновок».

В. Федак звинувачувався в тому, що: «Являвся агентом мадярської контррозвідки «Кемельгарито-Осталь», за завданнями якої проводив злочинну діяльність, за що отримував грошові винагороди. В період Вітчизняної війни СРСР з фашистською Німеччиною, служив в угорській армії, в званні молодшого лейтенанта, брав участь у боях проти Радянської армії. Був інструктором організації «Левенте», виховував молодь в проугорському дусі, бив учнів. Після звільнення території Закарпатської України Радянською армією від угорських окупантів, проводив активну роботу, спрямовану проти возз'єднання Закарпаття з УРСР». Це підпадало під згадувану нами статтю 54-4 КК УРСР. Слідча справа про звинувачення В. Федака направлялась «прокурору Закарпатської області для передачі по підсудності» [АУ СБУ ЗО, арк. 203]. 11 грудня 1948 р. прокурор затвердив «обвинувальний висновок» [АУ СБУ ЗО, арк. 206], направивши справу на розгляд до Закарпатського обласного суду.

Підготовче засідання Закарпатського обласного суду від 14 грудня 1948 р. у складі головуючого Русина, членів суду Шолома і Токаря, секретаря Дженаєвої затвердили обвинувальний висновок. В ухвалі судової колегії призначалось «слухання в закритому судовому засіданні на 18.XII.1948 р.» [АУ СБУ ЗО, арк. 207–208]. На судове засідання мали викликатись: В. Федак з внутрішньої тюрми УМДБ Закарпатської області, свідки – жителі с. Сокирниця Хустського округу А. Шандор, В. Копанський та В. Сабадош [АУ СБУ ЗО, арк. 204].

18 грудня 1948 р. судова колегія (головуючий – Шолом, народні засідателі – Суханова, Кіш, секретар – Штефаняк, за участю прокурора – Нечепоренко та захисника Юдковича) розглядала справу СК-135/48 на В. Федака. На суді підсудний частково визнав свою провину, повторивши ті аргументи на свій захист, що і на допиті у слідчого. Свідки по справі також підтвердили свої попередні покази.

До честі адвоката Юдковича, він дійсно намагався захищати підозрюваного. В ході судового засідання просив головуючого долучити покази свідка Брацайка, проте прокурор відхилив клопотання. У своєму слові адвокат також висловився, що «винуватість підсудного не доведена повністю і просив взяти до уваги пом'якшувальні обставини та обрати до підсудного відповідну міру покарання» [АУ СБУ ЗО, арк. 216 зв.].

Після повернення з нарадчої кімнати судова колегія заявила про «обтяжувальні обставини» в діях підсудного. Зокрема, його «активна діяльність в користь буржуазії, в боротьбі проти СРСР». А тому, посилаючись на статтю КК УРСР та указ від 26.05.1947 р., присудила «ув'язнення ВТТ терміном на двадцять п'ять років», з поразкою в правах ще на п'ять років [АУ СБУ ЗО, арк. 217 зв.].

Адвокат М. Юдкович склав і направив до Судової колегії з кримінальних справ Верховного суду УРСР касаційну скаргу. У ній захисник приводить низку порушень КПК УРСР, намагається навести вагомі

аргументи про занадто суворе покарання та наголошував на пом'якшувальних обставинах. Зокрема, що «засуджений займався корисною і важливою працею та мав великі заслуги в розвитку на території Закарпатської області Радянського спорту» [АУ СБУ ЗО, арк. 223 зв.]. Тому просив направити справу на повторний розгляд.

20 грудня 1948 р. касаційну скаргу написав і власноручно В. Федак. У ній він відкидав висунені звинувачення, просив долучити нових свідків, вказував на свої досягнення в налагодженні радянського спорту на Закарпатті.

29 січня 1949 р. заступник прокурора СРСР С. Шагуров підписав заключення по касаційній скарзі. У ньому вирок Закарпатського обласного суду від 18 грудня 1948 р. залишено в силі. Судова колегія Верховного суду УРСР, яка на своєму засіданні 9 лютого 1949 р. розглядала касаційну скаргу, також залишила рішення первинної інстанції в силі [АУ СБУ ЗО, арк. 233, 235].

9 квітня 1949 р. народний суд І-ої ділянки м. Ужгорода склав виконавчий лист конфіскованого майна В. Федака «для негайного виконання» [АУ СБУ ЗО, арк. 236]. У травні 1949 р. виконавцю народного суду поступила вказівка стосовно друкарської машинки «марки «Ундервуд» з російським шрифтом – 1 шт. – реалізуйте і виручені гроші здайте в рахунок держави» [АУ СБУ ЗО, арк. 237].

У травні 1951 р. справа знову переглядалася прокуратурою Закарпатської області. Підставою для цього ймовірно стала скарга В. Федака, якої, однак, немає в архівно-кримінальній справі. Прокуратура наполягала на тому, що вину В. Федака в процесі попереднього і судового слідства цілком доведено, а «враховуючи соціальну небезпеку вчиненого злочину, і особи Федак В. В.» суд правильно визначив йому міру покарання. У висновку прокуратури від 8 травня 1951 р. йшлося: «1. У задоволенні скарги Федак В. В. відмовити, наглядове провадження по скарзі. 2. Висновок направити разом зі скаргою прокурору СРСР, а справу повернути у відділ «А» УМДБ для подальшого зберігання в архіві» [АУ СБУ ЗО, арк. 241].

1 березня 1954 р. В. Федак, перебуваючи в ув'язненні в 7/2 відділі Берлагу МВС СРСР, оскаржує рішення Закарпатського обласного суду в генеральній прокуратурі СРСР. У ній він просив перегляду справи, бо вирок суду є «несправедливим і неправильним, тому, що ним було порушено основні принципи радянського кримінально-процесуального кодексу» [АУ СБУ ЗО, арк. 243]. Він аргументував це тим, що слідство опиралося на покази одного свідка О. Ільницького, але не дозволили провести з ним очної ставки. Також не задовольнили законну вимогу арештованого, запросити на судові засідання окремих свідків, на яких наполягав В. Федак. Не долучили до справи окремі документи, які доказували невинуватість підозрюваного [АУ СБУ ЗО, арк. 244–247].

У висновку підготовленому старшим ревізором управління міністерства юстиції Закарпатської області Сухоносим та помічником прокурора Закарпатської

області по спецсправам юристом І класу Чикало відзначалась «відсутність особливо обтяжувальних обставин, у зв'язку з чим обрана міра покарання не відповідає вчиненому і підлягає пом'якшенню» [АУ СБУ ЗО, арк. 264–265].

1 липня 1954 р. на засіданні комісії Закарпатської області з перегляду справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, що утримуються у місцях ув'язнення і перебувають у засланні на поселеннях, знову переглядали справу В. Федака. Доповідач по справі старший ревізор міністерства юстиції по Закарпатській області Сухоносів визнав вирок Закарпатського суду правильним, а «скаргу засудженого в його невинності такої, що не заслуговує уваги». Та відсутність обтяжувальних обставин, на його думку, може пом'якшити покарання. Колегія прийняла «знизити міру покарання до 10 років, опротестувавши вирок Обласного суду і визначення Верховного Суду УРСР перед Верховним Судом СРСР» [АУ СБУ ЗО, арк. 267].

Постановою №416н-54 Президії Верховного Суду УРСР від 4 листопада 1954 р. попередній вирок терміну ув'язнення В. Федака зменшено до 10 років. Нібито, Закарпатський обласний рух не врахував, «що Федак являється вихідцем з робітників, після з'єднання Закарпаття з Радянською Україною працював в різних установах м. Ужгорода, брав активну участь у громадському житті, ніяких компроментуючих даних за нього за цей час немає» [АУ СБУ ЗО, арк. 271].

17 січня 1955 р. В. Федак перебуваючи в ув'язненні ознайомився з постановою Верховного Суду УРСР [АУ СБУ ЗО, арк. 276]. На цьому документи за період 1950-х рр. у справі відсутні. За словами дослідників, В. Федака з ув'язнення було звільнено 29 листопада 1955 р. До Ужгорода він приїхав у березні 1956 р., «відсидівши в таборах 7 років, 1 місяць і 7 днів» [Джахман, 2021].

Важко давалася кар'єра після ув'язнення. Працював спочатку підсобником на стадіоні «Авангард». Згодом, завдяки знайомствам, йому вдалося влаштуватися тренером дитячо-юнацької спортивної школи, пізніше – тренером юнацької команди «Спартак». Ще десять років працював інструктором з фізкультури Ужгородського машинобудівного заводу [Джахман, 2021]. У 1971 р. В. Федак виходить на пенсію. Проте не полишає досліджувати історію спорту на Закарпатті. Серія публікацій у пресі стала основою для підготовки монографії. Щоправда, вийшла вона вже по смерті В. Федака, тільки 1994 р. У 21 розділі описано зародження та розвиток фізкультури й спорту в краї, спортивні товариства і клуби, історичний шлях закарпатського футболу тощо. Ім'я Василя Федака вписано в історію спорту краю.

Реабілітовано В. Федака 20 лютого 1992 р. з сухим формулюванням «На Федака Василя Васильовича поширюється ст. І Закону Української РСР про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 р.» [АУ СБУ ЗО, арк. 279].

Висновки. Отже, аналізуючи архівно-кримінальну справу В. Федака, можемо підсумовувати, що у процесі радянзації Закарпаття радянські репресивні

органи намагалися виявити всілякі «ворожі елементи». До таких було віднесено й В. Федака. Підставою для відкриття справи на нього ймовірно стали свідчення О. Ільницького заарештованого ще у 1945 р. який, нібито являвся «агентом угорської контррозвідки» давав В. Федаку «спецзавдання». Досудове слідство тривало менше двох місяців (з 12 жовтня по 9 грудня 1948 р.). За цей час проведено 12 допитів арештованого, майже два десятки свідків, проведено три очні ставки. При цьому слідство не опитало і не допустило свідків на показах, на чому наполягав

підсудний з його адвокатом, окремі документи, які б довели невинність підозрюваного тощо. Закарпатський обласний суд застосував до В. Федака максимальні терміни ув'язнення за статтею 54-4 КК УРСР – 25 років. У період реабілітації жертв політичних репресій середини 1950-х років, після написання кількох скарг, В. Федаку обмежили ув'язнення до 10 років, а в 1956 р. – звільнили з-під варті. Реабілітовано відомого громадського, спортивного діяча тільки по його смерті, на першому році незалежної України – 20 лютого 1992 р.

Список використаних джерел

- Архівно-кримінальна справа № 5959-С (Федак Василь Васильович), 1948, *Архів Управління Служби безпеки України в Закарпатській області АУ СБУ ЗО*, ф. 7, оп. 1, спр. 5959-С, на 285 арк.
- Бабидорич, М., 1991. «Моя совість чиста». Доли закарпатців: ще не реабілітований Василь Федак, відомий спортивний діяч, *Закарпатська правда*, 31 серпня, с. 1, 2, 3.
- Вегеш, М., Гиря, В., 2021. Документознавство Карпатської України (до питання щодо оцінки архівних джерел, опублікованих документів та матеріалів періодики часів) існування Карпато-Української держави, *Україна і Центральна Європа: історія, політика, культура : матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів, прав національних меншин та пандемії Covid-19»*, Ужгород: ТОВ «РІК-У», с. 358–372.
- Гавацко, С., 1993. Подвижник: [Про репресованого спортивного діяча В. В. Федака], *Календар «Просвіти» на 1993 рік*, Ужгород, с. 79–82.
- Горват, В., 2022. *Спортсмен, інтелектуал, «диверсант»...* URL: <http://silskivisti.kiev.ua/19955/print.php?n=51076> (візит 24.02.2024).
- Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. Р-1211, оп. 2. спр. 4: Распоряжения и постановления Народной Рады Закарпатской Украины о создании комитета по делам физкультуры и спорта. 25.05.1945-16.01.1946, на 34 арк.
- Джахман, М., 2021. *Навіки зі спортом. Пам'яті Василя Федака (Фото)*. URL: <https://prozahid.com/naviky-zi-sportom-pam-iaty-vasylia-fedaky-foto/> (візит 24.02.2024).
- Довганич, О., 1995. Без вини зробили злочинцем. В. Федак – літописець закарпатського спорту, *Новини Закарпаття*, 31 січня, с. 6.
- Довганич, О., 1995а. *Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні долі: Історико-краєзнавчі статті і нариси*: [Про репресованих О. Білак, І. Мондока, Д. Климуша, А. Патруса-Карпатського, В. Федака, Ю. Гаджегу, І. Гарайду], Ужгород: Патент, 259 с.
- Довганич, О., 2001. Літописець закарпатського спорту: [Про репресованого В. Федака], *Ужгород*, 15 вересня, с. 14.
- Довганич, О., 2001а. Літописець закарпатського спорту: [Про репресованого В. В. Федака], *Календар українців Угорщини на 2001 рік*, Ужгород: Мистецька лінія, с. 77–79.
- Довганич, О., Ребрик, І., 2007. Федак Василь Васильович, *Екзиль*, №2 (7), с. 30.
- Кримінальний кодекс УРСР, 1945. Офіційний текст із змінами і доповненнями на 1 січня 1945 року з додатками і постатейними матеріалами. Київ-Харків: Українське державне видавництво, 294 с.
- Кушнірук, В., 1992. З когорти одержимих: [Про спортивного діяча Василя Федака], *Новини Закарпаття*, 18 червня, с. 6.
- Мищанин, В., 2022. Реабілітовані в ХХІ столітті... 3 підсумків роботи регіональної комісії з реабілітації в Закарпатській області, *Радянські репресії у західних областях України (1939–1953): історія, особистості, пам'ять* : колективна монографія / відп. ред. В. Ільницький, Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, с. 82–105.
- На Голгофу й назад. Справа Василя Федака, 2021 / [уклад.: Баняс В., Павловець В.], Київ: Арт Економі, 103 с.
- Наказ Міністерства культури України 25.10.2018 № 926 «Про затвердження Положення про Національну комісію з реабілітації та Типового положення про регіональну комісію з реабілітації». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1281-18#Text> (візит 09.04.2024).
- Подкур, Р., 2012. *Реабілітовані історією*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=reabilitovani_istoriieju (візит 09.04.2024).
- Реабілітовані історією*, 2003. У двадцяти семи томах. Закарпатська область. У двох книгах. Книга перша, Ужгород: ВАТ «Видавництво “Закарпаття”», 788 с.
- Реабілітовані історією*, 2004. У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область. У двох книгах. Книга друга, Ужгород: ВАТ «Видавництво “Закарпаття”», 2004, 800 с.
- Ребрик, А., 2013. *Василь Федак: з історії спорту на Закарпатті*. URL: <https://zakarpattya.net.ua/Blogs/115634-Vasyil-Fedak-z-istorii-sportu-na-Zakarpatti> (візит 24.02.2024).
- Сенько, І., 2003. Василь Федак – перший літописець закарпатського спорту: [Про репресованого громадського і спортивного діяча Закарпаття], *Вечірній Ужгород*, 1 травня, с. 4.
- Токар, М., 2001. Видатний спортивний діяч Закарпаття: [Про репресованого В. Федака], *Календар «Просвіти» на 2001 рік*, Ужгород, с. 176–177.
- Федак, Василь, 1936. *Організація футболу*, Ужгород: Издание Подкарпатурської Жупы Футбольовий, 72 с.
- Федак, Василь, 1936а. 17 лѣтъ спортивной жизни на Подк. Руси, *Подкарпатская Русь за годы 1919 – 1936*, Ужгород, с. 165–171.
- Федак, В., 1994. *Закарпаття у спортивному вимірі*, Ужгород: Видавництво «Карпати», 148 с.

References

- Arkhivno-kryminal'na sprava № 5959-S (Fedak Vasył' Vasył'ovych) [Archive-criminal case No. 5959-C (Vasył Fedak)], *Arkhiv Upravlinnyia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Zakarpat-s'kiy oblasti*, f. 7, op. 1, spr. 5959-S, na 285 ark. (in Russian).
- Babydorych, M., 1991. «Moya sovist' chysta». Doli zakarpatsiv: shche ne reabilitovanyy Vasył' Fedak, vidomyy sportyvnyy diyach [«My conscience is clear». Fates of Transcarpathians: not yet rehabilitated Vasył Fedak, a famous sports figure], *Zakarpat-s'ka pravda*, 31 serpnia, s. 1, 2, 3. (in Ukrainian).
- Vehesh, M., Hyrya, V., 2021. Dokumentoznavstvo Karpat-s'koyi Ukrainy (do pytannya shchodo otsinky arkhivnykh dzherel, opublikovanykh dokumentiv ta materialiv periodyky chasiv) isnuvannya Karpato-Ukrayins'koyi derzhavy [Documentary studies of Carpathian Ukraine (on the issue of evaluating archival sources, published documents and periodical materials) of the existence of the Carpathian-Ukrainian state], *Ukrayina i Tsentral'na Yevropa: istoriya, polityka, kul'tura : materialy VI mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi «Format rozvytku vidnosyn Ukrainy ta kraini Tsentral'noyi Yevropy u konteksti vplyvu hibrydnoyi viyny, vyborchyykh protsesiv, prav natsional'nykh menshyn ta pandemiyi Covid-19»*, Uzhhorod: TOV «RIK-U», s. 358–372. (in Ukrainian).
- Havatsko, S., 1993. Podvyzhnyk: [Pro represovanoho sportyvnoho diyacha V. V. Fedaka] [The wanderer: [About the repressed sportsman V. V. Fedaka]], *Kalendar «Prosvity» na 1993 rik*, Uzhhorod, s. 79–82. (in Ukrainian).
- Horvat, V., 2022. Sport-smen, intelektual, «dyversant»... [Sportsman, intellectual, «saboteur»...]. URL: <http://silskivisti.kiev.ua/19955/print.php?n=51076>. (in Ukrainian).
- Derzhavnyy arkhiv Zakarpat-s'koyi oblasti (DAZO) [The State Archive of the Transcarpathian Region], f. R-1211, op. 2, spr. 4: Rasporozhenniya i postanovleniya Narodnoy Rady Zakarpatskoy Ukrainy o sozdanii komiteta po delam fizkul'tury i sporta. 25.05.1945-16.01.1946, na 34 ark. (in Ukrainian, in Russian).
- Dzhakhman, M., 2021. *Naviky zi sportom. Pam'yati Vasylya Fedaky (Foto)* [Forever with sports. In memory of Vasył Fedak (Photo)]. URL: <https://prozahid.com/naviky-zi-sportom-pam-iati-vasyliya-fedaky-foto/> (in Ukrainian).
- Dovhanych, O., 1995. Bez vyny zrobyly zlochyntsem. V. Fedak – litopysets' zakarpat-s'koho sportu [Made a criminal without fault. V. Fedak is a chronicler of Transcarpathian sports], *Novyny Zakarpattya*, 31 sichnya, s. 6. (in Ukrainian).
- Dovhanych, O., 1995 a. *Roky lykholittya: nevidomi storinky i trahichni doli: Istoryko-krayeznavchi statti i narysy: [Pro represovanykh O. Bilak, I. Mondoka, D. Klympusha, A. Patrusa-Karpat-s'koho, V. Fedaka, Yu. Hadzhehu, I. Haraydu]* [Years of disaster: unknown pages and tragic destinies: Historical and local history articles and essays: [About the repressed O. Bilak, I. Mondok, D. Klimpus, A. Patrus-Karpatskyi, V. Fedak, Y. Gadzhegu, I. Garaidu], Uzhhorod: Patent, 259 s. (in Ukrainian).
- Dovhanych, O., 2001. Litopysets' zakarpat-s'koho sportu: [Pro represovanoho V. Fedaka] [Chronicler of Transcarpathian sport: [About the repressed V. Fedak], *Uzhhorod*, 15 veresnya, s. 14. (in Ukrainian).
- Dovhanych, O., 2001a. Litopysets' zakarpat-s'koho sportu: [Pro represovanoho V. V. Fedaka] [Chronicler of Transcarpathian sports: [About the repressed V. V. Fedaka], *Kalendar ukrayintsiv Uhorshchyny na 2001 rik*. Uzhhorod: Mystets'ka liniya, s. 77–79 (in Ukrainian).
- Dovhanych, O., Rebryk, I., 2007. Fedak Vasył' Vasył'ovych, *Ekzyl'* [Fedak Vasył Vasyliovych], №2 (7), s. 30. (in Ukrainian).
- Kryminal'nyy kodeks URSR* [Criminal Code of the Ukrainian SSR], 1945. Ofitsiyinyy tekst iz zminamy i dopovnennyamy na 1 sichnya 1945 roku z dodatkamy i postateynymy materialamy, Kyiv-Kharkiv: Ukrayins'ke derzhavne vydavnytstvo, 294 s. (in Ukrainian).
- Kushniruk, V., 1992. Z kohorty oderzhymykh: [Pro sportyvnoho diyacha Vasylya Fedaka] [From the cohort of the obsessed: [About sports figure Vasył Fedak], *Novyny Zakarpattya*, 18 chervnya, s. 6. (in Ukrainian).
- Mishchanyan, V., 2022. Reabilitovani v XXI stolitti... Z pidsumky roboty rehional'noyi komisii z reabilitatsiyi v Zakarpat-s'kiy oblasti [Rehabilitated in the 21st century... From the results of the work of the regional commission on rehabilitation in Zakarpattia region], *Radyans'ki represiyi u zakhidnykh oblastiakh Ukrainy (1939–1953): istoriya, osobystosti, pam'yat'* : kolektyvna monohrafiya / vidp. red. V. Il'nyts'kyi, Riga, Latvia: «Baltija Publishing», s. 82–105. (in Ukrainian).
- Na Holhofu y nazad. Sprava Vasylya Fedaka, 2021* / [uklad.: Banyas V., Pavlovet's V.] [To Golgotha and back. The case of Vasył Fedak], Kyiv: Art Ekonomi, 103 s. (in Ukrainian).
- Nakaz Ministerstva kul'tury Ukrainy 25.10.2018 № 926 «Pro zatverdzhennya Polozhennya pro Natsional'nu komisiiu z reabilitatsiyi ta Typovoho polozhennya pro rehional'nu komisiiu z reabilitatsiyi» [Order of the Ministry of Culture of Ukraine dated 25.10.2018 No. 926 «On approval of the Regulation on the National Rehabilitation Commission and the Model Regulation on the Regional Rehabilitation Commission»]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1281-18#Text>. (in Ukrainian).
- Podkur, R., 2012. *Peabilitovani istoriyeyu* [Rehabilitated by history]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=reabilitovani_istoriieju (vizyt 09.04.2024). (in Ukrainian).
- Reabilitovani istoriyeyu*, 2003 [Rehabilitated by history]. U dvadtsyaty semy tomakh. Zakarpat-s'ka oblast'. U dvokh knykh. Knyha persha, Uzhhorod: VAT «Vydavnytstvo «Zakarpattya», 788 s. (in Ukrainian).
- Reabilitovani istoriyeyu*, 2004 [Rehabilitated by history]. U dvadtsyaty semy tomakh. Reabilitovani istoriyeyu. Zakarpat-s'ka oblast'. U dvokh knykh. Knyha druha, Uzhhorod: VAT «Vydavnytstvo «Zakarpattya», 2004, 800 s. (in Ukrainian).
- Rebryk, A., 2013. *Vasył' Fedak: z istoriyi sportu na Zakarpatti* [Vasył Fedak: from the history of sports in Transcarpathia]. URL: <https://zakarpattya.net.ua/Blogs/115634-Vasył-Fedak-z-istorii-sportu-na-Zakarpatti> (24.02.2024). (in Ukrainian).
- Sen'ko, I., 2003. Vasył' Fedak – pershyi litopysets' zakarpat-s'koho sportu: [Pro represovanoho hromads'koho i sportyvnoho diyacha Zakarpattya] [Vasył Fedak – the first chronicler of Transcarpathian sports: [About the repressed social and sports figure of Transcarpathia], *Vechirnyy Uzhhorod*, 1 travnya, s. 4. (in Ukrainian).
- Tokar, M., 2001. Vydatnyy sportyvnyy diyach Zakarpattya: [Pro represovanoho V. Fedaka] [Prominent sports figure of Transcarpathia: [About the repressed V. Fedak], *Kalendar «Prosvity» na 2001 rik*, Uzhhorod, s. 176–177 (in Ukrainian).
- Fedak, V., 1936. *Organizatsiya futbolu*, Uzhgorod: Izdanie Podkarpatorus'koy Zhupy Futbolovoy, 72 s. (in Russian).
- Fedak, V. 1936 a. 17 let sportivnoy zhizni na Podk. Rusi, *Podkarpatskaya Rus' za gody 1919–1936*, Uzhhorod, s. 165–171 (in Russian).
- Fedak, V., 1994. *Zakarpattya u sportyvnomu vymiri* [Transcarpathia in the sports dimension], Uzhhorod: Vydavnytstvo «Karpaty», 148 s. (in Ukrainian).

Vasyl Mishchanyn

Doctor of History, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Modern History of Ukraine and foreign countries, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Rostyslav Balashov

graduate student of the Department of Modern History of Ukraine and foreign countries, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

ANALYSIS OF THE ARCHIVAL CRIMINAL CASE OF VASYL FEDAK

The article analyzes the archival and criminal case of Vasyl Fedak. Vasyl Fedak, living in Transcarpathia, experienced the politics and rules of many states and regimes at his age. He was born in 1911 in Austria-Hungary. He received his education, from primary to higher education, in Czechoslovakia. There, he completed his military service, obtaining the military rank of lieutenant. At this time, his interests are sports and sports journalism. During the Carpathian Ukraine (1938-1939) period, V. Fedak moved to Khust, where he ran a sports column in the government newspaper "Nova Svoboda". During the Hungarian occupation, he worked as a teacher in the village of Sokyrnytsia. Later, he was mobilized as an officer in the Hungarian army. With the arrival of the Soviet troops, Vasyl Fedak was elected secretary of the people's committee in the village of Sokyrnytsia, a delegate of the First Congress of National Committees of Transcarpathian Ukraine. In May 1945, he was appointed chairman of the Committee for Physical Education and Sports at the National Council of Transcarpathian Ukraine. Here, he is actively involved in the development of sports in the region. For less than a year, he worked as the head of the physical education and sports committee in the conditions of the Transcarpathian region (created in January 1946). In December 1946, he was dismissed from his leadership position. In October 1948, he was arrested by the MGB authorities. He spent seven years, one month and seven days in the camps. It wasn't easy to have a career after returning. He barely managed to get a job as a coach and, later, a physical education instructor. V. Fedak died in independent Ukraine - October 25, 1991. He left behind his life's work - the monograph "Transcarpathia in a Sports Dimension" published posthumously in 1994. Investigating the criminal case, we tried to understand its organization, conduct, work of the investigator (investigators), interrogation of witnesses, conduct of face-to-face bets, etc. All this is important because in just a little more than two months (from October 12 to December 9, 1948), the documents of the investigative department in the case number 205 sheets. Another 32 sheets are materials of the prosecutor's office and the court, 40 sheets on the review of the case in 1951-1955 and 8 sheets of documents with materials related to the rehabilitation of V. Fedak in 1991-1992. V. Fedak was sentenced to 25 years in prison. He was declared a resident of Hungarian counter-intelligence, "education of youth in the fascist spirit", participated in battles against the Red Army and made speeches against the reunification of Transcarpathia with Soviet Ukraine. In 1954, his term was reduced to 10 years. At the end of November 1955, he was released from custody. He was rehabilitated on February 20, 1992, with the wording that Fedak Vasyl is subject to Article I of the Law of Ukraine, "On Rehabilitation of Victims of Political Repression in Ukraine," April 17, 1991.

Keywords: criminal case, People's Secretariat (Ministry) of State Security, investigator, interrogation, prosecutor's office, Ukrainian SSR, Vasyl Fedak, sports, rehabilitation.

АНТРОПОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, УСНА ІСТОРІЯ

УДК 398.47(=161.2:477.87)

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(50\).2024.305705](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(50).2024.305705)

МОТИВ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ВІДЬМИ У КОНТЕКСТІ КАЛЕНДАРНОЇ ОБРЯДОВОСТІ ДОЛИНЯН ЗАКАРПАТТЯ

Галина Рейтій

аспірантка кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
старша наукова співробітниця відділу науково-освітньої роботи
КЗ «Закарпатський музей народної архітектури та побуту» ЗОР, Ужгород
E-mail: halyna.reitii@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-7027-6668>

Відьма (босорканя) є одним із найпопулярніших персонажів у міфологічній традиції всіх народів. Вірування та уявлення про неї й станом на сьогодні залишаються досить поширеними серед українців. Багато повір'їв законсервувалося на теренах проживання етнографічної групи долинян Закарпаття. Дана проблема мало вивчена і вимагає подальших досліджень. Ця теза аргументована тим, що окреслена проблема зазвичай є складовою частиною ширших тематик – народної демонології та календарної обрядовості, тобто наше питання як правило досліджується у цих контекстах фрагментарно. На базі опублікованих джерел та польових етнографічних записів розкрито міфологічну репрезентацію мотиву ідентифікації відьми (босоркани) у пласті календарної традиції долинян Закарпаття. Продемонстровано розповсюдження, збереження, етнолокальні властивості народних вірувань та магичних практик у зв'язку з узвичаєними уявленнями про способи виявлення і нейтралізації представниць відьомського ремесла та їхніх актів чарування. У статті розглядаються ключові функції цього персонажа народного демонімікону етнографічної групи долинян Закарпаття у структурі найбільших християнських свят традиційного календаря: Святвечора (Різдво Христового), Благовіщення, Юрія, Великодня, Трійці (Зелених свят), Івана Купала і т. д. На підставі наявних відомостей простежено періоди найбільшої активізації діяльності відьми. На основі теренових дослідів виявлено комплекс багатоманітних способів викриття відьми в церкві, що відзначаються винятковими локальними особливостями. Фактаж цієї наукової статті може слугувати для підготовки комплексних напрацювань про народну демологію, світоглядні вірування, календарну обрядосферу долинян Закарпаття та українців загалом. Також ця тема може бути інкорпорована у розробки окремих аспектів і проблем етнологічної науки.

Ключові слова: долиняни Закарпаття, демонологія, відьма (босорканя), ідентифікація, народний календар, повір'я, обряди.

Постановка проблеми. Одним із наріжних світоглядних концептів народного демонімікону є архаїчні й розповсюджені вірування про негативний вплив різноманітних демонічних сутностей та потреба захисту від них з можливістю знешкодження їхніх дій. Задля цього народна свідомість випродукувала низку апотропейних заходів, котрі вписуються в усі сфери традиційної обрядовості, зокрема в календарну. Ритуально-сакральні періоди відіграють важливу роль для ідентифікації та нейтралізації відьом. У такі моменти відбуваються т. зв. космологічні переломи, коли межі між реальним та потойбічним світом тоншають. З огляду на це говоримо про активізацію нечистої сили. Такими демонологічно маркованими періодами виступають цикли свят: різдвяно-водохресний, великодній, трійцько-купальський.

Народні вірування долинян Закарпаття стосовно виявлення відьми (босокарні) у календарно-обрядовій канві не були предметом окремого наукового дослідження. Цим і зумовлена актуальність розвідки. Переважно ті чи інші елементи цього питання розглядалися побіжно або у контексті народної демонології, або у пласті обрядів зимового, весняного,

літнього та осіннього циклів Закарпаття.

Метою наукової публікації є необхідність визначення локальної специфіки ритуальної ідентифікації відьми у календарній традиції долинян Закарпаття, оскільки дослідження цього мотиву має фрагментарний контекстуальний характер.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Зазначеної проблематики у своїх дослідженнях торкалася низка вчених. Одним із перших контекстуально опрацював питання знаний закарпатський етнограф, фольклорист та краєзнавець Ф. Потушняк. Дані, котрі нас цікавлять, знаходимо у його статтях на шпальтах часопису «Літературна неділя»: «Відьма и еѣ признаки» [Потушняк, 1944, с. 57–59] та «Ростина в народномъ вѣрованю» [Потушняк, 1942, с. 80–83]. Перша публікація дозволяє нам ознайомитися зі способами розпізнання відьми в умовах сакрального часу. Описи дозволяють здійснити компаративний аналіз із сьогоденною ситуацією в місцях проживання долинян Закарпаття у цьому напрямку. Інша ж публікація розкриває роль рослини у народних традиціях лікування та ворожіння. За її допомогою ми можемо зрозуміти, коли та як

використовують дари флори не лише звичайні люди, але й ті, котрі наділені демонічними властивостями. Дотичною до цієї теми є текст І. Сенька «Босорканя на терлиці» [Сенько, 1992, с. 10–11].

Для порівняльної характеристики теж використано напрацювання з інших регіонів України. Головно це етноісторична Волинь. Календарно-обрядовим проявам волинської демонології присвятила дослідницьку роботу А.-Д. Кривенко [Кривенко, 2017а; Кривенко, 2017b, с. 859–866]. Завдяки її розвідкам можемо простежити загальноетнічні та регіональні особливості з ідентифікування відьми.

Діаспорними можна назвати наукові тексти В. Короля та М. Шмайди. У сферу етнографічно-фольклористичних студій першого науковця потрапили українці Румунії [Король, 2018, с. 405–417]. На базі польових матеріалів з Марамороського повіту він аналізує образ відьми – від способів розпізнання за зовнішніми та поведінковими ознаками до заходів зі захисту від їх зловорожої діяльності. М. Шмайда натомість досліджував календарну ритуалістику русинів-українців в Чехословаччині [Шмайда, 1992]. Перший том праці присвячений зимовому та весняному циклам. Особливо цінна у цих доробках для нас інформація про «стілчик для відьми», який майстрували у сакральний період.

Вартують уваги розвідки української фольклористики зі Словаччини Н. Вархол. У межах нашого дослідження нас передовсім цікавлять три праці: статті «Жінка-демон в народних віруваннях українців Східної Словаччини» [Вархол, 1982, с. 275–310], «Жінка-демон в українсько-словацькому фольклорному прояві» [Вархол, 2007, с. 151–159] та монографія «Народна демонологія українців Словаччини» [Вархол, 2017]. Контекстуально наукові статті перегукуються між собою та взаємодоповнюються. Крім того, вони є важливою складовою останньої праці як фундаментального та комплексного дослідження з міфології українців Словаччини. Завдяки цим текстам ми можемо провести паралель з уявленнями стосовно демонологічно маркованих календарних дат, коли можна виявити та знешкодити відьму.

Виклад основного матеріалу та отриманих наукових результатів дослідження. Хоч і вважається, що нечиста сила здатна до шкідливих дій у будь-який період, однак пік активізації припадає на великі релігійні свята. У декого ця теза викликає парадоксальні думки, адже сакральний час, за замовчуванням, мав би сильніше притупляти діяльність злих духів. Однак, з іншого боку, говоримо про те, що у календарні свята межа між людським та потойбічним світом тоншає, відбувається своєрідний перелом. Відбувається руйнування старого світу й народження нового у метафоричному розумінні. Певною мірою на це наклав відбиток процес християнізації язичників. Відомо, що задля оптимального навернення у нову релігію її адепти користувалися методом синтезу: на поганські свята та звичаї накладалися християнські. Таким чином утворився духовний феномен двовір'я.

Перелік демонологічно маркованих календарних дат, під час яких фіксується найбільша відьомська активність, доволі широкий. У східних та західних

слов'ян суди передусім відносяться наступні: Святвечір (Різдво Христове), Благовіщення, Великодень, Юрія, Трійці, Івана Купала. У цій публікації ми зробимо акцент на найзнаковіших для долинян Закарпаття.

Найбільшим святом народного календаря долинян Закарпаття вважається Великдень. Цей день символізує собою не лише Воскресіння Ісуса Христа та спокутування гріхів, але також безперервність життя, набуття нових форм. У проєктуванні демонологічного світогляду Великдень відіграє ключову роль, особливе значення надавали Великодній п'ятниці [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VI, оп. 18, од. зб. 5, арк. 12; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VI, оп. 11, од. зб. 4, арк. 2; КМЙ]. Під час великодніх урочистостей існує низка способів ідентифікувати відьму: від дислокування до магічних ритуалів.

Свою лепту вносила церква як центр скупчення соціуму. Пізнати босоркань можна за особливим поведінням із сакральною спорудою: способом входу чи виходу, місцем розташування під час служби, реакцією на елементи церковного обряду тощо. Етнофори поділилися прикладами:

«Казали, що не прямо, а за боком заходила до церкви, бо їв роги мішавуть» (с. Копинівці Мукачівського р-ну) [БНІ];

«Така жона задом з церкви виходжує» (с. Оріховиця Ужгородського р-ну) [РМІ];

«Казали ош иош боло відіти на Воскрисеніє. На Великдень, к суботу увечері. Усі з церкви йдуть, а босорканя не йде. На обход не йде. [...] Она у церкви [ся лишатъ]» (с. Боржавське Берегівського р-ну) [ОСМ];

«Кажуть що на сейночному всі відьми виходять із церкви» [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. III, оп. 7, од. зб. 1, арк. 86];

«Босоркані в церкві хрестяться лівою рукою, стоячи біля дверей. Як виходить з церкви, закриває зад себе двері» [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. III, оп. 2, од. зб. 4, арк. 34];

«А пак ото коли той [священник] виносить шось [чашу] тай ни голову вроді пускавуть» [КІП];

«Також могли розпізнати відьму через «хрест». Відьма не може коло нього сидіти, стояти. Вона не заїде ніколи до церкви, а буде стояти під нею» [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 7, од. зб. 2, арк. 3];

«Якщо покласти під церковні двері освячений на Великдень зубок часника, то відьма не зможе зайти в церкву» [КМЮ];

«У великодню п'ятницю відьми старалися дістати золу із кадила. Казали, що це на смерть» [КМЙ].

У соціально однорідному просторі ця манера поведінки сприймається як девіантна. Тому ставлення до людей, котрі відхилялися від норм суспільства, носило радикально негативний характер.

Доволі повно представлені на кореспондованих теренах уявлення про священника як про особу, яка володіє надприродною можливістю вирізняти нечисту жінку з-поміж інших. Ця здатність для пізнання її прихованої сутності пояснюється тим, що як служитель церкви він отримав дар від Господа. Це уміння проявляється під час богослужіння:

«Ще казали, що ідуть такі жони до церкви та

священик, коли одягаєся у тоти ризи, та відчуває» (с. Лохово Мукачівського р-ну) [КМЮ];

«То священик казав, що ун видить, ко у церкві. Він казав, що видить, ко такий нечистий» (присілок Ленівці с. Лохово Мукачівського р-ну) [ГММ];

«Кажуть, шо коли пуп Чашу несе в церкві, коли причащати, та держить так Чашу і каже: «Зі страхом [Божим] і вірою приступіть», – і видить їх» (с. Лавки Мукачівського р-ну) [КММ];

«...кої піп читає «Вірую» та вни йдуть вон» (с. Олешник Берегівського р-ну) [КТВ];

«Якщо вона ходила до церкви, то коли пуп кадилом махав, то вона тікала з церкви» (с. Жуково Мукачівського р-ну) [ШПС];

«Ото сященник лиш і відів, не прості люди. А лиш священник. [...] Она мусить уходити. На «Іже хирувими» она виходить» (с. Боржавське Берегівського р-ну) [МЕМ];

«...священник у церкві чувствував, коли они были в церкві. І было так, що священник казав: «Ви знаєте, ко туй недоброє чинит, та будьте добрі, уйдіт із церкви». А обычно коли босоркані заходять в церкву, то лиш после коли прочитают Євангеліє, бо шось їх там не пускає. При кунці служби вни лиш заходили» (м. Хуст Хустського р-ну) [СЄЮ];

«За розповідями священника, він бачить в церкві хто босорканя. Коли він виходить з кадилом, то у вродженої відьми очі червоні як грань, а у навченої відьми – зелені як у жаби» (с. Керецьки Хустського р-ну) [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, арк. 4];

«Коли священник проходив по церкві з кадилом, то над кожною людиною світиться німб, а над відьмою ні» (с. Чумальово Тячівського р-ну) [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 8, од. зб. 3, арк. 8].

Ця тенденція притаманна багатьом народам. Наприклад, подаємо фрагмент з осередку мораван: «У Кобильську вірять, що священник біля вівтаря впізнає кожну відьму, коли погляне на присутніх у церкві крізь причастя. Кожна стоїть спиною до вівтаря» [Воґас, 1922, s. 728].

Однак не завжди вдається на такому рівні вирізнити представників нечистої сили. Зустрічають записи, у яких йдеться про використання додаткових предметів. Переважно для обрядодій використовують сакральні атрибути, як-от Святі Дари (вино та проскури), якщо бажають вирахувати серед присутніх парафіян босорканю. Специфікою таких ритуалів поділилися крайнянські долиняни:

«Казали, що ош запиту треба причастя. На тому ворожили. Кіть узьме причастя в рот і обов'язково дивляться, особливо в монастирях, би запивков запили. І тоді вже проглотнула» (присілок Ленівці с. Лохово Мукачівського р-ну) [ГММ];

«Як будете іти ся причащати, причастя, – каже, – пуд язик узьміть і принесіть думу, – каже. [...] Быв пец а бив кұш такий. – І загорніть то причастя у кұш. Божое причастя, Христове тіло і кров Христова» (с. Лавки Мукачівського р-ну) [КММ].

Знаний етнограф Закарпаття Ф. Потушняк також знайомий з подібним явищем. Про це говорить фрагмент його наукової публікації: «Відьму можна познати, передовсім на великдень. Коли попь иде зь

причастьемь, они вздаь отвертаються. Якь тогды взяти подь язъкь кусокь причастя, то можно всѣ вѣдьми выдѣлили в церкви. Они мають роги, якь оленячѣ великѣ, посля того якь котра за стара и вызначна» [Потушняк, 1944, с. 58].

Якщо вище названі атрибути наділені за замовчуванням ореолом святості, то іншим предметам можна надати таких характеристик. Одна інформантка для доказу цієї позиції засвідчила про ритуал із зерням кукурудзи: «Коли несе у млин мелай молоти, та той мелай, шо впаде, та під язък покласти. Та піти до церкви, та усіх босоркані увидиши. Та моя сестра Маріка сяк зробила. Та налічила у церкві чотирнадцять босоркань» (м. Виноградів Берегівського р-ну) [ЗОС].

Оперуємо даними ще про один спосіб виявлення відьми. Він полягає у спогляданні крізь дірку у дошці від труни: «Відьму можь и такь познати, что треба на неѣ подивитися черезь сукову ямку на деревы зь труны дерева подь час великодной службы» [Потушняк, 1944, с. 58]. Цей модус зустрічається й в інших регіонах України [Кривенко, 2017а, с. 76; Кривенко, 2017б, с. 862; Гнатюк, 2000, с. 225].

У період календарних свят можна ідентифікувати відьом не тільки на базі спостережень. Нерідко покладаються на складніші ритуали, котрі виконуються вдома чи церкві під час літургій. Миряни вважають їх ефективнішими за умови чіткого дотримання інструкцій. У таких випадках протягом конкретного періоду обряд реалізовується поетапно.

Серед таких обрядів, пов'язаних із Великоднем, зафіксовано з використанням змії та часнику. Про цей спосіб зробив нотатку Ф. Потушняк: «На благовіщення треба пристрѣтити и убити змію, голову отрѣзати и посадити на межи вѣ ней чеснокъ. Коли той чеснокъ выросте, взяти перо зь него и застромити за шапку и такь ити на великдень до церкви» [Потушняк, 1944, с. 58]. При цьому слід розуміти, що опісля ідентифікації людина мала подбати про власну безпеку. Адже відьми як напівдемонічні істоти легко можуть зрозуміти, хто їх викрив, та задля збереження власної таємниці нашкодити тій людині. У даному випадку вірник при поверненні додому має сіяти за собою мак, щоб його не наздогнали босоркані та не розірвали на шмаття [Потушняк, 1944, с. 58].

Не можна не звернути увагу на важливий за значенням обряд під назвою *стілець для відьми*. Він є класичним зразком серед народів Центральної Європи та Балканського півострова. Фігурує також найменування *стілець Люції*. Перша назва, яка поширена на Закарпатті, відповідає власне призначенню цього виду меблів у його магичній конструкції. Другий термін аргументований іменем святої католицької церкви, від дня пам'яті котрої розпочинали роботу над предметом. Серед волинян також зустрічаємо інформацію про аналогічний спосіб [Кривенко, 2017а, с. 76; Кривенко, 2017б, с. 862].

Терміни виготовлення стільчика могли варіюватися, однак незмінним є один момент – в межах знакових дат. Так, у наших сусідів процес міг тривати від дня св. Люції до Вілії (Різдва). На Закарпатті фігурують такі варіанти: протягом дня перед Новим роком [Сенько, 1992, с. 283], від Пилипівки до Різдва

[АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. III, оп. 7, од. зб. 1, арк. 85], від Різдва до Великодня [Потушняк, 1944, с. 59], від Страсного Четверга до Святвечора [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 7, од. зб. 2, арк. 58], від Великодня до Великодня [БА]. Ця практика поширена також в українців Румунії від свята Андрія до Різдва [Король, 2018, с. 411]. Натомість в українців історико-етнографічної Пряшівщини (Словаччина) майстрування відбувалося від першого дня Великого посту до Живного Четверга [Шмайда, 1992, с. 386].

Згаданий стілець має бути зроблений з дев'яти або з дванадцяти видів дерева [Потушняк, 1944, с. 59; Myslivecke..., 1879, s. 25]. Пораз зустрічається деталь, що він має три ніжки замість чотирьох. Робота над ним проводиться щодня і виконується у цілковитій тиші, не можна фрагменти з'єднувати між собою цвяхами чи чимось металевим [Bohas, 1922, s. 729]. Останній штрих вносять на ранок Великодня чи Святвечора [Потушняк, 1944, с. 59]. Фольклорист Іван Сенько натомість зафіксував оповідь про те, що у часовому проміжку обмежувалися одним днем та одним видом дерева [Сенько, 1992, с. 283].

При дотриманні усіх норм стілець можна використовувати за призначенням. По завершенні роботи він брався на святкове богослужіння, і поки на ньому сиділи чи стояли – доти до поля зору потрапляли босоркані. Польові записи говорять так:

«...узяти свячений ніж і на Страсний Четвер почати майструвати стільчик, закінчити його до Святвечора, потім піти з ним до церкви і сісти на нього. Сидячи на ньому можна побачити всіх босоркань» (с. Пацканьово Ужгородського р-ну) [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XII, оп. 2, од. зб. 4, арк. 58];

«Кажуть, що перед Різдом, що є Пилипове говіня, то за всьо говіня треба зробити стільчик. Кождий день шось майструвати, а дале піти з тим стільчиком на всиночное, сісти на нього і буде видно всіх босоркань і відьмів» (с. Підвиноградів Березівського р-ну) [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. III, оп. 7, од. зб. 1, арк. 85-86];

«Береса его тогда изъ собою до церкви и коли попь спъвае «Рождество твоє...» тогда треба стати на него и роздивитися. Буде видно всть вдьмы въ церкви, бо въ каждой будутъ роги на головь» [Потушняк, 1944, с. 59].

Українці Словаччини, як зафіксувала Н. Вархол, можуть також просто дивитися з-під стільчика поміж свої розчепірені ноги, щоб ідентифікувати місцевих відьом [Вархол, 2017, с. 204].

Аналіз фактографічних даних дає змогу констатувати, що розглянутий фрагмент календарної обрядовості має питомі загальнослов'янські риси.

Слід зауважити, що у цих уривках йде мова про безпосереднє використання предмета в сакральній локації. Однак краєзнавець І. Сенько акцентує на тому, що по завершенню майстрування необхідно «весь той день все робити, сидячи на ньому», лише опісля брати на літургію [Сенько, 1992, с. 283]. Вочевидь, таким чином майстер норівився досягнути синергії, надати магічному предмету особистих рис, тим самим посилюючи його функціональне призначення. Припускаємо, це дозволяло також перевести

можливості стільця у латентний стан, якщо потрапить у використання інших осіб.

Можливі також інші варіації підготовки магічного предмета та його застосування. Так, у середовищі ужгородсько-середнянських долинян головним атрибутом були сірники: *«Дідо шо туй мій небіщик жив, та він казав шо би взнати босорканю вать відьму, треба од паски до паски, складувати по одному швабликови в динь хижу, каждий динь, не профітькати, і до самої паски. Потому заходите до церкви і ви увидите ко відьма»* (с. Яроч Ужгородського р-ну) [БА].

За тим же принципом у Стражніце (Південно-моравський край), для порівняння, могли випродувати батіг: той, хто плете батіг від Люції до Різдва Христового, а опівночі на Святий вечір та на Страсну п'ятницю вдарить ним, а потім у Страсну п'ятницю, коли поведе коня вбрід, то, взявши з собою батіг, зможе побачити відьом, які катаються по струмку згори донизу [Bohas, 1922, s. 728].

Допомагають розкрити демонічну суть також великодні наїдки. Зафіксовано інформацію про сир, оскільки він виготовляється на основі молока, а босоркані якраз спеціалізуються на його відбиранні: *«Для цього треба під час великого посту залишити небагато сиру від пирога, а на другий день виїняти його, загорнути в ганчірку і заховати. На Воскресіння Христове ранком піти в церкву, і там можна побачити хто з присутніх – відьма, так як кожна відьма в цей час має на голові «дійницю», невидиму для посторонніх»* (с. Великі Ком'яти Березівського р-ну) [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. III, оп. 15, од. зб. 2, арк. 10]. Подібний ритуал побутував на теренах етноісторичної Волині [Кривенко, 2017а, с. 73; Кривенко, 2017б, с. 861].

Є також варіант із ложкою святвечірніх страв: *«...беруть дерев'яну ложку і ставлять туди потрохи з кожної страви і несуть до церкви. Якщо якась жінка пройде повз цього і ложка заплаче, то вона є відьма»* (с. Раково Ужгородського р-ну) [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VIII, оп. 13, од. зб. 2, арк. 28-29].

Спектр босорканських зловорожих дій доволі широкий. Мотивом посилення їхньої негативної діяльності сповнені вірування, які стосуються землеробсько-скотарських маркованих дат. Передусім говоримо про Благовіщення та Юрія як про сталі світоглядні мотиви традиційних повір'їв долинян Закарпаття: *«День Юрія вважали днем чарівниць, відьом-босоркань та різної нечистої сили»* [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», Дурда, 2005, арк. 20]. У зазначений період вони відчують посилений інтерес до шкідництва великій рогатій худобі. Проявляється це в основному через відбирання молока від корів [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», Гичка, 1999, арк. 28; АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», Дурда, 2005, арк. 20; КСМ].

Відьомським днем вважалось свято Івана Купала, у церковному календарі більше відоме як Різдво Івана Хрестителя. Оповіді про функціональне призначення босоркань багатовекторні.

Респонденти розповідають, що саме цього дня відьми влаштовують шабаші (*саббати*). Ф. Потушняк трактує це явище як збори відьом на горі, куди вони раз на місяць літають на нараду на мітлі, подеколи «на

своєму або чужому чоловіку, де и гуляють по своєму» [Потушняк, 1944, с. 57]. Однак локуси можуть бути різноманітні, але обов'язково мають собою виражати магічно-демонічну сентенцію: порожні хати, узвишся, роздоріжжя, території між селами, печери, закинуті місця. У традиційному уявленні на цих збіговиськах збирається різна нечисть, де вони організують своє дозвілля: оргії, танці, польоти у повітрі, рейди на випадкових подорожніх (зі метою знущання) тощо. Краще про це скажуть самі інформанти:

«Та кажуть, що на тому горбку збирався відьомський шабаш. [...] І було видно, що танцюють. Так дурно танцювали. І дуже кидали каміння. Мужики з кафельного боялися. А коли збиралися, включали всяди фонарики, світла, та то зчезало» (с. Онок Берегівського р-ну) [ДЛІ];

«Існувало вірування, що цієї ночі всі відьми збираються разом і оголені танцюють... [...] ...корови не пускали на пашу, а ягнята тільки зранку попасували» (с. Синевирська Поляна Хустського р-ну) [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VI, оп. 10, од. зб. 4, арк. 77];

«С. А.: Чули щось про шабаші босоркань? // В. І.: Чулам лем, що по полю голі ходять» (с. Жуково Мукачівського р-ну) [ВІ];

«У нас кажуть Суранова гора. Я мобы нагадалася, що пьд тов горов была якась така пецера і там сходилися сі босоркані. Перед Івана Купала вечером они ся сходили, а рано ішли купатися у річку» (с.мт Чинадієво Мукачівського р-ну) [БМВ];

«Типирь, перед Івана Купала, тогды босоркані йшли. І у нас у Лохови були, шо з розплетеним волоссям йшли. Не хотів нико казати про них, но були такі, шо знали ворожити» (присілок Ленівці с. Лохово Мукачівського р-ну) [ГММ];

«І за ці шабаши, што ви кажете, почало кругом мене крутитися. Але они такі, як дикі ворони, но сірі. І вни кругом мене: едні у одну сторону танцювали, другі – в другу сторону кругом мене» (с. Онок Берегівського р-ну) [ТЮІ].

Також наші предки вірили, що цього дня рослини досягають піка свого цвітіння. Різноманітні трави та квіти збирали удосвіта, поки є роса. Росі надавали магічного значення, оскільки вірили, що вона володіє цілющими властивостями і ці ознаки передає флорі [Федорков, 1931, с. 274]. Також вдалим періодом для їх збору були Зелені (Троїцькі) свята, Юрія, Петра й Павла та деякі інші.

Залучені у фітозборі були як «знаючі» люди, так і відьми. Перші традиційно збирали зілля з лікарською метою, в той час, як представниці нечистої сили – для злоповісних ворожінь. Фольклористи відзначають, що останні добре в цьому розбиралися, оскільки зілля використовували першочергово для завдання шкоди худобі [Вархол, 2007, с. 155; Вархол, 2017, с. 200]. Для магічних обрядів підходили наступні рослини: липтиця (підмаренник чіпкий), прилюб-зілля, танцівник, німця (блекота чорна), удвертень, барвінок, розмарин, кришпан (самшит), тим'ян, іван-зілля та інші [Потушняк, 1942, с. 80–83; Сенько, І., 1992, с. 11].

Ознакою проникнення босоркані до господарства вважалася поява підозрілих предметів або живої істоти:

«А сі босоркані, коли пак великі сята – Благовіщення, Великодна п'ятниця, Русальна п'ятниця, – они пак ідуть да што принесуть, ворожкы якісь. На Цвітну ниділю я устала рано, а в нас мішок стоїть целовановий, куда ми ходимо дорожков. А я рано стала худобу порайти, пак ішла до церкви. Там была якась глина в мішкови. Но ко што знає, шо вто за глина? Вни то пак приговарюють, носять біди людям» (с. Лавки Мукачівського р-ну) [КММ];

«Ош жона сьак доїть корову увичирі та така никавуть, шоб жона не зайшла в хлів, коли доїть корову якась друга, бо озьме шось она та іміть. А вна іміть та вту воду смертну покладе тів жоні у двір – та ош умре там, [вять] має кось умерти. Авать озьме та яйце (такоє, кить знає, шо вже недоброє) розколить і покладе так яйце сюда под ворота. А покладе соломи, покладе шваблики та й іци шось такоє» (с. Великі Ком'яти Берегівського р-ну) [КЮІ];

«На Івана Купала йшли сьак у город та перечинювали якось там на стежках. Клади там ворожки шось, пугали та молилася чи шо там, кить хотіла шось недоброє другому вчинити» (с. Олешник Берегівського р-ну) [ФІВ].

На прикладі земноводної тварини, в котру здатна перетворюватися відьма, ми бачимо спроби скалічити її. Респонденти вірять, що по поверненню до людської подоби на босоркані можна побачити ті ж ушкодження, які були завдані їй у зооморфній формі: «...а збоку від нього сиділа велика така жаба. Імили ту жабу бити, коли імила ричати людським голосом. І невдовзі, як ї побили, кажуть, ош там якась жінка у Грабівниці через три дні померла. І били ї так на ноги, казали, а та на ноги і померла» (с.мт Чинадієво Мукачівського р-ну) [ДОІ].

Серед способів ідентифікації відьми побутує практика, коли вони силкуються щось позичити. Ця тенденція поширюється на усі церковні свята. У таких ситуаціях до сфери зацікавлення босоркані входять переважно речі побутового вжитку. Особливу увагу слід приділяти, якщо випрошують сіль, голку, молоко чи інші предмети. Тому народна мудрість апелює до заборони позичати з дому будь-що. Теренові записи докладно це описують:

«В другий раз она зайде до хижі щось позичити – скоро щось пропаде з господарства» (с. Негроваць Хустського р-ну) [АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VI, оп. 1, од. зб. 3, арк. 31];

«Одного разу прийшла до нас сусідка і позичила голку, а це якраз було перед Різдом. Через деякий час ми стали помічати, що наша корова замість молока стала давати кров» (с. Кам'яниця Ужгородського р-ну) [КЕМ];

«Перед Івана Купала є Русалля, та они старалися усякими силами прийти і у когось шось позичити. [...] Казали, шо і на Святий вечір тоже ішли молоко просити лиш босоркані» (с.мт Чинадієво Мукачівського р-ну) [БМВ];

«Не можна було на Зелені свята (на Трійцю, П'ятидесятницю), не можна було на Івана Купала давати, не можна було на Новий рік давати. [...] Но она ся не хоче признати, она така хитра жона, она за других говорить, шо такі. Но она такоє вміє: або голку прийти позичити з ниткою у свята якісь»

(сміт Чинадієво Мукачівського р-ну) [РМО];

«Уночі взагалі ся не давало молоко, як уже зайшло сонце. Коли такі свята були: на Русальну п'ятницю, Святий вичур, Бабин вичур, перед див'ятнадцятим (19) – Богоявленням» (присілок Ленівці с. Лохово Мукачівського р-ну) [ГММ].

Дослідники задокументували й інші методи демаскування чарівниць, які разом слугували для їх нейтралізації. Це актуально в моменти, коли розробляли корову або ліквідували відьомські підклади. Ритуали проводилися з використанням вогню. Згадана стихія з прадавніх часів наділена катарсично-апотропейними властивостями.

Прикметно, що часто у цих обрядах фігурує залізо. Етнографи пояснюють захисну роль залізних виробів їхнім відношенням до сфери пічного вогню, який уже сам по собі наділений оберіговою функцією [Тупчієнко, 2008, с. 13]:

«Мені тітка Ольга казала, що набити игли у яйце. Розкласти огинь, то яйце покласти на игли і ко то то тобі погане зробив, тот прийде» (с. Копинівці Мукачівського р-ну) [ВММ];

«Треба брати с корови ланц, класти у великий горниць, би вто кипіло. А як ото кипить, та тот, ко вто зробив корові був, та та має прийти у двір» (с. Онок Берегівського р-н) [ПЄВ-МММ].

Подібний обряд побутує серед українців Словаччини. Згідно з дослідженнями Н. Вархол в «Живний четвер» спеціально варили зілля «ростопасть» (чистотіл звичайний), причому в кип'яток кололи ніж [Вархол, 2007, с. 155; Вархол, 2017, с. 201].

За потреби зверталися до категорії «знаючих» людей, щоб магічний акт відбувся грамотно та призвів до бажаних результатів. Так про це відкликалися респонденти:

«Но так позерайте, у мої мамы була сусідка, яка взяла уд коров молоко, тай взяла сили від коров. А мама пушла у другое село (Медвідівці), привела жінку. Жінка пекла сир на огньови і корові помагала. Тай ходили босоркані по хыжах, просили шось» (с. Микулівці Мукачівського р-ну) [СВВ];

«Тоді цей чоловік прийшов до нас, розпик серп і повісив його на двері та хаті: “Зараз прийде відьма і буде у вас шось просити, але дати їй цього не можна, а треба її лише бити і не давати ні за що ухотитися”. Через деякий час дійсно прийшла сусідка і стала просити солі, але ми все зробили так, як нам сказали. Не слідуючий ранок наша корова знову давала молоко» (с. Кам'яниця Ужгородського р-ну) [КЄМ].

Детальну версію ритуалу в одному із закарпатських сіл зафіксував Ф. Потушняк у першій половині ХХ ст.: «Въ отповдний день – звич. постный ворожбля выпостивши день иде у вечерѣ никимѣ не пристрѣчена

до хижѣ, де коровѣ отобрато молоко, де корова схне. Коло девятой години полишиться сама въ хатѣ, возьме цѣдило, забье въ него 9 иголь, возьме мужескѣ непранѣ гатѣ, потомѣ завяже въ узликѣ глину з пробу, доры, причастя, попелу зѣ кадилницѣ и п. а въ то встромить 9 иголь. Цѣдильце варить въ окропѣ, а то все друге замашуе въ пѣчѣ, спзуу. Коли кладе иглы, примовляе отповдню замѣрено, при томѣ тола. Вѣдьма подпадае тѣмѣ чарамѣ и мусить появиться тамѣ, чтось выпросити, бо терпитъ великѣ муки. Она хоче ухитритися и чтось достати – чтось выпросити – хотьбы стebelинку и вже ей легче стане, Але ей не дадутъ, она наконецъ зрезигнуе, признаеся» [Потушняк, 1944, с. 59]. Навели цей достатньо об'ємний за обсягом уривок, оскільки він є найбільш інформативним для зрозуміння контексту.

Як бачимо зі змісту тексту, вогонь як очисник завдає чималих тортур босоркані. Це набуває такого масштабу, що вона ладна вербально зізнатися у своїх пригрішеннях перед односельцями або намагається контракувати відбором нового предмету із сусідського обійстя.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Цим дослідженням ми спробували пролити світло на мотив розпізнання відьми (босоркані) у календарній обрядосфері долинян Закарпаття. Прагнення аргументоване відсутністю регіональних розвідок у цьому напрямку. Окреслена проблема є складовою частиною ширших тематик – народної демонології та календарної обрядовості, тобто наше питання зазвичай досліджується у цих контекстах фрагментарно.

Для викриття відьми послугоувалися обрядами та звичаями, котрі пронизують календарну сферу. У сакралізованому сегменті яскраво проявляють себе локації (як-от церква) та спеціальні особи (священник та «знаючі» люди), котрі здатні виявити напів-демонічних істот. Помітно виділяються оказіональні магічні ритуали зі використанням різноманітних атрибутів (Святі Дари, стільчик для відьми). Теж вартує уваги той факт, що часто ідентифікація та нейтралізація взаємопов'язані, наприклад під час ритуалів із розроблення корови чи підпалу підкладів.

Зафіксовані нами дані в загальному обсязі презентують основний пласт загальноукраїнських, а ширше – слов'янських мотивів. Записи з теренів проживання долинян Закарпаття засвідчують актуальність народних вірувань та уявлень в наш час. Проблематика потребує подальшого опрацювання, оскільки бракує відомостей про обряди під час таких свят, як Святвечір (Різдво Христове), Водохреща, Трійця (Зелені свята) і т. д. Хоча ми розуміємо, що не завжди у свідченнях про виявлення відьми присутня хронологічна прив'язка до календарної дати.

Список використаних джерел

Архів Лабораторії етнології, фольклористики та краєзнавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет» ім. М. П. Тиводара – далі (АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ»), Гичка, І., 1999. *Традиційна святково-обрядова культура українців сіл верхів'я річки Терелі: курсова робота*, Ужгород, на 39 арк.

АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», Дурда, О., 2005. *Традиційні весняно-літні календарні свята українців с. Приборжавське: курсова робота*, Ужгород, на 33 арк.

АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. III, оп. 2, од. зб. 4, на 38 арк.

АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. III, оп. 7, од. зб. 1, на 94 арк.

АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. III, оп. 15, од. зб. 2, арк. 9–13.

- АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VI, оп. 1, од. зб. 3, на 59 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VI, оп. 10, од. зб. 4, на 93 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VI, оп. 11, од. зб. 4, на 7 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VI, оп. 18, од. зб. 5, на 41 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. VIII, оп. 13, од. зб. 2, на 30 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. X, оп. 1, од. зб. 3, на 67 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XI, оп. 8, од. зб. 3, на 38 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XII, оп. 2, од. зб. 4, на 59 арк.
 АЛЕФК ДВНЗ «УжНУ», ф. XIII, оп. 7, од. зб. 2, на 11 арк.
 Bohac, A., 1922. *Moravske Slovensko*. Sv. 2, Praha: Narodopisne museum ceskoslovenske, s. 728.
 Вархол, Н., 1982. Жінка-демон в народному повір'ї українців Східної Словаччини, *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику, №10*, Пряшів: Відділ української літератури, с. 275-310.
 Вархол, Н., 2007. Жінка-демон в українсько-словацькому фольклорному прояві, *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику, №24: Словацько-українські взаємини в області історії, культури, мови та літератури*, Свидник, с. 151–159.
 Вархол, Н., 2017. *Народна демонологія українців Словаччини = Ludova demonologia Ukrajincov Slovenska*, Свидник = Svidnik, 448 с. = 448 str.
 Гнатюк, В., 2000. *Нарис української міфології*, Львів: Інститут народознавства НАН України, 263 с.
 Король, В., 2018. Відьма в народних віруваннях українців Марамороського повіту Румунії (за польовими матеріалами), *«Relatii Romano-Ucrainene. Istorie si contemporaneitate» – «Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність»*, *Tasnad 26 28 octombrie 2017*, Editura Muzeului Samarean, Satu Mare: Editura RSR Editorial Bucuresti, 2018, s. 405–417.
 Кривенко, А., 2017b. Мотив розпізнавання відьом у календарно-обрядовій традиції волинян, *Народознавчі Зошити, №4*, Львів, с. 859–866.
 Кривенко, А.-Д., 2017a. *Календарний пласт волинської демонології: світоглядні та обрядові прояви*: дис. канд. іст. наук: 07.00.05, Львів, 274 с.
 Myslivecke poveru ceskoslovenske, 1879. *Haj: casopis pro lesniki, myslivce a pritele prirody*, ve Zdare, v Praze, Pisku a Hradci Kralove: Jan Dolezal, №8 (2), s. 23–26.
 Потушняк, Ф., 1942. Ростина в народномъ вѣрованю, *Лѣтературна недѣля*, р. II, ч. 7, Унгварь, с. 80–83.
 Потушняк, Ф., 1944. Вѣдьма и еѣ признаки, *Лѣтературна недѣля*, р. IV, ч. 5, Унгварь, с. 57–59.
 Сенько, І., 1992. Босорканя на терлиці, *Карпатський край, №31–34*, Ужгород, с. 10–11.
 Тупчієнко, М., 2008. Символіка залізних виробів у захисних обрядах від грози в традиційній культурі українців, *Народна творчість та етнографія, №5*, с. 13–21.
 Федорков, А., 1931. Як ворожать на Івана Купала, *Наш родний край, Ужгород*, р. VI, ч. 10, с. 274.
 Шмайда, М., 1992. *А іші вам вінчую... (Календарна обрядовість русинів-українців в Чехо-Словаччині)*, т. 1, Братислава: Словацьке педагогічне видавництво, Пряшів: Відділ української літератури, 502 с.

Список інформаторів

- БА – Записав Дербаль А. 03.07.2015 р. в с. Ярок Ужгородського р-ну Закарпатської обл. від Бировчак Анни.
 БМВ – Записала Рейтій Г. 09.08.2018 р. у смт Чинадієво Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Бугай (Мушинки) Магдаліни Василівни, 1951 р. н.
 БНІ – Записала Рейтій Г. 4.07.2019 р. у с. Копинівці Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Біличко Ганни Іванівни, 1960 р. н.
 ВАМ – Записала Рейтій Г. 4.07.2019 р. у с. Копинівці Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Велеби Анни Михайлівни, 1948 р. н.
 ВП – Записала Станинець А. 10.07.2019 р. у с. Жуково Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Вайдич Ірини Іллівни, 1933 р. н.
 ГММ – Записала Рейтій Г. 03.07.2019 у присілку Ленівці с. Лохово Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Герц (Кальман) Марії Михайлівни, 1947 р. н.
 ДЛЛ – Записала Керечанин З. 05.07.2018 р. у с. Онок Виноградівського р-ну Закарпатської обл. від Деяк Людимили Леонідівни, 1954 р. н.
 ДОІ – Записала Рейтій Г. 14.08.2018 р. у смт Чинадієво Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Добош (Русин) Оксани Іванівни, 1964 р. н.
 ЗОС – Записала Керечанин З. 30.08.2018 р. у м. Виноградів Виноградівського р-ну Закарпатської обл. від Зеліско Олени Степанівни, 1929 р. н.
 ППС – Записала Станинець А. 10.07.2019 р. у с. Жуково Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Іванчика Петра Савича, 1957 р. н.
 КСМ – Записала Дорошко М. в с. Кам'яниця Ужгородського р-ну від Калинич Єлизавети Михайлівни, 72 роки.
 КП – Записав Король В. 05.07.2018 р. в с. Боржавське Виноградівського р-ну Закарпатської обл. від Керечанина Івана Пилиповича, 1954 р. н.
 КМЙ – Записав Козар В. 17.07.2015 р. в с. Невицьке Ужгородського р-ну Закарпатської обл. від Карбованець Марії Йосипівни.
 КММ – Записала Рейтій Г. 15.07.2019 р. у с. Лавки Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Кармазин Магдаліни Михайлівни, 1933 р. н.
 КМЮ – Записала Рейтій Г. 05.07.2019 р. у с. Лохово Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Ковач (Лизак) Марії Юрївни, 1950 р. н.
 КТВ – Записала Данко І. 16.07.2018 р. в с. Олешник Виноградівського р-ну Закарпатської обл. від Кізняк Терези Василівни, 1938 р. н.
 КЮІ – Записала Рейтій Г. 08.07.2018 р. в с. Великі Ком'яти Виноградівського р-ну Закарпатської обл. від Капустей Юлії Іванівни, 1958 р. н.
 МЕМ – Записав Король В. 05.07.2018 р. в с. Боржавське Виноградівського р-ну Закарпатської обл. від Маляр Емілії

Михайлівни, 1938 р. н.

ОСМ – Записав Король В. 05.07.2018 р. в с. Боржавське Виноградівського р-ну Закарпатської обл. від Онишко Софії Михайлівни, 1942 р. н.

ПСВ-МММ – Записала Рейтій Г. 03.07.2018 р. у с. Онок Виноградівського р-ну Закарпатської обл. від Потокі Єлизавети Василівни, 1926 р. н., Медвідь (Потоки) Марії Михайлівни, 1959 р. н.

РМІ – Записали Басараб Я. та Карпов В. 02.07.2015 р. в с. Оріховиця Ужгородського р-ну Закарпатської обл. від Роман (Новак) Марії Іванівни, 1954 р. н.

РМО – Записала Рейтій Г. 31.07.2018 р. у смт Чинадієво Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Рейтій Маріанни Омелянівни, 1962 р. н.

САВ – Записала Станинець А. 08.07.2019 р. у с. Микулівці Мукачівського р-ну Закарпатської обл. від Стегней Анни Василівни, 1957 р. н.

СЄЮ – Записала Станинець А. 22.07.2019 р. у м. Хуст Хустського р-ну Закарпатської обл. від Скундзі Єлизавети Юріївни, 1956 р. н.

ТЮІ – Записала Рейтій Г. 04.07.2018 р. у с. Онок Виноградівського р-ну Закарпатської обл. від Тупиці Юлія Івановича, 1937 р. н.

ФІВ – Записала Керечанин З. 11.07.2018 р. у с. Олешник Виноградівського р-ну Закарпатської обл. від Федак Йолани Василівни, 1957 р. н.

References

ALEFK DVNZ «UzhNU», Hychka, I., 1999. *Tradyciina sviatkovy-obriadova kultura ukraintiv sil verkhiv'ia richky Terebli: kursova robota*, Uzhhorod, na 39 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», Durda, O., 2005. *Tradyciini vesniano-litni kalendarni sviata ukraintiv s. Pryborzhavske: kursova robota*, Uzhhorod, na 33 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. III, op. 2, od. zb. 4, na 38 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. III, op. 7, od. zb. 1, na 94 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. III, op. 15, od. zb. 2, ark. 9–13. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. VI, op. 1, od. zb. 3, na 59 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. VI, op. 10, od. zb. 4, na 93 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. VI, op. 11, od. zb. 4, na 7 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. VI, op. 18, od. zb. 5, na 41 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. VIII, op. 13, od. zb. 2, na 30 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. X, op. 1, od. zb. 3, na 67 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. XI, op. 8, od. zb. 3, na 38 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. XII, op. 2, od. zb. 4, na 59 ark. (in Ukrainian).

ALEFK DVNZ «UzhNU», f. XIII, op. 7, od. zb. 2, na 11 ark. (in Ukrainian).

Bohac, A., 1922. *Moravske Slovensko*. Sv. 2, Praha: Narodopisne museum ceskoslovenske, s. 728. (in Slovak).

Varkhol, N., 1982. Zhinka-demon v narodnomu povir'ii ukraintiv Ckhidnoi Slovacchyny, *Naukovyi zbirnyk Muzeiu ukraintiv kultury u Svydnyku*, №10, Priashiv: Viddil ukraintiv literatury, s. 275–310. (in Ukrainian).

Varkhol, N., 2007. Zhinka-demon v ukraintiv-slovatskomu folklorom proiavi, *Naukovyi zbirnyk Muzeiu ukraintiv kultury u Svydnyku*, №24: *Slovatsko-ukraintiv vzaiemny v oblasti istorii, kultury, movy ta literatury*, Svydnyk, s. 151–159. (in Ukrainian).

Varkhol, N., 2017. *Narodna demonolohiia ukraintiv Slovacchyny = Ludova demonologia Ukrajincov Slovenska*, 448 s. = 448 str. (in Ukrainian = in Slovak).

Hnatiuk, V., 2000. *Narys ukraintiv mifolohii* [Essay on Ukrainian mythology], Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 263 s. (in Ukrainian).

Korol, V., 2018. Vidma v narodnykh viruvanniakh ukraintiv Maramoroshskoho povitu Rumunii (za polovymy materialamy) [The Witch in the folk beliefs of the Ukrainians of the Maramoroshsky county of Romania (by field materials)], *«Relatii Romano-Ucrainene. Istorie si contemporaneitate» – «Rumunsko-ukraintiv vidnosyny. Istoriia ta suchasnist»*, Tasnad 26–28 octombrie 2017, Editura Muzeului Samarean, Satu Mare: Editura RSR Editorial Bucuresti, 2018, s. 405–417. (in Romanian and Ukrainian).

Kryvenko, A., 2017b. Motyv rozpoznavannia vidom u kalendarno-obriadovii tradycii volynian [The motive of witch recognition in the calendar and ritual tradition of Wolhynians], *Narodoznavchi Zoshyty*, №4, Lviv, s. 859–866. (in Ukrainian).

Kryvenko, A.-D., 2017a. *Kalendarnyi plast volynskoi demonolohii: svitohliadni ta obriadovi proiavy* [Calendar layer of Volyn demonology: philosophical and ritual manifestations]: dys. kand. ist. nauk: 07.00.05, Lviv, 274 s. (in Ukrainian).

Myslivecke povery ceskoslovenske, 1879. *Haj: casopis pro lesniky, myslivce a pritele prirody*, ve Zdare, v Praze, Pisku a Hradci Kralove: Jan Dolezal, №8 (2), s. 23–26 (in Slovak).

Potushniak, F., 1942. Rostyna v narodnom virovaniu [The plant in folk beliefs], *Literaturna nedilia*, r. II, ch. 7, Unhvar, s. 80–83. (in Ukrainian).

Potushniak, F., 1944. Vidma y ei pryznaky [The Witch and its features], *Literaturna nedilia*, r. IV, ch. 5, Unhvar, s. 57–59. (in Ukrainian).

Senko, I., 1992. Bosorkania na terlytsi [The Witch on the crushing machine], *Karpatskyi krai*, №31–34, Uzhhorod, s. 10–11. (in Ukrainian).

Tupchiienko, M., 2008. Symvolika zaliznykh vyrobiv u zakhysnykh obriadakh vid hrozy v tradyciinii kulturi ukraintiv [The symbolism of iron products in protective rites against thunderstorms in the traditional Ukrainian culture], *Narodna tvorchist ta etnohrafii*, №5, s. 13–21. (in Ukrainian).

Fedorov, A., 1931. Yak vorozhat na Yvana Kupala, *Nash rodnyi krai*, Uzhhorod, r. VI, ch. 10, s. 274. (in Ukrainian).

Shmaida, M., 1992. *A ishi vam vinchuiu... (Kalendarna obriadovist rusyniv-ukraintiv v Chekho-Slovacchyni)* [A ishi vam vincyuu... (Calendar rituals of Czechoslovakia's Rusyns-Ukrainians)], t. 1, Bratislava: Slovatske pedahohichne vydavnytstvo, Priashiv: Viddil ukraintiv literatury, 502 s. (in Ukrainian).

List of informants

- BA – Zapysav Derbal A. 03.07.2015 r. v s. Yarok Uzhhorodskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Byrovchak Anny.
BMV – Zapysala Reitti H. 09.08.2018 r. u smt Chynadiievo Mukachivskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Buhai (Mushchynky) Mahdalyny Vasylivny, 1951 r. n.
BNI – Zapysala Reitti H. 4.07.2019 r. u s. Kopynivtsi Mukachivskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Bilychko Hanny Ivanivny, 1960 r. n.
VAM – Zapysala Reitti H. 4.07.2019 r. u s. Kopynivtsi Mukachivskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Veleby Anny Mykhailivny, 1948 r. n.
VII – Zapysala Stanynets A. 10.07.2019 r. u s. Zhukovo Mukachivskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Vaidych Iryny Illivny, 1933 r. n.
HMM – Zapysala Reitti H. 03.07.2019 u prysilku Lenivtsi s. Lokhovo Mukachivskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Herts (Kalman) Marii Mykhailivny, 1947 r. n.
DLL – Zapysala Kerechany Z. 05.07.2018 r. u s. Onok Vynohradivskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Deiak Liudymyly Leonidivny, 1954 r. n.
DOI – Zapysala Reitti H. 14.08.2018 r. u smt Chynadiievo Mukachivskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Doposh (Rusyn) Oksany Ivanivny, 1964 r. n.
ZOS – Zapysala Kerechany Z. 30.08.2018 r. u m. Vynohradiv Vynohradivskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Zelisko Oleny Stepanivny, 1929 r. n.
IPS – Zapysala Stanynets A. 10.07.2019 r. u s. Zhukovo Mukachivskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Ivantsyka Petra Savycha, 1957 r. n.
KleM – Zapysala Dorozhko M. v s. Kam'ianytsia Uzhhorodskoho r-nu vid Kalynych Yelyzavety Mykhailivny, 72 roky.
KIP – Zapysav Korol V. 05.07.2018 r. v s. Borzhavske Vynohradivskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Kerechany Ivana Pylypovycha, 1954 r. n.
KMI – Zapysav Kozar V. 17.07.2015 r. v s. Nevytske Uzhhorodskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Karbovanets Marii Yosypivny.
KMM – Zapysala Reitti H. 15.07.2019 r. u s. Lavky Mukachivskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Karmazyn Mahdalyny Mykhailivny, 1933 r. n.
KMIu – Zapysala Reitti H. 05.07.2019 r. u s. Lokhovo Mukachivskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Kovach (Lyzak) Marii Yuriivny, 1950 r. n.
KTV – Zapysala Danko I. 16.07.2018 r. v s. Oleshnyk Vynohradivskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Kizniak Terezy Vasylivny, 1938 r. n.
KIuI – Zapysala Reitti H. 08.07.2018 r. v s. Velyki Komiaty Vynohradivskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Kapustei Yulii Ivanivny, 1958 r. n.
MEM – Zapysav Korol V. 05.07.2018 r. v s. Borzhavske Vynohradivskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Maliar Emilii Mykhailivny, 1938 r. n.
OSM – Zapysav Korol V. 05.07.2018 r. v s. Borzhavske Vynohradivskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Onyshko Sofii Mykhailivny, 1942 r. n.
PieV-MMM – Zapysala Reitti H. 03.07.2018 r. u s. Onok Vynohradivskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Potoki Yelyzavety Vasylivny, 1926 r. n., Medvid (Potoki) Marii Mykhailivny, 1959 r. n.
RMI – Zapysaly Basarab Ya. ta Karpov V. 02.07.2015 r. v s. Orikhovytsia Uzhhorodskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Roman (Novak) Marii Ivanivny, 1954 r. n.
RMO – Zapysala Reitti H. 31.07.2018 r. u smt Chynadiievo Mukachivskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Reitti Marianny Omelianivny, 1962 r. n.
SAV – Zapysala Stanynets A. 08.07.2019 r. u s. Mykulivtsi Mukachivskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Stehnei Anny Vasylivny, 1957 r. n.
SIeu – Zapysala Stanynets A. 22.07.2019 r. u m. Khust Khustskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Skundzi Yelyzavety Yuriivny, 1956 r. n.
TIuI – Zapysala Reitti H. 04.07.2018 r. u s. Onok Vynohradivskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Tupytsi Yulii Ivanovycha, 1937 r. n.
FIV – Zapysala Kerechany Z. 11.07.2018 r. u s. Oleshnyk Vynohradivskoho r-nu Zakarpatskoi obl. vid Fedak Yolany Vasylivny, 1957 r. n.

Halyna Reitti

PhD-student of the Department of Archeology, Ethnology and Cultural Studies, SHEE «Uzhhorod National University», Senior Research Fellow of the Department of Scientific and Educational Work, Municipal Institution «Transcarpathian museum of folk architecture and life» of the Transcarpathian Regional Administration, Uzhhorod

THE MOTIVE OF WITCH IDENTIFICATION IN THE CONTEXT OF THE CALENDAR RITUALS TRADITION OF TRANSCARPATHIAN DOLINIANS

Among the various characters of folk demonology, the witch (boszorkány) is one of those popular mythological images. Beliefs and discoveries about her remain rather widespread among Ukrainians these days. Many such beliefs have been preserved in the areas where the ethnographic group of Transcarpathia Dolinians lived. This problem is little studied and requires further research. This thesis is justified by the fact that the outlined problem is usually a constituent part of broader topics - folk demonology and calendar rituals, that is, our question is usually investigated in these contexts in a fragmentary manner. The article, based on the published sources and materials of field works, dwells upon the mythological and ritual expression of the demonological motive of witch (boszorkány) identification in the calendar tradition of the Transcarpathian Dolinians. It shows distribution, preservation, ethnic and local features of folk beliefs and magic practices related to the traditional ideas about the methods of exposure and neutralization of witchcraft bearers and their acts of enchantment. It views the main functions of this character of the folk demonimicon of the

ethnographic group of Transcarpathian Dolinians within the structure of the greatest Christian holidays on the folk calendar: Christmas Eve (Christmas Day), Easter, Annunciation, Saint George's Day, Trinity (Green week), Kupala's Night, etc. It traces the activation periods of a witch's behavior according to the time of the day, and moon's phases on the available information based. Based on field research author discovers a complex of different ways to see the witch in the church, they are indicated by original local features. The practical value of the obtained results consists in the fact that the factual information can be used for the preparation of summarizing papers on folk demonology, worldview beliefs, calendar ritualism of the Transcarpathian Dolinians and Ukrainians as a whole. Also, this topic can be incorporated into the development of separate aspects and problems of ethnologic science.

Keywords: *Transcarpathian Dolinians, demonology, witch (boszorkány), identification, folk calendar, beliefs, rituals.*

ВІДГУКИ, ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ

РАШИЗМ – ЗАГРОЗА ЛЮДСТВУ

RACISM IS A THREAT TO HUMANITY

Рущенко І. П., 2023. Ідеологія рашизму: монографія, Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 276 с.

Ігор Тодоров

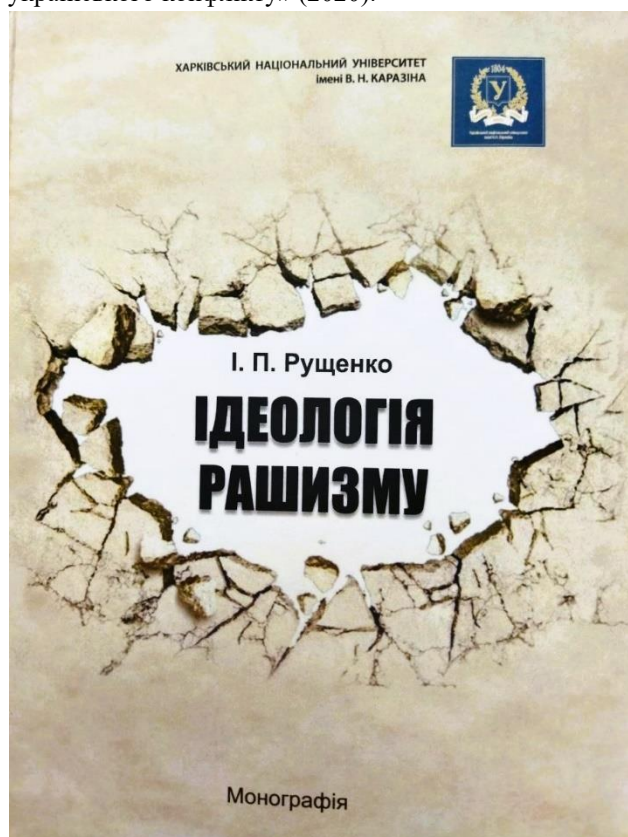
доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: ihor.todorov@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000000309869485>

Ihor Todorov

Doktor of History, Professor of the Department of International Studies and Public Communications,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Автор монографії Ігор Рущенко – український соціолог, доктор соціологічних наук, професор, член Правління Соціологічної асоціації України. З 2014 р. досліджує соціальну складову російсько-української війни, один з засновників Харківського безпекового форуму, науковий керівник проєкту «Акустичний терор в контексті російсько-української війни: соціологічний вимір».

Рецензована книга є третьою монографією автора, що присвячена російсько-українській війні, раніше було видано «Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога» (2015), «Війна цивілізацій: анатомія російсько-українського конфлікту» (2020).

Монографія Ігоря Рущенко відкриває читачеві складну та контроверсійну тему рашизму – ідеології, яка перебуває в основі політичного та соціального устрою сучасної Росії. За своєю суттю, це дослідження прагне визначити історичні корені та сучасні прояви рашизму, аналізуючи його вплив на державну політику Росії та її зовнішні відносини, зокрема агресію проти України.

Верховна Рада України у заяві від 2 травня 2023 р. «Про використання політичним режимом Російської Федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненавистницьких» офіційно визнала рашизм державною ідеологією Росії та закликала міжнародні організації та уряди демократичних країн підтримати засудження цієї політики. У відповідь Парламентська асамблея НАТО на сесії в Люксембурзі одностайно визнала злочини Росії проти України геноцидом, а режим у РФ – рашизмом.

Автор оглядає та аналізує різні джерела, включаючи історичні документи, соціологічні дані, матеріали медій та спирається на сучасні наукові дослідження. Використання широкого спектра джерел збагачує теоретичну основу дослідження та дозволяє розглядати тему рашизму в комплексі. Методологічний підхід автора заслуговує на увагу завдяки своїй багатогранності. Використовуючи історичний, соціологічний та психологічний аналіз, І. Рущенко

намагається дійти коренів ідеологічних і політичних змін у Росії.

Дослідження Ігоря Рущенко складається з декількох розділів, кожен з яких розглядає різні аспекти рашизму. В розділі «Історичні корені» автор досліджує ідеологічні витoki рашизму, починаючи від ідеї «Москва – третій Рим» до радянської епохи. Розділ «Цивілізаційні аспекти» розглядає специфіку російської цивілізації, яка впливає на формування національної ідентичності та імперіалістичні настрої. В розділі «Сучасні прояви та міжнародні реакції» розкриті сучасні прояви рашизму, зокрема його роль у збройних конфліктах, які ініціювала Росія, а також відгуки та реакції міжнародної спільноти.

Одним з основних досягнень автора є детальне розглядання історичного контексту ідеології рашизму. Професор Ігор Рущенко успішно демонструє, як історичні події та політичні режими в Росії впливали на

формування та розвиток расизму. Такий підхід допомагає читачеві зрозуміти не лише корені цієї ідеології, але й механізми її сучасного використання.

В монографії зроблений розгорнутий аналіз проблематики сучасної геополітичної та соціокультурної кризи, що виникла на тлі російсько-української війни, розглядаючи її через призму «рашизму». Дослідження привертає увагу до малодосліджених аспектів історії та сучасної політики. Автор намагається з'ясувати причини, що спонукають державу до агресії та виправдовують її імперіалістичну поведінку на міжнародній арені. Розгляд цих аспектів є важливим для розуміння сучасних міжнародних відносин і внутрішньополітичних процесів у Росії.

Структура тексту добре організована, розділи логічно пов'язані між собою і послідовно розгортають основну тему. Автор аналізує, як рашизм формує внутрішню та зовнішню політику Росії, впливає на формування національної ідентичності та взаємодію з іншими країнами.

І. Рущенко впевнено доводить, що рашизм, проявляючи агресію проти України, розкрив свою антиєвропейську сутність. У Москові війну в Україні трактують як битву із Заходом і впевнені в перемозі Росії та занепаді західної цивілізації. Притаманна рашистам пихатість і віра у власну могутність призводять до хибного висновку, що Росія підриває основи 500-річного домінування Заходу в політиці, економіці, військовій сфері та культурі. Проте факти свідчать про протилежне: Росія виявила свою відсталість, військове варварство і зазнала низки поразок у глобальній війні із західною цивілізацією. Ментальність народних мас, так званого «глибинного народу», фундаментальні основи соціально-політичної організації та ідеологія рашизму не піддаються принциповим змінам, оскільки вони є соціокультурною основою специфічної московсько-ординської цивілізації. У системі рашизму значущими залишаються: 1) етатистські цінності, ідея служіння державі, автократичне мислення та любов до сильного одноосібного правителя; 2) прагнення державної величі та ідеї особливої історичної місії; 3) схильність до традиції, патріархального устрою та острах соціальних змін; 4) агресивність і жорстокість; 5) ксенофобія та вестернофобія. Усе це визначає рашистський світогляд, який є константою, присутньою у свідомості широких верств населення.

І. Рущенко вважає, що рашистський світогляд є унікальним національним явищем, яке не поширюється світом як новітні релігії, але московити та росіяни завжди намагалися розширити свій соціокультурний простір. Вони виробили певні технології просування рашизму у світі: 1) військова агресія і завоювання територій або встановлення політичного контролю через шантаж і зовнішній примус; 2) робота державних інституцій на окупованих територіях, включаючи діяльність РПЦ, закладів освіти та адміністративних органів, формування п'ятої колони для сприяння колонізації; 3) зміна ідентичності, нав'язування «русскости».

Не можна не погодитися з автором, що війна проти України має очевидний цивілізаційний вимір; для Росії це спроба «остаточно вирішити українське питання», тобто зламати цивілізаційний код українців і змінити його відповідно до російської ментальності. Масову рашистську свідомість активно формує пропаганда. Кремль відродив пропаганду як ідеологічний апарат для просування ідей рашизму та політичних цілей Путіна в Росії та світі. Російська пропаганда стала самостійним соціальним феноменом, якісно відмінним від радянської, оскільки не має моральних обмежень, експлуатує рашизм та базові ментальні характеристики росіян – схильність до брехні, жорстокість, відсутність емпатії.

Велика війна Росії проти України максимально пришвидшила цивілізаційний розлом. Навіть триста років культурного тиску на українців не зламали їхній цивілізаційний код, ідентичність і прагнення до свободи. Українці це довели під час Майданів, відстоюючи свободу і національну гідність. Війна виявила тенденцію до цивілізаційного розриву, не релігійного характеру, як передбачав С. Гантінгтон, а на основі іншої ідентичності.

Таким чином, усі роки війни, починаючи з 2014 р., боротьба велася не за етнічним принципом (як на Балканах), а за критерієм європейської ідентичності, тобто не стільки за інтереси, скільки за цінності. Сучасна Україна уособлює європейський вибір, який для більшості українців є зрозумілим і відповідає їх національним цінностям.

І. Рущенко вважає, що ідеологія рашизму поки не сформована як цілісна концепція, і, ймовірно, цього не станеться в найближчій перспективі, хоча багато російських націоналістів і консервативних мислителів намагаються це зробити, і такі експерименти тривають. Загальна думка політичного спектра – Росії потрібна власна ідеологія. На практиці вона вже існує, як назвав її В. Сурков, «ідеологія путінізму». Це сукупність ідеологем, які відображають «вічний рашизм». До них можна віднести історичну міфологію, ідею євразійства і «русского міра», постулат традиційних православних цінностей, концепт історичної Росії, теорію «русской» цивілізації, російський месіанізм тощо. Ці ідеологеми не потребують глибокої раціоналізації, вони легко входять у масову свідомість на емоційному рівні, актуалізуючи те, що вже існує на рівні підсвідомості. Сучасний агресивний рашизм за всіма критеріями побудови соціальної системи та панівної ідеології відповідає фашизму.

Проте автор монографії вважає, що рашизм значно старший за фашизм і не потребує наслідування систем Муссоліні або Гітлера. Спільною рисою цих режимів є тоталітарний спосіб організації соціального життя. За рашистським світоглядом, автократ (цар, імператор, генсек, президент) має природне право залишатися при владі так довго, як англійські монархи. Однак є умова: від російського автократа «глибинний народ» вимагає величч держави, військових успіхів, приниження ворогів, до яких громадська думка і пропаганда легко відносять усіх незгодних з російським месіанізмом. Україна стала каменем спотикання на шляху Путіна до ролі «збирача руських земель». Якщо він не досягне перемоги, то буде знищений, і все повториться, бо «глибинний народ» шукатиме нового Сталіна.

І. Рущенко намагається дати відповідь на те, як розірвати це страхітливе коло. Тільки поразка Росії та накладання обмежень на мілітаризацію країни може забезпечити певні гарантії. Хоча це не буде вічною

гарантією, але на 15–20 років може забезпечити Європу від нових ексцесів на сході. Після Другої світової війни країни-переможці намагалися створити систему міжнародної безпеки для збереження миру на майбутнє. Нині ця система під загрозою через агресію і міжнародний тероризм з боку держави, яка мала б гарантувати міжнародне право.

Російсько-українська війна повинна стати корисним уроком для організації національної безпеки: кожна реальна загроза повинна стримуватися адекватним реагуванням іншої сторони або колективним реагуванням союзних країн. Автор монографії небуденно доводить, що масштаб рефлексії не повинен поступатися обсягу загрози. Превентивні дії є єдиним розумним шляхом попередження агресії, оскільки бездіяльність або слабка реакція лише підштовхують агресора до нападу. Рашизм є антагоністичною сутністю щодо переважаючої свідомості європейців; ця духовна субстанція не була зрозуміла тими, хто помилково вважав росіян природними європейцями, яким не пощастило з політичними лідерами.

Аналіз ідеології рашизму зроблений І. Руценком сприятиме, з одного боку, розвінчання московських міфів і туману, який окутує російські фізичні та метафізичні простори, а з іншого – надання глибшого розуміння загроз та ризиків, які консолідована Росія становить для сучасного світу.

Безумовно, що рецензоване дослідження є значущим внеском у вивчення сучасних ідеологій та їхніх впливів на міжнародні відносини. Монографія є корисним ресурсом для розуміння того, як історичне минуле формує сучасні політичні ідеології. Дослідження І. Руценка буде корисне широкому колу читачів, зацікавлених у розумінні політики, геополітики та історії, а також фахівцям у галузі політичних наук і міжнародних відносин.

НЕКРОЛОГ

ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА І. М. МЕШКА

IN MEMORY OF PROFESSOR IVAN MESHKO

Микола Олашин

кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри античності,
середньовіччя та історії України домодерної доби
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: olasyn2017@gmail.com

Mykola Olashyn

Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Ancient, Middle
Ages and premodern History of Ukraine
SHEE «Uzhhorod National University»

Колектив Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» з глибоким сумом повідомляє про смерть кандидата економічних та доктора історичних наук, професора, першого декана економічного факультету, відомого громадського діяча, активного учасника Комітету старійшин Міжнародної асоціації випускників УжНУ, Почесного громадянина Ужгорода, патріота Срібної Землі **Івана Михайловича Мешка**, яка настала 23 квітня 2024 року на 89 році життя.

Іван Мешко народився 23 листопада 1925 р. в селі Лецовиця (тепер Мукачівського району Закарпатської області) в багатодітній селянській родині. Батьки виховували дітей в дусі шанобливого ставлення до праці, поваги до старших, любові до навчання. У рідному селі Іван закінчив початкову школу, а у Чинадієві – неповну середню (горожанку). Далі вчився в Мукачівській державній торговельній академії (1942 – 1945). Зробив свій вклад і у визволення Закарпаття, будучи у 1944 р. бійцем партизанського з'єднання В. П. Русина. Наступного року одержав атестат про середню освіту.

Як випускник академії, перші три повоєнні роки (1945 – 1948) трудився на посаді головного державного інспектора краю по торгівлі. Крім того, у 1950 р. успішно закінчив торгово-

економічний факультет Львівського торгово-економічного інституту (тепер університет), а через шість років – аспірантуру по кафедрі політекономії Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України) (м. Львів). Між цим майже три роки (1950 – 1953) був директором Мукачівського кооперативного технікуму (тепер кооперативний фаховий коледж бізнесу). З 8 лютого 1956 р. і до 23 березня 2015 р. (а це 59 років, майже одне людське життя!) Іван Михайлович трудився в Ужгородському університеті; спочатку на кафедрі політекономії (1956 – 1963), а потім – відповідно, на загальнонауковому (1963 – 1967), заочному (1967 – 1987) та економічному (1987 – 2015) факультетах. У 1956 р. захистив кандидатську, а у 1973 р. – докторську дисертації. Йому було присвоєно вчене звання доцента (1960) та професора (1975). Тут він здобув заслужену шану і визнання.

Говорячи про наукові здобутки І. М. Мешка, треба одразу звернути увагу на їх своєрідність. Вона полягає в тому, що колега успішно займався проблемами, що належать до різних галузей науки. Спочатку він сформувався як економіст. Навчаючись в аспірантурі, почав досліджувати економічні погляди відомого вченого С. А. Подолинського (1850 – 1891). Результатом цього наукового пошуку став захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. Це сталося 10 травня 1956 р. на засіданні Вченої ради Інституту економіки АН УРСР. А трохи згодом у співавторстві з Л. Я. Корнійчук він опублікував монографію «Економічні погляди С. А. Подолинського» (Київ, 1958). В ній на основі глибокого опрацювання джерел дано характеристику соціально-економічної обстановки в Україні в 60 – 70-х роках XIX ст., виділено життєві віхи та простежено етапи формування світогляду вченого. Треба зазначити, що згадане дослідження вирізнялося актуальністю та науковою новизною. Додамо, що І. М. Мешко був співавтором колективної праці «Нариси історії економічної думки на Україні» (Київ, 1956), в якій вмістив статтю про один аспект свого дисертаційного дослідження.

Заявивши про себе як економіст, Іван Михайлович не зосередився тільки на цих проблемах. Він обирає собі нову тему, яка більшою мірою була історичною. Це громадсько-політичний рух і суспільна думка в Угорщині в добу кризи феодално-кріпосницьких відносин. Щоб успішно розв'язати поставлені завдання, він

багато часу проводить в бібліотеках та архівосховищах не тільки Львова та Києва, але й Москви, Ленінграда (тепер Санкт-Петербург), Будапешта. Опрацьовує величезний масив джерел (цьому сприяло знання низки європейських мов) як офіційних органів державної влади та державного управління, так і матеріали таємних організацій, тимчасових урядів, революційних комітетів тощо. Він скрупульозно вивчив періодичні видання різного політичного спрямування. Опублікував півтора десятка статей і повідомлень, у яких розкрив різні аспекти досліджуваної теми. Видав поважну монографію – «Громадсько-політичний рух і суспільна думка в Угорщині на рубежі XVIII – XIX ст.» (Львів, 1971), був співавтором академічної праці «Історія Венгрії» (Москва, 1972, Т. II). А у 1973 р., як згадувалось вище, захистив дисертацію на тему: «Суспільно-політичний рух і суспільна думка Угорщини періоду кризи і падіння кріпацтва (1790 – 1848)». Йому було присуджено науковий ступінь доктора історичних наук. Дослідження стало вагомим внеском у вітчизняну та зарубіжну історіографію.

Крім вищезгаданих, І. М. Мешко досліджував й інші проблеми. Серед них: розвиток мануфактури на Закарпатті (друга половина XVIII – середина XIX ст.), формування внутрішнього ринку та становлення української технічної інтелігенції в краї у першій половині XIX ст., розвиток торгівлі (державної та кооперативної) та ріст матеріального добробуту населення Закарпаття у повоєнний період, основні етапи заочного факультету Ужгородського державного університету тощо.

В останні роки Іван Михайлович публікував, в основному, праці економічного змісту. Звернемо увагу на той факт, що колега був безпосередньо причетний до розробки «Концепції соціально-економічного розвитку Закарпаття на період 1990 – 2010 років». Водночас треба наголосити, що І. М. Мешко завжди прискіпливо розглядав процеси, що відбувалися в незалежній Українській державі. Він з тривогою говорив про втрату нашими громадянами трудових заощаджень, монопольне успадкування Російською Федерацією алмазного та валютного фондів колишнього СРСР, несвоєчасний перехід до національної валюти в Україні тощо. Що стосується Закарпаття, то велике занепокоєння у вченого викликали такі проблеми, як дуже повільне технічне переозброєння підприємств і дослідницьких установ, нераціональне використання земельних ресурсів (і це при великому дефіциті орної землі!), хижацьке використання природних багатств тощо. Він не хотів, щоб наші нащадки успадкували місячний ландшафт. І боровся з тими, хто живе тільки сьогоднішнім днем і намагається якнайбільше урвати від природи.

А ще Іван Михайлович – чудовий педагог і методист. І це знають кілька тисяч випускників трьох факультетів, де він працював, та колеги. У процесі педагогічної роботи Іван Михайлович викладав такі курси: «Політична економія», «Історія економічних вчень», «Грошовий обіг і кредит», «Вексельне право та вексельний обіг», «Сучасний монетаризм», «Фінанси зарубіжних країн» та ін. Підкреслимо, що він досконало володів фактичним матеріалом, вдало використовував передові методичні прийоми, добре знав психологію студентської молоді. Вчений був неперевершеним лектором, якого неможливо не слухати. Поза всяким сумнівом, він мав від Бога талант оратора. Це відзначають усі колеги Івана Михайловича. Додамо, що він читав лекції також у Сегедському, Будапештському, Пряшівському та інших зарубіжних вишах.

Як відзначалося вище, колега був добрим методистом. Маючи великий педагогічний досвід, із задоволенням ділився власними здобутками із молодшими колегами. Першим запровадив елементи програмованого контролю успішності студентів заочного факультету, розробив структурно-логічну побудову курсу «Грошовий обіг і кредит», «Ділові ігри та інші форми активних методів навчання при підготовці економістів фінансового профілю». Крім того, розробив і опублікував низку навчальних програм та методичних рекомендацій з читання окремих нормативних курсів.

З великим задоволенням відзначаємо і той факт, що І. М. Мешко був автором першого в незалежній Україні посібника для студентів економічних факультетів вишів. Це «Історія економічних вчень: Основні течії західноєвропейської та американської економічної думки» (Київ, 1994). Виклад навчального матеріалу розпочинається з висвітлення проблеми розвитку економічних ідей, течій і шкіл, що привело до формування системи знань. Автор приділив значну увагу характеристиці класичної та контраверсійної школам політичної економії, економічним вченням К. Маркса та Ф. Енгельса, еволюції економічної думки кінця XIX – початку XX ст., кризи неокласичної школи та виникненню кейсіанства та його розвитку, сучасному консерватизму, а також соціально-інституціональному напрямку економічної науки. Нагадаємо, що згаданий посібник було відзначено першою премією УжНУ у конкурсі навчальних видань.

Ведучи мову про вагомні здобутки Івана Михайловича Мешка, не можна не згадати й про його адміністративну діяльність. Він був деканом упродовж 27 років (1962 – 1989) та завідувачем кафедри 32 роки (1963 – 1995). Це яскраве свідчення вагомих організаторських здібностей колеги, хоча він підкреслював, що завжди відчував вагому допомогу ректора УжДУ Дмитра Чепура. Під його безпосереднім керівництвом покращувались показники роботи загальнонаукового, заочного та економічного факультетів; відкривались нові кафедри, удосконалювався процес підготовки студентів, поліпшувався якісний склад професорсько-викладацького колективу, зміцнювалась матеріально-технічна база навчальних підрозділів, забезпечувався належний морально-психологічний клімат в колективі, здійснювалось повне та якісне виконання навчальних планів і програм. Отже, нинішнім керівникам є чому повчитися у патріарха вищої школи Закарпаття.

Не забував Іван Михайлович і про зміну науково-педагогічних кадрів. Він підготував близько десяти кандидатів економічних наук. Серед них назвемо такі імена: Петро Петрович Гаврилко (1998), Марія Петрівна Бадида (2003), Ярослав Петрович Дроздовський (2004) та ін. Крім того, прилучився і до підготовки (як науковий консультант) низки докторів економічних наук.

У контексті до вищенаведеного додамо, що Іван Михайлович вирізнявся й у громадській роботі. Так, він

був активним учасником створення на Закарпатті Народного Руху України, ініціатором створення хору для супроводу Божественної Літургії українською мовою в Ужгородському Хрестовоздвиженському кафедральному соборі, самодіяльної народної хорової капели викладачів і співробітників університету «Боян» тощо. В останні роки життя – активний учасник Комітету старійшин Міжнародної асоціації випускників Ужгородського національного університету. Підкреслимо, що громадські обов'язки колега виконував дуже сумлінно і відповідально. Його життєвим кредо були слова: «Не роби людям того, чого не хочеш, аби робили тобі». І він був їм завжди вірним.

Багаторічна сумлінна праця Івана Михайловича Мешка на педагогічній та науковій нивах, організація навчально-виховного процесу у виші не залишилась непоміченою. Його нагороджено орденом Знак Пошани (1976), медаллю Мінвузу України «За відмінні успіхи в роботі» (1975), знаком «Відмінник освіти» (1995), Грамотою Закарпатського облвиконкому та обкому партії (1970). За участь у партизанському русі його відзначено орденом Вітчизняної війни II ступеня, медаллю «За бойові заслуги» (1965). Крім цих, мав низку інших нагород, в тому числі медаль Президента України «50 років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.» (1995). Був Почесним громадянином Ужгорода. А ще можна згадати десятки подяк, оголошених йому ректором Ужгородського університету. І. М. Мешко спричинився до підготовки близько 10 тисяч спеціалістів народного господарства.

Висловлюємо найщиріші співчуття родині та близьким професора Івана Михайловича Мешка з приводу непоправної втрати. Нехай рідна закарпатська земля буде йому пухом, а пам'ять надовго збережеться в серцях студентів, аспірантів та колег, з якими він працював в Ужгородському університеті, усіх тих, хто знав цю високопорядну та інтелігентну людину. Нехай Всевишній дарує йому Царство Небесне.

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ ПУБЛІКАЦІЇ

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- **постановка проблеми** у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання **мети, цілей статті** (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Назви окремих елементів статті виділяються **жирним шрифтом**.

2. Мова написання рукопису: українська, англійська.

3. Рукопис статті подається до редакції у формі: файлу рукопису, який надсилається на електронну адресу редакції jurij.danilec@uzhnu.edu.ua у форматі «Автор. docx».

4. Наукова стаття подається до редакції в завершеному вигляді, повинна бути ретельно вчитана автором (співавторами) щодо відсутності граматичних і стилістичних помилок та оформлена відповідно до встановлених редакційною колегією вимог. Не допускається виклад матеріалу у публіцистичному стилі. Виклад матеріалу статті повинен бути послідовним, логічно завершеним, із чіткими формулюваннями, що виключають подвійне тлумачення або неправильне розуміння інформації, мова тексту – виразною, лаконічною, такою, що відповідає літературним нормам і науковому стилю.

5. Рішення про можливість публікації статті приймає **редколегія та незалежні рецензенти**. Стаття проходить анонімне рецензування.

6. Загальні вимоги до рукопису статті:

- **обсяг рукопису** – від **12 до 24 сторінок** (як виняток, не більше **30 сторінок**), включаючи рисунки та таблиці;
- стаття повинна бути підготовлена за допомогою редактора **Microsoft Word for Windows**;
- **формат аркуша** – A4 (210x297), орієнтації сторінки – «книжна»; інтервал між рядками – 1 пт; 14-м кеглем, стилем Times New Roman. У тексті не повинно бути переносів і макросів.
- **поля** (параметри) сторінки наступні: поля – усі 2 см, абзац – 1 см.

7. Розташування структурних елементів статті:

- **індекс УДК**;
- **назва статті**; - малими літерами, не використовувати Caps Lock.
- **ім'я та прізвище автора** (авторів);
- **науковий ступінь, вчене звання; посада і місце роботи** (подається без скорочень українською та англійською мовою); **e-mail; профілі: ORCID, ResearcherID, Scopus Author ID**.
- **анотація** українською та англійською мовами, **кожна обсягом не менш як 1800 знаків**.
- **Фрази, рекомендовані для написання анотації до наукової статті:** У даній статті розглядається проблема ...; Обґрунтовується ідея про те, що ...; Простежується ...; У статті порушується тема ...; Дається порівняння ...; Стаття присвячена комплексному дослідженню ...; Метою статті є аналіз вивчення ...; Стаття присвячена феномену ...; У статті розкриваються проблеми ...; Особливу увагу приділено ...; У статті аналізується ...; Автор приходиться до висновку, що ...; Основна увага в роботі автор акцентує на ...; Виділяються і описуються характерні особливості ...; У статті з'ясовано особливості ...; На основі вивчення ... встановлено ...; На підставі аналізу ..., а також залучення ... встановлюється, що ...; Стаття присвячена актуальній на сьогоднішній день проблемі ...; Дана проблема мало вивчена і вимагає подальших досліджень; У статті узагальнено новий матеріал з досліджуваної теми, вводяться в науковий обіг; Автором запропоновані ...; Робота має міждисциплінарний характер, написана на стику ...; Основний зміст дослідження становить аналіз ...; Такий погляд буде цікавий фахівцям в області ...; У статті йдеться про ...; Стаття присвячена детальному аналізу ...; Значна увага приділяється ...; На закінчення розкривається ...; Стаття розкриває зміст поняття ...; Автор простежує становлення ...; Узагальнюється практичний досвід ...; У статті досліджуються характерні ознаки ...; У статті розглядаються ключові етапи ...; У статті розкриваються процеси ...; Стаття підводить деякі підсумки вивчення ...; Автор дає узагальнену характеристику ...; Даний напрямок доповнюється також розглядом ...; Обґрунтовується думка про те, що ...; У статті проаналізовано концепції ...; В якості ключового доказу ... використовується ...; статті наведено аналіз поглядів дослідників ...; Дискусійним продовжує залишатися питання про ...; У даній статті зроблена спроба розкрити основні причини ...; У статті викладаються погляди на ...; Автор прагне простежити процес ...; У статті подано аналіз наукових досліджень...
- **ключові слова** українською та англійською мовами;
- **текст статті**.
- **Список використаних джерел.** Наводиться наприкінці статті у алфавітному порядку на мові оригіналу, відповідно до **Harvard Referencing style**. На початку списку подаються праці іноземною мовою в латинському шрифті. Слід також наводити ідентифікатор DOI.

Приклади оформлення:

- Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф. 2, оп. 2, спр. 91, на 202 арк.
 - ДАЗО, ф. 21, оп. 9, спр. 237, на 18 арк.
 - Конквест, Р., 1993. *Жнива Скорботи. Радянська колективізація і голодомор*, Київ: Либідь, 540 с.
 - Тарасенко, О. Ф., 2008. Чернігівський архієпископ Пахомій (Кедров) (1876 – 1937), *Сіверянський літопис*, № 3, с. 43–51.
 - Чому перейшов еромонах Серафим Яросевич на католицизм? 1928, *Діло*, 14 жовтня, с. 5.
 - Скельчик, С., 2014. Перший кандидат і його вірні діти: як висували в депутати в повоєнному Києві. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1302-serhii-yekelchik-pershyi-kandydat-i-ioho-virni-dity-yak-vysuvaly-v-deputaty-v-povoiennomu-kyievi> (дата візиту: 24.09.2022).
- **References.** Список літератури транслітерується латинськими літерами (References). Якщо наукова праця написана мовою, що використовує кириличний алфавіт, то її бібліографічний опис необхідно транслітерувати латинськими літерами. Після транслітерованої назви праці зазначається **переклад англійською мовою у квадратних дужках**. Іноземні література і джерела залишаються без змін. Переклад на англійську мову праць на латинському шрифті не потрібний. Після кожного посилання необхідно в дужках указати мову оригіналу джерела, наприклад: (in Ukrainian), (in English), (in Latin), (in Hungarian) і т.д. Якщо всі праці в **списку** на латинському шрифті, тоді **References не потрібно подавати взагалі**.

Зразок:

- Derzhavnyy arkhiv Zakarpats'koyi oblasti (DAZO), f. 2, op. 2, spr. 91, na 202 ark. (in Czech).
- DAZO, f. 117, op. 1, spr. 128, na 2 ark. (in Czech).
- Konkvest, R., 1993. *Zhnyva mskorboty. Radianska kolektyvizatsiia i holodomor*. [Harvest of Sorrows. Soviet collectivization and famine], Kyiv: Lybid, 540 s. (in Ukrainian).
- Tarasenko, O. F., 2008. Chernihivskiy arhiiepyskop Pakhomii (Kedrov) (1876 – 1937) [Chernihiv Archbishop Pahomii (Kedrov) (1876 – 1937)], *Siverianskyi litopys*, № 3, s. 43–51. (in Ukrainian).
- Chomu pereishov yeromonakh Serafym Yarosevych na katolytstvo? [Why did Hieromonk Seraphim Yarosevych convert to Catholicism?], 1928, *Dilo*, 14 zhovtnia, s. 5. (in Ukrainian).
- Yekel'chik, S., 2014. Pershyy kandydat i yoho virni dity: yak vysuvaly v deputaty v povoyennomu Kyievi [The first candidate and his loyal children: how they were nominated for deputies in post-war Kyiv]. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1302-serhii-yekelchik-pershyi-kandydat-i-ioho-virni-dity-yak-vysuvaly-v-deputaty-v-povoiennomu-kyievi> (24.09.2022). (in Ukrainian).

Література подається у транслітерації (для публікацій українською, російською або іншою кириличною мовою). Необхідно застосовувати тільки рекомендовані транслітератори (після транслітераторів необхідно вручну відкорегувати пунктуацію):

- ДЛЯ УКРАЇНОМОВНИХ ТЕКСТІВ (обираєте вкладку "паспортна")- <http://www.slovyk.ua/translit.php>
- ДЛЯ РОСІЙСЬКОМОВНИХ ТЕКСТІВ - <http://translit-online.ru/pasport.html>

Для транслітерації прізвищ та імен ОБОВ'ЯЗКОВО використовувати сервіси за посиланнями:
<https://dmsu.gov.ua/services/transliteration.html> (укр.)
<http://translit-online.ru/pasport.html> (рос.)

8. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [Антонович, 1900, с. 15], інтернет джерела: [Виховання]; [Соловейчик]. Архівні джерела у тексті розкриваються повністю: [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 1, арк. 10].

9. Додаткові вимоги до тексту статті:

- між словами ставити тільки один пробіл;
- не відділяти від попередньої цифри знак градуса, секунди, процента (25°; 30"; 77%);
- відділяти нерозривним пробілом знаки і літери на означення томів, частин, параграфів, пунктів, номерів сторінок тощо від наступної цифри (т. 7; ч. 23; § 5; № 3–4; с. 28–30); загальноприйняті позначення одиниць виміру від попередньої цифри (45 пуд.; 150 грн; 32 км; 6 млн; 45 тис.);
- відділяти нерозривним пробілом ініціали та прізвище (В. М. Іванов); скорочення після переліків (типу і т. п., і т. д.), перед іменами та прізвищами (ім. В. Винниченка), перед географічними назвами (м. Ужгород, с. Ракошино, р. Латориця);
- скорочення типу 80-ті, 2-го друкувати через нерозривний дефіс;
- використовувати парні лапки («»);
- апостроф має виглядати так – ' ;
- дати подавати через тире з пробілами. Перед скороченнями р., pp., ст. ставити нерозривний пробіл. У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 1932 – 1933 pp., 40-х – 50-х pp., 1940-х – 60-х pp. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік);

– часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (1–2 липня, липень–серпень; 36–44);
– у цифрових даних, що включають більше чотирьох цифр, ставити нерозривний пробіл (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.);

– у тексті не повинно бути згадки на автора/авторів. Якщо йде примітка, то у дужках вказується курсивом *Авт.* Наприклад: (авторська примітка. – *Авт.*); у тексті повинні бути відсутні словосполучення: «автором досліджено», «автором зроблено» і т.ін.; з тексту роботи рецензент не повинен довідатися про особистість автора, що вимагається політикою сліпого рецензування.

10. Рукопис статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються зовнішньою рецензією кандидата або доктора наук за фахом публікації (наукового керівника) або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

11. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

12. Сканований матеріал не приймається. Фотографії для ілюстрацій потрібно надсилати окремими файлами в одному з форматів графічних файлів (наприклад, *.jpg).

13. Сторінки статті не нумеруються.

14. Публікація здійснюється **на платній основі**. Оплата проводиться лише після отримання від редколегії підтвердження про прийняття статті до друку.

15. Відомості про автора (авторів): контактний телефон, відділення Нової пошти.

SUBMISSION REQUIREMENTS AND FORMATTING GUIDE

1. The scientific article should contain the following essential elements:

- **Definition of the problem** in general terms and its connection with important scientific or practical tasks;
 - **analysis of recent studies and publications** which contributed to this subject research and informed the author; statement of previously unresearched or under-researched parts of the general problem to which this article is devoted;
 - formulation of **the tasks of the research** (the tasks statement);
 - **an outline of the main research material with** a full substantiation of the scientific results obtained;
 - **conclusion** from this study and prospects for further research.
- Titles of structural elements of the article are highlighted in bold.

2. The language of the manuscript: Ukrainian, Russian, English.

3. The paper manuscript is submitted to the editorial office in the form of: a manuscript file sent to the e-mail address of the editorial office: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua in the format "**Author – Article title.doc**".

4. The scientific article is submitted to the editorial board in the completed form, must be carefully proofread by the author (co-authors) regarding the absence of grammatical and stylistic mistakes and formatted in accordance with the requirements established by the editorial board. Journalistic style is not accepted. The presentation of the article material should be consistent, logically completed, with clear wording that excludes double interpretation or misunderstanding of information; the language of the text should be expressive, concise, consistent with literary norms and scientific style.

5. **The editorial board and independent reviewers** will take decision as to the article publication. The article is double blind peer reviewed.

6. General requirements for the manuscript of the article:

- volume of the manuscript – **from 12 to 24 pages** (exception, not more than 30 pages), including drawings and tables;
- the article should be prepared using Microsoft Word for Windows;
- a page size is A4 (210x297), "book" orientation of the page; 1 line spacing; font 14 Times New Roman. The text should not contain hyphens and macros.
- the margins (parameters) of the page are as follows: margin – 2 cm, paragraph – 1 cm).

7. Location of the structural elements of the article:

- UDC index;
- the title of the article
- name, patronymic, surname of the author (authors);
- academic degree, academic rank; position and affiliation (to be given without abbreviations in Ukrainian and English); e-mail; Profiles: ORCID, ResearcherID, Scopus Author ID.
- an abstract **in Ukrainian and English, each with a volume of not less than 1800 characters.**
- **Phrases recommended for writing an abstract to a scientific article:** This article addresses the problem ...; The idea is based on the fact that ...; Traced ...; The article breaks the topic ...; A comparison is given ...; The article is devoted to a comprehensive study ...; The purpose of the article is to analyze the study ...; The article is devoted to the phenomenon ...; The article reveals the problems ...; Particular attention is paid ...; The article analyzes ...; The author comes to the conclusion that ...; The focus of the work focuses on ...; Stand out and describe the characteristic features ...; The article clarifies the features ...; Based on the study ... installed ...; The article is devoted to a thorough analysis ...; On the basis of analysis ..., as well as involvement ... it is established that ...; The article is devoted to the current problem ...; This problem is little studied and requires further research; The article summarizes the new material on the topic under study, introduces it into scientific circulation; The author proposed ...; The work has an interdisciplinary character, written at the junction ...; The main content of the study is an analysis ...; Such a view will be of interest to specialists in the field ...; The article is about ...; The article is devoted to detailed analysis ...; Considerable attention is paid ...; In the end it is revealed ...; The article reveals the meaning of the concept ...; The author traces the formation ...; Generalized practical experience ...; The article deals with the characteristic features ...; The article considers the key stages ...; The article reveals the processes ...; The article summarizes some of the study results ...; The author gives a generalized description ...; This direction is supplemented by consideration ...; The argument is based on the fact that ...; The article analyzes the concepts ...; As a key proof ... used ...; The article provides an analysis of the views of researchers ...; The question of ... remains debatable; This article attempts to reveal the main causes ...; The article looks at ...; The author strives to trace the process ...; The article presents the analysis of scientific research ...
- **keywords** in Ukrainian (Russian) and English;
- **the text of the article.**
- **References.** References are given at the end of the article in alphabetical order in the original language, according to Harvard Referencing style. Foreign publications are given at the beginning of the list. The DOI identifier should also be provided.

Examples:

- Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф. 2, оп. 2, спр. 91, на 202 арк.
- ДАЗО, ф. 21, оп. 9, спр. 237, на 18 арк.

- Конквест, Р., 1993. *Жнива Скорботи. Радянська колективізація і голодомор*, Київ: Либідь, 540 с.
- Тарасенко, О. Ф., 2008. Чернігівський архієпископ Пахомій (Кедров) (1876 – 1937), *Сіверянський літопис*, № 3, с. 43–51.
- Чому перейшов еромонах Серафим Яросевич на католицизм? 1928, *Діло*, 14 жовтня, с. 5.
- Єкельчик, С., 2014. Перший кандидат і його вірні діти: як висували в депутати в повоєнному Києві. [Online]. Доступно: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1302-serhii-yekelchik-pershyy-kandydat-i-ioho-vernii-dity-yak-vysuvaly-v-deputaty-v-povoiennomu-kyievi> (дата візиту: 24.09.2022).

– **References.** References are transliterated in Latin letters (References). If the scientific work is written in a language using the Cyrillic alphabet, its bibliographic description must be transliterated in Latin letters. The title of the paper in Latin letters is followed by its translation into English in brackets. After each reference, in the parentheses the source language should be indicated, for example: (in Ukrainian), (in English), (in Latin), (in Hungarian). If all works in the list are in Latin script, then References do not need to be submitted at all.

Examples:

- Derzhavnyy arkhiv Zakarpats'koyi oblasti (DAZO), f. 2, op. 2, spr. 91, na 202 ark. (in Czech).
- DAZO, f. 117, op. 1, spr. 128, na 2 ark. (in Czech).
- Konkvest, R., 1993. *Zhnyva mskorboty. Radianska kolektyvizatsiia i holodomor*. [Harvest of Sorrows. Soviet collectivization and famine.], Kyiv: Lybid, 540 s. (in Ukrainian).
- Tarasenko, O. F., 2008. Chernihivskiy arhiiepyskop Pakhomii (Kedrov) (1876 – 1937) [Chernihiv Archbishop Pahomii (Kedrov) (1876 – 1937)], *Siverianskyi litopys*, № 3, s. 43–51. (in Ukrainian).
- Chomu pereishov yeromonakh Serafym Yarosevych na katolytstvo? [Why did Hieromonk Seraphim Yarosevych convert to Catholicism?], 1928, *Dilo*, 14 zhovtnia, s. 5. (in Ukrainian).
- Yekel'chik, S., 2014. Pershyy kandydat i yoho vernii dity: yak vysuvaly v deputaty v povoyennomu Kyievi [The first candidate and his loyal children: how they were nominated for deputies in post-war Kyiv], URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1302-serhii-yekelchik-pershyy-kandydat-i-ioho-vernii-dity-yak-vysuvaly-v-deputaty-v-povoiennomu-kyievi> (24.09.2022). (in Ukrainian).

References should be transliterated (for publications in Ukrainian, Russian or other Cyrillic languages). It is necessary to use the recommended transliterators:

<http://www.slovnyk.ua/translit.php> - FOR UKRAINIAN TEXT (passport regime)

<http://translit-online.ru/pasport.html> - FOR RUSSIAN TEXT

8. The references to the sources in the text are presented in the following way: [Антонович, 1900, с. 15], Internet source: [Виховання]; [Соловейчик]. The archival sources in the text are fully described: [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 1, арк. 10].

9. Additional requirements to the text of the article:

- one space between the words;
- do not separate the mark of degree from the previous digit, minute, second, percent (25°; 5'; 30"; 77%);
- for quotes use inverted commas: («»);
- dates are written with a dash with spaces: (1861, 1945 – 1947, (1945 – 1947), XV – XVIII centuries); a slash is used (1997/98 academic year; 2012/13 budget year);
- time and numerical intervals are written through a dash without spaces (July–August 1–2; July–August; 36–44);
- put an inseparable space in numerical data containing more than five digits after each three digits (13 255; 457 357; 46 532,5 kg.).

10. The manuscript of the article, the authors of which have no scientific degree, are accompanied by an external review of the candidate or doctor of sciences on the specialism of publication (scientific supervisor) or extract from the minutes of the department meeting recommending the article for publication. A review or extract from the minutes is submitted scanned by e-mail.

11. The authors of the materials are responsible for the content, accuracy of the submitted facts, quotations, numbers and last names. The editorial office reserves the right to minor edits and shortenings, as well as proofreading the article (preserving the main conclusions and style of the author). The editorial board may not share the authors' ideological beliefs.

12. The scanned material is not accepted. Photographs for illustrations should be sent as individual files in one of the graphic file formats (for example, * jpg).

13. The article pages are not numbered.

14. Information about the author (authors): contact phone, Nova Poshta office number.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія: Історія
Виходить двічі на рік

Випуск 1 (50)

Верстка та макетування – Тополянський С. І.

Дизайн обкладинки – Кустрьо М. Д.

Редагування англomовних анотацій – Худіш П. М.

Статті подані в авторській редакції

У-33 **Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія** / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор та ін.]. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2024. Вип. 1 (50). 168 с.

УДК 001:94 (100) + 94 (477)
У 33

Формат 60 x 84/8. Умов. друк. арк. 15,3. Зам. № 19. Наклад 100 прим.
Видавництво УжНУ «Говерла», м. Ужгород, вул. Капітульна, 18.
e-mail: goverla-print@uzhnu.edu.ua.

*Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції –
Серія 3т № 32*